
Novitates Theriologicae

PARS 14 • 2022

*Інформаційний бюлетень
Українського теріологічного товариства НАН України
p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928*

Теріологія в Україні. Частина 1

Збірник наукових статей
за редакцією І. Загороднюка

Київ • 2022

Теріологія в Україні. Частина 1. За редакцією І. Загороднюка. Українське теріологічне товариство та Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, 2022. 368 с. (Серія: *Novitates Theriologicae*; Pars 14).

Theriology in Ukraine. Part 1. Edited by I. Zagorodniuk. Ukrainian Theriological Society and National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, Kyiv, 2022. 368 pp. (Series: *Novitates Theriologicae*; Pars 14).

З нагоди 50-річчя теріологічного товариства підготовлено трилогію, яка включає довідник про 100 визначних дослідників минулого, довідник про сучасних теріологів та персон, дотичних до теріології (колектори, музеологи, анімалісти тощо), і огляд досліджень за науковими центрами та регіонами. У поточному випуску всі нариси підготовлені за єдиною схемою: 1) резюме та біографічна довідка, 2) ключові дослідження в галузі теріології, 3) захоплення, чесноти та відзнаки. Всі статті супроводжено англійськими та українськими резюме.

On the occasion of the 50th anniversary of the theriological society, a trilogy was prepared, which includes a directory of 100 outstanding researchers of the past, a directory of modern theriologists and persons related to theriology (collectors, museologists, taxidermists, animalists, etc.), and an overview of research by scientific centres and regions. All essays in the current issue are prepared using a unified scheme: 1) summary and biographical information; 2) key research in the field of theriology; 3) hobbies, virtues, and awards. All articles have English and Ukrainian summaries.

Редколегія *Novitates Theriologicae*:

З. Баркасі (заступник голови), А. Волох, С. Гащак, І. Дикий, І. Євстаф'єв, І. Ємельянов, С. Жила, І. Загороднюк (голова), О. Киселюк, М. Коробченко, І. Мерзлікін, Е. Різн, З. Селюніна, В. Тищенко, С. Харчук, П. Хоецький.

Редактор англومовних текстів: Золтан Баркасі

Впорядкування, редагування, верстка: Ігор Загороднюк

Редактор українськомовних текстів: Сергій Харчук

Novitates Theriologicae

Pars 14 • 2022

Bulletin of the Ukrainian Theriological Society
Бюлетень Українського Теріологічного Товариства

<http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm>

p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928

ЗМІСТ

Передмова

Зміст	1–6
Визначні постаті в історії української теріології (ідея видання і подяки) (<i>І. Загороднюк</i>)	7–14

Біографічні нариси (А–Б)

Абеленцев: Василь Абеленцев — класик української теріології (<i>І. Загороднюк</i>)	15–18
Аверін: Віктор Аверін — один із основоположників прикладних зоологічних досліджень в Україні (<i>І. Загороднюк</i>)	19–22
Агарков: Георгій Агарков як морфолог та дослідник морських ссавців (<i>І. Загороднюк</i>)	23–25
Алексеев: Зоолог Алексеев Анатолій Федорович (кримський період життя) (<i>І. Євстаф'єв</i>)	26–28
Андреев: Андреев Іван Федорович — дослідник фауни Буковини (<i>І. Загороднюк, І. Скільський</i>)	29–31
Аргиропуло: Анатолій Аргиропуло — дослідник гризунів, один із перших академічних теріологів України (<i>І. Загороднюк</i>)	32–34
Барабаш-Никифоров: Ілля Барабаш-Никифоров — теріолог, музеолог, дослідник-фундаменталіст (<i>І. Загороднюк</i>)	35–38
Берестенніков: Берестенніков Дмитро Степанович — мисливствознавець та директор Чорноморського заповідника (<i>Д. Черняков</i>)	39–41
Бібікова: Археозоологічні дослідження теріофаун плейстоцену та голоцену Валентини Іванівни Бібікової (<i>А. Ступак</i>)	42–44
Білан: Археозоологічні дослідження теріофаун Наталі Григорівни Білан (Тимченко) (<i>А. Ступак, В. Смаголь</i>)	45–47

Бондаренко: Бондаренко Володимир Данилович — лісівник, мисливство- знавець, поет (<i>Е. Різун, П. Хоєцький</i>)	48–51
Боровик: Євген Боровик — дослідник степу (<i>І. Загороднюк</i>)	52–54
Браунер: Олександр Олександрович Браунер — натураліст, дослідник природи Північного Причорномор'я (<i>Ю. Олійник, В. Лобков</i>)	55–58
Бурчак-Абрамович: Микола Осипович Бурчак-Абрамович — теріолог, палеонтолог, дослідник ссавців кайнозою (<i>І. Загороднюк</i>)	59–62

Біографічні нариси (В–Г)

Вальх: Борис Вальх як теріолог, музеолог та знавець фауни сходу України (<i>І. Загороднюк</i>)	63–66
Великанів: Всеволод Великанів — натхненний дослідник фауни періоду 1920–1930 років і часів репресій (<i>І. Загороднюк</i>)	67–69
Виноградов: Борис Виноградов — теріолог харківської школи та фундатор лабораторії теріології ЗІН (<i>І. Загороднюк</i>)	70–73
Волянський: Богдан Волянський — дослідник фауни хребетних Криму і Причорномор'я (<i>І. Загороднюк</i>)	74–76
Волянський: Юрій Волянський — теріолог, паразитолог, дослідник фауни Причорномор'я (<i>В. Лобков</i>)	77–79
Вшивков: Федір Вшивков — зоолог та ектопаразитолог Криму (<i>І. Євстаф'єв, І. Загороднюк</i>)	80–82
Галака: Борис Галака та розвиток мисливствознавства в Академії наук України (<i>І. Загороднюк, Л. Ластікова</i>)	83–85
Гізенко: Гізенко Олександр Іванович — зоолог, дослідник ссавців Причорномор'я (<i>І. Загороднюк</i>)	86–89
Гіренко: Леонід Гіренко — дослідник гризунів, еколог, екотоксиколог, музеолог, науковий редактор (<i>І. Загороднюк</i>)	90–93
Голов: Борис Голов як теріолог, еколог, музеолог (<i>І. Загороднюк, М. Коробченко</i>)	94–96
Горбенко: Анастасія Семенівна Горбенко — дослідник фауни гризунів Середнього Придніпров'я (<i>М. Гаврилюк</i>)	97–99
Гузій: Анатолій Гузій — зоолог, еколог, мисливствознавець, педагог (<i>І. Загороднюк, М. Весельський</i>)	100–103
Гурський: Ігор Гаврилович Гурський — зоолог, натураліст, учитель (<i>В. Лобков, Ю. Олійник</i>)	104–107

Біографічні нариси (Д–І)

Делеган: Життєвий шлях і наукові здобутки Івана Васильовича Делегана — мисливствознавця та педагога (<i>М. Луцзяк, П. Хоєцький</i>)	108–111
--	---------

Євтушевський: Микола Никифорович Євтушевський — теріолог та мисливствознавець (<i>М. Гаврилюк</i>)	112–115
Журавльов: Журавльов Олег Петрович — знаний археозоолог (<i>М. Відейко, Г. Станиціна</i>)	116–118
Задирака: Задирака Пилип Макарович — зоолог, педагог, дослідник ссавців Криворіжжя (<i>В. Стригунов, І. Загороднюк</i>)	119–121
Звірозомб: Євген Звірозомб-Зубовський та теріологічні аспекти його діяльності (<i>І. Загороднюк</i>)	122–125
Золотухіна: Золотухіна Світлана Іванівна — українська зоологи́ня, дослідниця дрібних ссавців півдня України (<i>Є. Улюра, Н. Петренко</i>)	126–129
Зубко: Яків Зубко — теріолог, еколог і педагог, дослідник популяцій та угруповань дрібних ссавців (<i>І. Загороднюк</i>)	130–133
Іваненко: Іван Іваненко — дослідник морфогенетики ссавців та степових фауністичних угруповань (<i>І. Загороднюк</i>)	134–136
Іздебський: Василь Іздебський — теріолог, дослідник фауни Нижнього Придніпров'я (<i>І. Загороднюк</i>)	137–139

Біографічні нариси (К–Л)

Калабухов: Микола Калабухов — пістоліття дослідження ссавців (<i>О. Марковська</i>)	140–143
Кашенко: Микола Кашенко як теріолог та один із основоположників академічних зоологічних досліджень в Україні (<i>І. Загороднюк</i>)	144–147
Ковальова: Ірина Ковальова — морфолог, еволюціоніст, дослідниця морфології та еволюції кажанів (<i>І. Загороднюк, Н. Жукова</i>)	148–150
Ковтун: Ковтун Михайло Фотійович — еволюційний морфолог, ембріолог (<i>Г. Швердюкова</i>)	151–154
Козлова: Ганна Захарівна Козлова — дослідниця фауни ссавців Середнього Придніпров'я другої половини ХХ ст. (<i>М. Гаврилюк</i>)	155–157
Колюшев: Колюшев Ілля Іванович — дослідник фауни хребетних тварин (<i>В. Рошко, А. Крон, О. Корчинський</i>)	158–161
Кондратенко: Олександр Кондратенко — теріолог, знавець фауни сходу України (<i>Д. Лазарєв, І. Загороднюк</i>)	162–165
Копєїн: Кен Іванович Копєїн — зоолог, мисливствознавець, педагог (<i>Р. Романюк</i>)	166–168
Кормилицин: Кормилицин Олександр Олександрович — експерт із мисливствознавства вищого рангу (<i>А. Сироткіна, І. Загороднюк</i>)	169–171
Корнєєв: Корнєєв Олександр Порфирівич — зоолог, созолог, педагог (<i>С. Харчук</i>)	172–175
Корнієць: Корнієць Нінель Леонідівна — дослідниця мамутової фауни (<i>Л. Рековець, А. Ступак, М. Висоцька</i>)	176–178

Короткевич: Олена Короткевич — палеотеріолог, дослідник гіпаріонової фауни Північного Причорномор'я (<i>Ю. Семенов</i>)	179–182
Крайнев: Євген Крайнев та розвиток мисливствознавства як галузі знання й господарства в Україні (<i>І. Загороднюк</i>)	183–185
Криволапов: Криволапов Володимир Павлович — теріолог і головний зберігач Музею природи Харківського університету (<i>Ю. Льюхін</i>)	186–188
Крижанівський: Валентин Іванович Крижанівський — зоолог, філософ природи, популяризатор науки (<i>Є. Улюра, В. Боярчук</i>)	189–192
Крижов: Петро Крижов — дослідник фауни та колектор теріологічних колекцій Зоологічного музею ВУАН (<i>І. Загороднюк</i>)	193–195
Кришталь: Олександр Пилипович Кришталь та його внесок у розвиток теріології в Україні (<i>І. Загороднюк</i>)	196–199
Крочко: Юлій Іванович Крочко — неперевершений знавець кажанів Карпат (<i>І. Загороднюк</i>)	200–203
Лисецький: Олександр Сергійович Лисецький (<i>Т. Атемасова</i>)	204–207

Біографічні нариси (М–П)

Марочкіна: Валентина Марочкіна — дослідниця степових фаун (<i>Є. Агризков, В. Тімошенков</i>)	208–210
Мателешко: Юрій Іванович Мателешко — дослідник тварин Карпат, музеолог, таксидерміст (<i>А. Крон, О. Мателешко</i>)	211–213
Межжерін: Віталій Межжерін — людина з цілісним розумінням природи (<i>С. Мякушко, С. Семенюк</i>)	214–217
Мигулін: Мигулін Олексій Олексійович — еколог, фауніст, зоогеограф, фахівець із захисту рослин від шкідників (<i>О. Марковська, І. Загороднюк</i>)	218–221
Мілютін: Микола Григорович Мілютін (<i>Т. Атемасова</i>)	222–225
Михалевич: Орест Михалевич — науковець, наставник, енциклопедист (<i>І. Загороднюк</i>)	226–228
Модін: Геннадій Модін — дослідник Стрільцівського степу та колектор теріологічних матеріалів (<i>І. Загороднюк</i>)	229–231
Наглов: Наглов Володимир Олександрович — теріолог, дослідник природних осередків особливо небезпечних інфекцій (<i>О. Марковська, Г. Ткач</i>)	232–235
Негода: Вадим Негода — дослідник кажанів, природознавець, мандрівник (<i>І. Загороднюк</i>)	236–238
Оболенський: Сергій Оболенський — теріолог, польовик, дослідник степових ссавців (<i>І. Загороднюк</i>)	239–242
Панасенко: Панасенко Ніна Андріївна — теріолог, викладач, захисник природи (<i>Л. Рековець, Л. Дьома</i>)	243–245

Панов: Герман Панов — фахівець з біології напівводних звірів та дослідник фауни Чорнобильської зони (<i>В. Смаголь</i>)	246–248
Підоплічко: Підоплічко Іван Григорович — теріолог, палеонтолог, палео-еколог, археолог, музеолог (<i>П. Пучков, І. Загороднюк</i>)	249–253
Пилявський: Богдан Пилявський — каменярь зоологічних досліджень (<i>Н. Стецула</i>)	254–256
Писарева: Марія Писарева — дослідниця теріофауни степу (<i>І. Загороднюк</i>) .	257–259
Полушина: Надія Полушина — визначний теріолог Львівського університету (<i>С. Питель-Гута, А. Затушевський, І. Дикий</i>)	260–262
Попов: Борис Попов — теріолог, фауніст, колектор, дослідник кажанів України (<i>І. Загороднюк</i>)	263–266

Біографічні нариси (Р–С)

Решетник: Євдокія Решетник — видатна постать в історії академічної зоології та музеології в Україні (<i>М. Коробченко</i>)	267–270
Рудишин: Рудишин Михайло Петрович — зоолог-мисливствознавець, теріолог, еколог, дослідник гір (<i>А. Мамчур, В. Кияк, Ю. Канарський</i>)	271–274
Салганський: Олексій Олександрович Салганський як світоч у галузі мисливствознавства (<i>С. Жила, І. Загороднюк</i>)	275–278
Самарський: Сергій Левкович Самарський — керівник школи з вивчення хребетних Середнього Придніпров'я (<i>М. Гаврилюк</i>)	279–282
Самош: Василь Самош: теріологія як робота та як сенс життя (<i>І. Загороднюк, Л. Ластікова</i>)	283–285
Сахно: Іван Сахно — науковець, музеолог, педагог, дослідник екології гризунів і степової фауни (<i>І. Загороднюк</i>)	286–289
Свириденко: Павло Свириденко — теріолог, еколог, організатор науки (<i>І. Загороднюк</i>)	290–293
Свистун: Свистун Володимир Ілліч та його динотерії (<i>Л. Рековець</i>)	294–297
Селезньов: Микола Селезньов — зоолог, теріолог, дослідник фауни Придінців'я та степових деревостанів (<i>І. Загороднюк</i>)	298–301
Сеник: Анна Сеник — дослідниця комахоїдних ссавців Карпат та викладач вищої школи (<i>А. Затушевський, І. Загороднюк</i>)	302–304
Скорик: Скорик Олександра Федорівна — віланийна королева (<i>Л. Рековець, А. Ступак, В. Смаголь</i>)	305–308
Сокур: Сокур Іван Тарасович як взірєць науковця-теріолога і природознавця (<i>І. Загороднюк</i>)	309–312
Соловійов: Соловійов Валентин Іванович — епідзоолог, теріолог, еколог (<i>С. Ужєвська, Д. Соколовський</i>)	313–315

Сребродольська: Сребродольська Євгенія — теріолог, знавець акустичної комунікації гризунів та ультразвуків кажанів (<i>І. Дикий, М. Марців</i>)	316–319
Стектеньов: Євген Стектеньов — знаний фахівець в галузі віддаленої гібридизації і фізіології відтворення тварин (<i>Н. Ясинецька</i>)	320–322

Біографічні нариси (Т–Я)

Татаринов: Татаринов Кость Адріанович — зоолог-фауніст, палеонтолог, натураліст-мандрівник (<i>П. Хосцький, П. Яценко</i>)	323–326
Тесленко: Сергій Тесленко — дослідник видів-двійників гризунів та педагог (<i>І. Загороднюк</i>)	327–330
Токарський: Віктор Арсентійович Токарський — дослідник бабаків (<i>Т. Атемасова</i>)	331–334
Топачевський: Топачевський Вадим Олександрович — теріолог, еволюціоніст, організатор науки (<i>Л. Рековець</i>)	335–338
Треус: Володимир Треус — орнітолог і теріолог (<i>Н. Ясинецька</i>)	339–341
Турянин: Турянин Іван Іванович — дослідник ссавців Українських Карпат (<i>А. Крон, В. Рошко, О. Корчинський</i>)	342–344
Філонов: Філонов Костянтин Павлович — теріолог, созолог, засновник мелітопольської зоологічної школи (<i>С. Воловник, А. Волох</i>)	345–348
Храневич: Василь Храневич — дослідник фауни Поділля (<i>М. Матвеев</i>)	349–351
Цвелих: Олександр Миколайович Цвелих — зоолог, дослідник фауни хребетних України, мандрівник і красзнавець (<i>І. Загороднюк</i>)	352–354
Шарлемань: Микола Шарлемань як теріолог та один із засновників природоохорони в Україні (<i>І. Парнікоза, І. Загороднюк</i>)	355–358
Шнаревич: Іван Шнаревич — дослідник фауни ссавців Буковини (<i>І. Скільський, О. Вікирчак</i>)	359–361
Штамм: Макс Штамм — природознавець, дослідник ссавців сходу України (<i>І. Загороднюк</i>)	362–364
Янголенко: Катерина Янголенко — дослідниця екології й таксономії сліпаків Буковини (<i>І. Загороднюк, І. Скільський, І. Ткебучава</i>)	365–367

Хроніка та інформація

Про видання <i>Novitates Theriologicae</i>	368
--	-----

Визначні постаті та дослідницькі центри в історії української теріології (про ідею видання)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Prominent persons and research centres in the history of Ukrainian theriology (about the idea of the issue). — In 2022, three significant events took place in the history of the Ukrainian theriology: the 30th anniversary of the Ukrainian Theriological Society (UTS), the 40th anniversary of the Ukrainian Branch of the All-Union Theriological Society, and 50 years from the establishment of the All-Union (Soviet) Theriological Society. Among the initiators of the first community of theriologists were Acad. Ivan Pidoplichko and Prof. Oleksander Korneiev. In recognition of these events, the UTS planned the preparation of an encyclopaedic guide on the history of theriology in Ukraine in the format of the theriological bulletin. The first is presented in the current 14th issue and is dedicated to 100 prominent researchers of the past who worked in Ukraine in the 20–21st centuries. The second part includes similar materials about modern researchers and colleagues of the past involved in theriology (museumologists, taxidermists, animalists). The third is devoted to the history of scientific centres, laboratories, schools, as well as reviews of research by directions and regions. The total volume of all parts is more than 600 pages, and the issues are scheduled to be published until the end of 2022.

Вступне слово

Теріологія є однією з найбільш популярних зоологічних дисциплін, оскільки охоплює знання і практики сторіч і багатьох фахівців — від мисливствознавства й тваринництва до екології, морфології, генетики, біогеографії, фауністики, палеонтології, а в широкому розумінні — також і таких галузей, як біологія розвитку, анатомія, музеологія, охорона природи.

Звісно, ці дисципліни об'єднує не лише об'єкт як такий (ссавці), але й вивчення різноманіття екосистем та угруповань, невіддільними складовими яких є звірі. Власне, вивчення дикої фауни у її природному середовищі, як і у трансформованих середовищах, — один з ключових напрямків розвитку теріології, який формує регіональні особливості галузі, а тому й формування унікальних регіональних знань. На цій основі формується тісний зв'язок досліджень з регіональними особливостями фауни (гори, моря, степ, печери тощо), завдяки чому формуються різноманітні регіонально специфічні дослідницькі центри, спеціалізовані на певних матеріалах і задачах. Такою законо-мірно стала й українська теріологія (Загороднюк 2022).

Історія розвитку знань вимагає впорядкування відомостей про розвиток досліджень і наукових шкіл. Окрім того, це повернення до життя безцінних матеріалів, як опублікованих, так і архівних, переважно мало доступних, є важливим для аналізу особливостей формування знань та здобутків, що були отримані в процесі вивчення фауни, морфології, екології та інших аспектів біології ссавців. Понад те, історія досліджень — це й історія ідей, їх розвитку, а також закономірностей їх формування, становлення й поширення. Одноразово це також історія інституцій та всієї країни, оскільки діяльність фахівців була нерозривно пов'язаною зі соціальними процесами.

У деяких випадках, і далеко не поодиноких, знання історії розвитку науки — це ще й уроки того, що таке займатися наукою, музейною справою чи охороною тваринного світу, попри все — різні негаразди, конфлікти ідей та ризики негативних оцінок діяльності, ризики забуття й неприйняття, ризики втрати напрацювань у печі війни, стихійних лих, революцій і реорганізацій. Це життя і служіння ідеям попри репресії та зради, попри байдужість і цинізм чиновництва всіх мастей, особисті негаразди.

Дуже добре, коли такі «знання про знання» закріплено на папері, викладено, сформульовано, впорядковано, усвідомлено. Але надто багато йде не у вічність, а в забуття. Звісно, людська пам'ять має очищатися. Проте для розвитку знань потрібно пам'ятати учасників і напрямки наукового поступу, щоби не повторювати досягнуте, а спиратися на нього. І завжди є ті, кого не можна забувати, які були розвідниками й творцями майбутнього знання, а в низці випадків і жертвами репресій й утисків, якими не раз карали науковців. Тими, задля штучного забуття яких (і їхніх доробків) докладалися злочинні зусилля¹. Своєю натхненною працею вони створювали підвалини сучасних знань, проводили польові дослідження, збирали колекції, створювали заповідники, писали книги, продовжуючи жити в непростих умовах, а часом й у відвертих злиднях, не маючи нормального спорядження, їжі, медикаментів, тепла, транспорту, не кажучи вже про свободу у використанні рідної української мови для вжитку у звітах і публікаціях, маючи значні проблеми з доступом до наукової літератури, не знаючи, що таке наукові товариства чи засоби зв'язку. Але вони діяли, творили і створювали фундамент, на якому стоїть сучасна наука, зокрема й теріологія в Україні.

Ідея видання

Видання довідника про теріологів України започатковано Радою Українського теріологічного товариства НАН України за участі автора цього тексту. Це перший (!) випуск майбутньої теріологічної енциклопедії, яку, можливо, нам вдасться колись написати, включно з оглядом не тільки дослідників і

¹ Стосовно теріологів це варто сказати, наприклад, про Б. Волянського, П. Крижова, В. Великанова; у низці випадків уявлення про роль науковців у розвитку наукових досліджень і знань в Україні були штучно примінені, як-от щодо Б. Вальха або І. Сахна.

напрямків, але й видів ссавців фауни України та родин ссавців світової фауни, а також тлумачним словником теріологічних термінів. Утім поточна мета — створити довідник про вітчизняних дослідників, які зробили помітний внесок у розвиток не тільки вітчизняної теріології, теріологічних досліджень, теріологічних колекцій і теріологічних знань, але й спромоглися продовжити свою справу й за межами України.

Така першочерговість цих наших видань визначається тим, що величезний обсяг подібних знань не зафіксований на письмі, але вони допоки не зникли в пам'яті «останніх з могікан», з якими нам пощастило працювати й спілкуватися. Якимось дивним чином такі знання-пам'ять залишилися й в нас самих, надто в тих, хто ще пам'ятає семінари «мамалогічного» товариства 1970–1990-х років, пам'ятають обличчя й мову тих, хто творив ті первинні знання, тих, на прикладі яких і ми формувалися як фахівці.

На щастя, обсяг накопичених матеріалів є надвисоким, і якщо його не оформити в осмислений довідник, він може зникнути. Упорядник довго йшов до ідеї цього видання, проте упорядкувати якісно все в режимі монографічного дослідження було нереально. Потрібна була участь багатьох. Довідково: в електронній версії розділу HDD «Теріологи України XX ст.» автор накопив 5827 файлів, розміщених у 480 папках обсягом 6'180'756'145 байт. Це без врахування теки «зоологи–література» та папок серії «дотичні», «18–19 ст.» тощо, а також не рахуючи папки для цього видання¹. Такий обсяг опрацьовувати одній людині важко, тому як упорядник ім'ярек активно залучав колег і ділився з ними чернетками, думками, намірами, і, зрештою, проєктами нарисів. Важливим попереднім доробком стали кілька десятків нарисів, розміщених на сайті товариства в розділі «Наша пам'ять» та у Вікіпедії. Ще близько 15–20 статей як цілком завершені розвідки надруковано у форматі наукових статей, які тут узято за основу відповідних нарисів.

Однак усі ці турботи — ніщо порівняно з тими іменами, які важливо залишити в історії досліджень, а в низці випадків і повернути їх в цю історію. І для цього несподівано прийшов час. Це щодо імен, незаслужено забутих або й навмисно викреслених злочинним радянським режимом, як це трапилося, зокрема, з Петром Крижовим, Борисом Вальхом, Богданом Волянським, Всеволодом Великановим. Або й імен, які невинувато вважаються недотичними до України, хоча такі дослідники проходили становлення або й працювали певний час в Україні, як от Максиміліан Новицький, Борис Виноградов, Анатолій Аргиропуло, Леонід Портенко та ін. Завдяки віднайденим іменам ми змогли розшукати й інших, які згадані у наших нарисах, але про яких із суто технічних причин іще не написано окремі статті. Та головне, що відродження почалося і набуває сили.

¹ На момент фіналізації першого випуску історичної тріади маємо 2333 файли у 228 папках для випуску 1 (рівно 100 нарисів), 1062 файлів у 134 папках для випуску 2 (приблизно 80 нарисів) і 553 файли у 41 папці для випуску 3 (приблизно 30 нарисів).

Звісно, уся ця непроста робота визначалася активністю авторів, і, напевно, не все вдалося охопити увагою, враховуючи поступовий занепад наукової діяльності в Україні, неперервне скорочення числа фахівців та центрів, а також низьку активність товариства через карантини і війну. Тому головною задачею стало узагальнення того, що накопичено, поки пам'ять кожного і пам'ять суспільна ще зберігають таку інформацію, і саме для цього ми доклали значних зусиль і стимулювали багатьох колег.

Мета цього видання — впорядкувати стислі, енциклопедичного стилю, довідки про теріологів (окремо про дослідників минулого і сучасності) та підготувати огляд досліджень за регіонами й осередками.

Відома багатьом книга Б. Мазурмовича «Розвиток зоології на Україні» (Мазурмович 1972) зараз сприймається як збірка цінних фактів, яка катастрофічно застаріла і є дуже неповною¹. Звісно, там є багато корисної й безцінної інформації. Однак явне уникнення в ній частини імен знаних у світі чи ключових у розвитку тих чи інших напрямів регіонального і галузевого знання зоологів завжди насторожувало. Наприклад, уникнення імен таких знаних дослідників, як Бібікова, Великанів, Волянський, Кризов, Модін, Салганський і багатьох інших. Ця ідея суттєво розрослася завдяки новим пошукам у процесі підготовки видання і врешті на цей час маємо 172 (!) нариси (плюс з 10 проєктів), які вимушено (630 стор.) поділено на два випуски — теріологи минулого (померлі колеги) та теріологи сучасні (проте тільки з віковим цензом «60+», оскільки писати про всіх колег було нереально).

Окремим блоком другої частини будуть нариси про колег, що не є суто теріологами, але дотичні до цієї галузі та (або) мають значний вплив на неї (музеологи, колектори, таксидермісти, анімалісти тощо). Нариси про предтечі (зоологи 17–19 ст.) буде вміщено у третій частині, у нарисах про центри, школи й регіони, де серед іншого будуть також подаватися довідки про персон, що впливали на розвиток досліджень, проте інформації про яких чи внесків яких недостатньо для окремих нарисів.

Методичні зауваги

Джерела. Джерел у формі готових нарисів було дуже мало. Наявні видання з історії різних установ і галузей містили вкрай мало відомостей про теріологів і загалом про «непосадових» дослідників. До певної міри прикладами були окремі сторінки «Енциклопедії сучасної України» та довідник «Орнітологи України» (Атемасова & Кривицький 1999) — два видання, які стали проривом в історіографії, приділяючи місце й увагу дослідникам з внесками більше, ніж з посадами; проте стосовно теріології ці видання давали

¹ Так, там ми знаходимо безцінні дані, але зібрані й описані під пильним оком Головліту, із викресленням всього «небезпечного», репресованого та хоч чимось неузгодженого з тогочасною політикою більшовиків, із навмисним зверненням уваги лише до членів компартії й комсомолу, та надто до керівних посадових осіб.

матеріал для лише 2–3 десятків нарисів. Численні панегірики академікам і докторам, що в окремі періоди ставали чи не обов'язковими елементами багатьох академічних видань, ситуацію ніяк не покращували, а історію в них нерідко переписували на користь обраних. Власне, тому все збиралося по крихтах, а пошуку сприяли декілька складових:

1) архіви Інституту зоології та ННПМ НАНУ, доступ для яких забезпечувала приязність учених секретарів цих установ: В. Іванової та Е. Король; важливі дані отримано з архівів кафедр, музеїв та університетів, у т. ч. Чернівецького, Львівського, Харківського, Київського, Одеського та ін. (за сприяння таких колег, як Т. Атемасова, І. Скільський, М. Біляшівський, І. Шидловський, А. Крон, Ю. Олійник та ін.);

2) бібліотечні пошуки, надто завдяки бібліотекарям зазначених установ: Л. Ластиковій, В. Константіновій та Т. Макаровій, а також численним колегам, які створюють власні електронні бібліотеки (М. Гаврилук, Л. Годлевська, В. Пархоменко, Г. Сіроткіна, І. Скільський та ін.);

3) аналіз колекцій і етикеткових даних, що дало численні нові факти, зокрема й у випадках, коли історію переписували, а імена людей знищували; такому пошуку сприяли наші колеги з зоологічних і природничих музеїв, серед них Ю. Ілляхін, Ж. Розора, Є. Улюра, І. Шидловський та ін.;

4) старші колеги, чий спогади й особисті архіви (включно з фотоархівами) сприяли відновленню окремих важливих сторінок історії як теріології, так і теріологів, надто з активу теріологічного товариства 1970-х років: А. Волох, О. Головач, А. Дулицький, І. Смельянов, І. Легейда, В. Лобков, Л. Рековець, І. Рогатко, Н. Філіпчук, П. Чегорка, Л. Шевченко та ін.;

5) розвідки колег, як опубліковані, так і не опубліковані, які були важливою основою для нарисів у нашому виданні, надто Т. Атемасової, І. Євстаф'єва, Ю. Олійника, Г. Сіроткіної, С. Харчука, І. Шидловського, а також раніше опубліковані матеріали в циклах публікацій у окремих виданнях, надто у «Віснику зоології» в період керування ним І. Підоплічки.

Неочікуваним і радісним для нас було те, що у процесі написання нарисів, у наших бібліотеках і на забутих полицях наших шаф «раптом» знаходився унікальний матеріал, який підштовхував до створення нових розгорнутих, багатосторінкових розвідок і розслідувань біографій, і які уже побачили світ в інших вітчизняних академічних виданнях.

Автори. З авторами було непросто — як з їх пошуком, так і авторськими стилями й авторськими розмахами. Науковці — творчі люди, часом нестримні у своїх розвідках, і прийшлося докласти чимало зусиль як до залучення, так і стримування. Врешті авторська плеяда — це окрема радість, «червона книга» з науковців, які одночасно творять науку і бережуть пам'ять про тих, чийми стежками всі ми йдемо і на чийх плечах стоїмо.

Українською важливою була й участь «таємних» співавторів статей — редакторів суміжних видань, бібліотекарів, архіваріусів, старших колег-пенсіонерів, скептиків і натхненників, які своєю участю і своїми коментарями, уточненнями й зауваженнями, а в низці випадків і розлогими інтерв'ю у продовження не менш розлогих «допитів» допомогли відтворити невідомі для архівів і майже втрачені для сучасників сторінки з історії, знайти унікальні світлини, повідомити окремі факти й обставини, важливі для підготовки текстів.

Звісно, не обійшлося без прикрих відмов та ігнорування пропозицій, при тому від колег, які мали би бути авторами відповідних нарисів і які мали би відтворити певні історичні довідки, проте у них були власні плани.

Усі залучені до колективу автори готували нариси за єдиними шаблонами, надто стосовно персоналій, меншою мірою щодо регіонів і центрів. На відміну від попередніх аналогічних доробків, представлені тут нариси підготовлені зі суворими вимогами до структури й наповнення, не без участі редакторів у підготовці кожного тексту, а часом і невідворотних і запеклих суперечок з авторами й колегами (надто щодо обсягу рукописів), що врешті дозволило оформити всі матеріали в одному стилі.

Скорочення. У багатьох статтях через потреби стислого викладу вжито скорочення, які не завжди пояснено у тексті, тому їх наведено тут:

ВУАН — Всеукраїнська академія наук — організація, що виникла в результаті об'єднання Української академії наук у Києві, Українського наукового товариства та низки регіональних центрів, що діяли переважно на базі університетів; ВУАН діяла з 01.06.1921 до 02.1936; на її основі сформовано АН УРСР;

ВУСМР — Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок — попередник УТМР 1920–1930-х років (див. також УТМР);

ІНО — Інститут народної освіти (основний тип навчальних закладів у 1920–1930 рр., створених на основі розформованих університетів (напр. КІНО — Київський інститут народної освіти, на базі Університету Св. Володимира, нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

м.н.с., с.н.с. (ст.н.сп.) — посади молодшого і старшого наукового співробітника; в окремих випадках «с.н.с.» — вчене звання старшого наукового співробітника, що діяло протягом 1992–2014 рр., замінене надалі на «старший дослідник».

ННПМ — Національний науково-природничий музей НАН України (у 1967–1997 як ЦНПМ — Центральний НПМ), установа, при якій діє УТТ.

СВУ — Спілка визволення України.

с.с. — старий стиль, для позначення дат народження колег, що народилися до 16.02.1918, коли діяв юліанський календар (початок доби був опівдні й календар був зміщений на 12–13 днів уперед: 16.02.1918 стало 01.03.1918).

УТМР — Українське товариство мисливців та рибалок (первинно як ВУСМР — Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок).

УТТ — Українське теріологічне товариство НАН України (УВ ВТТ — Українське відділення Всесоюзного теріологічного товариства АН СРСР).

Редакторські зусилля

Як і в усіх наших виданнях, у цьому теж є усталені підходи до роботи: 1) активний пошук авторів і консультантів, 2) планування змісту видання і його наповнення, 3) редакторська робота з авторами й рукописами. У нас склався стандарт не публікувати статті у первинному авторському варіанті, проте й не вносити зміни без узгоджень з авторами, зокрема й щодо корекцій, доповнень чи скорочень. Власне, наші редактори по суті є «прихованими» співавторами всіх матеріалів, що ми вважаємо нормальним, оскільки це дозволяє «підтягти» до належного рівня тексти авторів з малим досвідом і трохи «врамкувати» досвідчених і нестримних колег, оскільки ідея цього видання передбачає єдиний рівень вимог до всіх частин. Звісно, є автори, у яких ми самі навчалися, за що ми їм безмежно вдячні.

Окремо треба сказати про мову й географію видання. Бюлетень розрахований для української аудиторії. Понад те, події, що розпочалися 2014 року агресією Російської Федерації проти України, включно з інформаційною війною і «новим» переписуванням історії, вимагали значної роботи з доббором тем нарисів, зокрема й за географією. Проекти деяких нарисів вдалося здобути в російськомовній версії, і ми знайшли сили для їх перекладу й редагування також¹. По-друге, усі статті мають англomовні резюме, і в значній частині випадків це також стало турботою редакторів. Окрім загального редагування (І. Загороднюк) кожний рукопис пройшов редагування українськомовного редактора (С. Харчук) та англomовного редактора (З. Баркасі).

Подяки

Важливо відзначити колег, які повною мірою долучилися до розробки ідеї й пошуку інформації для цього видання, а також підготовки нарисів і (або) пошуку колег, що можуть підготувати такі нариси.

Величезна подяка ядру творчого колективу з підготовки першої серії нарисів і розвитку ідеї, серед яких — Тетяна Атемасова, Леонід Рековець, Ігор Євстаф'єв, Арпад Крон, Оксана Марковська, Володимир Лобков, Юрій Олійник, Анна Сіроткіна, Павло Хоецький та Ігор Шидловський, які забезпечили підготовку багатьох нарисів щодо дослідників Криму, Закарпаття, Харківщини, Одещини й Львівщини.

Також подяка бібліотекарам ІЗАН Вікторії Константіновій та Людмилі Ластиковій за допомогу у бібліографічному пошуку, вченим секретарям та архіваріусам ІЗАН і ННПМ Вікторії Івановій, Валентині Рязанцевій та Елеонорі Король за усебічне сприяння в пошуку архівних матеріалів про колишніх співробітників-теріологів. Дякую активу товариства 1980–2000-х років і

¹ Зокрема, С. Харчук люб'язно переклав українською нариси про А. Алексєєва, О. Браунера, Ю. Волянського, Ф. Вшивкова, І. Гурського; З. Баркасі переклав або переписав третину резюме; звісно, чимало роботи було й автору цієї передмови як упоряднику видання.

всім старшим колегам, які своїми спогадами й фотоальбомами сприяли уточненню та відновленню важливих фактів з історії досліджень, надто Вілені Прокопівні Боярчук, Олегу Федоровичу Головачу, Альфреду Ізраїловичу Дулицькому, Ігорю Георгійовичу Смелянову, Наталії Федорівні Жуковій, Людмилі Миколаївні Прокопчук, Юрію Олексійовичу Семенову, Людмилі Сергіївні Шевченко, Неонілі Степанівні Філіпчук.

Величезну роль у доведенні видання до друкованої версії відіграли як редактори Золтан Баркасі (редагування англomовних текстів) і Сергій Харчук (редагування українських текстів і переклад частини рукописів, що були підготовлені іншими мовами), так і видавці. Наша щира подяка Віталію Музиці («Простір-М») за незмінне сприяння нашим виданням і якісну та оперативну поліграфію, що є важливою складовою нашого успіху і підготовці всієї серії видань Українського теріологічного товариства останніх років.

Література

- Атемасова, Т. А., И. А. Кривицкий. (сост.). 1999. *Орнитологи Украины. Биобиблиографический справочник. Выпуск. 1.* Харьков, 1–286.
- Загороднюк, І. 2022. 50 років Українського теріологічного товариства: ключові віхи. *Theriologia Ukrainica*, 23: 136–156. doi: <http://doi.org/10.15407/TU2313>
- Мазурмович, Б. М. 1972. *Розвиток зоології на Україні*. Вид-во Київського університету, Київ, 1–229.

ЗАГОРОДНЮК, І. Визначні постаті та дослідницькі центри в історії української теріології (про ідею видання). — У 2022 році відбулося три визначні події в історії української теріології: 30-річчя Українського Теріологічного Товариства (УТТ), 40-річчя Українського відділення Всесоюзного Теріологічного Товариства, 50 років від започаткування Всесоюзного теріологічного товариства. Серед ініціаторів найдавнішого об'єднання були акад. Іван Підоплічко та проф. Олександр Корнеєв. На відзнаку цих подій УТТ запланувало підготовку енциклопедичного довідника з історії теріології в Україні у форматі Теріологічного бюлетеня. Перший з них, представлений у поточному 14 випуску, присвячений 100 визначним дослідникам минулого, що працювали в Україні в межах 20–21 ст. і пішли з життя. Друга частина включає аналогічні матеріали про сучасних дослідників і колег минулого, причетних до теріології (музеологи, таксидермісти, анімалісти), а третя — історичні розвідки щодо наукових центрів, лабораторій, шкіл, а також огляди досліджень за напрямками та регіонами. Загальний обсяг всіх частин понад 600 сторінок, і випуски заплановано видати до кінця 2022 року.

Василь Абелєнцев — класик української теріології

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Vasyl Abeleltsev is a classic of Ukrainian mammalogy. — An essay about one of the most celebrated Ukrainian mammalogist, who connected his entire scientific career and his whole life with the Institute of Zoology of the AS of UkrSSR. During 1946–1976, V. Abeleltsev went from a doctoral student to a senior researcher at the Department of Vertebrate Fauna and Systematics. He authored two issues of the ‘Fauna of Ukraine’ (general characteristics of mammals, orders of insectivores and bats, family of mustelids) and was among the authors of the first edition of the Red Book of Ukraine. He thoroughly studied the above groups of mammals and studied various regional faunas. V. Abeleltsev amassed a large collections of mammals (ca. 2000 specimens), which are stored in the National Museum of Natural History of Ukraine.

Біографічні деталі

Абелєнцев Василь Ісакович народився 14 серпня 1913 р. у м. Апостолове (Дніпропетровська обл.). У 1937–1940 роках навчався на біологічному факультеті Дніпропетровського університету. Згодом працював вчителем. Брав участь у війні. У 1946–1949 роках — аспірантура в Інституті зоології АН УРСР (Київ), після чого і до кінця своєї кар’єри працював там само, у відділі фауни і систематики хребетних. У 1949 р. захистив кандидатську дисертацію. Мав звання старший науковий співробітник. Дружина — Клавдія Миколаївна (1925 р. н.), з нею мав трьох дочок.

Василь Ісакович Абелєнцев (1913–1980) — зоолог, теріолог, фахівець із вивчення кажанів, хижих та зайцеподібних, кандидат біологічних наук (1949), автор двох монографій у серії «Фауна України» (1956, 1968), брав участь у створенні першого видання Червоної книги України (1980). Вийшов на пенсію 1.09.1976. Пішов із життя 19 вересня 1980 р., у віці 67 років. Похований на Берковцях, ділянка 81.

Рис. 1. Василь Ісакович Абелєнцев. Фото з архіву автора (взято з особової справи в ІЗАН), 1967 р.; раніше використано в статті автора про В. Абелєнцева (Загороднюк 2017).

Ключові доробки в галузі теріології

Кваліфікаційна праця В. Абеленцева — кандидатська дисертація, захищена 1949 р. в ІЗАН за темою «Фауна, екологія та господарське значення рукокрилих Закарпатської області» (наук. кер. — П. О. Свириденко).

У плеяді визначних теріологів України Василь Ісакович є одним з найпримітніших і найпродуктивніших. Йому належать 4 розділи про ссавців у серії «Фауни України», три з яких (загальна характеристика класу, ряд комахоїдних» і «ряд кажанів» видані у першому випуску найпершого тому «Фауни», а ще один — «родина куніцевих» — у одному з наступних випусків (Абеленцев *et al.* 1956; Абеленцев 1968). Абеленцев був автором нової підродина — зорилових, *Zorillinae* (1968) = *Ictonychinae* Pocock, 1921.

Профіль дослідника в Scholar Google ($h = 10$):

<https://scholar.google.com/citations?user=vMeznQsAAAAJ&hl>

Десятку найцитованиших (за версією Scholar Google) праць дослідника, які характеризують спектр його ключових наукових доробків, формують праці про переважно кажанів, бабаків та куніць. Першу п'ятірку складають: 1) «Загальна характеристика ссавців. Комахоїдні, кажани» (Абеленцев *et al.* 1956: 167 цит.); 2) «Куніцеві» в тій самій серії (Абеленцев 1968: 61 цит.), 3) «Байбак в Україні» (рос.) (Абеленцев, 1971: 45 цит.), 4) «Підсумки кільцювання рукокрилих в Україні за 1939–1967 роки» (рос.), три повідомлення (Абеленцев 1970; разом 34 цит.), «Про летючих мишей Закарпатської та інших західних областей УРСР» (рос.) (Абеленцев 1950: 27 цит.).

Другу п'ятірку складають його праці (10–16 цитувань, всі рос.): «Сучасний стан поселень байбака та досвід його реакліматизації в Україні» (Абеленцев *et al.* 1961), «Корисні звірі Чорноморського заповідника та їх охорона» (1967), «Про осінній проліт рукокрилих на півдні України» (Абеленцев 1980), «Зимове харчування вухатої сови в Херсоні» (Абеленцев & Уманская 1968), «Лісова куніця, Україна та Молдова» (Абеленцев 1973).

Очевидно, що домінують праці щодо кажанів та бабаків. Дослідник приділяв увагу і складу фауни в цілому, аналізуючи результати масових відловів дрібних ссавців капканчиками, зокрема, на Володимирівській лісодослідній станції (1951) та в Кременських лісах (1967), а також виявлення їх в пелетках сов (1980). Ще одним із тривалих захоплень автора були дослідження мустелових (публікації 1961–1973 рр.). Значну частку доробку становлять праці щодо екології й репродуктивного потенціалу зайців і загибелі їх та іншої дичини на полях від отрутохімікатів (праці 1972–1975 рр.).

У дослідника є й «нециклічні» праці про окремі види, як-от хохулю, хом'ячка, борсука, нічницю малу, рясоніжку малу, в яких наведено низку важливих фактів і нерідко чимало супутньої фауністичної інформації (як от в описі нових знахідок рясоніжок подано детальні й повнозгомі результати обліку дрібних ссавців на заплавах озерх кременської групи).

Василь Ісакович завжди вважав за необхідне збирати колекційні зразки. У фондах відділу зоології ННПМ є 1122 зразки ссавців практично всіх систематичних груп, у т. ч. 476 зразків гризунів, 318 кажанів, 181 комахоїдних, 140 хижих, 6 зайцеподібних, 1 парнопалих. В колекції відділу палеонтології ННПМ є ще 442 екз. кажанів і сотні зразків інших груп ссавців (поки не обліковані).

Рис. 2. Василь Абеленцев на пенсії (бл. 62 р.). З архіву відділу хребетних ІЗАН. Фото представлено в авторській статті про дослідника (Загороднюк 2017, редагування В. Пархоменка).

У 1980 р. він увійшов до колективу авторів Червоної книги України. Останньою і символічною публікацією дослідника стала праця 1980 р. про осінню міграцію кажанів на півдні України (Абеленцев 1980).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Про відзнаки Абеленцева автор майже нічого не знає. Він мав військові нагороди часів війни, серед них — за визволення Варшави та взяття Берліна. Із хистів мав гарні знання багатьох мов. В особовій справі відмічено, що добре знав польську, болгарську, російську й українську, міг читати й писати англійською, німецькою, словацькою і білоруською.

Характеристика Абеленцева поза наукою фактично неможлива. Він жив наукою, і за спогадами його близьких колег він завжди був зайнятий якимось матеріалом: навіть в експедиції, виконавши всі поточні задачі, він не відпочивав на природі, а брався за будь-які супутні матеріали (про ці та інші особливості див. у нарисі автора 2017 р. про Абеленцева).

Коло його спілкування було широким; серед його співавторів (за абеткою) — В. Архірчук, Л. Гіренко, І. Колюшев, Ю. Крочко, Г. Модін, І. Підоплічко, М. Рудишин, В. Самош, І. Сокур (з ним він, за спогадами сучасників, найбільше товаришував), К. Татарinov, А. Уманська, Л. Шевченко.

Абеленцев багато бував у полях, майже завжди з рушницею, проте у діяльності мисливського колективу участі не брав. Він працював стаціонарно у Кременій, у Стрільцівському степу (він був куратором цього заповідника з 1968 до 1972 р.) — тут він вивчав бабака та різні види тхорів.

За спогадами Л. Шевченко, був самотником: не бував на застіллях, на перекурах (не палив), не співав, не захоплювався грибами чи ягодами, садом, риболовлею, на роботі був тільки у робочий час, з самого ранку і до 19 год, всю роботу робив в інституті. До роботи він ставився дуже відповідально, проте тільки у робочий час. Під час експедицій він також не виявляв товари-

ського спілкування, все було чітко організовано, робота мала бути виконана у повному обсязі, при елементарному побуті, без багаття і пісень. Це була його особливість. Поза роботою він не жив. Тому й пенсія стала вироком.

Література

- Абеленцев, В. И. 1950. О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР. *Научные записки Киевского государственного университета*, **9**: 59–74.
- Абеленцев, В. И., И. Г. Підоплічко, Б. М. Попов. 1956. *Загальна характеристика ссавців. Комахоїдні, кажани*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–448. (Серія: Фауна України; Том 1: Ссавці, вип. 1).
- Абеленцев, В. И., В. М. Самош, Г. В. Модин. 1961. Современное состояние поселений байбака и опыт его реакклиматизации на Украине. *Труды Среднеазиатского научно-исследовательского противочумного института*. Алма-Ата, **7**: 309–320.
- Абеленцев, В. И. 1968. *Куницеви*. Наукова думка, Київ, 1–278. (Серія: Фауна України; Том 1: Ссавці, вип. 3).
- Абеленцев, В. И., И. И. Колушев, Ю. И. Крочко, К. А. Татаринев. 1968–1970. Итоги кольцевания рукокрылых в Украинской ССР за 1939–1967 гг. *Вестник зоологии*, 1968, № 6: 59–64; 1969, № 2: 20–24; 1970, № 1: 61–65.
- Абеленцев, В. И. 1971. Байбак на Украине. *Фауна и экология грызунов*, Москва, **10**: 217–233.
- Абеленцев, В. И. 1973. Лесная куница. Каменная куница. Украина и Молдавия. В кн.: А. А. Насимович (ред.). *Соболь, куницы, харза*. Наука, Москва, 161–172; 202–213.
- Абеленцев, В. И. 1980. Об осеннем пролете рукокрылых на юге Украины. *Рукокрылые (Chiroptera)*: Материалы Всесоюзного совещания. Наука, Москва, 195.
- Абеленцев, В. И., А. С. Уманская. 1968. Зимнее питание ушастой совы в Херсонской области. *Орнитология*. МГУ, Москва, **9**: 331–334.
- Загороднюк, І. 2017. Василь Абеленцев (1913–1980) — життя у світі науки. *Праці Теріологічної школи*, **15**: 167–174.

ЗАГОРДНЮК, І. Василь Абеленцев — класик української теріології. — Нарис про одного з найвідоміших українських теріологів, який всю свою наукову кар'єру і по суті все життя пов'язав з Інститутом зоології АН УРСР. Василь Ісакович пройшов у ІЗАН протягом 1946–1976 рр. шлях від аспіранта до старшого наукового співробітника відділу фауни і систематики хребетних. Дослідник став автором двох випусків «Фауни України» (загальна характеристика класу ссавців, ряди комахоїдних і рукокрилих, родина мустелових), одним з авторів першого видання Червоної книги України. Він провів ретельні дослідження названих груп ссавців і низки регіональних фаун. За життя В. Абеленцев зібрав обсяжні теріологічні колекції (порядку 2000 зразків), що зберігаються в ННІПМ України.

Віктор Аверін — один із основоположників прикладних зоологічних досліджень в Україні

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

ZAGORODNIUK, I. Viktor Averin as one of the founders of applied zoological research in Ukraine. — One of the founders and key researchers in the field of plant protection, organization of game research and promotion of nature conservation ideas in Ukraine in the 1920s to the 1940s. Doctor of sciences, zoologist of general profile, researcher of the fauna of Slobozhanshchyna, organizer of the first laboratory of game management and of a number of natural science editions, author of over 300 scientific, methodological and popular science publications. Promoter of the topic of useful and harmful animals, long-term head of the Department of Zoology and Entomology of Kharkiv Agricultural Institute. One of the most active and consistent organizers of scientific groups, commissions, laboratories, departments in the early 20th century.

Біографічні деталі

Віктор Григорович Аверін (1885–1955) — дослідник біології різних груп тварин (комах, птахів, ссавців), природоохоронець, організатор досліджень, засновник та редактор низки природознавчих видань. Народився 18 жовтня 1885 р. в с. Чепіль на Харківщині. Закінчив Харківський університет 1912 р. (учень М. Сомова). З 1913 р. — завідувач Ентомологічного бюро в Харкові, з 1915 р. — асистент кафедри зоології та ентомології Харківського СГІ, з 1925 р. — завідувач відділу захисту рослин Наркомзему УРСР.

З 1928 р. — засновник і керівник лабораторії мисливствознавства. З 1930 р. — доктор сільськогосподарських наук. Із 1930 р. і до смерті (27.12.55) — завідувач кафедри зоології та ентомології Харківського сільськогосподарського інституту. Похований в Харкові на міському цвинтарі.

Рис. 1. Віктор Аверін. Фото, найімовірніше, стосується періоду 1918–1920 р.; редактовано.

Ключові наукові доробки

Початки наукової роботи були суто прикладними: з 1911 р. він працював при Харківському губернському земстві за темою шкідників с.-г., і за його участі 1913 р. започатковано «Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и меры борьбы с ними», що був виданий 22 випусками, проте згаснув у часи революційних лихоліть. Серед відомих публікацій в цьому виданні — огляд корисних і шкідливих ссавців Харківщини (Аверин 1915а). За підсумками цього циклу досліджень ним впорядковано монографію «Найважливіші шкідники сільського господарства і заходи боротьби з ними» (Аверин 1919). Географія досліджень — Слобожанщина й суміжні терени сходу України.

Теріологічна складова у доробку дослідника невелика — лише 6 % суто теріологічних публікацій (Пархоменко 2019). Проте загальний їхній внесок у розвиток таких досліджень був значним. У 1920-х роках він був організатором експедицій з вивчення перспективних для промислу звірів, як-от бабака, хохулі, крота (Аверин 1915b та ін.). Одними з його перших теріологічних праць були статті про перегузню (Аверин 1924, 1928) та поширення вухатого їжака на сході України (Аверин & Штамм 1927).

Одним із надважливих напрямків досліджень, які були відповіддю на вимоги до зоологічної науки від держави, стала організація мисливської лабораторії (Аверин 1930), яка діяла в Харкові у 1929–1932 рр. (можливо, довше). Ця діяльність започаткована з відкритих ним у 1928 році при Центральній раді ВУСМР курсів мисливствознавства; одна з назв лабораторії — «науково-дослідна станція мисливського господарства». У цій лабораторії разом із ним працювало багато відомих теріологів, у працях яких були й посилення на тематику лабораторії (напр. М. Селезньов, Є. Решетник, О. Мигулін)¹. З переміщенням столиці до Києва і створенням системи Заготхутра лабораторія продовжила роботу в Запоріжчя, де була створена центральна станція Заготхутра, якою у 1936–1941 рр. завідував учень Аверіна О. Мигулін. У 1930 р. Аверин став завідувачем кафедри зоології та ентомології Харківського сільгоспінституту, і на тій посаді працював до кінця життя.

Аналіз бібліографічного спадку В. Аверіна показує, що період його наукової активності охоплював майже 40 років — 1909–1947 рр., а коло наукових інтересів включало як праці фауністичного напрямку, так і питання охорони природи, боротьби зі шкідниками людського господарства, розвитку мисливствознавства, вивчення фенології, історії науки (Пархоменко 2019). Загалом В. Аверин опублікував приблизно 340 праць з ентомології, орнітології, теріології, мисливствознавства, рибництва, охорони природи.

¹ У особовій справі Є. Решетник місце її роботи у 1933–1935 рр. наведено як «Мисливська біологічна станція ВНПО, м. Харків» (запис 1947 р.), пізніше — як «Всесоюзный НИИ пушнины, Харьков» (запис 1949 р.), «Украинская охотпромбиостанция ВНИПО, Харьков» (запис 1961 р.). ВНИПО — «Всесоюзный институт пушного охотхозяйства».

Колекційних зразків ссавців, зібраних В. Аверіним, автору відомо лише три, серед них — хохуля (*Desmana moschata*, шк.+чер. № 9033 в кол. ННПМ) з околиць Рубіжного, здобута 6.04.1924.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Віктор Аверін став одним із перших організаторів системи захисту рослин в Україні та підготовки кадрів у цій галузі. Понад те, цією темою він займався фактично все своє життя. Він був активним діячем Центральної ради Всеукраїнського товариства мисливців та рибалок, ВУСМР (1923–1933), та першим її головою. У ті ж роки він був завідувачем Сільськогосподарського наукового комітету НКЗ УРСР.

Одним з важливих напрямків суспільної діяльності науковця стала робота з організації, впорядкування та редагування низки природничих видань, серед яких — «Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и меры борьбы с ними», «Захист рослин», «Природа и охота на Украине», «Труды Харьковского общества испытателей природы при Укрглавнауке», «Український мисливець та рибалка». Останнє видання було одним із ключових зоологічних видань, значною мірою орієнтованих на вивчення ссавців, описи фауни та розвиток мисливствознавства.

Важливо знати, що В. Г. Аверін був одним із ключових організаторів становлення та розвитку мисливського господарства в Україні, розвитку мисливствознавчих досліджень та створення згаданої вище науково-дослідної станції мисливського господарства (з 1929 р.). У кінці 1920-х рр. В. Г. обрали заступником голови Комісії з охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету НКЗ УРСР та заступником голови Українського комітету з охорони пам'яток природи НКО УРСР (комітет створено Радою народних комісарів УРСР 16 липня 1926 року), а в 1930-х роках — його головою.

За активної участі В. Г. Аверіна у 1920-х роках було створено заповідники Стрільцівський степ, Білосарайська коса, Провальський степ. У 1940-х роках він був членом Комісії з охорони природи АН УРСР.

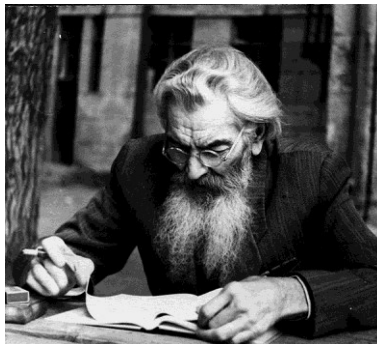
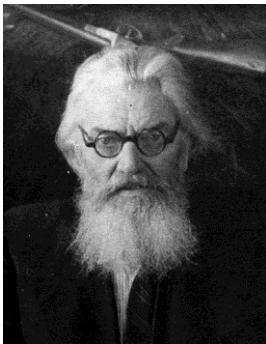

Рис. 2. Віктор Аверін у похилому віці. Фото 1950-х років. У повоєнні роки В. Аверін був одним з найавторитетніших прикладних зоологів України і природоохоронців, членом багатьох природознавчих комісій і рад.

На честь дослідника названо зоологічні таксони, описані відомими зоологами (О. Мигулін, Я. Зубко, М. Милютін, В. Бажанов): підвид ховраха крапчастого *Citellus suslicus averini* Migulin 1927 з Харківщини, підвид мідиці звичайної з дельти Дніпра *Sorex araneus averini* Zubko 1937, підвид шура водяного *Arvicola amphibius averini* Miljutin 1939 з Харківщини, підвид соболя зі Східноказахстанської обл. *Martes zibellina averini* Bashanov 1943.

Аверін мав державні нагороди — ордени Леніна і Трудового Червоного Прапора, медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні». У пам'ять про нього написано декілька статей (Підоплічко & Троїцька 1962; Злотін 2001) і створено профіль у Гугл Академії:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=4EEw8M8AAAAJ>

Література

- Аверин, В. Г. 1915a. Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии. *Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними*. Харьков, № 1: 13–35.
- Аверин, В. Г. 1915b. К истории прежнего расселения байбака (*Marmota bobac*). *Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними*. Харьков, № 6: 18.
- Аверин, В. Г. 1919. *Важнейшие вредители сельского хозяйства и меры борьбы с ними*. Изд-во Союз, Харьков, 1–142.
- Аверин, В. Г. 1924. Хорек-перевязка и наши сведения о ней. *Природа и охота на Украине*. Харьков, № 1–2: 155–158.
- Аверин, В. Г., М. Г. Штамм. 1927. О нахождении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Gmel.) на Украине. *Труды Харьковского общества испытателей природы*, 1 (2): 51–54.
- Аверін, В. Г. 1928. Про перев'язку, або рябого тхора. *Український мисливець та рибалка*, № 11–12: 33–35.
- Аверін, В. Г. 1930. Перша науково-дослідницька мисливська лабораторія на Україні (короткий звіт). *Український мисливець та рибалка*, № 1: 9–11.
- Злотін, А. З. 2001. Аверін Віктор Григорович. *Енциклопедія сучасної України* : у 30 томах. Ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України. Поліграфкнига, Київ, Том 1 (А): 59–60.
- Пархоменко, В. В. 2019. Дані до аналізу тематики наукових праць професора В. Г. Аверіна. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*, 14: 482–487.
- Підоплічко, І. Г., В. І. Троїцька. 1962. Віктор Григорович Аверін (1885–1955). *Збірник праць Зоологічного музею*, 31: 118–130.

ЗАГОРОДНЮК, І. Віктор Аверін — один із основоположників прикладних зоологічних досліджень в Україні. — Один із фундаторів та ключових дослідників у галузі захисту рослин, організації мисливствознавства та просування ідей охорони природи в Україні у 1920–1940-х роках. Доктор наук, зоолог широкого профілю, дослідник фауни Слобожанщини, організатор першої мисливствознавчої лабораторії та низки природознавчих видань, автор понад 300 наукових, методичних та популярних публікацій. Промотор теми корисних і шкідливих тварин, багаторічний завідувач кафедри зоології та ентомології Харківського сільськогосподарського інституту. Один з найбільш активних організаторів наукових груп, комісій, лабораторій, кафедр у першій половині XX ст.

Георгій Агарков як морфолог та дослідник морських ссавців

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Georgiy Agarkov as a morphologist and researcher of marine mammals. — An essay on one of the most productive morphologist and researcher of the nervous system of mammals, especially fond of studying dolphins. From 1965 until his death in 1988, Georgiy Borysovych had worked at the Institute of Zoology of the UkrSSR Academy of Sciences, where he was head of the Department of Functional Morphology of Aquatic Animals and Hydrobionics. During this period, the researcher had prepared a number of first-class specialists—candidates and doctors of biological sciences, as well as a series of monographs on various aspects of dolphin morphology, including the morphology of the nervous system of dolphins, comparative morphology of cranial nerves, functional morphology of the endocrine glands of marine mammals and more.

Біографічні деталі

Агарков Георгій Борисович народився 14.04.1922 в м. Києві. Закінчив Київський медичний інститут (1949), де після навчання залишився працювати протягом 16 років (1949–1965 рр.), спочатку викладачем, а згодом професором кафедри анатомії. 1964 р. захистив докторську дисертацію (мед. науки), після чого перейшов до Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН), де й працював наступні 23 роки (1965–1988) на посаді ст. н. сп., у т. ч. протягом 1969–1988 рр. — завідувачем відділу функціональної морфології водних тварин та гідробіології ІЗАН; 1972 р. отримав звання професора.

Георгій Борисович був натхненним співробітником і виразним лідером як у формуванні й розвитку наукових тем, так і зборі й препаруванні первинного матеріалу. Завжди був причетний до організації й проведення експедицій. Помер під час експедиції, в Мурманську, 29.09.1988. Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Рис. 1. Георгій Борисович Агарков. Фото з ЕСУ (Головащенко 2001), до 1988.

Ключові доробки в галузі теріології

Всі дослідження Г. Б. Агаркова тісно пов'язані з морфологією дельфінів. За ЕСУ, «Автор праць, присвячених проблемам морфології і гідробіоніки, філософським питанням природознавства» (Головащенко 2001)¹.

Георгій Борисович практикував викладення результатів своїх досліджень у фахових виданнях, зокрема, стосовно морфології нервової системи китоподібних та питань їхньої еволюції (напр.: Агарков *et al.* 1975; Агарков & Хоменко 1984), проте основним і найбільш примітним напрямком представлення результатів стала підготовка монографій, як власних, так і колективних.

Серед таких праць дослідника (всі рос.) — «Нервовий апарат надниркових залоз» (Агарков 1964), «Морфологія дельфінів» (Агарков *et al.* 1974), «Функціональна морфологія китоподібних» (Агарков *et al.* 1979), «Еволюція та адаптація нервового апарату надниркових залоз хребетних» (Агарков 1985), «Морфо-функціональні аспекти церебральної системи прийняття рішення у хребетних» (Агарков 1986), «Функціональна морфологія ендокринних залоз морських ссавців» (Агарков *et al.* 1987).

Серед співавторів цих праць — Валерій Хаджинський (1974, 1979), Борис Хоменко (1974, 1979, 1987), Олександр Мангер (1979), Олександр Вронський (1979), Ольга Нечаєва (1987) та ін. Працював і по закритих темах в Севастополі, вивчаючи поведінку та систему прийняття рішень у дельфінів.

Починаючи з приходу науковця до ІЗАН у 1965 р., він був керівником багатьох наукових тем та дисертаційних досліджень, надто пов'язаних з дослідженнями нервової системи ссавців. Це стосувалося як планових (бюджетних) наукових тем відділу функціональної морфології, так і дисертацій його учнів. Серед них — аспірантські теми Миколи Ільєнка (іннервація суглобів), Михайла Ковтуна (іннервація мускулатури кінцівок), Бориса Хоменка (черепно-мозкові нерви) та інші, захищені протягом 1965–1969 рр.

Рис. 2. Палітурки двох найвідоміших монографій Г. Агаркова — «Морфологія дельфінів» (Агарков *et al.* 1974) та «Функціональна морфологія китоподібних» (Агарков 1979).

¹ Автора особливо захопила фраза щодо «філософських питань природознавства», проте подібних праць Георгія Борисовича знайти не вдалося.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Георгій Борисович є автором низки винаходів у галузі медицини, зокрема, хірургічних методів прокладання комунікацій у тілі тварин (вікіпедія).

Під час II Світової війни був гвардії лейтенантом медслужби, призов до лав РСЧА з 11.1940 р. в м. Києві, служив у 33 гвардійській стрілецькій дивізії, фельдшером 45 окремої гвардійської роти зв'язку. Серед його нагород — Орден Червоної зірки (24.05.1944) та згодом як відзнака ветерану війни — Орден Вітчизняної війни II ступеня (06.04.1985).

Його особливістю були висока і виразно позитивна емоційність і те, що він завжди пережив за співробітників і горою стояв за них.

Пам'яті науковця присвячено нарис в ЕСУ (Головащенко 2001). Стаття, на жаль, дуже формальна і надто лаконічна, як і нарис у вікіпедії.

Література

- Агарков, Г. Б. 1964. *Нервный аппарат надпочечных желез*. Медицина, Москва, 1–191.
- Агарков, Г. Б., Б. Г. Хоменко, В. Г. Хаджинский. 1974. *Морфология дельфинов*. Ин-т зоологии АН УССР. Наукова думка, Киев, 1–168.
- Агарков, Г. Б., В. Б. Слезин, Б. Г. Хоменко. 1975. Морфологические особенности нервной системы китообразных. *Вестник зоологии*, № 4: 20–31.
- Агарков, Г. Б., Б. Г. Хоменко, А. П. Мангер, В. Г. Хаджинский, А. А. Вронский. 1979. *Функциональная морфология китообразных*. Ин-т зоологии АН УССР. Наукова думка, Киев, 1–224.
- Агарков, Г. Б., Б. Г. Хоменко. 1984. Сравнительная морфология черепно-мозговых нервов и проблема происхождения китообразных. *Зоологический журнал*, 63 (5): 760–766.
- Агарков, Г. Б. 1985. *Эволюция и адаптация нервного аппарата надпочечных желез позвоночных*. Наукова думка, Киев, 1–136.
- Агарков, Г. Б. 1986. *Морфофункциональные аспекты церебральной системы принятия решения у позвоночных*. Ин-т зоологии АН УССР. Наукова думка, Киев, 1–124.
- Агарков, Г. Б., О. В. Нечаева, Б. Г. Хоменко. 1987. *Функциональная морфология эндокринных желез морских млекопитающих*. Под ред. Г. Б. Агаркова. Ин-т зоологии АН УССР. Наукова думка, Киев, 1–117.
- Головащенко, М. І. 2001. Агарков Георгій Борисович. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн*. Ред. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, Київ. url: <https://bit.ly/3wlZwLt>

ЗАГОРОДНИЮК, І. Георгій Агарков як морфолог та дослідник морських ссавців. — Нарис про одного з найпродуктивніших теріологів-морфологів, дослідника нервової системи ссавців, особливо захопленого вивченням дельфінів. Георгій Борисович з 1965 р. до смерті у 1988 р. працював у Інституті зоології АН УРСР, де керував відділом функціональної морфології водних тварин та гідробіології. За цей період дослідник підготував низку першокласних фахівців — кандидатів і докторів біологічних наук, а також серію монографій, присвячених різним аспектам морфології дельфінів. Такими напрямками були: морфологія нервової системи дельфінів, порівняльна морфологія черепно-мозкових нервів, функціональна морфологія ендокринних залоз морських ссавців тощо.

Зоолог Алексєєв Анатолій Федорович (кримський період життя)

Ігор Євстаф'єв

Кримська республіканська санепідстанція (Сімферополь)
e-mail: zoeco@gmail.com orcid: 0000-0003-1586-8411

EVSTAFIEV, I. Zoologist Alekseev Anatoly Fedorovich (Crimean period of his life). — An essay about a researcher who had developed professionally in Central Asia, where he worked for a quarter of a century in the Karakalpak branch of the Uzbek Anti-plague Station studying natural foci of plague. In 1980–1997, he worked at the Crimean Anti-plague Station studying natural foci of tularaemia, leptospirosis, haemorrhagic fevers, etc. Among the achievements of the scientist are the creation of a control system for zoonoses and training of qualified medical zoologists, which allowed to establish monitoring of zoonoses in the Crimea and in Left-Bank Ukraine and to delineate the boundaries of their natural foci.

Біографічні деталі

Анатолій Федорович Алексєєв — орнітолог за покликанням та медтеріолог та епізоотолог — за професією. Народився А. Ф. Алексєєв 14.10.1932 (місце невідоме). Зі шкільної лави він цікавився життям птахів і як результат — на початку 50-х років він став студентом біологічного факультету Московського університету ім. М. В. Ломоносова. Серед його вчителів були Г. П. Демет'єв та Є. П. Спангенберг, останній був науковим керівником А. Ф. Алексєєва. У ці роки разом з Анатолієм Федоровичем навчалися й інші згодом відомі зоологи — М. М. Воронцов, П. А. Пантелєєв та ін.

Анатолій Федорович Алексєєв — один з учителів автора нарису. У Криму Анатолій Федорович жив і працював у період з 1980 по 1997 р. Деталі його біографії докримського та післякримського періодів невідомі. Він був замкненою людиною і рідко розповідав про себе. Але знаннями він щедро ділився. Був непримиренним до несправедливості, брехні, лицемірства, тому в нього з керівництвом установи часто були тертя...

Рис. 1. Анатолій Федорович Алексєєв. Сімферополь, 1986 р.
Фото з архіву автора.

Після закінчення університету направлений у м. Нукус до Каракалпакського відділення Узбецької протичумної станції, де пропрацював зоологом чверть століття, вивчаючи природні осередки чуми, одночасно займаючись і орнітологією. У ці роки він захистив кандидатську дисертацію з орнітології. У зв'язку з хворобою дружини, Анатолій Федорович із сім'єю переїхав до Ленінграда, а потім, коли діти стали на ноги, сім'я перебралася до Криму, в Сімферополь. У Кримську протичумну станцію А. Ф. Алексєєва було зараховано на посаду зоолога 01.07.1980, а з 1986 р. став керівником зоогрупи Кримської ПЧС. Наприкінці травня 1997 р., у зв'язку з погіршенням здоров'я дружини, Анатолій Федорович залишив роботу і знову переїхав до Ленінградської області, де проживали його діти. Незабаром померла дружина, і науковець перервав зв'язки з колегами.

Наукові дослідження

Анатолій Федорович, використовуючи свій багаторічний досвід польової роботи в протичумних загонах у Середній Азії, зміг організувати роботу з вивчення теріофауни дрібних ссавців у природних вогнищах туляремії, лептоспірозу та інших зоонозних інфекцій не тільки на території Криму, але й низки інших областей Лівобережної України (Чернігівської, Донецької, Луганської, Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської).

У період роботи зоологічної групи під керівництвом А. Ф. Алексєєва у 1980–90-х роках проводилася систематична робота з епізоотологічного обстеження території Криму та території областей Лівобережної України. Масштабні обстеження дозволили: 1) детально вивчити теріофауну дрібних ссавців Криму та основні показники їхньої сезонної та багаторічної динаміки чисельності у різних природних зонах; 2) встановити склад природних вогнищ зоонозів на території півострова, провести їхнє картування та визначити межі; 3) з'ясувати роль різних видів дрібних ссавців у функціонуванні зоонозів.

Підсумки досліджень опубліковані в різних наукових виданнях, часто в матеріалах конференцій зоологічної та медико-біологічної тематики (напр. Алексєєв *et al.* 1986; Чирний & Алексєєв 1987; Алексєєв & Чирний 1990) та профільних збірниках статей (напр. Алексєєв *et al.* 1992).

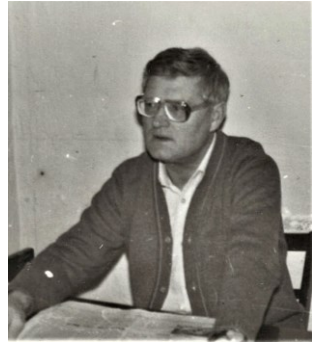
У бібліографії до цієї статті наведено приклади наукових публікацій А. Ф. Алексєєва кримського періоду.

Під час роботи у Кримській протичумній станції А. Ф. Алексєєв керував зоогрупою КрПЧС. У ці роки під його керівництвом працювали зоологи: к. б. н. Дулицький А. І., Чирний В. І., к. б. н. Аругюнян Л. С. і автор цієї нотатки. За цей час було виставлено понад 35,8 тис. пастко-ночей і відловлено 38,8 тис. особин дрібних ссавців, які були доставлені до бактеріологічної лабораторії Кримської ПЧС та досліджені на носійство збудників природно-осередкових інфекцій.

Чесноти, захоплення, життя в суспільстві

Паралельно з теріологічними дослідженнями А. Ф. Алексєєв усі роки роботи в протичумній системі продовжував орнітологічні спостереження, проводячи постійні обліки птахів під час маршрутних роз'їздів, накопичивши сотні годин та тисячі кілометрів спостережень.

Рис. 2. Зоолог А. Ф. Алексєєв. Кримська ПЧС. Сімферополь, 1992 р.

За майже 18 років, протягом яких Анатолій Федорович працював у Криму та керував зоогрупою Кримської ПЧС, були підготовлені кваліфіковані кадри медичних зоологів із протичумним досвідом роботи, що дозволило вивчити епізоотологічну ситуацію щодо низки епідеміологічно-важливих зоонозів на території Криму та Лівобережної України.

Література

- Алексєєв, А. Ф., В. И. Чирний, Г. М. Голковский, Н. Н. Товпинец, Л. П. Хаджи. 1986. К оценке интенсивности эпизоотий туляремии среди мелких млекопитающих в Крыму при использовании результатов серологического исследования погадок хищных птиц. В кн.: *Вопросы санитарной охраны территории и профилактики природно-очаговых инфекций*. Тезисы докладов научно-практ. конф. Хабаровск, 63–64.
- Алексєєв, А. Ф., В. И. Чирний. 1990. Картографирование населения мелких млекопитающих в степном Крыму. В кн.: *5-й Съезд ВТО АН СССР: Тез. докл. Том 1*. Москва, 119–120.
- Алексєєв, А. Ф., В. И. Чирний, Л. С. Арутюнян, А. И. Дулицкий, И. Л. Евстафьев, 1992. Крысы на судах СССР заграничного плавания и в портах Азово-Черноморского бассейна. В кн.: *Синантропия грызунов и ограничение их численности*. Москва, 142–150.
- Алексєєв, А. Ф., В. И. Чирний, Л. М. Богатырева, Н. Н. Товпинец, И. Л. Евстафьев, [et al.]. 1996. Особенности эпизоотий туляремии в Крыму. *Журнал микробиологии*, № 6: 28–32.
- Товпинец, Н. Н., А. Ф. Алексєєв. 1992. Распространение и особенности экологии обыкновенного хомяка в Крыму. В кн.: *Синантропия грызунов и ограничение их численности*. Под ред. В. Е. Соколова и Е. В. Карасевой. Москва, 393–418.
- Чирний, В. И., А. Ф. Алексєєв. 1987. К характеристике населения грызунов в рисовых системах Левобережной Украины. *Влияние антропогенной трансформации ландшафта на население наземных позвоночных животных*: Тезисы докладов Всес. совещ. Ч. 2. Москва, 32–33.

ЄВСТАФ'ЄВ, І. Зоолог Алексєєв Анатолій Федорович (кримський період життя). — Нарис про дослідника, що проходив становлення в Середній Азії, де він ¼ століття пропрацював у Каракалпакському відділенні Узбецької ПЧС, вивчаючи природні вогнища чуми. Протягом 1980–1997 рр. працював у Кримській протичумній станції, вивчаючи природні вогнища туляремії, лептоспірозу, геморагічних лихоманок тощо. Серед здобутків науковця — створення системи контролю зоонозів і підготовка кваліфікованих кадрів медичних зоологів, що дозволило налагодити моніторинг зоонозів на території Криму та Лівобережної України та окреслити межі їхніх природних вогнищ.

Андрєєв Іван Федорович — дослідник фауни Буковини

Ігор Загороднюк¹, Ігор Скільський²

¹Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

²Чернівецький обласний краєзнавчий музей (Чернівці)

¹e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I., I. SKILSKY. Andreev Ivan Fedorovych, a researcher of the fauna of Bukovina. — Ivan Andreev was a researcher highly motivated for social and leadership activities (work in the Komsomol, party cells, propaganda departments, the Institute of the Red Professorship, head of both the zoological museum and department, supporter of Michurin movements), despite the lack of capital and thorough scientific work. However, after a series of defeats, falls and releases, the researcher undertook careful work to study the morphological and spatial-biotope differentiation of close species (especially of wood mice) and carried out faunal studies of regional biota (mammals and birds of Prykarpattia, etc.).

Біографічні деталі

Андрєєв Іван Федорович народився 11.09.1901 р. в м. Ногайськ (нині Приморськ) Запорізької обл., у селянській сім'ї. Закінчив народну школу (1909–1912); у 1912–1919 рр. — слюсар судноремонтних майстерень у Севастополі; 1919–1925 рр. — слюсар і партдіяч у Бердянську. З 1925 р. у Харкові: 1925–1927 — військом Червоної Армії; у 1927–1930 — школа комунознавства, 1929–1931 — зав сектора агітації та пропаганди ЦК КПБУ; у 1930–1933 — аспірант ВУАМЛІН (Інститут червоної професури). У 1931–1935 — студент біофаку Харківського університету (кафедра зоології хребетних).

Вдруге був у аспірантурі в НДІ зоології та біології [Зообіні] Харківського університету в 1935–1937 рр., після якої отримав ступінь і звання кандидата [біологічних] наук (29.04.38) та доцента (23.11.38). 1937–1941 рр. — доцент та с.н.с. [біол. фак-ту] Харківського університету. У 1941–1944 — доцент Об'єднаного українського університету [Харків + Київ] в Кизилорді (Казахстан); 1944–1950+ [док. 1950 р.] — доцент (1.07.44) і завідувач (20.02.45) кафедри зоології хребетних у Чернівцях.

Рис. 1. Іван Федорович Андрєєв. Фото з особової справи; листок з обліку кадрів від 20.04.1947 (редаговано).

Подальша доля мало відома. У 1951 р. було проведено серію рецензувань наукового доробку і висловлено серію претензій і оголошено догану (1.10.51). Врешті, 1.09.51 подав заяву на звільнення з університету за власним бажанням. Подальша активність відмічена в Молдові, а згодом — на Кольському півострові (за збігами імен і тематики досліджень).

Ключові доробки в галузі теріології

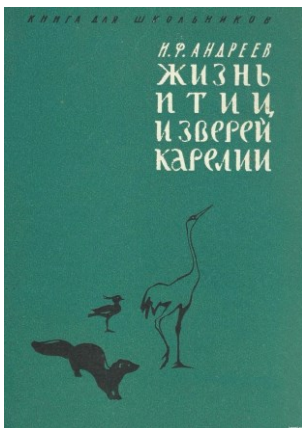
Дисертація була по коловодним хребетним, переважно птахам, назва — «Екологічний нарис гідрофауни Сиваша» (1938). У 1950 р. (21–22.11) на запрошення директора Інституту зоології АН УРСР В. Касьяненка брав участь у нараді «Задачі вивчення фауни у світлі Сталінського плану перетворення природи». Фактично, тільки відтоді почав цікавитися теріологією. І фактично це почалося після переїзду до Молдови (і публікації переважно у наукових записках Кишинівського університету), проте на основі матеріалів, зібраних на Буковині, з виразною увагою до близьких видів роду *Sylviaetus*.

Серед теріологічних праць того часу важливо відмітити такі:

«Матеріали до вивчення фауни птахів та ссавців Прикарпаття» (рос.) (Андреев 1953); «Систематична характеристика лісових мишей Прикарпаття» (рос.) (Андреев & Горбик 1954), «Гірські популяції лісових мишей у Карпатах» (рос.) (Андреев & Горбик 1956).

В останній праці зроблено чи не вперше докладне порівняння морфологічної мінливості, біотопного і висотного розподілу двох видів мишаків і показано більшу пластичність виду «миша лісова».

Врешті, дослідник подавав аналіз своїх доробків у загальнобіологічних сенсах, включно з описом мікроеволюційних процесів, що відображено й у праці «Пристосувальна мінливість популяції як початковий етап видоутворення (на зоологічних об'єктах)» (рос.) (Андреев 1955).

Очевидно (але строго не доведено), що саме йому належить авторство книги «Життя птахів і звірів Карелії» (рос.), виданої 1962 р. в Петрозаводську (Андреев 1962). Цей «інший» Іван Федорович Андреев відзначився як знаний краєзнавець Карелії. Його виразний інтерес до фауни наземних хребетних дозволяє припустити, що це той самий дослідник.

Рис. 2. Палітурка книги І. Ф. Андреева «Життя птахів і звірів Карелії» (Андреев 1962). З сайту карельського книжкового видавництва.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

При роботі в Харківському університеті з 1938 р. читав курси дисциплін зоології хребетних, зоогеографії та порівняльної анатомії хребетних. За роботою в евакуації мав грамоти уряду Казахстану (1944) та медаль ВР СРСР за самовіддану працю під час війни (6.07.1945). Під час роботи в Чернівцях отримав медаль «За трудову доблесть» (17.11.1949).

У Чернівцях як додаткове до педагогічного навантаження мав завідування Зоологічним музеєм та ведення польових практик студентів. В особовій справі є розпорядження 1945 р. про відновлення роботи музею, адресоване І. Андрєєву як директору ЗМЧУ, проте вже з 29.10.46 звільнений з цієї посади. У 1947 р. мав відрядження на Берегомет та Долишній Шипот для ведення практик. У характеристиці 1948 р. підкреслено, що Андрєєв «неодноразово виступав на вчених радах факультету як прибічник Мічурінського напрямку в біології». Попри це, у 1949 р. нова характеристика несла негатив: допущення морганізму, низький рівень викладання, відсутність публікацій, невизнання критики. Все це показує складність траєкторії науковця, який пішов на співпрацю з системою. Про буковинський період дослідника є окрема стаття (Смірнов & Скільський 2011).

Література

- Андрєєв, І. Ф. 1953. Матеріали к изучению фауны птиц и млекопитающих Прикарпатья. *Ученые записки. Кишиневский государственный университет*, **8** (биолого-почвенный): 271–309.
- Андрєєв, І. Ф., П. В. Горбик. 1954. Систематическая характеристика лесных мышей Прикарпатья. *Ученые записки Кишиневского гос. университета*, **13**: 109–116.
- Андрєєв, І. Ф. 1955. Приспособительная изменчивость популяции как начальный этап видообразования (на зоологических объектах). *Ученые записки Кишиневского госуниверситета*, **20**: 223–233.
- Андрєєв, І. Ф., П. В. Горбик. 1956. Горные популяции лесных мышей в Карпатах. *Ученые записки. Кишиневский госуниверситет*, **23** (2): 127–133.
- Андрєєв, І. Ф. 1962. *Жизнь птиц и зверей Карелии*. Карельское книжное издательство, Петрозаводск, 1–202. <https://bit.ly/3sJLXmT>
- Смірнов, Н. А., І. В. Скільський. 2011. Зоолог І. Ф. Андрєєв. Життєвий шлях і наукова діяльність. Буковинський період (до 110-річчя з дня народження). *У кн.: Коржик, В. П. (ред.). Наукові записки Буковинського товариства природодослідників*, **1** (1–2): 213–214.

ЗАГОРОДНЮК, І. І. СКІЛЬСЬКИЙ. Андрєєв Іван Федорович — дослідник фауни Буковини. — Іван Андрєєв є прикладом дослідника, який мав надвисоку мотивацію до суспільної та керівної активності (робота в комсомолі, партійних осередках, відділах пропаганди, інституті червоної професури, завідування зоологічними музеєм та кафедрою, підтримка мічуринських рухів), попри відсутність капітальної й ретельної наукової роботи. Проте після серії поразок, падінь та звільнень дослідник взявся за ретельну роботу з вивчення морфологічної та просторово-біотопної диференціації близьких видів (надто мишаків) та фауністичних досліджень регіональної біоти (ссавці та птахи Прикарпаття тощо).

Анатолій Аргиропуло — дослідник гризунів, один із перших академічних теріологів України

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Anatoliy Argyropulo, a researcher of rodents and one of the first academic mammalogists in Ukraine. — Anatoliy Argyropulo (1908–1942) was one of the most productive rodentologists, the author of a number of fundamental guidelines for the study of rodents in Ukraine, the Caucasus, Central Asia, and the former Soviet Union. The researcher had his scientific beginnings in Kyiv, at the Zoological Museum of the All-Ukrainian Academy of Sciences, from which he later moved to the central Zoological Institute of the USSR (ZIN). He authored a series of important keys to rodents and their ectoparasites, as well as one of the central issues of the ‘Fauna of the USSR’ series dedicated to the family Muridae (1940), which is one of the most difficult to analyse due to the high taxonomic diversity and a number of close species.

Біографічні деталі

Анатолій Іванович Аргиропуло народився 26 лютого (с.с. 10.03) 1908 р., місце народження й навчання невідоме. У 1918–1926 рр. мешкав у Києві, був активним учасником зоологічного гуртка при Зоомузеї Київського університету. Ймовірно, вищої освіти не мав, а 1926 р. закінчив у Києві трудову школу (Тихонова 2013). Протягом 1925–1932 рр. змінив кілька місць роботи, зокрема був колектором і зоологом Станції захисту рослин на Уралі, інструктором з винищення ховрахів на Нижній Волзі, лаборантом та асистентом у Все-союзному інституті захисту рослин (передмістя С.-Петербургу).

1928 р. брав участь у Монгольській експедиції АН у групі А. Тугаринова. З 1932 р. працював на Закавказзі: у Тифлісі, потім у Баку. У 1936 р. за сукупністю праць отримав ступінь кандидата біологічних наук; у 1941 р. — звання старшого наукового співробітника. У червні 1941 р. був науковим співробітником Інституту зоології АН УРСР (Історія НАНУ 1938–1941: 205). 1941–1942 р. працював у ЗІН, де загинув на поч. 1942 р. Дата, причина смерті, поховання невідомі.

Рис. 1. Анатолій Аргиропуло. Реконструкція за старим фото близько 1940 рр. (з архіву ЗІН за сприяння С. Тихонової).

Ключові доробки в галузі теріології

Перша наукова публікація вийшла 1925 р. (про гніздування чекана)¹, тоді ж активно колектував ссавців, судячи з екземплярів, що збереглися в колекції відділу зоології ННПМ (Загороднюк 2013).

Його вмінням були унікальне бачення таксонів, як «дрібних» (підвиди), так і великих (родини). Врешті, це і стало базою для підготовки низки визначників з описами наявного різноманіття. Упродовж своїх нетривалих досліджень Анатолій Іванович описав приблизно 30–40 таксонів, у т. ч. 1 родину, 5 родів, 12 видів, близько 20 підвидів. Серед описаних ним родів — *Allocricetulus* Argyropulo, 1932; *Blanfordimys* Argyropulo, 1933; *Sumeriomys* Argyropulo, 1933; *Agispelagus* (†) Argyropulo 1939; *Tibetholagus* Argyropulo et Pidoplichko, 1939; *Eolagurus* Argyropulo, 1946.

Автор приблизно 50 публікацій, зокрема 5 монографій, в їх числі: «Визначник гризунів Уральської області та сусідніх районів» (рос.) (Аргиропуло 1931); «Гризуні Середньої Азії» (рос.) (Виноградов *et al.* 1936); «Родина Muridae — миші» (Аргиропуло 1940); «Визначник гризунів» (рос.) (Виноградов & Аргиропуло 1941). Важливими були й немонографічні праці, серед них, як приклад, — «Замітки з систематики хатньої миші» (Аргиропуло 1933), «Каталог гризунів Кавказу» (Аргиропуло 1937).

Окрім сучасних форм, Анатолій Іванович значну увагу приділяв і вивченню вимерлих гризунів, чому присвячено понад 10 його публікацій.

У колекції відділу зоології ННПМ є 25 зразків ссавців, зібраних А. Аргиропулом у 1925–1935 рр. в Україні (Київ та околиці), Росії (Урал, Тува, Челябінська та Омська обл., Єкатеринбург тощо), Монголії, Вірменії, Азербайджані. Київські зразки зібрані в період 01.1925–02.1926 (це майже виключно Muridae: *Apodemus*, *Mus*, *Rattus*). У відділі палеонтології ННПМ є ще 4 зразки (*Ochotona*, *Spermophilus*, *Microtus*) 1926 р. з Челябінської обл.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Своє життя Анатолій Іванович цілком присвятив науковим дослідженням, тому нам нічого не відомо про його «позанаукові» захоплення.

Анатолій Іванович активно публікувався з різними науковцями, що в довоєнні часи було нечастою практикою: мав спільні праці з Б. Виноградовим (1931, 1936, 1938, 1939, 1941), В. Гептнером (1936), В. Яврумовим (1937), А. Афанасьєвим (1939), А. Бочачевим (1939), І. Підоплічком (1939).

Поважні колеги (В. Гептнер, Б. Виноградов, М. Воронов та ін.), визнаючи неоціненність доробків А. Аргиропула, публікували його праці, що збереглися у формі рукописів (публікації 1946, 1948, 1952, 1972 років).

¹ Вже з цієї першої публікації видно, що науковець від початку ретельно вів польові щоденники, а матеріали передавав до Зоологічного музею ВУАН.

Рис. 2. Селевінія азійська (*Selevinia betpakdalaensis*) — унікальний пустельний гризун з родини вовчкових (Gliridae), описаний вперше А. Аргиропулом спільно з Б. Виноградовим. Копія поштової марки з Вікімедіа (з www.kazpost.kz).

Про Анатолія Аргиропула тепло згадують у своїх працях Б. Виноградов (повоєнні видання визначників гризунів), С. Огньов («Нариси екології тварин», 1951), М. Калабухов («Життя зоолога»). Стилий нарис про життя й творчість А. Аргиропула наводить М. Воронцов в передмові до опублікованих ним рукописів Анатолія Івановича (видання «Теріологія», том 1: [Воронцов 1972](#)). Доповіді про доробки Аргиропула звучала на конференції «Міллеровські читання 2013» ([Тихонова 2013](#)), на ХХ Теріологічній школі 2013 р. та ІІІ конференції з природничої музеології ([Загороднюк 2013](#)).

Література

- Аргиропуло, А. И. 1931. *Определитель грызунов Уральской области и соседних районов*. Сельхозгиз, Москва, Ленинград, 1–88.
- Аргиропуло, А. И. 1933 (1932). Заметки по систематике домашней мыши (*Mus musculus* L.) (Mammalia). *Труды Зоологического института АН СССР*, 1 (2): 223–228.
- Аргиропуло, А. И. 1937. Каталог грызунов Кавказа (O. Glires, Mammalia). *Труды Азербайджанского филиала АН СССР*, 20: 45–70.
- Аргиропуло, А. И. 1940. *Сем[ейство] Muridae — мыши*. Изд-во АН СССР, Москва, Ленинград, 1–170. (Серия: Фауна СССР. Млекопитающие; Том 3; Вып. 5; Нов. сер., № 21).
- Виноградов Б. С., А. И. Аргиропуло, В. Г. Гептнер. 1936. *Грызуны Средней Азии*. АН СССР. Зоологический институт. Изд-во Акад. наук СССР, Москва, Ленинград, 1–228.
- Виноградов, Б. С., А. И. Аргиропуло. 1941. *Определитель грызунов*. АН СССР. Зоологический институт. Изд-во АН СССР, Москва, Ленинград, 1–243. (Серия: Фауна СССР. Млекопитающие. Новая серия; № 29). <http://nauka1941-1945.ru/page/954/id/1500/>
- Воронцов, Н. Н. 1972. Памяти А. И. Аргиропуло. В кн.: *Теріологія. Том 1*. Под ред. Н. Н. Воронцова. СО Наука, Новосибирск, 87–88.
- Загороднюк, І. В. 2013. Зоологічні колекції як джерело біографічної інформації: до історії досліджень Анатолія Аргіропула та Бориса Попова. *Практичні питання природничої музеології: Матеріали ІІІ конф.* ННПМ НАН України, Київ, 15–16. <https://bit.ly/3sZCRkT>
- Тихонова, Е. П. 2013. Предварительное описание личных фондов А. И. Аргиропуло и Б. С. Виноградова, хранящихся в Научном Архиве Зоологического института РАН. В кн.: *Миллеровские чтения: к 285-летию Архива РАН*. Санкт-Петербург, 397–402. <https://bit.ly/3p7QtJB>

ЗАГОРДНЮК, І. Анатолій Аргиропуло — дослідник гризунів, один із перших академічних теріологів України. — Анатолій Іванович Аргиропуло (1908–1942) є одним з найпродуктивніших родентологів, автором низки основоположних керівництв із вивчення гризунів України, Закавказзя, Центральної Азії та в цілому колишнього СРСР. Дослідник мав свої наукові старту в Києві, в Зоологічному музеї ВУАН, з якого надалі перебрався в центральний Зоологічний інститут СРСР (ЗІН). Є автором серії важливих визначників гризунів та їхніх ектопаразитів, а також одного з центральних випусків «Фауни СРСР», присвяченого родині Muridae (1940), одній з найскладніших для аналізу через велике таксономічне різноманіття та наявність низки близьких видів.

Ілля Барабаш-Никифорів — теріолог, музеолог, дослідник-фундаменталіст

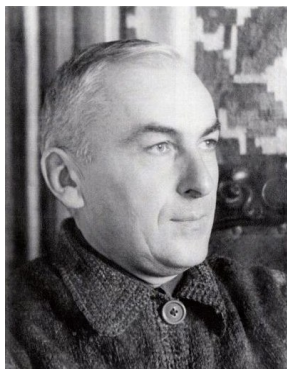
Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Illia Barabash-Nikiforiv, a mammalogist, museologist, and researcher. — Ilya Barabash-Nikiforiv (Nikiforov) was one of the brightest and most productive mammalogist, who had begun his career in Dnipro, and from the very first years began to develop basic research related to the analysis of fauna, its dynamics and dynamics of species ranges, biology of some of the most important keystone species. It was manifested in the study of the fauna of Dnipropetrovsk Oblast, and the fauna of the Commander Islands, the Black Sea, and the Central Black Earth Region. Having started his career in Ukraine, the researcher completed it in Voronezh. The researcher is the author of a series of mammalogical monographs and of the textbook ‘Theriology’, the creator of the Zoological Museum of Voronezh University.

Біографічні деталі

Народився 3 серпня (21.07. с.с.) 1894 р. в Катеринославі (Дніпро) в сім'ї агронома. Навчався на природничому відділенні ФМФ Катеринославського університету, який закінчив 1926 р. Паралельно з навчанням працював у школі й краєзнавчому музеї, з перервою у 1919–1920 рр. на похід з Білою Армією. 1925 р. — учасник гельмінтологічної експедиції К. І. Скрябіна на Донбас, 1927 р. — експедиції з вивчення промислової фауни Баренцевого моря, відрадженої від «катедри біології медінституту» (Барабаш-Никифорів 1929).

1929 р. — учасник Західносибірської науково-промислової експедиції «Союзхутра» зі створення промислових запасів ондатри (перша в Євразії інтродукція виду).

Рис. 1. Ілля Барабаш-Никифорів. Фото з архіву Г. І. Барабаш, дочки дослідника (з книжки Є. Аксьоненка та С. Гапонова). Автор і дата невідомі. Барабаш-Никифорів Ілля Ілліч (1894–1980) — зоолог, доктор біологічних наук, професор, фахівець у галузі екології тварин, життя якого пов'язано з вивченням ссавців і роботою в університетах Дніпра, Москви й Воронежа. Автор кількох монографій і підручника «Теріологія».

У 1930–1932 рр. був учасником Тихоокеанської науково-промислової експедиції, в якій вивчав морських ссавців; у 1933–1934 рр. — учасник Чорноморської експедиції ВНРО¹. Слідом працював у вишах Москви й Саратова. 1938 р. — учасник експедиції з акліматизації калана в Баренцовому морі. 1938 р. отримав (створив) кафедру зоології хребетних у Воронежському університеті, 1939 р. — захист докторської. Під час війни та деякий час після неї очолював групу з моніторингу туляремії та популяцій гризунів-переносників. Працював у Воронежському університеті до кінця життя (1980).

Доробки у галузі теріології

Першими були публікації про кам'яну куницю у Дніпрі (1928) та зміни ареалу хохулі (1929). Серед праць І. І. Барабаша-Никифорова «дніпропетровського» періоду класичною стала монографія «Нариси фавни степової Наддніпрянщини» (1928: розділ «фавна» підготовлено за ред. В. Аверіна). Це по суті перше повночагоме регіональне зведення про склад фауни в Україні, матеріал для якого збирався тривалий час (1909–1921 рр.). Після цього відбувся поворот до морської тематики, на яку пішли п'ять років теренових досліджень. За підсумками першої ж поїздки 1927 р. на Баренцове море він випустив книгу «Понад берегами північного полярного моря» (1929).

Два роки (1930–1932) працював у Тихоокеанській науково-промисловій експедиції, на Командорських о-вах і зібрав величезний матеріал щодо різних видів ссавців (песці, калани, тюлені, кити), провів докладні дослідження екології калана. Результати досліджень відбито у таких працях, як «Калан, або морська видра» (1933), «Ластоногі Командорських островів» (1936), «До біології командорського песця» (1937), «Калан» (1947) (всі рос.). 1933–1934 р. став учасником Чорноморської експедиції з вивчення дельфінів, розробив методику спостереження за водними тваринами, а згодом описав нові підвиди чорноморських дельфінів — *Delphinus delphis ponticus* Barabash-Nikiforov, 1935 та *Tursiops truncatus ponticus* Barabash-Nikiforov, 1940.

За цими матеріалами дослідник захистив докторську дисертацію «Матеріали з екології та систематики морських промислових ссавців СРСР» (1939), а за рік підготував монографію «Фауна китоподібних Чорного моря, її склад та походження» (Барабаш-Никифоров 1940).

У 1938 р. дослідник переїздить до Воронежа, де починається його третій «воронезький» творчий період. Тут він стає завідувачем створеної ним же кафедри зоології хребетних Воронежського університету і розбудовує зоологічний музей. У Воронежі він підготував повночагоме фауністичне зведення «Звірі південно-східної частини Чорноземного центра» (Барабаш-Никифоров 1957), яке за докладністю викладу матеріалу дотепер неперевершене.

¹ Деталі про експедицію не знайдено, але відомо, що 20–27.02.1934 у Севастополі відбулася конференція АН СРСР з планування науково-дослідних робіт на Чорному та Азовському морях.

У період 1950–1970-х років багато досліджень і публікацій присвятив хохулі, її екології та проблемам моніторингу і збереження. Оскільки багато досліджень стосувалися й динаміки фауни та ареалів, то серед найпримітніших його праць стала й стаття, представлена на «Зоогеографії суходолу» у Львівському університеті — «Особливості меж ареалів деяких видів хребтних тварин на території Середнього Подоння» (рос.) (Барабаш-Никифоров 1958). Праці Іллі Ілліча Барабаша-Никифорова залишаються актуальними сьогодні й широко цитуються в сучасних оглядах і дослідженнях.

Ілля Барабаш-Никифоров — автор понад 200 наукових і науково-популярних праць, у т. ч. 15 монографій. На сайті Теріошколи викладено бібліографію дослідника (<https://bit.ly/3KxyZQ1>), з якої тут наведено тільки найголовніші праці. Безсумнівними лідерами серед його публікацій є п'ять монографій: «Нариси фавни степової Наддніпрянщини» (1928), «Фауна китоподібних Чорного моря, її склад та походження» (1940), вже згадані «Звірі південно-східної частини Чорноземного центра» (1957), «Калан (морська видра)» (Барабаш-Никифоров *et al.* 1968), «Руська хохуля» (1968).

Ілля Ілліч разом з А. Формозовим став автором підручника «Теріологія» (1963). Серед його учнів — 4 доктори й понад 20 кандидатів наук.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

У 1934 р. обраний членом Американського мамологічного товариства. За час роботи у Воронежі Ілля Ілліч розгорнув повномасштабні дослідження фауни Центрального Чорнозем'я і доклав значні зусилля до створення біостанції (на р. Усмань), а згодом і зоомузею (відкриття 27.02.1962). У колекції музею — понад 2000 експонатів тварин. Створення музею забезпечило три напрямків діяльності: розробку практикумів зоологічного напрямку, просвітницьку діяльність, формування фондів для наукової роботи.

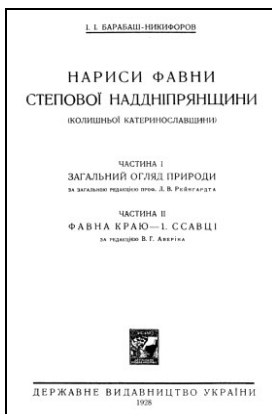

Рис. 2. Фото дослідника 1930 р. та титулка його книги: «Нариси фауни степової Наддніпрянщини» (1928).

Фото зі статті Т. Татаренкової 1920 «Сторінками листів О. Барабаш». Ця світлина — із закордонного паспорта, зробленого 15.07.1930 у Владивостоку для безперешкодного потрапляння через японських транспортних посередників на Командори.

Ілля Ілліч мав нагороди й відзнаки, серед яких — Орден Трудового Червоного Прапора, медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні», Почесна грамота Президії Верховної Ради РРФСР.

Є чимало заходів пам'яті дослідника. Про нього є багато сторінок на веб-ресурсах Камчатки, Воронежа, Дніпра. Автором у 2008 р. на сайті Теріошколи створено статтю «Ілля Ілліч Барабаш-Никифоров як дослідник теріофауни» (<https://bit.ly/3fK1X0P>). Статтю про нього опубліковано в російському «Зоологічному журналі» (Простаков & Обтемперанский 2004). У Музеї книги Наукової бібліотеки Воронежського університету створено виставку «Книги з зібрання І. І. Барабаша-Никифорова (1894–1980)», де експонуються видання з бібліотеки науковця, яка налічує понад 1000 томів.

Література

- Барабаш-Никифоров, И. И. 1927. К маммологической характеристике степной полосы Украины. I. Ungulata. Копытные. *Записки Днепропетровского ИНО*, 117–132.
- Барабаш-Никифоров, И. И. 1928. *Нариси фавни степової Наддніпряниці (колишньої Катеринославщини). Частина 1: Загальний огляд природи; частина 2: Фауна краю — I. Ссавці*. Державне вид-во України, Дніпропетровське, 1–137.
- Барабаш-Никифоров, И. 1929. *Понад берегами північного полярного моря*. Переклад з рос. рукопису О. Василенко. Держ. вид-во України, Харків, 1–96.
- Барабаш-Никифоров, И. И. 1940. *Фауна китообразных Чёрного моря, её состав и происхождение*. Издательство Воронежского университета, Воронеж, 1–85.
- Барабаш-Никифоров, И. И. 1957. *Звери юго-восточной части Черноземного центра*. Книжное изд-во, Воронеж, 1–370.
- Барабаш-Никифоров, И. И. 1958. Особенности границ ареалов некоторых видов позвоночных животных на территории Среднего Подонья. *Проблемы зоогеографии суши*. Изд-во Львовского ун-та, Львов, 9–13.
- Барабаш-Никифоров, И. И., А. Н. Формозов. 1963. *Териология: Учебное пособие для гос. ун-тов*. Высшая школа, Москва, 1–396. <https://bit.ly/3fK1X0P>
- Барабаш-Никифоров, И. И. 1968. *Русская выхухоль*. Центрально-Черноземное книжное изд-во, Воронеж, 1–63.
- Барабаш-Никифоров, И. И., С. В. Мараков, А. М. Николаев. 1968. *Калан (Морская выдра)*. Наука, Ленинград, 1–184. [Попередні видання: 1933, 1947] <http://kalanbook.narod.ru/Index.html>
- Простаков, Н. И., С. И. Обтемперанский. 2004. Илья Ильич Барабаш-Никифоров (1894–1980): к 110-летию со дня рождения. *Зоологический журнал*, 83 (10): 1294–1296.

ЗАГОРОДНИЮК, І. Ілля Барабаш-Никифоров — теріолог, музеолог, дослідник-фундаменталіст. — Ілля Барабаш-Никифоров (Никифоров) — один із найяскравіших і найпродуктивніших теріологів, який почав свій шлях у Дніпрі і з перших років став розвивати фундаментальні дослідження, пов'язані з аналізом складу фауни, її динаміки та динаміки видових ареалів, особливостей біології окремих найбільш знакових видів. Це проявилось і при вивченні фауни Дніпропетровщини, і фауни Командорських островів, і Чорного моря, і Центрального Чорнозем'я. Почавши свій шлях в Україні, дослідник завершив його у Воронежі. Дослідник є автором серії теріологічних монографій та підручника «Теріологія», творцем зоологічного музею Воронежського університету.

Берестенніков Дмитро Степанович — мисливствознавець та директор Чорноморського заповідника

Дмитро Черняков

*Чорноморський біосферний заповідник НАН України (м. Гола Пристань)
E-mail: scirtopoda@gmail.com; orcid: 0000-0001-6050-5973*

CHERNYAKOV, D. Berestennikov Dmytro Stepanovich, a game expert and director of the Black Sea Reserve. — Dmytro Berestennikov, after a significant game expert activity, had left Moscow and connected his life with nature conservation. From 1962 he was director of the Black Sea State Reserve, a position he held until 1975. After that he continued to work in the reserve until his retirement in 1978. Dmytro Stepanovych's scientific interests were based on his specialty and consisted of enriching the fauna, acclimatization and breeding of game animals. His most significant scientific publication is the species list of mammals of the reserve published in 1977. Dmytro Berestennikov passed away in 2002.

Біографічні деталі

Дмитро Берестенніков народився 15 вересня 1910 р. у с. Кутулик Аларського району Іркутської обл. у сім'ї селянина. У 1930 р. здобув спеціальність вчителя, і в 1933 р. вступив до Іркутського хутрового інституту, який 1934 р. був об'єднаний з Московським зоотехнічним інститутом, і Дмитро Степанович був переведений до Московського інституту, який закінчив 1937 р., здобувши спеціальність «біотехнік — мисливствознавець» вищої кваліфікації. Для роботи на Крайній Півночі був відправлений на курси підготовки до Ленінградського зоотехнічного інституту, який закінчив у травні 1938 р.

Після курсів працював начальником Пурівської промислово-мисливської станції, потім старшим мисливствознавцем Ямало-Ненецької мисливської контори (м. Салехард). У липні 1941 р. мобілізований до діючої армії, на Ленінградський фронт. Там потрапив у полон, утік й приєднався до партизанського загону. Після розформування загону залишений в м. Дісні для відновлення там Радянської влади і призначений директором Дісенської (Полоцьк) середньої школи, де працював до червня 1945 р.

Рис. 1. Дмитро Берестенніков на засіданні з нагоди 50-річчя Чорноморського заповідника (Архів ЧБЗ; 1977 р.)

З 1945 по 1948 р. працював директором Ілімського державного ондатрового промислового господарства (Іркутської обл.). У 1948 р. переведений до Москви, призначений старшим мисливствознавцем Всесоюзної ондатрової контори Міністерства заготівель СРСР. У 1950 р. на особисте прохання переведений на роботу в Леб'язівський (с. Леб'язе Курганської обл.) ондатровий коопзв'язпромгосп, де працював до 1962 р. директором.

5 квітня 1962 р. Д. С. Берестенніков зарахований на посаду завідувача наукової частини Чорноморського заповідника, з 1968 р. призначений його директором. З листопада 1975 р. переведений на посаду старшого наукового співробітника. У 1978 р. пішов на пенсію. Помер 7 червня 2002 р.

Ключові доробки в галузі теріології

У 1970 р. в Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук «Порівняльна екологія популяції ондатри Пониззя Дніпра та лісостепу Зауралля».

Із 1962 р. у Чорноморському заповіднику тривали роботи з акліматизації та збагачення «корисної» фауни. Майже 15 років тривали спроби (в основному, невдалі) переселення зайця біляка, ондатри, кроля дикого, байбака та інших видів до півдня України. Спільно з О. Гізенком та В. Самошем підготував монографію «Ондатра» (Берестенніков *et al.* 1969).

Особлива увага надавалася розселенню оленів асканійського стада з урочища Буркути до лісостепових заповідних ділянок.

Головним куратором цієї теми був Берестенніков. Чисельність оленів після їхньої акліматизації на Кінбурнському півострові різко зросла, вони стали завдавати значної шкоди фітоценозу піщаного лісостепу, і тому було прийнято рішення про скорочення їхньої чисельності (Берестенніков 1968, 1977). У 1970–1975 рр. за офіційними даними було відстріляно приблизно 400 оленів. У наступні 15 років їхня чисельність залишалася стабільною, 100–150 особин. Наприкінці 1980-х та на початку 1990-х років почалося різке зниження чисельності оленів на Кінбурні (Селюніна 2014).

Під керівництвом Дмитра Степановича Берестеннікова щорічно проводилися роботи з регулювання чисельності хижаків, профілактичні заходи щодо сказу, що знайшло відбиток у Літописах природи Чорноморського заповідника.

Рис. 2. Дмитро Берестенніков під час обліку оленів на Солонозерній ділянці заповідника, 1970 р. (Архів ЧБЗ).

Чесноти, захоплення, суспільна робота

Дмитро Степанович був активним прибічником здорового способу життя та фізичної культури. Співробітники управління заповідника в перерву з захопленням грали в волейбол, для цього поруч із садибою заповідника був споруджений волейбольний майданчик, що зберігався до 1990-х років. З ранньої весни до пізньої осені він загартовував себе плаванням у Дніпрі, підтримував співробітників, які займалися фізкультурою.

Має бойові нагороди за участь у партизанському русі.

Література

- Берестенников, Д. С. 1967. Экология популяции ондатры в Низовьях Днепра. *Тезисы докладов научной конференции, посвященной 40-летию Черноморского заповедника АН УССР*. Наукова думка, Київ, 13–16.
- Берестенников, Д. С., А. И. Гизенко, В. М. Самош. 1969. *Ондатра*. Наукова думка, Київ, 1–90.
- Берестенников, Д. С. 1968. Олень пятнистый в Черноморском госзаповеднике. *Вестник зоологии*, № 1: 30–36.
- Берестенников, Д. С. 1977. Млекопитающие Черноморского заповедника. *Вестник зоологии*, № 2: 12–17.
- Селюніна, З. В. 2014. Зміни складу теріофауни регіону Чорноморського заповідника в результаті інвазії видів (історія вивчення ссавців та господарського освоєння регіону). *Праці Теріологічної школи*, 12: 13–22. <http://doi.org/10.15407/ptt2014.12>
- Черняков, Д. О. 2007. *Очерк истории Черноморского заповедника*. ХГТ, Херсон, 1–64.

ЧЕРНЯКОВ, Д. Берестенніков Дмитро Степанович — мисливствознавець та директор Чорноморського заповідника. — Дмитро Степанович Берестенніков після значної мисливствознавчої діяльності назавжди покинув Москву та зв'язав своє життя із заповідною справою. З 1962 р. він — директор Чорноморського державного заповідника; на цій посаді перебував до 1975 р. Після цього працював у заповіднику до виходу на пенсію в 1978 р. Наукові інтереси Дмитра Степановича базувалися на його спеціальності та полягали в збагаченні фауни, акліматизації та розведенні мисливських звірів. Найбільш значуща наукова публікація — це видовий список ссавців заповідника (огляд 1977 р.). Пішов з життя Дмитро Степанович Берестенніков у 2002 р.

Археозоологічні дослідження теріофаун плейстоцену та голоцену Валентини Іванівни Бібікової

Ступак Аліна

*Національний науково-природничий музей НАН України
e-mail: lუსyleakey@gmail.com; orcid: 0000-0002-5178-498X*

STUPAK, A. Archaeozoological studies of the Pleistocene and Holocene mammal fauna by Valentyna Bibikova. — Valentyna Bibikova was a famous mammalogist and archaeozoologist. She worked with materials recovered from Mesolithic and Neolithic archaeological sites. The area of her interests where the reconstruction of Holocene mammal assemblages and the beginnings of animal domestication. She paid attention to different kinds of manufacturing traces and taphonomic features of bones. The results of her investigations allowed describing the models of adaptation of tribes of hunter-gatherers to the environment of the Stone Age.

Біографічні деталі

Валентина Іванівна Бібікова (Зубарева) народилася 1 липня 1913 р. в с. Халтурине В'ятської губ. (нині м. Орлов Кіровського краю РФ). У 1930 р. завершила навчання в школі м. В'ятка. У 1930–1932 рр. працювала на заводі, проте вже у 1932 р. вступила на біологічний факультет Московського університету імені М. В. Ломоносова, де навчалася за спеціальністю зоологія хребетних. Науковим керівником був археозоолог Веніамін Йосифович Цалкін (1903–1970). У 1937 р. її направили на роботу до м. Києва, де отримала посаду у відділі палеозоології сектору Зоологічний музей при Зообіні ВУАН, надалі палеонтологічному музеї Інституту зоології АН УРСР.

У 1944–1946 рр. дослідниця викладає курс «Палеонтологія хребетних» на географічному факультеті Київського державного університету (нині КНУ імені Тараса Шевченка). У 1950 р. Валентина Іванівна виходить заміж за археолога С. М. Бібікова та переїжджає до нього у Ленінград. По поверненні до Києва у 1956 р. продовжує працювати в музеї, де залишається до кінця наукової діяльності. Пішла з життя 13 липня 1993 р. Похована на Байковому кладовищі.

Рис. 1. Портрет Валентини Іванівни Бібікової (Зубарєвої); 1940-ві роки. Фото з архіву А. С. Бібікова.

Рис. 3. Креслення зі статті В. І. Бібікової про відмінності будови між різними частинами плечової кістки зубра (А) та тура (В) (за: [Бибикова 1958](#)).

Ключові наукові доробки

Початки наукових досліджень Бібікової були пов'язані з вивченням викопних птахів. На матеріалах з Одеських катакомб дослідниця описала два нові види вимерлих птахів — пліоценового *Gryzaia odessana* ([Zubareva, 1939](#)) та давнього марабу *Leptoptilus pliocenicus* ([Зубарева 1948](#)).

Дисертаційне дослідження Валентини Іванівни було пов'язане з вивченням решток зубрів з пізньопалеолітичної пам'ятки Амвросіївка (Донецька обл.). На основі отриманих результатів дослідниця підготувала статті з описами стада первісних зубрів із цієї стоянки, а також описами спільних та відмінних рис у кістках посткраніального скелета зубрів і турів.

Значущим відкриттям Валентини Іванівни є інтерпретація «мізинського меандру» — типу орнаменту, який люди пізнього палеоліту зображували на предметах мистецтва та на прикрасах. Характерний візерунок на зразках антропоморфної пластики та інших предметах мистецтва малих форм дослідниця порівнювала з будовою дентину бивня мамута ([Бибикова 1965](#)). На думку дослідниці, давній майстер помічав і навмисно відтворював зображення природної будови бивня на предметах мистецтва.

Цікавими є знахідки кісткових решток левів з поселень усатівської енеолітичної культури Маяки та Болград ([Бибикова 1973](#)). Публікація цих знахідок сприяла появі дискусії щодо природного ареалу левів в голоцені, а також існування цих тварин у межах Північно-Західного Причорномор'я.

Визначення матеріалів з низки пам'яток мезоліту та неоліту дозволило вченій реконструювати природні зони на території України, що були на початку голоцену. Зокрема, нею описано, як змінювалися ареали свині дикої (*Sus scrofa*) в плейстоцені та голоцені, зібрано відомості про розповсюдження тарпана (*Equus ferus*), сайги (*Saiga tatarica*) й тура (*Bos primigenius*) в голоцені та плейстоцені.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Професійний шлях Валентини Іванівни пов'язаний з Відділом палеонтології та палеонтологічною експозицією, що по чергово відносилися до кількох інституцій, включно з Зообіном ВУАН, Інститутом зоології АН УРСР, Інститутом захисту рослин РКУ, знову Інститутом зоології АН УРСР та Централь-

ним природознавчим музеєм НАН України (нині це відділ палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України). Завдяки її роботі експозицію музею доповнюють монтований скелет первісного зубра, а також реконструкція зовнішнього вигляду птахів пліоценового часу — давнього марабу та грицаї. Валентині Іванівні належить оформлення вітрин, які присвячені промисловим видам тварин мезоліту та неоліту, а також частини експозиції, що присвячена одомашненим видам тварин.

У Валентини Іванівні були учні, що стали відомими науковцями. За сприяння Валентини Іванівни археозоологічними дослідженнями починають займатися Наталя Тимченко, Андрій Старкін та Олег Журавльов. З 1971 р. Валентина Іванівна стає членом Міжнародної комісії з розробки методик археозоологічних досліджень (International Council for archaeozoology).

У пам'ять про дослідницю автор підготував кілька меморіальних публікацій, зокрема статтю для Вісника ННПМ (Вейбер 2019).

Література

- Зубарева, В. І. 1948. Пліоценові марабу і грицайя. *Труди Інституту зоології АН УРСР*, 1: 114–137.
- Бибикова, В. И. 1958. О некоторых отличительных чертах в костях конечностей зубра и тура. *Бюллетень МОИП. Отделение биологии*, 63 (6): 23–35.
- Бибикова, В. И. 1963. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. *Природная обстановка и фауны прошлого. Выпуск 1*. Ин-т зоол. АН УССР, Киев, 119–146.
- Бибикова, В. И. 1965. О происхождении мезинского палеолитического орнамента. *Советская археология*, 1: 3–8.
- Бибикова, В. И. 1973. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья. *Вестник зоологии*, № 1: 57–63.
- Вейбер, А. 2019. Постать Валентини Іванівни Бібікової (Зубаревої) в розвитку археозоології. *Geo&Bio*, 19: 135–147.
- Zubareva, V. I. 1939. A new form of a bird from the Pliocene of Odessa. *Comptes rendus de L'Academie des Science de URSS*, 23 (6): 606 – 608.

СТУПАК, А. Археозоологічні дослідження теріофаун плейстоцену та голоцену Валентини Іванівни Бібікової. — Валентина Іванівна Бібікова відома як теріолог та археозоолог. Вона працювала з фауністичними матеріалами, які походять з археологічних пам'яток мезолітичного та неолітичного часу. Сфера зацікавлень дослідниці охоплювала реконструкцію голоценових теріокомплексів, а також процеси domestикації тварин. Вона звертала увагу на різні способи обробки кісток тварин давніми людьми та їхній стан збереженості. Результати цих досліджень дозволили описати різні моделі адаптації до навколишнього середовища мисливців і збирачів кам'яної доби.

Археозоологічні дослідження теріофаун Наталії Григорівни Білан (Тимченко)

Аліна Ступак¹, Вікторія Смаголь²

Національний науково-природничий музей НАН України

¹*e-mail: lusyleakey@gmail.com; orcid: 0000-0002-5178-498X*

²*e-mail: smagol19750@ukr.net; 0000-0002-2354-4348*

STUPAK, A., V. SMAGOL. *Archaeozoological investigations of the mammal fauna by Natalia Belan (Tymchenko).* — Natalia Belan (Tymchenko) was a researcher of mammal remains recovered from archaeological sites of the Upper Paleolithic, ancient Slavs, and the Middle Age. She studied morphological features of some species of those historic times such as the wild ox, red deer, and wild horses. N. Belan identified the mandibles of domesticated pigs recovered from ritual oak trees of the times of ancient Slavs. N. Belan actively participated in the creation of the palaeontological exhibition of the Natural Museum of Natural History of Ukraine.

Біографічні деталі

Наталія Григорівна Білан (Тимченко) народилася 20 липня 1940 р. в м. Києві. Мати, Олена Цивінська, працювала лаборанткою в Інституті зоології АН УРСР, про батька Григорія Тимченка відомостей немає, він втратив зв'язок із сім'єю в 1941 р. 1957 р. Н. Г. Тимченко закінчила середню школу та вступила до Київського державного університету, який завершила 1962 р. за спеціальністю зоологія. З 1963 р. працювала у відділі палеозоології ІЗАН; у 1972 р. захистила кандидатську дисертацію, на основі якої згодом опублікована монографія. У 1974 р. вийшла заміж за інженера Білана Ігоря Івановича. У 1975 р. у них народилася донька Ганна.

Професійний шлях Наталії Григорівни Білан пов'язаний з відділом палеонтології, що діяв у складі Інституту зоології АН УРСР, а згодом і Центрального науково-природничого музею АН УРСР (нині ННПМ НАН України). У цьому відділі Наталія Білан працювала 28 років. Пішла з життя через онкологічне захворювання, 10.02.1991.

Рис. 1. Портрет Наталії Григорівни Білан (Тимченко). Фото з особової справи дослідниці в архіві ІЗАН, 1962 рік.

Ключові теріологічні доробки

Початок наукового шляху Н. Г. Білан пов'язаний з визначенням кісткових решток тварин з пам'яток археології першого тисячоліття нашої ери та часів Середньовіччя. Цей час припадає на формування та розвиток слов'янських племен і їхніх сусідів, а також початок та розвиток державних утворень у межах території України. Дослідниці належать фауністичні визначення з Десятинної церкви, гори Киселівки в межах Києва, середньовічних поселень Воїнь, Чучин та Вишгород (Тимченко 1972). До матеріалів I тисячоліття нашої ери належать визначення видового складу тварин із поселень поєнешти-лукашівської культури — Круглик, Горошове; зарубинецької культури — Пилипенкова гора, Бабина гора, Сахнівка, Монастирок; черняхівської культури — Башмачка, Ломовате I, II, Яблунівка, та інших ранньослов'янських пам'яток середнього Подніпров'я — Городок, Сахнівка, Устя. У межах досліджуваних фауністичних колекцій Н. Г. Білан порівнювала морфологічну мінливість свійських тварин; відсоток полювання та тваринництва на кожній окремій пам'ятці та регіоні загалом; залежність видового набору промислових тварин від умов природного оточення (Белан 1977).

Публікації дослідниці присвячені морфології та екології окремих видів ссавців, рештки яких походять з археологічних пам'яток, зокрема характеристики бика свійського *Bos taurus* з поселення Воїнь, тарпана *Equus ferus* з пам'яток Причорномор'я та степу України, оленя благородного *Cervus elaphus* з трипільського поселення Бернашівка, тура *Bos primigenius* з поселень середньовічного часу. Часом плейстоцену датуються рештки коня широкопалоного *Equus latipes* з пам'яток та місцезнаходжень плейстоцену Подесення, північному оленю *Rangifer tarandus* плейстоцену Подніпров'я, які також були об'єктами дослідження Н. Г. Білан (Белан 1986).

Цікавим є дослідження Н. Г. Білан нижніх щелеп свиней з ритуальних дубів давніх слов'ян. Знахідки стовбурів цих дубів походять із с. Количівка Чернігівської обл. (1984 р.); з гирла Десни (1909 р.); з дна Дніпра, нижче гирла Десни (1975 р.). У стовбурах цих дубів, ще під час життя дерев, були зроблені отвори, куди були вмонтовані щелепи свиней. Імовірно, такі дуби мали ритуальний характер у давніх слов'янських племен. Вважали, що щелепи належать диким свиням. Образ цих тварин асоціювався з міццю та пов'язувався із богом Перуном. Однак Н. Г. Білан визначила, що ці щелепи належать самцям домашньої свині віком близько 2,5 років. Це змінило інтерпретацію цих дубів до культу розмноження та врожаю (Белан 1987).

Пізні дослідження Н. Г. Білан пов'язані з вивченням теріофаун плейстоцену з археологічних пам'яток Гінці (Полтавська обл.), Межиріч (Черкаська обл.) та Амвросіївка (Донецька обл.). Неодноразово здійснювала спільні дослідження у співавторстві з В. І. Бібіковою. Їхні спільні публікації присвячені як окремим видам тварин, так і узагальненням щодо реконструкції теріокомплексів плейстоцену та голоцену.

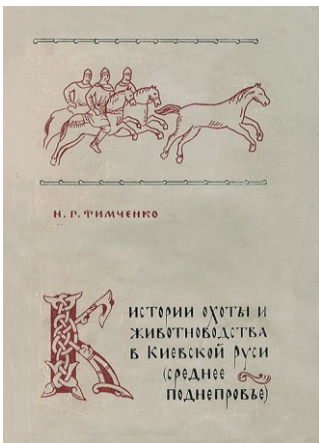

Рис. 3. Обкладинка монографії Н. Г. Білан (Тимченко) 1972 рік видання. У ній висвітлені результати фауністичних визначень з поселень та міст середньовічного часу — Чучин, Київ (Киселівка, Десятинна церква, Старокиївська гора), городище Іван, городище Половецьке, поселення Комарівка та Воїнь.

Чесноти, захоплення, відзнаки

Наталія Білан розпочала свій професійний шлях лаборанткою і завершила його на посаді старшої наукової співробітниці.

За цей час вона опублікувала 28 наукових статей та 1 монографію.

Всі роботи дослідниці здійснені на високому професійному рівні й безсумнівно залишаються найбільш вичерпними у галузях дослідження теріофауни I тисячоліття нашої ери та Середньовіччя території України (Горбаненко & Журавльов 2021). Н. Г. Білан брала участь у створенні 19-ти вітрин та фризів експозиції ННПМ.

Дослідниця неодноразово нагороджувалася преміями та медалями, зокрема «У пам'ять 1500-річчя Києва» (1982 р.) та «Ветеран праці» (1985 р.). До учнів Н. Г. Білан належить археозоолог О. П. Журавльов.

Література

- Белан, Н. Г. 1977. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н.е. *Археологія*, № 24: 29–37.
- Белан, Н. Г. 1987. Домашня свинья как жертвенное животное древних славян. *Вестник зоологии*, № 1: 64.
- Белан, Н. Г., В. Н. Логвиненко. 1986. Благородный олень раннетрипольского поселения Бернашевка на Днестре. *Вестник зоологии*, № 6: 23–26.
- Горбаненко, С. А., О. П. Журавльов. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Майдан, Київ, 11–15.
- Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Наукова думка, Київ, 1–212.

СТУПАК, А., В. СМАГОЛЬ. Археозоологічні дослідження теріофаун Наталі Григорівни Білан (Тимченко). — Наталія Григорівна Білан (Тимченко) дослідниця кісткових решток ссавців з археологічних пам'яток пізнього палеоліту, часів давніх слов'ян, та Середньовіччя. Досліджувала морфологію окремих видів ссавців цих періодів — тура, оленя благородного, тарпана та коня широкопалоного. Дослідниці належить робота над визначенням щелеп свині у ритуальних дубах слов'янського часу. Наталія Білан брала активну участь у розробці експозиції відділу палеонтології Центрального науково-природничого музею АН УРСР (нині ННПМ НАН України).

Бондаренко Володимир Данилович — лісівник, мисливствознавець, поет

Ельвіра Різун, Павло Хосцький

Національний лісотехнічний університет України (Львів, Україна)
e-mail: hpb@ua.fm; orcid: 0000-0001-9726-953x

RIZUN, E., P. KHOYETSKYY. Volodymyr Bondarenko, an expert in forestry and game management and a poet. — Volodymyr Bondarenko's scientific interests were related to issues of integrated forestry and game management. Volodymyr Bondarenko investigated biological diversity and the game fauna of forests of Ukraine. He paid special attention to the biotechnical orientation of forestry activities, biotechnical measures for the main groups of game animals, as well as non-game fauna, rare and non-abundant species. He improved survey methods of game animals and elaborated scientific recommendations for wildlife protection during forestry and agricultural activities.

Біографічні деталі

Бондаренко Володимир Данилович (1939–2019 рр.) народився у с. Карнаухівські Хутори (Криничанський р-н, Дніпропетровська обл.). Виріс на Харківщині у родині з давнім козацько-селянським родоводом. Шкільна пора пройшла у Чугуєві. Після закінчення Чугуєво-Бабчанського лісового технікуму працював у Чортківському лісгоспі (Тернопілля) об'їзним, техніком-лісівником, помічником лісничого (1959–1964). У 1960–1965 рр. заочно і згодом очно навчався на лісгосподарському факультеті Львівського лісотехнічного інституту (НЛТУ) за спеціальністю «Лісове господарство».

У 1966–1972 рр. працював у Кишинівському сільськогосподарському інституті науковим співробітником лабораторії лісівництва науково-дослідного сектору, потім — асистентом кафедри ботаніки. З 1973 р. працює у Львівському лісотехнічному інституті: як інженер, старший викладач (1974), доцент (1976), професор кафедри лісівництва (1994). З 1974 р. — кандидат сільськогосподарських наук. У 1977–1978 рр. — декан заочного факультету.

Рис. 1. Володимир Бондаренко в робочому кабінеті; м. Львів, грудень 2007. Фото О. Паламаренко.

Дисертаційна робота «Лісівничо-фізіологічні особливості дуба у лісових культурах Молдавії» захищена у Львівському лісотехнічному інституті у 1974 р. Звання професора присвоєне у 2001 р. по кафедрі лісівництва. Академік Лісівничої академії наук України (2001). Пішов з життя 23 квітня 2019 р., похований на Голосківському цвинтарі (м. Львів).

Ключові наукові доробки

Основні напрями наукових досліджень Володимира Даниловича — лісознавство, лісомисливське господарство, традиції лісокористування. Він займався питаннями охорони, відтворення та раціонального використання ресурсів мисливської фауни, а також опрацював принципи управління популяціями мисливських тварин та відтворення корінних природних комплексів на заповідних територіях Західного Поділля (Бондаренко & Різун 2016). Досліджував стан і функціонування зоокомпонентів лісових екосистем.

Істотну увагу приділяв питанням покращення захисних властивостей лісу, кормової бази мисливського господарства і підгодовлі диких тварин, водозабезпечення мисливських угідь, розміщення в угіддях біотехнічних споруд та ін. Засади комплексного ведення лісового і мисливського господарства, біотехнічної направленості лісогосподарської діяльності, біотехнії у мисливському господарстві узагальнив у двох посібниках (Бондаренко 1998, 2002).

Своїми дослідженнями Володимир Данилович встановив закономірності функціонування та формування узлісь і обґрунтував доцільність створення багатокомпонентного узлісся шляхом проведення рубок догляду та іншими лісівничими засобами. Такі узлісся формують сприятливі умови існування для диких тварин (сарна, лис, заєць, вивірка), що веде до росту їхньої концентрації в узлісних біотопах (Бондаренко & Фурдичко 1993).

Разом із колегами розробив рекомендації з обліку диких тварин в умовах Лісостепу (Бондаренко *et al.* 1989), що важливо для аналізу динаміки популяцій мисливських тварин. Обґрунтовував необхідність уточнення списку та системи обліку мисливської фауни (Різун & Бондаренко 2016). Він був одним з авторів лісомисливського районування території України, що враховує поширенням звірів і птахів та якість угідь (Бондаренко *et al.* 1993).

У 1990-х роках досліджував існування фауни в агроландшафтах, вплив на диких тварин сільськогосподарських робіт. Результати таких досліджень, виконаних на замовлення Держагропрому України, подані в кількох публікаціях та в рекомендаціях з охорони фауни (Бондаренко 1998, 2002).

Володимиром Бондаренком самостійно й у співпраці з колегами підготовлено низку важливих зведень та підручників для підготовки мисливствознавців і лісівників, серед них — «Облік диких тварин» (Бондаренко *et al.* 1989), «Мисливствознавство» (Бондаренко *et al.* 1993), «Біотехнія» (Бондаренко 1998, 2002), «Мисливськогосподарське законодавство України» (Бондаренко *et al.* 2005), «Мисливська кінологія» (Бондаренко *et al.* 2002).

Рис. 2. Володимир Бондаренко був завжди цікавим у бесідах і дискусіях. Талановитий педагог надавав посильну допомогу всім хто до нього звертався. Був добрим наставником та учителем для багатьох поколінь студентів, лісівників, науковців. Загалом, його науково-педагогічний стаж становив понад 35 років, а загальний стаж роботи — понад 50 років. Фото О. Паламаренко, Львів, березень 2010 р.

Під керівництвом В. Д. Бондаренка захищено сім кандидатських дисертацій, чотири з них стосувалися фауністичного комплексу лісових екосистем:

- Хоєцький, П. Б. «Основні напрямки відтворення та стабілізації чисельності мисливських звірів в лісових екосистемах Західного Лісостепу» (1998);
- Різун, Е. М. «Оптимізація умов існування наземних хребетних у приміських і міських насадженнях» (2003);
- Федонюк, О. В. «Земноводні та плазуни в лісах Львівщини» (2008);
- Казимир, М. М. «Козуля європейська (*Capreolus capreolus* L.) в лісомисливському господарстві природних районів Львівщини (2010).

За роки своєї наукової та педагогічної діяльності опублікував понад 400 наукових, науково-популярних та навчально-методичних праць. Автор і співавтор 10 навчальних посібників з грифом МОН для студентів спеціальності «Лісове господарство», «Мисливське господарство», навчального посібника для учнів шкільних лісництв.

Володимир Данилович Бондаренко завжди брав участь у організації наукових зустрічей. Зокрема, він був членом оргкомітету 9 Теріологічної школи-семінару в заповіднику «Розточчя», що мала назву «Методики обліку теріофауни» (7–12 жовтня 2002 р.) і членом редколегії випуску Теріологічного бюлетеню з матеріалами цієї Теріошколи «Облік ссавців: збір та обробка даних» (2017. 226 с. <http://terioshkola.org.ua/ua/library/nt10-faunacensus.htm>)

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

У 1996–2000 рр. працював позаштатним консультантом комітету Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування і ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Він був членом наукового товариства ім. Шевченка (з 1998 р.), Товариства лісівників України. Нагороджений відзнаками «Відмінник освіти України» (1999 р.), «Відмінник лісового господарства України» (2005 р.) та «Почесний лісівник України» (2009 р.). Почесний доктор Інституту агроекології УААН (2009 р.).

Викладацьку роботу проводив за напрямом підготовки «Лісове і садово-паркове господарство» зі спеціальностей — «Лісове господарство», «Мисливське господарство». Викладав навчальні дисципліни: біологію лісових

птахів і звірів, мисливствознавство, лісомисливське господарство, біотехнію, історію лісівництва та ін. Брав участь у науково-технічних радах ПЗ «Медобори» і «Розточчя», НПП «Сколівські Бескиди» та «Яворівський».

Член Національної спілки письменників України з 1994 р. У 1965 р. опублікував перший вірш «Балада про медаль» у газеті «Вільна Україна» (Львів). Автор понад 10 поетичних збірок: Ранкові роси (1984), Узлісся (1993), У твоєму імені (1999), Троє дверей (1999), Лісівники ми, друже мій (2002), До річчя (2004), Дуби в діброві (2005), Абетка з лісу (2006), Короткі пісні (2007), Гарбузики-жовтопузики (2008), Хто в ліс, а хто ... по дрова (2009), Тепло дерев (2009), Пародії і жарти (2011), Розкажіть про мене (2012), Лірика (2013).

На честь дослідника на сайті Українського теріологічного товариства НАН України створено статтю «Володимир Бондаренко — наш колега: штрихи до портрету» (автор І. Загороднюк, 23-30.03.2011):

<http://terioshkola.org.ua/ua/persona/hpu-bondarenko.htm>

Література

- Бондаренко, В. Д. 1988. *Звірі наших лісів*. Урожай, Київ, 1–160. ISBN 5-337-00079-9.
- Бондаренко, В. Д., І. В. Делеган, І. П. Соловій, М. П. Рудишин. 1989. *Облік диких тварин. Практичні рекомендації*. Львів, 1–66.
- Бондаренко, В. Д., І. В. Делеган, К. А. Татаринов, М. В. Чернявський, С. Д. Татух, В. І. Лисенко, М. П. Рудишин. 1993. *Мисливствознавство : Навчальний посібник*. НМК ВО, Київ, 1–197.
- Бондаренко, В. Д., В. Г. Мазепа, П. Б. Хоєцький. 2002. *Мисливська кінологія: Підручник*. Афіша, Львів, 1–160.
- Бондаренко, В. Д. 1998. *Біотехнія : Навч. посібник. Частина 1*. ІЗМН, Львів, 1–260.
- Бондаренко, В. Д. 2002. *Біотехнія : Навч. посібник. Частина 2*. Престиж Інформ, Львів, 1–352.
- Бондаренко, В. Д., А. М. Дейнека, В. Р. Бурмас, П. Б. Хоєцький, В. П. Ходзінський. 2005. *Мисливськогосподарське законодавство України : Посібник*. Сполом, Львів, 1–336.
- Бондаренко, В. Д., Е. М. Різун. 2016. Актуальні питання стану і ведення мисливського господарства в Україні та можливі напрями їх вирішення. *Наукові праці Лісівничої академії наук України*, **14**: 180–184.
- Бондаренко, В. Д., О. І. Фурдичко. 1993. *Узлісся: екологія, функції та формування*. Астериск, Львів, 1–64.
- Різун, Е., В. Бондаренко. 2016. Динамічні тенденції стану популяцій мисливської теріофауни України та пропозиції щодо вдосконалення облікових робіт. *Праці Теріологічної Школи*, **14**: 34–40. <http://doi.org/10.15407/ptt2016.14.034>

РІЗУН, Е., П. ХОЄЦЬКИЙ. Бондаренко Володимир Данилович — лісівник, мисливствознавець, поет. — Наукові інтереси стосувалися питань комплексного ведення лісового і мисливського господарства. Досліджував біологічне різноманіття, мисливську фауну лісів України. Особливу увагу приділяв біотехнічній направленості лісогосподарської діяльності, біотехнічним заходам для основних груп мисливських тварин, а також не мисливської фауни, рідкісних і малочисельних видів. Вдосконалював методи обліку мисливських тварин. Розробив наукові рекомендації з охорони диких тварин при лісогосподарських і сільськогосподарських роботах.

Євген Боровик — дослідник степу

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

ZAGORODNIUK, I. Evgen Borovyk, researcher of the steppe. — An essay about a researcher of steppe zoocoenoses and the steppe in general, employee of the Luhansk Reserve, who devoted his entire life to studying the features of steppe ecosystems. Among his theriological investigations, the most significant attention he paid to mammals that have a distinct environmental role, to rare species and large mammals — marmot, corsac fox, mole-rat, wolf, etc. The researcher paid the greatest attention to the study of the dynamics of marmot settlements (*Marmota bobak*), a species that has a key role in steppe ecosystems.

Біографічні деталі

Народився 23 жовтня 1964 р. в селі Новоселівка Перша Ясинуватського району Донецької обл. Батьки працювали на Авдіївському коксохімічному комбінаті. У 1970 р. внаслідок аварії на заводі загинув батько, після чого мати з двома синами переїхала до родичів у с. Новосвітлівське Ростовської обл. Там він пішов до школи, проте скоро сім'я повернулася до Авдіївки. 1981 р. закінчив середню школу та вступив на біофак Донецького університету. Спеціалізувався по кафедрі зоології, темою були дослідження панцирних кліщів. У рік випуску з університету (1986) «розподілів» на місця роботи не було. Після отримання диплому виїхав на роботу до відділення «Стрільцівський степ», де обійняв посаду старшого лаборанта.

Як людина, що народжена в Авдіївці й виросла в парах коксохіму, мріяв про життя на природі, чого й досяг; його дружина Лариса так само виїхала з Азоту. У 1987 р. одружився з Ларисою Лавренчук (Боровик), і 1990 р. у них народився син Микола. Упродовж 11 років (1987–1997) сім'я мешкала на садибі Стрільцівського степу. Провести все наукове життя у «Стрільцівському степу» — таке прожив не кожний.

Рис. 1. Євген Боровик на зустрічі з колегами в Луганському університеті; 16.06.2007, фото І. Загороднюка.

Вся подальша трудова діяльність Є.М. пов'язана з Луганським природним заповідником. З 1990 р. працював на посаді інженера, у 1992–2005 рр. — керівник відділення «Стрільцівський степ». 1997 р. почалися проблеми зі здоров'ям, сім'я переїхала до с. Великоцьк, і Євген Миколайович переніс дві складні нейрохірургічні операції. Попри це, до останнього дня переймався проблемами заповідника. З 2005 р. він був на посаді молодшого наукового співробітника, у 2011–2013 рр. — інженер. У 2013 р. стався інсульт, і відтоді не працював. Помер 16.05.2018. Похований у с. Великоцьк.

Наукові доробки

В університеті спеціалізувався у М. М. Ярошенка за темою ґрунтових кліщів. Надалі, вже при роботі у степу, захопився раритетними видами хребетних, видами з середовищетвірною роллю та великими ссавцями. Серед об'єктів уваги — байбак, корсак, горностай, вовк, перегузня, степовий тхір. Вів детальні спостереження за багатьма видами хребетних.

Всі колеги зазначали, що мислив надзвичайно екологічно, на степ завжди дивився як на динамічну систему, що саморозвивається, при тому як на зональний комплекс, а не локальний біотоп. Завжди звертав увагу на роль копитних у підтриманні структури ценозів (потрава, послід, порушення покриву), формував ідеї щодо ролі землеріїв у степу (зокрема і як кормову базу хижих птахів та ссавців), багато міркував про середовищетвірну діяльність різних тварин. Чимало уваги приділяв ролі степових заповідників у збереженні біорізноманіття і розвитку екомереж.

Неодноразово брав участь у регіональних і національних зоологічних та екологічних конференціях, серед яких і Теріологічні школи (у т.ч. VIII у Проваллі та XII в Луганську) та всіх конференціях циклу «Динаміка біорізноманіття»; їздив не раз і на дальні наукові конференції.

Статті писав при потребі, тяжко, зокрема й тому, що виснажувався на підготовці Літописів, проте його публікації завжди були високого рівня.

У студентські роки Євген Боровик весь вільний час приділяв дружині охорони природи (ДОП); загін мав назву «Заповідність». З ДОП їздив до заповідників, ходив у складі загонів ДОП у рейди для боротьби з браконьерством та в пошуках мисливців з метою перевірки дотримання ними природоохоронного законодавства.

Рис. 2. Євген Боровик в експедиції студзагону «Заповідник»; 1982 р., у Волзько-Камському заповіднику (уточн. В. Тімошенков); фото з родинного архіву.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Автору пощастило мати спільні справи і плідні дискусії з Євгеном Миколайовичем упродовж тривалого часу; його наукові доробки та участь у круглих столах стали важливою складовою в розвитку досліджень степового різноманіття та моніторингу степових екосистем. Він жив степом. Ретельно вів робочі записи, був незвично спостережливим і мав дуже добру пам'ять. Не раз демонстрував це, згадуючи спостереження тих чи інших видів.

Завжди любив псів. Коли почалася робота в Стрільцівці, йому подарували щеня вівчарки, Діка, з яким він провів багато років. Зі студентських років був у мисливському товаристві. Це було важливо для патрулювання в ДОП, але й полювання він любив. У якийсь період мав одразу три рушніці, і дуже їх цінував. До браконьєрства був нетерпимий, зброя давала впевненість. Любив мотоцикли, мав і службові, і свій, що в степу важливо, — Урал та Дніпро, потім Іж-Юпітер-5. Ще коли їздив із загонами ДОП (1982 р.), навчився грати на гітарі, з репертуаром Висоцького, типовим для тих часів.

Література

- Боровик, Є., І. Загороднюк. 1999. Пропозиції щодо хижих та унгулят у Бернських списках. *Ссавці України під охороною Бернської конвенції*. Київ, 198–200. (Праці Теріол. Школи; вип. 2).
- Боровик, Е. Н. 1999. Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь». *Вестник зоологии*, **33** (4–5): 80.
- Боровик, Е. Н. 2002. Корсак *Vulpes corsac* (Carnivora, Canidae) на территории Украины. *Вестник зоологии*, **36** (2): 95–96.
- Боровик, Е. Н. 2002. Состояние популяции волка (*Canis lupus*) в восточных регионах Украины. *Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка*, № 1 (45): 150–153.
- Боровик, Е. 2006. Динамика численности сурка (*Marmota bobac* Muller, 1776) на территории заповедника «Стрельцовская степь». *Праці Теріологічної Школи*, **8**: 212–216.
- Боровик, Е. 2014. Изменения структуры семейных участков сурка (*Marmota bobak*) в условиях резерватных сукцессий. *Праці Теріологічної Школи*, **12**: 81–88.
- Кондратенко, А., Е. Боровик. 2006. Теріологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь». *Праці Теріологічної Школи*, **7**: 18–23.

ЗАГОРДНЮК, І. Євген Боровик — дослідник степу. — Нарис про дослідника степових зооценозів і загалом степу, співробітника Луганського заповідника, який усе своє життя поклав на вивчення особливостей степових екосистем. Серед теріологічних доробків найбільш значну увагу приділено ссавцям з виразною середовищевірною роллю, раритетним видам та великорозмірним ссавцям — бабаку, корсаку, сліпаку, вовку тощо. Найбільшу увагу дослідник приділяв вивченню динаміки поселень бабака (*Marmota bobak*) як виду, що є едифікатором степових екосистем.

Олександр Олександрович Браунер — натураліст, дослідник природи Північного Причорномор'я

Юрій Олійник, Володимир Лобков

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса)
e-mail: oleynikuo@gmail.com; orcid:0000-0001-8737-650x

OLEINIK, YU., V. LOBKOV. *Oleksander Heksandrovych Brauner, a naturalist, explorer of the nature of the Northern Black Sea region.* — An essay on the tireless explorer of the nature of the Black Sea region, the successor of the traditions of K. F. Rulie, zoologist, faunist, morphologist and zoogeographer, author of numerous (more than 180) publications in the field of zoology, nature conservation and nature management, animal husbandry, organizer of the Agricultural Institute of Odessa and its professor, an encyclopaedic scientist who showed his creativity not only in many fields of science, but also in the field of science popularization, the author of works on the beauty and exciting power of nature of his native land.

Біографічні деталі

Олександр Олександрович Браунер народився 13 січня 1857 р. у Сімферополі в сім'ї військового. У 1876 р. вступив на природне відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету, який закінчив у 1881 р., захистивши дисертацію та ставши кандидатом природничих наук. Після університету працював земським статистиком (1882–1888 рр.), потім (1888–1901 рр.) на різних посадах у відділеннях Селянського Поземельного банку у Варшаві та Херсоні, з 1901 р. — директором Земельного банку Херсонської губернії (Curriculum 2007).

Із січня 1918 р. — викладач Одеського сільгоспінституту, 1919–1924 рр. — декан зоотехнічного ф-ту ОСГІ, а з 1925 — професор. Із 1933 р. — робота в Асканії-Нова; у 1938 р. запрошений на посаду професора кафедри зоології Одеського університету, а з 1941 р. — завідувач Зоологічного музею ОДУ. Пішов із життя 5 травня 1941 р.; похований на Другому міському цвинтарі Одеси.

Рис. 1. Олександр Олександрович Браунер (1857–1941). Фото з архіву Зоологічного музею ОНУ.

Ключові доробки в галузі теріології

Діапазон і тематика зоологічних робіт О. О. Браунера, надзвичайно широкі, вони охоплюють область зоогеографії, екології, систематики, охорони природи та господарського використання. У них з фотографічною точністю зафіксовано стан природи кінця XIX та початку XX ст. Центральне місце в них займали роботи, присвячені ссавцям.

Серед таких праць — публікації про систематику степової, або курганчикової миші, біологію та методи боротьби з крапчастим ховрахом, про кажанів Бессарабії та Криму, про морфологію й екологію лісового kota, лисицю (Браунер 1914), зоогеографічні аспекти поширення тушканів, ховрахів, бабаків та кротів (Браунер 1913), про кочівлі диких копитних.

Дослідження диких і домашніх копитних було одним із напрямів наукових інтересів О. О. Браунера. Ним видано нотатки про кримського оленя, згодом він писав про сарн півдня України. Дослідження коней (спочатку курганних), започатковані ним ще 1897 р. (Браунер 1916), були розширені роботами з вивчення тарпана й коня Пржевальського.

Величезний матеріал з поширення тварин степової України, зібраний О. О. Браунером, дозволив йому запропонувати схему зоогеографічного районування південних степів України та Бессарабії у його книзі «Сільськогосподарська зоологія» (рос.) (Браунер 1923).

Заслуговує на увагу діяльність О. О. Браунера в галузі сільськогосподарської теріології, дослідження походження та еволюції порід домашніх тварин. У 1922 р. вийшов його підручник «Тваринництво» (Браунер 1922). Він з болем відзначав зникнення аборигенних українських порід худоби, пропонував заходи щодо збереження їх як живих пам'яток історії народу.

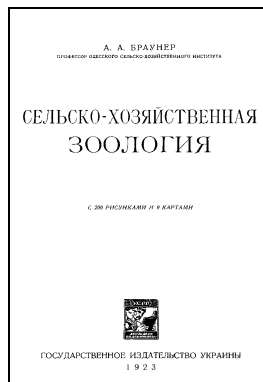

Рис. 2. О. О. Браунер (крайній праворуч); Асканія-Нова, 1930-ті роки. Справа — обкладинка його «Сільськогосподарської зоології» (Браунер 1923) — найвідомішого й одного з найцитованіших видань, окрім усього іншого, яке є найповнішим зведенням про фауну Причорномор'я.

Одне з найяскравіших передбачень О. О. Браунера — це теоретичне обґрунтування з зоологічних позицій центрів походження та одомашнення порід домашніх тварин (Браунер 1940). Його роботи були названі М. І. Вавіловим цінним внеском у розвиток теорії походження домашніх тварин і породоутворення, що стала складовою більш загальних поглядів про центри (осередки) одомашнення та походження порід домашніх тварин.

Олександр Браунер опублікував 183 наукові й науково-популярні статті (нотатки) з різних напрямів зоології.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Професор О. О. Браунер — яскравий приклад того, як багато може зробити й досягти захоплена людина, будучи любителем у науці, що віддала їй весь вільний від основної роботи час, і лише в останні роки життя він зумів цілком присвятити себе науці. Об'єктами його досліджень служили бабки, риби, амфібії, рептилії, птахи, ссавці. Місцем його досліджень у природі стали південні області України, Тирасполя та Кишинєва, Крим.

Серед його численних робіт щедро розкидані пропозиції, присвячені охороні природи та раціональному природокористуванню (Браунер 1899 тощо). Зворушливе ставлення до природи знаходить свій відбиток у його художньо-літературній творчості: оповіданнях, картинах, нотатках.

Через призму своїх робіт, архівних матеріалів О. О. Браунер постає перед нами як педагог, який формує екологічний світогляд, активно залучаючи до науково-дослідної діяльності не лише вчителів, а й учнів.

У своїх спогадах проф. А. Н. Криштофович наголошує: «... зоолог-ентузіаст Браунер, не займаючи на той час в університеті офіційного становища, змагався з університетом щодо наукового впливу на молоду зміну. ... Під впливом Браунера ... не менше 20 осіб академіків, професорів та взагалі науковців зайняли певне місце у науці» (Криштофович 1997: 42).

Спадщина О. О. Браунера — не лише його статті, художні твори та учні, але й зоологічні колекції, що налічують тисячі екземплярів хребетних, що зберігаються у різних наукових організаціях, у т. ч. у Національному науково-природничому музеї, Музеї природи Харківського університету.

Досягнення О. О. Браунера в науці увічнені в назвах 15 видів тварин і рослин, пов'язаних із його ім'ям. В Одесі діє Фонд імені О. О. Браунера та відбуваються регулярні Браунерівські читання.

Література

- Браунер, А. А. 1899. Об охране млекопитающих и птиц, полезных для сельского хозяйства. *Сборник Херсонского земства*, 1–17.
- Браунер, А. А. 1913. Систематические и зоогеографические заметки о тушканчиках, сером суслике, байбаке и кроте. *Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы*, 3: 61–92.

- Браунер, А. А. 1914. О млекопитающих Бессарабской, Херсонской и Таврической губерний. Вып. 1. Лисица. *Записки Новороссийского общества естествоиспытателей*, **40**: 131–177.
- Браунер, А. А. 1916. Материалы к познанию домашних животных России. 1. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда, Херсонской губ. (*Equus goshke-witschi*, mini). *Записки общества сельского хозяйства Южной России*, **86** (1): 49–185.
- Браунер, А. А. 1922. *Животноводство. Лекции, читанные в Одесском сельскохозяйственном институте*. Госиздат Украины, Одесса, 1–343.
- Браунер, А. А. 1923. *Сельскохозяйственная зоология*. Госиздат Украины, Одесса, 1–413.
- Браунер, А. А. 1940. Очерки по изучению домашних собак СССР (Марийская собака). *Проблемы происхождения, эволюции и породообразования домашних животных Том 1*. Изд. Акад. наук СССР, Москва, Ленинград, 161–169.
- Криштофович, А. Н. 1997. Воспоминания о А. А. Браунере. В кн.: *Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941): Сборник воспоминаний и научных трудов*. Музейный фонд им. А. А. Браунера, Астропринт, Одесса, 42.
- Curriculum 2007. Curriculum vitae профессора А. А. Браунера. *Известия музейного фонда им. А. А. Браунера*, № 1: 3–15. <http://liber.onu.edu.ua/pdf/brauner/2007/4.1.pdf>

Олійник, Ю., В. Лобков. Олександр Олександрович Браунер — натураліст, дослідник природи Північного Причорномор'я. — Нарис про невтомного дослідника природи Причорномор'я, продовжувача традицій К. Ф. Рулье, зоолога-фауніста, морфолога та зоогеографа. Олександр Браунер — автор численних (понад 180) публікацій у галузі зоології, охорони природи та природокористування, тваринництва, а також низки літературних творів про красу та захопливу силу природи рідного краю. Він був організатором Сільськогосподарського інституту в Одесі та його професором, вченим-енциклопедистом, який проявив свій творчий талант не тільки в багатьох галузях науки, а й на ниві її популяризації.

Микола Осипович Бурчак-Абрамович — теріолог, палеонтолог, дослідник ссавців кайнозою

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Mykola Osypovych Burchak-Abramovich, a mammalogist, paleontologist, researcher of Cenozoic mammals. — The essay is dedicated to one of the most productive researchers from the cohort of Ukrainian paleozoologists, who prior to the Second World War actively worked on the study of Quaternary mammals of Ukraine (Dnipro, Zhytomyr, Podillia, and Transnistria). After the evacuation from Ukraine in the post-war period, he settled in the Caucasus (Azerbaijan and Georgia), where he continued to study the fossil fauna, focusing on the family of bovids, but also other ungulates and other groups, such as primates and ostriches. The researcher authored more than 600 scientific publications, including several monographs.

Біографічні деталі

Бурчак-Абрамович Микола Осипович нар. 9 жовтня 1902 р.¹ в с. Мартинівка Пулинського (за суч. поділом) району Житомирської обл. Мав дві вищі освіти: закінчив природно-географічний факультет Житомирського ІНО у 1925 р. та географічний факультет Київського ІНО в 1928 р. працював у Зообіологічному інституті ВУАН (Зообін, з 1939 р. — Інститут зоології, ІЗАН). На час початку війни у 1941 р. був у експедиції в Казахстані (Тургай).

Надалі експедиції на Урал, Кавказ, у Середню Азію. У 1943–1946 рр. — докторант Палеонтологічного інституту (ПІН). У 1950-х рр. — співробітник Природознавчого музею АН Азерб. РСР (Баку). У повоєнні роки працював у Інституті палеобіології АН Груз. РСР (Тбілісі). У 1951 р. захистив кандидатську дисертацію, у 1955 р. — докторську. Помер 15.10.1997 у Тбілісі.

Рис. 1. Микола Бурчак-Абрамович у складі «експедиції з дослідження ґрунтів та четвертинних покладів Проскурівщини 1927–28», фрагмент, фото з wikimedia (public domain).

¹ Існує й інша дата, на два роки старша — 26 вересня 1900 р. (Вікіпедія).

Ключові доробки в галузі теріології

Наукова діяльність Миколи Осиповича пов'язана з палеонтологією, також він захоплювався й археозоологією. У 1955 р. захистив докторську дисертацію. Автор понад 600 публікацій. Початки пов'язують з тим, що (за Вікіпедією) археолог І. Ф. Левицький у 1930-х відкрив у лесах правого берега Дніпра кістки викопних тварин, і фауна верхньопалеолітичних стоянок біля сіл Ямбург і Майорка була вивчена Бурчаком-Абрамовичем.

Дослідник регулярно описував унікальні знахідки у фахових виданнях. Публікації довоєнного часу були у збірниках серії «*Четвертинний період*» та журналі «*Геологічний журнал*», серед них про знахідку черепа бурого ведмедя в четвертинних відкладах біля с. Збранки (Овруччина) та мастодонта з балтських покладів с. Голдашівки (Вінниччина) (праці 1935 р.), знахідку мамута в с. Тишчинях у Фастівському районі на Київщині (Бурчак-Абрамович 1935), викопного бабака з Житомира (Бурчак-Абрамович 1936). Важливою була трилогія в Геологічному журналі за 1940 р. про вивчення гіпаріонової фауни з меотичних відкладів с. Гребеники (напр. Бурчак-Абрамович 1940).

У передвоєнний період і в часи війни науковець активно збирав і опрацьовував нові матеріали. За опрацьованими автором наказами по ІЗАН він, зокрема, у травні 1939 р. мав подяку дирекції за організацію палеозоологічної виставки музею, у червні-липні 1939 р. мав двомісячне відрядження до «Тюменського, Тобольського та інших музеїв з метою порівняльного опрацювання кістяків празубра і тура», у червні-вересні 1940 р. мав 3-місячне відрядження до Львова (у розпорядження експедиції Інституту геологічних наук «для участі в роботах за нафтовою темою») з метою збору зразків копальних хребетних для Зоомузею (вкл. з Bovidae для власних досліджень), у квітні-травні 1941 р. місячне відрядження до Тбілісі, Ашхабаду і Баку «для відборки і обробки матеріалів по копальним жирафам». Врешті, за клопотанням акад. Борисяка (ПІН) був відряджений з ІЗАН до складу Тургайської експедиції ПІНу з 4.06 до 4.08, тобто в час, коли в Києві йшла мобілізація та евакуація співробітників та всього ІЗАН. Наказом з 1.08.41 його залишено у складі наукового персоналу ІЗАН (таких було 14). З 1943 р. Миколу Бурчака зараховано до докторантури Палеонтологічного інституту СРСР¹.

Подальші публікації й уся робота стосувалися Закавказзя й Азії. Серед примітних доробків — «Малюнки на скелях гір Кизилкум та Кічікдаг у Кабрістані» (1947), «До вивчення великої рогатої худоби стародавнього Мінге-чаура» (1949), «Знахідка викопного буйвола (*Bubalus* sp.) на Кавказі» (1952), «Знахідка еласмотерія на Апшеронському півострові та Південному Уралі» (1953). Важливим доробком дослідника у повоєнні часи стала його монографія «Первісний бик у четвертинній фауні селища Бінагади на Апшеронському півострові» (Бурчак-Абрамович 1952).

¹ Опинившись через військові дії у розриві з ІЗАН, дослідник і в ПІН не був у штаті.

Серед праць повоєнного часу, дотичних до фауни України, важливо відзначити описи фауни верхньопалеолітичної стоянки Довгиничі на Волині (Бурчак-Абрамович 1954), решток мамутів з Новограда-Волинського (Бурчак-Абрамович 1956) та хоботних зі складу гіпаріонової фауни с. Нової Еметівки (Бурчак-Абрамович & Короткевич 1966).

Подальші дослідження стосувалися низки узагальнень, серед яких — «Викопні бики Старого Світу» (рос., 1957), «Викопні примати СРСР (Молдавія, Україна, Грузія) та екологічна обстановка їх проживання» (рос., 1967) та монографія «Палеобіологічна історія пізньокайнозойських биків Кавказу» (рос.) (Бурчак-Абрамович & Векуа 1980), видана у Тбілісі.

У колекції ННПМ є збори «раннього» Бурчака — 19 екз. 5 видів ссавців за 1928–1934 рр. (роди *Sciurus*, *Sylvaemus*, *Lepus*, *Crociodura*), переважно з Полісся (Київщина, Житомирщина, Волинь) і трохи з Криму.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Як зазначено на вебсайті ПН, «Микола Йосипович був людиною не просто захопленою, але прямо-таки закоханою в палеонтологію хребетних, безкорисливо їй відданою». Дослідник пишався своїм походженням, і навіть у повоєнні роки, працюючи на Кавказі й у Закавказзі, час від часу публікував свої статті в Україні й українською мовою (напр. 1956 р. у «Геологічному журналі» або 1966 р. у монографічному збірнику в «Науковій думці»: Бурчак-Абрамович 1956; Бурчак-Абрамович & Короткевич 1966). У листах він підписувався як «Микола», що відмічали у спогадах колеги.

У нього була велика за обсягом колекція викопних верхньоплейстоценових птахів з місцезнаходження Бінагади в околицях Баку (Босв 1997), відомого як «Бінагадинське кірове озеро», об'єкт світової спадщини ЮНЕСКО. Микола Осипович брав участь у розкритті могили Хвита, сина Зани — абхазької жінки-легенди (Комогорцев & Непомнящий 2016). Йому належить опис давньої гомініди *Udabnopithecus garedziensis* Burtshak & Gabashvili, 1945.

Масив досліджень, матеріалів і публікацій, опрацьований і створений Миколою Осиповичем, є неймовірно великим і збагнути ці обсяги вкрай непросто через їхню обсяжність і багатоплановість. До цього варто додати, що дослідник так само багато зробив у суміжних галузях — палеоорнітології, археології та археозоології.

Рис. 2. Микола Бурчак-Абрамович. Орієнтовно 1995 р. Фото з архіву Елісо Квавадзе (Інститут палеонтології Грузії, за сприяння А. Кандаурова).

Микола Осипович би справжнім енциклопедистом. Окрім основної його теми — викопних хребетних (птахів та ссавців) — він цікавився і розробляв теми охорони природи та історією природознавства, переймався дослідженнями реліктових гомінідів, туранським тигром, іншими темами.

Вебсторінка на вебсайті ПІН РАН — «Бурчак-Абрамович Микола Йосипович»: <https://bit.ly/3quZSMd>. Стаття про дослідника у вікіпедії є у трьох мовних версіях, зокрема й українською: <https://bit.ly/3uiiIHk>

Література

- Боев, З. 1997. In memoriam. Почина проф. д-р Николай Бурчак-Абрамович. *Природа, БАН*, 3–4: 163–166.
- Бурчак-Абрамович, М. 1935. До знаходження мамута (*Elephas primigenius* Blum.) в с. Тишчинця (Фастівського району) на Київщині. *Четвертинний період*, 8: 133–139.
- Бурчак-Абрамович, М. 1936. Копальний байбак — *Marmota bobac* Müller з м. Житомира. *Четвертинний період*, 11: 67–73.
- Бурчак-Абрамович, М. 1940. Матеріали до вивчення гіпаріонової фауни півдня України. 2. Антілопи з меотичних відкладів окол. с. Гребеники (МАРСР). *Геологічний журнал*, 7 (3): 133–151.
- Бурчак-Абрамович, Н. 1952. Первобытный бык в четвертичной фауне селения Бинагади на Апшеронском полуострове. *Бинагадинское местонахождение четвертичной фауны и флоры*. Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1–184.
- Бурчак-Абрамович, Н. И. 1954. Фауна верхнепалеолитической стоянки окрестностей села Довгиничи на Волынском Полесье. *Труды Естественно-истор. музея им. Г. Зардаби*, 9: 254–309.
- Бурчак-Абрамович, М. 1956. Опис останків мамонта (*Elephas primigenius* Blum.) в м. Новограді-Волинському та геологічних умов їх залягання. *Геологічний журнал*, 16 (4): 71–76.
- Бурчак-Абрамович, М. І., О. Л. Короткевич. 1966. Хоботні гіпаріонової фауни с. Нової Еметівки. *Екологія та історія фауни хребетних України*. Наукова думка, Київ, 97–109.
- Бурчак-Абрамович, Н. И., А. К. Векуа. 1980. *Палеобиологическая история позднекайнозойских быков Кавказа*. Мецниереба, Тбилиси, 1–104.
- Комогорцев, А., Н. Непомнящий. 2016. По следам абхазских... негров. Вебсайт «Национальное географическое общество». 6.03.2016. <https://bit.ly/3L7eUiW>

ЗАГОРОДНЮК, І. Микола Осипович Бурчак-Абрамович — теріолог, палеонтолог, дослідник ссавців кайнозою. — Нарис присвячено одному з найпродуктивніших дослідників з когорти українських палеозоологів, який у період до II СВ активно працював над темою вивчення викопних ссавців четвертинних місцезнаходжень України (Подніпров'я, Житомирщина, Поділля, Придністров'я). Після евакуації з України у повоєнні часи осів у Закавказзі (Азербайджан, Грузія), де продовжив дослідження викопних фаун, з увагою до родини бикових, проте й інших унгулят, а з інших груп — приматів та страусів. Дослідник є автором понад 600 наукових публікацій, включно з кількома монографіями.

Борис Вальх як теріолог, музеолог та знавець фауни сходу України

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Borys Valkh, a mammalogist, museologist and expert of the fauna of eastern Ukraine. — An essay on Borys Sergiyovich Valkh (1876–1952), the famous zoologist who studied vertebrates of eastern Ukraine. Having specialized in medicine and zoonotic monitoring, Borys Valkh also worked in fields of pest monitoring (Plant Protection Station) and nature conservation (at the Committee for the Protection of Natural Monuments). Paying attention to various groups of animals, including insects and birds, the researcher paid much attention to the mammal fauna and had special publications on pest rodents, the mound-building mouse, and Russian desman. The researcher gave a significant role to zoological collections and the development of museum work, was the organizer and head of Bakhmut Museum of Local Lore.

Біографічні деталі

Борис Сергійович Вальх народився 27 листопада 1876 р. у с. Введенське Бахмутської округи Харківської губ. (= с. Новобахмутівка Ясинуватського району Донецької обл.) у сім'ї дворянина-домовласника. Закінчив Павлоградську гімназію, у 1896 р. вступив до Харківського університету на медичний факультет, паралельно навчався на природничо-історичному відділенні фізико-математичного факультету. Протягом 1910–1912 р. стажувався у Харкові. Згодом як медик направлений у Бахмут, пізніше Маріуполь. Працював у Швеції та Бухарі. У 1921 р. він повертається у Бахмут, де створює краєзнавчий музей і стає першим його директором (1923–1925).

Надалі й до 1937 р. Б. С. Вальх працював на Артемівській станції захисту рослин і в медичній клініці. Рятуючись від сталінських репресій, у 1937 р. разом з сім'єю переїхав у Туркменістан, де очолив Іюлотанську тропічну станцію (боротьба з малярією). Повернувся до Бахмута у 1941 р., перед війною. Працював головним лікарем. Помер 12.04.1942 у Артемівську (Бахмуті). Похований на території лікарні.

Рис. 1. Борис Вальх, фото 1927 р., з архіву автора. Це фото автором вміщено у статті пам'яті Б. Вальха (Загороднюк & Пархоменко 2018) та у статті про дослідника у Вікіпедії.

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідження Бориса Вальха стосувалися багатьох груп тварин. Будучи зоологом, насамперед орнітологом і ентомологом, і працюючи в системі захисту рослин та в епідеміології, він незмінно приділяв увагу й ссавцям.

Значною мірою це слідувало як із його задач по станції захисту рослин, так і з його мисливського досвіду (хоча надавав він перевагу полюванню по перу), а також і задачами розвитку експозиції краєзнавчого музею, яким він опікувався. Окрім того, його син Сергій багато уваги приділяв вивченню дрібних ссавців, що також позначалося на увазі до теріофауни. Врешті, дослідник переймався питаннями охорони природи, і тому звертав увагу на місцеві раритети, зокрема на стан популяції хохулі на Дінці.

Власне, все це й визначило спектр його публікацій, першою примітною з яких став огляд і прогноз масових пошестей мишовидих гризунів, супроводжений першою для регіону й загалом фауни України таблицею для визначення видів (Вальх 1914). Ще однією дуже важливою працею став опис нового для фауни регіону, а врешті й для науки виду мишей, названого Борисом Сергійовичем на честь сина, що здобув його і зробив перші робочі його описи — миші курганцевої, *Mus sergii* (= *Mus spicilegus*) (Вальх 1927). Цим описом було покладено край тривалій суперечці про те, чи є єдиним видом дикі «польові» миші, і показано відмінності «простих» екзантропних хатніх мишей та диких курганцевих мишей, що підтвердили й подальші дослідження (Мигулін 1937). І третьою важливою теріологічною працею Б. Вальха стала його стаття про стан популяції хохулі на Дінці (Вальх 1928).

У ході досліджень була зібрана велика зоологічна колекція (опудала дрібних ссавців, птахів, препарати змій, жаб, колекція ентомофауни), яка була пізніше передана Азербайджанській академії наук. Опудала птахів були передані до Артємівського краєзнавчого музею. Теріологічні колекції його і сина Сергія опинилися в Зоологічному музеї АН УРСР, врешті в ННПМ; детально їх описано в окремій праці (Загороднюк & Пархоменко 2018). Аналіз цих колекцій засвідчує, що переважна більшість зразків зібрана в окол. рідинного маєтку на хут. Голи-Могили в Бахмутському районі. Проте частина зборів, зокрема й типова серія миші курганцевої, зібрані на Маріупольщині, де Вальхи бували часто (родинні місця дружини Вальха).

Непрямі дані свідчать, що у період його вимушених мандрів, який охоплював 1930–1941 рр. і стосувався епідеміологічного моніторингу територій і роботи у відповідних службах у Грузії, Азербайджані та Туркменістані, він продовжував не тільки спостереження за фауною, але й збір матеріалів, а також, як припускає автор, і підтримку експедицій з України, матеріали яких за місцями й роками збору збігаються з вальховими мандрами (поїздки Ізотова та ін. співробітників Зоологічного музею АН УРСР у 1938–1939 рр. до Йолетена, Мари, де була протималарійна станція та ін. місць).

Рис. 2. Фото Бориса Вальха, передане онукою Олімпіадою Сергійовною Грищенко до Бахмутського краєзнавчого музею. Фото зроблено в Туркестані, власне у Бухарі в 1918 р., де сім'я мешкала до початку погромів і де родина втратила дружину Вальха, після чого Борис Сергійович до кінця життя сам опікувався трьома дітьми (Наталія 1904 р. н., Сергій 1905 р.н., Ігор бл. 1908 р.н.).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Борис Вальх працював на стику зоології, захисту рослин та епідеміології, був провідним фахівцем у контролі чисельності господарсько-важливих груп гризунів і комах та епідеміологом, а одночасно й природоохоронцем. Як природоохоронець брав найактивнішу участь в організації заповідних об'єктів південного сходу України, зокрема причетний до створення 1927 р. на Донеччині таких заповідників, як Кам'яні Могили та Білосарайська коса. Попри це, насамперед він був епідеміологом і лікарем.

Борис Сергійович був мисливцем, щороку бував на полюваннях, а особливо цінував і завжди утримував вдома мисливських псів. Він був знаним орнітологом і автором значної кількості спеціальних орнітологічних публікацій, зокрема й оглядів орнітофауни Катеринославської губернії.

Окрім всього іншого, Бориса Вальха часто згадують як визначного музеолога, засновника краєзнавчого музею в Бахмуті (на той час центрі регіону, якому підпорядковувалися і Юзівка (= Донецьк), і Луганське, і Старобільськ, і Сватове) і як розбудовника системи природничих музеїв на сході України.

Відомими є участь і виступ Вальха на першій губернській конференції політосвітніх органів Донбасу, що відбулася у Бахмуті 11–15 січня 1922 р. Його доповідь про стан музейної, виставкової та екскурсійної справи в регіоні захопила багатьох і мала значний і тривалий розголос, що вплинуло на посилення позицій краєзнавчих музеїв. Того ж 1922 р. у Бахмуті за його найактивнішої участі започатковано краєзнавчий музей, і в основу експозиції лягли, поміж інших, особисті експонати лікаря. Цей музей отримав назву «Артемівський окружний музей імені товариша Артема» і почав діяти у грудні 1923 року. Борис Вальх передав до музею 133 експонати із власної колекції, а за рік долучив до музейного зібрання ще 330 експонатів.

Його онук Борис Сергійович Вальх (молодший) значною мірою повторив професійні інтереси діда: став також епідеміологом і таксидермістом, створив маленький зоологічний музей, зразки з якого згодом було передано до інших музеїв (деталі тут: [Загороднюк & Пархоменко 2018](#)).

У 2007 р. з нагоди 130-річчя від дня народження Б. С. Вальха, у м. Дніпропетровськ започатковано Вальхівські читання, присвячені вивченню птахів степового Подніпров'я. У пам'ять про дослідника написано декілька статей (Шакула & Сіренко 2007; Принь 2012 та ін.), долучився до таких досліджень й автор, з увагою до теріологічних досліджень (Загороднюк 2015; Загороднюк & Пархоменко 2018). 2022 р. планується відкриття меморіальної дошки у місці поховання Бориса Вальха, яке стало відомо тільки тепер.

Автор дякує О. Приню, І. Корнацькому та родині Вальха (онукам Борису й Олімпіаді, правнуку Сергію) за сприяння у зборі матеріалів про дослідника.

Література

- Вальхъ, Б. С. 1914. Къ вопросу объ ожидаемомъ нашествіи мышей и мѣрахъ къ ихъ уничтоженію (съ определительной таблицей). *Бюллетень о вредителяхъ сельскаго хозяйства и мѣрахъ борьбы съ ними*. Харьковъ, № 2: 33–44.
- Вальхъ Б. С. 1927. О новомъ виде мыши (*Mus sergii* sp. nova). *Труди Харківського товариства дослідників природи*, **50** (2): 49–50.
- Вальх, Б. С. 1928. Выхухоль в Сребрянскомъ лесномъ массиве Артемовскаго округа. *Український мисливець та рибалка* (Харків), № 4: 19–21.
- Загороднюк, І. 2018. Борис Вальх як дослідник ссавців (сторінки з історії розвитку зоології на сході України). В кн.: Чегорка, П. (ред.). *Птахи степового Придніпров'я (Матеріали Третіх Вальхівських читань)*. Дніпро, 4–7.
- Загороднюк, І., В. Пархоменко. 2018. Борис Вальх та розвиток зоології й музеології на сході України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: біологія*, **31**: 72–98. <http://doi.org/10.26565/2075-5457-2018-31-8>
- Мигулін, О. 1937. О Курганчикова миша (*Mus sergii* Valch) як вид. *Збірник праць Зоологічного музею*, **20**: 115–120.
- Принь, М. О. 2012. Створення та діяльність Артемівського окружного музею в 1920-х на початку 1930-х років. *Актуальні питання історії науки і техніки: Матеріали 11-ї Всеукраїнської наукової конференції*. Центр пам'яткознавства НАН України, Київ, 81–84.
- Шакула, О. А., В. О. Сіренко. 2007. До ювілею зоолога та лікаря-епідеміолога Бориса Сергійовича Вальха. *Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали Перших Вальхівських читань*. Дніпропетровськ, 4–7.

ЗАГОРДНЮК, І. Борис Вальх як теріолог, музеолог та знавець фауни сходу України. — Нарис про найвідомішого зоолога-«хребетника» сходу України — Бориса Сергійовича Вальха (1876–1952). Маючи основною спеціальністю медицину і моніторинг зоонозів, Борис Вальх працював також у системі моніторингу шкідників (Станція захисту рослин) та охорони природи (в комітеті з охорони пам'яток природи). Приділяючи увагу різним групам тварин, включно з комахами й птахами, дослідник належну увагу приділяв теріофауні й мав спеціальні публікації про шкодочинних гризунів, курганцевих мишей та хохул. Значну роль дослідник приділяв зоологічним колекціям і розвитку музейної справи, був організатором і завідувачем Бахмутського краєзнавчого музею.

Всеволод Великанів — натхненний дослідник фауни періоду 1920–1930 років і часів репресій

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zozzag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Vsevolod Velikanov, an inspired researcher of the fauna of the period of 1920–1930 and the time of repressions. — Vsevolod Velykaniv (1898–1938) was a researcher of mammals and birds of the Nizhyn area, thanks to whose works powerful data sets on the composition of the fauna of Chernihiv Polissia and large collections (up to 1000 samples in total) of mammals and birds were accumulated; a significant part of them have survived in the NMNH. The researcher accumulated information on the fauna and collection materials in 1924–1937, in particular in the Nizhyn period of 1924–1930 and in the Kherson period of 1934–1937. He was repressed twice, in 1930 and 1938. He was exiled to Arkhangelsk, where he also brought collections. He was shot dead by the authorities on the second charge and rehabilitated in 1989.

Біографічні деталі

Всеволод Леонідович Великанів (вар. «Веліканов») народжений 1898 р. в м. Пулави Люблінського воєводства Польщі (кол. Ново-Олександрія). Батько — офіцер Царської армії. Мав «середню спеціальну освіту»; 1917 р. — випускник Павловського училища, навесні 1920 р. опинився в Криму в Добровольчій армії. Цей епізод він відпрацьовував у Трудовій Армії (1920–1921), на залізниці. Працював у Ніжині в УТМР та в ІНО, був учасником красназнавчих товариств, які «розігнали» як осередки СВУ, за що 18.11.1930 був висланий на три роки «до Північного краю» (Архангельськ). Після повернення до Ніжина продовжив роботу з УТМР, проте невдовзі виїхав (напевно з Великохатком) на південь. У 1934–1937 рр. працював на Херсонщині, найімовірніше в рибінспекції; можливо, і в Чорноморському заповіднику.

Вдруге В. Великанів зазнав арешту 6.03.1938, в Ніжині («на час арешту не працював»). Пішов з життя за рішенням «трійки» 23.04.1938: ВМП за «антирадянську діяльність»; реабілітований 31.08.1989.

Рис. 1. Світлин В. Веліканова не відомо. В одному з його щоденників була світлина вершника на коні, бородатого, у пів оберта (Б. Кедров, особ. повід.), і ним міг найімовірніше бути В. Великанів, проте після низки переміщень цих щоденників світлина зникла.

Ключові доробки в галузі теріології

Надвисоку цінність становлять щоденники В. Великанова як джерело фауністичної й фенологічної інформації та відомості про географію досліджень і способи здобування матеріалу. Загалом це бл. 5–7 блокнотів із записами 1920–1934 років, що збережені завідувачем Зоологічного музею Ніжинського ДПІ¹. У щоденниках наведено докладні описи місць спостережень зі списками видів, рясно насичені латиною і цифровим матеріалом. Після серії різних передач зберігаються в Чернігові та в Ніжині у Л. Кузьменко. Орнітологічну частину щоденників В. Великанова опубліковано (Кузьменко 2017).

Дослідником опубліковано дві теріологічні статті, обидві — в популярному тоді часописі «Український мисливець та рибалка»: «Замітка про кажанів Ніженської округи» (Великанів 1930a) та «Корисна діяльність вухатої сови в Ніжинській окрузі» (Великанів 1930b), з низкою цінних матеріалів про склад фауни. Ці праці не втратили своєї актуальності дотепер.

У базі даних теріологічних колекцій відділу зоології ННПМ є відомості про 79 зразків ссавців² різних систематичних груп (*Erinaceus* 2, *Neomys* 2, *Talpa* 5, *Eptesicus* 1, *Lepus* 4, *Micromys* 8, *Apodemus* 6, *Sylvaeus* 8, *Mus* 12, *Rattus* 1, *Myodes* 2, *Cricetulus* 1, *Arvicola* 2, *Microtus* 1, *Gulo* 1, *Meles* 1, *Mustela* 6, *Vulpes* 16). Ці матеріали зібрано переважно в окол. Ніжина протягом 1924–1930 рр., є й зразки з інших регіонів, зокрема й з Архангельська (1932) та з Херсонщини (1935–1937). Ще 35 зразків з Ніжина 1926–1930 рр. записані з «колекторами» (за абеткою), як: О. Браунер, О. Мигулін, М. Милютін, В. Перверзєв, Петруцька, І. Підоплічко, П. Супрун.

Рис. 2. Зразок з підписом Всеволода Великанова: череп сліпака піщаного (*Spalax arenarius*), зібраний на нижньодніпровських пісках орієнтовно у 1935 р., колекція відділу палеонтології ННПМ. Фото автора 4.12.2018.

Дослідник підписував більшість зразків, окрім дрібних ссавців. За цим каліграфічним підписом, подібним до його прізвища, його зразки легко пізнаються, зокрема й коли етикетки втрачені (знищені або переписані на інших). Значну частину великанівських колекцій ссавців виявлено у Порівняльній остеологічній колекції Відділу палеонтології ННПМ, за сприяння З. Баркасі. Мова може йти про декілька сотень зразків, проте їх переоблік й ідентифікація автора — задача майбутнього.

¹ Щоденники зберіг М. Левенець, ніжинський таксидерміст 1930–1950-х рр., який їх передав Я. Старичеву, таксидермісту зоологічного кабінету Ніжинського педінституту (приблизно до 1975–1980 рр.); від якого щоденники перейшли до орнітолога М. Самофалова (†1977), сім'я якого передала всі матеріали чернігівським (О. Федун) і ніжинським (І. Марисова) зоологам.

² В ННПМ є й чимало його зборів птахів — це 288 зразків 121 виду, всі з Чернігівської обл., зібрані у період із крайніми датами 26.08.1923 та 15.04.1930.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Всеволод Великанів вів зоологічні щоденники. Вони є унікальною інформацією як про стан фауни, так і про тогочасні способи збору матеріалу, а також місця для передачі зразків. Наприклад, дослідник нерідко відзначав спосіб здобування, й окрім рушніці, ним не раз вказано рогатку.

Велику кількість щоденникових записів В. Великанова, окрім ссавців, присвячено птахам і комахам. Такі матеріали дослідник передавав відповідним фахівцям з Києва і Харкова (можливо, й Воронежа, де 1921 р. він стояв «на обліку у Воронежському ЧК») (Загороднюк 2013). Очевидно, що натуралісту не раз пригадували його «білогвардійське» минуле, і він чимало відпрацював у Трудовій Армії, на залізницях регіону (на схід до Воронежа).

У зв'язку з репресіями його ім'я не раз затирали, як у списках літератури, так і на музейних етикетках (Загороднюк 2013). Наприклад, у ННПМ є 3 екз. *Nyctalus noctula*, які зберігаються як зібрані в Ніжині В. Переверзєвим 14.05.1929 р., проте відомо, що Переверзєв помер 1920 р., і тому не міг бути колектором цих зразків. Хто приписав їх В. Переверзєву, невідомо.

Про дослідника, його біографію, колекції й публікації автором підготовлено велику статтю (Загороднюк 2013), що мала на меті повернути ім'я дослідника й описати те, за яких умов у ті буремні часи випадало працювати науковцям. Вже після її публікації знайдено уточнення, що дослідник загинув не 1937, а 23.04.1938, про що є запис у книзі «Реабілітовані історією. Чернігівська область» (2011, с. 501) (<https://bit.ly/3GJpRo7>)

Література

- Великанів, В. 1930a. Замітка про кажанів Ніженської округи. *Український мисливець та рибалка*, № 11–12: 27–29.
- Великанов, В. Л. 1930b. Корисна діяльність вухатої сови в Ніжинській окрузі. *Український мисливець та рибалка*, № 5: 10–11.
- Загороднюк, І. 2013. Всеволод Великанів — дослідник фауни України 1920–1930-х років: біографія, колекції, публікації. *Вісник Національного науково-природничого музею*, 11: 115–134.
- Кузьменко, Л. П. 2017. *Щоденники Всеволода Великаніва (Посібник для самостійної роботи студентів)*. Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. Ніжин, 1–183.

ЗАГОРДНЮК, І. Всеволод Великанів — натхненний дослідник фауни періоду 1920–1930 років і часів репресій. — Всеволод Великанів (1898–1938) — дослідник ссавців та птахів Ніжинщини, завдяки працям якого накопичено потужні масиви даних про склад фауни Чернігівського Полісся і створено великі колекції (сумарно до 1000 зразків) ссавців і птахів, значна частина яких збереглася в ННПМ. Дослідник накопичував відомості про фауну і колекційні матеріали у період 1924–1937 років, зокрема у ніжинський період бл. 1924–1930 рр. та в херсонський період 1934–1937 років. Двічі зазнав репресій, у 1930 та 1938 р. Заслання відбував в Архангельську, звідки також привіз колекційні зразки. За другим звинуваченням був розстріляний владою; реабілітований 1989 р.

Борис Виноградов — теріолог харківської школи та фундатор лабораторії теріології ЗІН

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Borys Vynogradov, a mammalogist of the Kharkiv School and founder of the ZIN Theriological Laboratory. — An essay about a zoologist who began his career in Kharkiv in the system of plant protection stations. During this period (1913–1921), the researcher paid attention to the taxonomy and ecology of rodents. Thanks to his research, such species as the pine vole and the steppe polecat became known in Ukraine, and the situation with the mound-building mouse and the steppe lemming was clarified. In the Leningrad period (1921–1958), the researcher switched to monographic studies of rodents with attention to the steppe fauna (monograph ‘Jerboas’ in 1937) and the preparation of reviews and keys to rodents (1930–1952).

Біографічні деталі

Виноградов Борис Степанович народився 25 березня (6.04) 1891 р. в м. Вольськ, Саратовська губ. Закінчив Вольське реальне училище 1911 р. і поступив на природниче відділення Харківського університету, де вчився з перервами до 1918 р. у 1914–1915 працював у Харкові на Станції захисту рослин. У 1918 р. залишений при кафедрі зоології, з 1920 р. як асистент. З 1921 р. в Зоологічному інституті АН СРСР (ЗІН, Петербург), 1934 р. захистив дисертацію доктора біол. наук і став завідувачем відділу наземних хребетних ЗІН. У 1932–1953 рр. викладав у Ленінградському університеті.

Бориса Виноградова часто вважають засновником Ленінградської школи теріології, знавцем таксономії, проте це не повна характеристика: принаймні з 1914 р. як студент Харківського університету і надалі співробітник Центральної станції захисту рослин (СТАЗР) провів низку досліджень, завдяки яким додав до складу фауни кілька «нових» видів. Професор з 1939 р., з 1945 р. — завідувач кафедри зоології. До кінця життя працював у ЗІН. Помер 10.07.1958, похований в Санкт-Петербурзі на Серафимівському цвинтарі.

Рис. 1. Борис Виноградов у ЗІН, у лабораторії теріології, «за перегородкою». Фото 1926 р. з архіву ЗІН (фрагмент).

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідник мав виразну вузьку теріологічну спеціалізацію — дослідження гризунів, переважно за остеологічними матеріалами (черепи, зуби). Відповідно, його найбільш вагомі доробки стосуються таксономії (опису нових для науки в цілому чи нових для тих чи інших регіонів видів) та морфології (включно з вивченням систематики та розробкою діагностичних ключів). Окрім того, дослідник мав постійні польові практики і не раз брав участь (надто у 1910–1930-х рр.) у прогнозах чисельності шкочочинних видів гризунів.

Початки теріологічного росту Б. Виноградова пов'язані з Харковом, зокрема з Центральним СТАЗРом¹. Серед перших праць важливо відмітити огляд «Прийдешня небезпека: поява мишей у Харківській та Катеринославській губ.» (рос.) (Виноградов 1914а). Поміж інших важливих фактів у цьому огляді вперше для сходу України однозначно вказано на курганчики миші курганцевої, на теренах Катеринославщини біля межі з Ізюмським повітом. У тому ж ключі проведено дослідження і зроблено доповідь ентомологічній нараді при Харківській губернській земській управі про біологію ховраха крапчастого (Виноградов 1914б). Серед важливих результатів того часу треба відмітити і першу однозначно вказівку тхора степового (*Mustela eversmanni*) для Харківської губ. (Виноградов 1915), а по суті це була перша реєстрація виду в Україні в процесі його розселення зі сходу.

Вже у час проведення Першого Всеросійського з'їзду зоологів, анатомів та гістологів, що проходив 15–21 грудня 1922 р. в Петрограді, Борис Виноградов відмічений у списку учасників як «зоол[ог]., уч[ений]. хран[итель]. Зоол[огічного]. Муз[ею]. Р.А.Н.», і того ж року в нього вийшла стаття з іншими матеріалами про українську фауну — з описом східноєвропейської форми чагарникових нориць, виду, що до того був відомий лише з центральної й західної Європи, з описом знахідки як нового виду — *Pitymys ukrainicus* (Виноградов 1922), нині відомого як *Terricola subterraneus ukrainicus*.

У 1930-х роках Б. Виноградов створив свої перші визначники, серед яких — «Посібник до визначення гризунів Середньої Азії» (рос., Виноградов 1930). Надалі ця ідея стала базовою задачею лабораторії (визначники з А. Аргиропулом та І. Громовим, напр.: Виноградов & Громов 1984).

Серед примітних праць, дотичних до вивчення ссавців в Україні, належить стаття «До вивчення бабака (*Marmota bobak* Müll.) як землерія» (Виноградов 1933), представлена в «Журналі Біо-Зоологічного Циклу ВУАН» (фото з неї представлені на рис. 2).

¹ СТАЗР — Станція захисту рослин [від шкідників] — система зоологічних установ, у яких у 1910–1920-х рр. працювали найкращі зоологічні кадри і дослідницькі групи. В Україні Центральна станція СТАЗРа була в Харкові, і вона видавала «Бюлетень про шкідників сільського господарства та заходи боротьби з ними» (рос., у 1910-х рр.), а згодом — журнал «Захист рослин» (у 1920-х рр.). Факт роботи Б. Виноградова у СТАЗРі не з'ясований, проте публікації були саме у виданнях СТАЗРа і стосувалися тематики СТАЗРа.

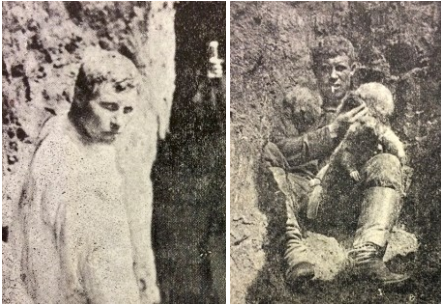

Рис. 2. На розкопах нір бабака у Стрільцівському степу. Фото зі статті Б. Виноградова про рйину діяльність бабака (Виноградов 1933), представленої в «Журналі біозоологічного циклу» (до речі, стаття написана українською). Хто саме на фото — не відомо, проте найімовірніше це сам Борис Виноградов. Редаговано.

Продовжуючи огляди шкідників сільського господарства з прогнозами динаміки їхньої чисельності, Б. Виноградов описав, поміж інших, строкаток степових (*Lagurus lagurus*) у фазі спалаху їхньої чисельності (Виноградов 1934), що закономірно випав на фазу розселення виду на захід.

Надалі дослідник працював найбільше з матеріалами щодо морфології й таксономії гризунів. Серед таких праць справжнім науковим пам'ятником досліднику став випуск «Тушканчики» у серії «Фауна СРСР» (Виноградов 1937), у якому наведено докладні дані про систематику, морфологію, екологію та поширення однієї з найскладніших для досліджень груп гризунів, по суті надродини *Dipodoidea* у сучасному її розумінні, з залученням матеріалів з величезної кількості колекцій, включно з колекціями природничих музеїв Берліна та Лондона¹. Однією зі знакових публікацій, важливих для розуміння природи відмінностей близьких видів, стала стаття «До питання про морфологічну дивергенцію близьких форм ссавців», представлена дослідником у «Трудах ЗІН» (Виноградов 1946).

У теріологічній колекції ННПМ збереглися 15 зразків ссавців, у яких колектором позначений Б. Виноградов (за базою даних відділу зоології ННПМ). Серед них — 4 екз. *Marmota bobak* (1913, 1914), 3 екз. *Allactaga major* (1914) та 1 екз. *Mustela eversmanni* (без дати) зі Стрільцівського степу, 1 екз. *Allactaga sibirica* (1916) з Киргизстану (Нарин)², 3 екз. *Myodes glareolus* (1918, 1919) зі Змієва (напевно з Донецької біостанції), 1 екз. *Microtus socialis* (без дати) з Грузії (Качрети), 1 екз. *Spermophilus undulatus* (1924) з Красноярського краю (спільно з С. Оболенським), 1 екз. *Cricetulus barabensis* (1924) із Забайкалля («н.п. Верхне-Ямск»³, спільно з В. Раєвським).

¹ Дослідник напевно добре знав англійську і німецьку мови, якими писав статті або резюме до них. Це однозначно сприяло опануванню знань іноземних колег і роботі з колекціями.

² «Нарин 25.03.1916» — дивно, що там був він; подібну історію ми розбирали при аналізі давніх колекційних зразків сліпачків (стаття М. Коробченко та ін. у «Віснику ННПМ» за 2015 р.): в ННПМ є збори В. Доценка 23/31.05.1913 з колекції Рюкбайля, що надійшли з музею УНТ.

³ Верхньо-Ямськ у Забайкаллі — місто-привид; інтернет такого топоніму не знає, подібний є як вигадка (з районом і університетом) в російському фільмі «Рік культури» 2018 р.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Дослідник мав очевидний хист до викладання, і в період життя в Петербурзі (тоді Ленінграді) паралельно з роботою в ЗІН багато років (1932–1953) викладав зоологічні дисципліни в Ленінградському університеті, і кілька років (1945–1953) був там завідувачем кафедри зоології.

Дослідник гарно малював, і своїми рисунками ілюстрував статті, огляди та визначники. У передмові до монографії «Тушканчики» (1937) ним зазначено: «Більшість ілюстрацій, вміщених у цій праці, виконані автором, за винятком кількох рисунків живих звірків А. Н. Формозова...».

Нагороджений орденом Леніна та орденом Червоної Зірки (10.06.1945 за рос. Вікіпедією), а також медалями за події часів II Світової війни.

Література

- Виноградов, Б. С. 1914a. Грядущая опасность (появление мышей в ... Харьковской губ. и ... Екатеринославской губ.). *Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними (Харьков)*, № 5: 15–18.
- Виноградов, Б. С. 1914b. Биологические наблюдения над крапчатым сусликом. Доклад областному энтомологическому совещанию 20–21 сентября 1914 г. Предисл. В. Г. Аверина; Харьковское губернское земство. Энтомологическое бюро. Печатня С. П. Яковлева, Харьков, 1–14.
- Виноградов Б. С. 1915. Заметка о новом для Харьковской губернии виде хорька (*Putorius evermanni* Lesson). *Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними (Харьков)*, № 4: 14–15.
- Виноградов, Б. С. 1922. Нахождение в Южной России рода *Pitymys* McMurtrie. *Известия Петроградской станции защиты растений от вредителей*, 3: 7–10.
- Виноградов, Б. С. 1930. *Руководство к определению грызунов Средней Азии*. Изд-во НарКомЗем Узб. ССР, Самарканд, 1–50.
- Виноградов, Б. С. 1933. До вивчення бабака (*Marmota bobak* Müll.) як землерія. *Журнал Біо-Зоологічного Циклу ВУАН*, № 3 [7]: 149–157.
- Виноградов, Б. С. 1934. *Матеріали по динаміці фауни мишевидних гризунів СРСР (Історический обзор массовых размножений)*. Ленінград, 1–62.
- Виноградов, Б. С. 1937. *Тушканчики*. Москва, Ленінград, I–VIII + 1–198. (Серія: Фауна СРСР, Новая серия, № 13, Млекопитающие; Том 3, вып. 4).
- Виноградов, Б. С. 1946. К вопросу о морфологической дивергенции близких форм млекопитающих. *Труды Зоологического института АН СССР; Том 8*. Ленінград, 89–104.
- Виноградов, Б. Г., И. М. Громов. 1984. *Краткий определитель грызунов*. Наука (Ленінградское отделение), Ленінград, 1–140.

ЗАГОРОДНЮК, І. Борис Виноградов — теріолог харківської школи та фундатор лабораторії теріології ЗІН. — Нарис про зоолога, що почав свій шлях у Харкові, у системі стацій захисту рослин. У цей період (1913–1921) дослідник приділив увагу таксономії та екології гризунів. Завдяки його дослідженням стали відомими в Україні такі види, як полівка підземна і тхір степовий, прояснена ситуація з мишею курганцевою і строкаткою степовою. У наступний ленінградський період (1921–1958) дослідник переключився на монографічні дослідження гризунів з увагою до степової фауни (монографія «Тушканчики» 1937 р.) та підготовку оглядів і визначників гризунів (1930–1952 рр.).

Богдан Волянський — дослідник фауни хребетних Криму і Причорномор'я

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Bohdan Voliansky, a researcher of the vertebrate fauna of the Crimea and the Black Sea region. — Bohdan Voliansky (1901–1937) was one of the brightest researchers of the fauna of the south of Ukraine in the 1920s and 1930s, a representative of the glorious Voliansky and Komarov families. He had to develop his scientific work under conditions of terrible economic and political processes, with frequent changes in work and residence, repeatedly suffering from the authorities, which eventually repressed him. The researcher is known for his publications on the fauna of the Kerch Peninsula and Odesa Oblast, as well as for educational work as head of the Zoological Museum of Odessa ZooBIN and as author of popular science journals.

Біографічні деталі

Богдан Волянський народився 24 травня 1901 р. в м. Одеса, в сім'ї військового лікаря Єлисея Волянського (мати — Віра Комарова). Дитинство пройшло в Керчі, куди сім'я переїхала у зв'язку з призначенням тата; там Богдан навчався в гімназії. Тоді ж захопився вивченням фауни. 1918 року сім'я Волянських повернулася до Одеси, де Богдан продовжив своє навчання у 4-й чоловічій гімназії. Після 8-го класу поступив на навчання до Одеського сільськогосподарського інституту. Тут познайомився з проф. О. Браунером, з яким надалі багато років співпрацював.

У 1923–1925 роках був викладачем природознавства при «Дитячому містечку» (дитячий притулок), де організував гурток юннатів та живий куточок. Протягом 1927–1930 років навчався в аспірантурі при Одеському Зообіні (Зоолого-біологічний інститут, створений на час розформування Одеського університету). Сім подальших років (1931–1937) Богдан Волянський працював на посаді доцента в Одеському сільгоспінституті. Протягом 1936–1937 років Богдан Єлисеєвич брав участь у вивченні решток викопних тварин, яких у великій кількості знаходили в Одеських каменоломнях («катакомбах»).

Рис. 1. Богдан Єлисеєвич Волянський. 1936 р. (зі статті: Загороднюк 2015, зображення походить з огляду Г. Закипної).

25 грудня 1937 р. Богдана Волянського заарештували за проукраїнську діяльність. Вирок (ВМП) оголошено 28 грудня 1937 р. Богдана розстріляли 30.12.1937. Похований під парканом II міського цвинтаря Одеси.

Ключові наукові доробки

Богдан Волянський фактично все життя жив у зоології, екскурсував, ловив, спостерігав, вів щоденники. Тому значна частина відомих його праць — це не короткі повідомлення (хоча є й такі), а одразу узагальнення певної теми. Переважна частина таких його праць — це регіональна фауністика з важливими доповненнями щодо біології та екології окремих видів.

Серед його примітних теріологічних праць важливе місце посідає стаття «Замітки про звірів Керченського півострова» (Волянський 1929), опублікована у головному на той час зоологічному виданні України «Збірник праць Зоологічного музею» (том 7). Важливими є й дві його «одеські» статті — «Замітки про фавну ссавців Одещини» (Волянський 1924a) та «Матеріали до пізнання фавни наземних хребтовців Одещини. Замітки під час подорожі до м. Балти та в Балтській окрузі» (Волянський 1924b), присвячена опису ссавців Балти та її околиць, де Б. Волянському прийшлося працювати у «продзагоні». Писав він і невеликі злободенні замітки, як-от «До питання про шкоду лисиці» (Волянський 1923). Примітною є його стаття «Хом'як на Херсонщині» (Волянський 1928), видана в ланцюгу подібних публікацій про цей вид, щодо якого існувала полеміка у статтях І. Підоплічки, М. Шарлеманя та ін.

У 1930-х роках дослідник брав участь у дослідженні катакомб, про що відомо з різних джерел, і готував принаймні два рукописи про викопні знахідки, проте всі тогочасні публікації не містять навіть згадок про його участь у подібних дослідженнях. Дослідник збирав колекції, напевно численні, проте далеко не всі збереглися до наших днів. У ННПМ є лише три зразки з позначенням його як колектора — 1 *Sylviaemus* (1923) та 2 *Microtus* (1925).

Богдан Волянський — автор близько 15–20 наукових праць. Період публікаційної діяльності випав на 1923–1936 рр. Профіль дослідника в Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=KXnulzIAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Дослідник захопливо працював з вивчення різних груп хребетних. Його стаття про герпетофауну Одещини є високо цитованою. Розгорнуті ним дослідження птахів Причорномор'я завершилися підготовкою відповідної монографії, на яку були отримані позитивні рецензії (зокрема й від Браунера) і яка навіть була надіслана для друку до видавництва АН України (1937), проте сліди цієї книги загубилися в катівнях НКВД і ніде автором не виявлені. У спогадах сестри Віри Волянської також є згадки про так і не видану книгу «Птахи Криму, переважно Керченського півострова».

У Богдана — відома рідня. Богдан — племінник відомого науковця Богдана Комарова. Молодший брат — відомий зоолог Юрій Волянський, нарис про якого є в цьому виданні; сестра Віра Волянська — відомий кінорежисер, авторка перших документальних фільмів про природу; у її спогадах (книга «Між степом та морем» 2009) згаданий також «наш дядя Міша, професор мінералогії Одеського університету» — Михайло Сидоренко.

Автор створив нарис про дослідника на вебсайті Теріологічної школи (<https://bit.ly/3nQK2Kx>) та у Вікіпедії (<https://bit.ly/3GVsMuR>). Про дослідника є нарис історії репресованих владою яскравих представників одеської інтелігенції (Смирнов 2005), в ЕСУ (Зленко 2006), у виданні з історіографії української науки (Дьяков & Корзюков 2007); статтю про нього з великою кількістю нових фактів підготував і автор (Загороднюк 2015).

Література¹

- Волянський, Б. Е. 1923. К вопросу о вреде лисицы. *Южная охота*, № 4–5: 17.
- Волянський, Б. Є. 1924a. Замітки про фавну ссавців Одещини (головним чином околиць міста Одеси). *Южная охота*, № 2: 14–16.
- Волянський, Б. Є. 1924b. Матеріали до пізнання фауни наземних хребтовців Одещини. 1. Замітки під час подорожі до м. Балти та в Балтській окрузі. *Южная охота*, № 5–6: 16–20.
- Волянський, Б. 1928. Хом'як на Херсонщині (*Cricetus cricetus nehringi* Matschie). З приводу розвідки: І. Підполічка. До біології хом'яка (*Cricetus cricetus* L.). *Вісник природознавства*, № 3–4: 197–198.
- Волянський, Б. 1929. Замітки про звівір Керченського півострова (Крим). *Труди Фізико-Математичного Відділу ВУАН*, 13 (1): 27–34. [Серія: Збірник праць Зоол. музею, Вип. 7: 29–36].
- Дьяков, В. А., А. І. Корзюков. 2007. Жизнь и деятельность зоолога Богдана Елисеевича Волянского (1901–1937). *Історія української науки на межі тисячоліть (Київ)*, 29: 106–113.
- Загороднюк, І. 2015. Богдан Волянський — яскрава постать української зоології 1920–1930-х років. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, 69: 3–19. <https://bit.ly/3g7AfLT>
- Зленко, Г. Д. 2006. Волянський Богдан Олісійович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, Том 5 (Вод–Гн): 147.
- Ряских, Л. В., Ю. В. Суворов, В. А. Лобков. 2008. Богдан Елисеевич Волянский (1901–1937). *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*, 5 (1): 8–10.
- Смирнов, В. А. 2005. Украинская рапсодия. 1. Два Богдана. В кн.: Смирнов В. А. *Реквием XX века. Часть III*. Астропринт, Одесса, 170–184. ISBN 966-318-349-7.

ЗАГОРДНЮК, І. Богдан Волянський — дослідник фауни хребетних Криму і Причорномор'я. — Богдан Волянський (1901–1937) є одним з найяскравіших дослідників фауни півдня України 1920–1930-х років, представник славної родини Волянських і Комарових. Йому випало розвивати свою наукову роботу в умовах надскладних економічних і політичних процесів, з частими змінами роботи й місць проживання, неодноразово потерпаючи від влади, яка врешті його репресувала. Дослідник відомий своїми публікаціями по фауні Керченського півострова й Одещини, просвітницькою роботою як завідувача Зоомузею одеського Зообіну, а також — як автор популярних видань і педагог.

¹ Переклади кількох праць 1924 р. російською видано у працях Музейного фонду імені Браунера: *Известия Музейного фонда имени А. А. Браунера*, 2008, том 5 (1): 13–15; 16–20.

Юрій Волянський — теріолог, паразитолог, дослідник фауни Причорномор'я

Владимир Лобков

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса)
e-mail: zootus2017@gmail.com

LOBKOV, V. Yuriy Volyansky, a mammalogist, parasitologist, researcher of the fauna of the Black Sea region. — An essay on the zoologist and parasitologist Yuri Eliseevich Volyanskiy (brother of the politically repressed zoologist Bohdan Eliseevich Volyansky), zoologist of the sanitary and epidemiological detachment of the Odessa Military District. His difficult life path (World War II, Romanian captivity, labour camps) is briefly described and some of his scientific publications are given. Among the researcher's mammalogical works are articles about sousliks, martens, mice, voles, and bats of Odessa region, as well as their ectoparasites—fleas and ticks.

Біографічні деталі

Юрій Єлисейович Волянський народився 16.02.1911 у м. Керч, у сім'ї військового лікаря Єлисея Волянського та Віри Волянської, дочки видатного бібліографа М. Ф. Комарова. Тато закінчив військово-медичну академію в Санкт-Петербурзі (1890), був у складі Санкт-Петербурзької української «Громади» і серед організаторів Товариства ім. Т. Шевченка (1898).

Дитинство Юрія минуло в Криму в м. Керч. Тут сім'я Волянських проживала до 1918 р., після чого переїхала до Одеси. Окремі біографічні деталі є у спогадах його дружини про О. О. Браунера ([Волянская & Замбриборш 1997](#)), з яким він працював у середині 1930-х. Юрій закінчив у 1934 р. Одеський університет. 1935 р. одружився з однокурсницею Оленою Сухореброю, в липні 1937 р. у них народилася дочка Рита. Після війни зазнав репресій. З 1954 до 1978 р. працював у санепідзагоні Одеського військового округу.

Восени 1941 р. як командир взводу протитанкової артилерії Юрій був учасником оборони Одеси, у жовтні 1941 р. потрапив до румунського полону і потому пережив сталінські репресії. Упродовж 8 років був в'язнем табору «Степлаг», Казахстан. Реабілітований 18.10.1991.

Пішов з життя 24.01.1986 р.

Рис. 1. Юрій та Олена Волянські, 1941 р.

Про роботу та переживання на початку війни згадано в листі його дружини, відтвореному в книзі Віри Волянської «Між степом і морем» (2009).

Зокрема, стосовно літа 1941 р. вона пише:

«...На початку літа ми, як завжди, відвезли [дочку] Риточку ... до моїх батьків у м. Лозову Харківської області. Ми з Юрою вже п'ятий рік працювали на обласній малярійній станції та на літо їздили в експедицію боротьби з малярією на півдні України. Літній сезон 1941 року ми почали з відряджень у степову зону: я в Ширяївський район, Юра в Березівський. ... Молотов оголосив про початок війни. ... На вокзалі в Одесі я зустрілася з Юриком! Він із не меншими труднощами добирався з Березовського району та його поїзд прийшов майже одночасно з нашим. Юра, не заходячи додому, вирушив у військкомат — він був артилеристом, молодшим лейтенантом запасу. У військкоматі йому одразу доручили супроводжувати в тил, на Кавказ, групу солдатів, яких направляли для перенавчання. І він поїхав!». Врешті, «Пережив румунський полон і сталінські табори (засуджений до 10 років, відбував термін у м. Шахти Естонської області, потім у Казахстані поблизу Джезказгана). Звільнений у 1954 році. У 1991 році, через п'ять років після смерті Юрія Єлисейовича, Олена Арсенівна отримала з Прокуратури СРСР лист про його реабілітацію»...

Ключові наукові доробки

Важливими є спогади Олени Волянської про проф. О. О. Браунера (Волянская & Замбриборщ 1997), в яких вона згадує експедицію 1935 р. Одеської малярійної станції (базувалася в Каховці). У цій експедиції брав участь її чоловік Юлій Єлисейович, у спогадах описано їхні зустрічі з О. О. Браунером. Як пише у спогадах про родину сестра Віра, «Як ентомологи вони брали участь у реалізації великого проекту "Ліквідація малярії на півдні України шляхом авіазапилення хімікатами місць розмноження малярійних комарів"».

Відомо також, що у період роботи в санепідзагоні Ю. Волянський збирав черепи дрібних ссавців. Невелику колекцію таких зразків він передав до Зоологічного музею Одеського університету.

Нам відомі тільки пізні праці Ю. Є. Волянського, 1960–1970-х років. Серед цих його праць — публікації про крапчастих ховрахів (Волянський 1966), про кажанів одеських катакомб (Волянський 1967a) та про куниць в м. Одеса (Волянський 1967b). Це був період «чистої» теріології в його біографії.

Надалі як санепідеміолог та паразитолог, він багато уваги приділяв ектопаразитам гризунів. Серед праць цього третього періоду — дослідження фауни паразитів (бліх) у гніздах миші курганцевої (Волянський 1969) та полівки звичайної (Волянський 1972). Ця остання стаття, як і подальші, вже подавалися до паразитологічних журналів. Серед подальших його публікацій — статті про сезонну динаміку чисельності гамазових кліщів (Gamasoidea) у гніздах полівок (Волянський 1974) та лісових мишей (Волянський 1978).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

За спогадами сестри Віри: на садибі Волянських був великий пташиний двір; «тато дуже любив усіляких птахів і сам любив підгодовувати їх. У кабінеті у нього висіли дві клітки з кенарами». Напевно це мало вплив на дітей, двоє з яких — Богдан і Юрій — стали зоологами.

Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня.

Волянські завжди були цінителями книжок. У Зоологічному музеї Одеського національного університету є серія книжок (бл. 20-ти) з колекції Богдана Волянського, передана Юрієм Волянським.

Література

- Волянская, Е. А., Ф. С. Замбриборщ. 1997. Воспоминания о профессоре А. А. Браунере. *Памяти профессора Александра Александровича Браунера 1857–1941*. Астропринт, Одесса, 27–30.
- Волянская, В. 2009. *Между степью и морем. Воспоминания*. Домашний архив, Москва, Екатеринбург, 1–222.
- Волянский, Ю. Е. 1966. Крапчастий ховрах південно-західної частини Одеської області. Екологія та історія хребетних України. Вид-во Київського університету, Київ, 40–46.
- Волянский, Ю. Е. 1967a. Зимовка рукокрылых в окрестностях Одессы. *Вестник зоологии*, **1** (1): 77–78.
- Волянский, Ю. Е. 1967b. Куница каменная (*Martes foina* Erol.) в Одессе. *Вестник зоологии*, **1** (6): 84–86.
- Волянский, Ю. Е. 1969. Фауна блох (Suctoria) гнезд мыши курганчиковой (*Mus sergii* Valch) юго-западной Украины. *Вестник зоологии*, **3** (3): 89–91.
- Волянский, Ю. Е. 1972. Сезонные изменения численности и фауны блох в гнездах обыкновенной полевки. *Паразитология*, **6** (1): 54–56.
- Волянский, Ю. Е. 1974. Сезонные изменения численности гамазовых клещей в гнездах обыкновенной полевки (*Microtus arvalis* Pall.). *Паразитология*, **8** (1): 12–14.
- Волянский, Ю. Е. 1978. К фауне гамазовых клещей (Acarina, Gamasoidea) гнезд лесной мыши. *Паразитология*, **12** (3): 275–276.

Лобков, В. Юрій Волянський — теріолог, паразитолог, дослідник фауни Причорномор'я. — Нарис про зоолога, паразитолога Юрія Єлисейовича Волянського (брата репресованого зоолога Богдана Єлисейовича Волянського), зоолога санепідагону Одеського військового округу. Коротко описаний складний життєвий шлях (Вітчизняна війна, румунський полон, сталінські табори) та наведено деякі наукові публікації. Серед теріологічних доробків дослідника — статті про ховрахів, куніць, мишей, полівок та кажанів Одещини, а також їхніх ектопаразитів — бліх і кліщів.

Федір Вшивков — зоолог та ектопаразитолог Криму

Ігор Л. Євстаф'єв, Ігор Загороднюк

Кримська республіканська санепідстанція (Сімферополь)
e-mail: zooeco@gmail.com orcid: 0000-0003-1586-8411

EVSTAFIEV, I. L., I. ZAGORODNIUK. Fedor Vshivkov, a zoologist and ectoparasitologist of the Crimea. — An essay about a researcher of mammals of the Crimea, a graduate of Perm Pedagogical Institute (1951), who was assigned to the Crimea, where he worked as a researcher at the Crimean branch of the Academy of Sciences of the UkrSSR, and from 1956 was an assistant in the Department of Zoology and later a teacher in the Department of General Biology at the Crimean Pedagogical Institute. The main directions of his scientific activity were terrestrial mammals of the Crimea and their ectoparasites. He authored two monographs: 'Harmful rodents of the Crimea and their control' and 'Beasts: Wild mammals', as well as dozens of scientific articles.

Біографічні деталі

Федір Миколайович Вшивков народився 24.06.1920 у Пермі. У 1938 р. Федір вступив до Уральського індустріального інституту ім. С. М. Кірова, де навчався до 06.1941. З початком війни пішов на фронт (Західний фронт). У листопаді 1941 р. потрапив у оточення у Смоленській обл., де організував партизанський загін. У 1942 р. навчався в розвідшколі при Смоленському штабі партизанського руху, після чого його тричі «закидали» в тил противника. Нагороджений багатьма орденами й медалями. У березні 1945 р. демобілізований з армії інвалідом II групи. Після лікування (1946–47 рр.) вступив до Пермського педінституту, який закінчив улітку 1951 р. У цьому ж році переїхав до Криму, де працював лаборантом, молодшим науковим співробітником Кримської філії АН УРСР. Наприкінці 1956 р. Федір Миколайович вступив до аспірантури Кримського педінституту, яку успішно закінчив у 1959 р., після чого там же працював асистентом кафедри зоології¹.

Ключові наукові доробки

Основні напрями наукової діяльності Ф. М. Вшивкова — наземна теріофауна Криму та ектопаразити ссавців. У 1954 р. він опублікував роботу «Шкідливі гризуни Криму та заходи боротьби з ними», яка мала велике наукове та практичне значення (Вшивков 1954).

¹ Архів: ГАРК, ф. Р-21, оп. 10, д. 42, 39 л., http://museum.cfuv.ru/veterans/war/they_battled

Рис. 1. Вшивков Федір Миколайович (віком приблизно 40 років). Фото з архіву О. І. Дулицького, якому його надіслала Наталя Кисельова.

Рис. 2. Кафедра зоології Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе (60-ті роки). На фото: перший праворуч — проф. С. Л. Делямуре; п'ятий ліворуч — проф. О. С. Скрябін.

У 1964 р. Ф. М. Вшивков опублікував у серії «Природа Криму» брошуру «Звірі: Дикі ссавці». В основі брошури — дані з літератури та багаторічні особисті спостереження автора. До неї увійшли деякі ще не опубліковані відомості про кажанів та інших мало вивчених тварин, а також матеріали архіву Кримського товариства мисливців і рибалок (Вшивков 1964). Прикладом теріологічної роботи є стаття «Сучасний стан фауни рукокрилих Криму» (Константинов *et al.* 1976).

Більшу частину наукових досліджень Ф. М. Вшивков присвятив вивченню ектопаразитофауни наземної теріофауни. Він детально вивчив та опублікував зведення за фауною іксодових, гамазових і червонотілкових кліщів, а також бліх Криму. Значний внесок він зробив і у вивчення їхньої біології та екології, описав ряд нових для науки видів ектопаразитів. Як приклад — його роботи «Блохи (Suctoria) Криму» (Вшивков & Скалон 1961) і «Гамазові кліщі рукокрилих Криму» (Вшивков 1963). Завдяки цим дослідженням Ф. М. Вшивков заклав міцний фундамент для подальших екопаразитарних та епізоотологічних досліджень природних осередків зоонозних інфекцій на території Криму.

Чесноти, захоплення, визнання

Федір Миколайович Вшивков, за спогадами колег, був ерудованим зоологом широкого профілю, який залишив низку солідних засадничих регіональних публікацій щодо ссавців та їхніх членистоногих ектопаразитів. Проте

розкритися цьому талановитому зоологу в рамках Кримського педінституту не вдалося з низки об'єктивних та суб'єктивних причин. Зокрема кафедру зоології з 1949 р. очолив проф. С. Л. Делямуре, під керівництвом якого вся кафедра повністю зайнялася вивченням гельмінтів морських ссавців. На цей час (1950–1960-і роки) припав розквіт китобійного промислу, що сприяло стати кафедрі світовим центром з вивчення гельмінтів морських ссавців. Так тривало і за керівництва кафедрою учнями С. Делямуре — проф. О. Скрябіним та проф. М. Юрахно.

Федір Вшивков, який займався вивченням наземної фауни Криму та ектопаразитів, явно не вписувався в русло досліджень, що проводилися на кафедрі зоології. Тому йому довелося працювати на кафедрі дарвінізму, що збіглося з часом, коли у радянській біології процвітала лисенківщина. Федір Миколайович, який мав природничо-наукове мислення, відчував внутрішній конфлікт з офіціозом, через необхідність перебувати у постійній суперечності зі здоровим глуздом і науковою істиною. Читаючи лекції з дарвінізму, йому доводилося обмежувати себе у викладі навчального матеріалу, що, зрештою, призвело до глибокої депресії, і як наслідок — він рано пішов на пенсію. Свою науково-педагогічну діяльність він завершив у 1976 році на посаді старшого викладача кафедри загальної біології Сімферопольського держуніверситету. У наступні роки він розпродав і роздарував свою багату бібліотеку, припинив контакти з колегами й помер у забутті та повній самоті...

Література

- Вшивков, Ф. Н. 1954. *Вредные грызуны Крыма и меры борьбы с ними*. Крымский ФАН СССР. Крымиздат, Симферополь, 1–52.
- Вшивков, Ф. Н. 1963. Гамазовые клещи рукокрылых Крыма. *Проблемы паразитологии*. АН УССР, Киев, 324–326.
- Вшивков, Ф. Н. 1964. *Звери: Дикие млекопитающие*. Крым, Симферополь, 1–88.
- Вшивков Ф. Н., О. И. Скалон. 1961. Блохи (Suctoria) Крыма. *Труды научно-исслед. противочумного института Кавказа и Закавказья*, 5: 138–155.
- Константинов, А. И., Ф. Н. Вшивков, А. И. Дулицкий. 1976. Современное состояние фауны рукокрылых Крыма. *Зоологический журнал*, 55 (6): 885–893.

ЄВСТАФ'ЄВ, І. Л. І. В. ЗАГОРДНЮК. Федір Вшивков — зоолог та ектопаразитолог Криму. — Нарис про дослідника ссавців Криму, випускника Пермського педінституту (1951), який отримав розподіл у Крим, де працював науковим співробітником Кримської філії АН УРСР, а з 1956 р. — асистентом кафедри зоології, а пізніше — викладачем кафедри загальної біології Кримського педінституту. Основні напрями наукової діяльності Ф. М. Вшивкова — наземна теріофауна Криму, а також ектопаразитофауна. У його активі є монографії «Шкідливі гризуни Криму та заходи боротьби з ними» та «Звірі: Дикі ссавці» й десятки наукових статей.

Борис Галака та розвиток мисливствознавства в Академії наук України

Ігор Загороднюк, Людмила Ластікова

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I., L. LASTIKOVA. Borys Galaka and the development of game studies in the Academy of Sciences of Ukraine. — One of the key researchers of game in academic institutions of Ukraine and the Ukrainian Society of Hunters and Fishermen in the 1960s and 1970s. Author of the dissertation 'Biological foundations of hunting in the forest and forest-steppe zones of the UkrSSR' (1967), who was entirely committed to the development of hunting and ideas for the development of hunting society, author of several publications on the state, structure and viability of game mammal populations. One of the developers of the hunting laboratory at the IZAN and of organization methods of hunting economy.

Біографічні деталі

Борис Олексійович Галака народився 2 січня 1929 р. в с. Клавдієве, на Київщині. Закінчив Київський ветеринарний інститут у 1954 р. за спеціальністю ветеринарного лікаря. З 1959 по 1962 р. працював науковим співробітником-консультантом бюро Відділення біологічних наук Президії АН УРСР як мисливствознавець, брав участь у розробці питань раціонального використання погонів'я мисливських тварин в Україні. 12.07.1961 бюро рекомендує Б. О. Галаку до аспірантури в Інституті зоології АН УРСР (ІЗАН), куди він і був зарахований 1.11.1962. Захистив дисертацію 1967 р. там само.

Працював на посаді м.н.с. відділу фауни і систематики хребетних ІЗАН, був керівником неструктурної лабораторії мисливствознавства. 1971 р. атестаційна комісія ІЗАН відхилила подання, і 01.12.1971 мав перейти в апарат Президії Республіканської Ради УТМР (особова справа в ІЗАН), проте *de facto* до смерті працював у ІЗАН. Пішов з життя влітку близько 1972 р., через хворобу нирок. Похований у Клавдієвому.

Рис. 1. Борис Олексійович Галака. Фото 1970–1972 рр., з архіву автора (отримано від Л. С. Шевченко).

Ключові наукові доробки

Дисертацію захищено у травні 1967 р. в ІЗАН за темою «Біологічні основи організації мисливського господарства у лісовій та лісостеповій зонах УРСР». Слідом було створено неструктурну лабораторію мисливствознавства (к. 312 у межах відділу фауни і систематики ІЗАН), до якої разом із ним увійшли В. Абеленцев, В. Крижанівський та Л. Шевченко. У характеристиці 1971 р. вказано, що «Галака розробляв три розділи наукової тематики інституту, пов'язані з підвищенням продуктивності мисливського господарства республіки; ... [ним] складена методика мисливського впорядкування, яка експонувалася у вигляді альбому в 1970 р. у павільйоні «Наука» ВДНГ УРСР та успішно втілюється ... в мисливських господарствах республіки».

Борис Олексійович, за спогадами колег, перебував у частих і тривалих відрядженнях до мисливських господарств. Дані збиралися звідусіль, оскільки ця система працювала з високою виконавською дисципліною, завдяки Галаці розвивалася тісна співпраця між Лабораторією, Міністерством і Центральною радою УТМР. Серед тем досліджень було дослідження стану і репродуктивного потенціалу популяцій зайцеподібних та ратичних. Б. Галака брав участь в обох цих напрямках досліджень, при тому як у вивченні стану популяцій, так і чутливості тварин до різних отрутохімікатів, що тоді було надзвичайно актуальною темою через їхнє широке використання.

Період активної публікаційної діяльності випав на 1967–1972 рр. Трьома найцитованішими його працями є такі: «Розширення ареалу лося в Україні» (Галака 1964: 8 цит.); «Про сучасне поширення зубра на Україні» (Галака 1973: 7 цит.); «Про статевий та віковий склад та приріст популяцій зайця-русака в степовій та лісостеповій зонах УРСР» (Галака 1969: 6 цит.).

З характеристики 1971 р.: «За період роботи в інституті опублікував 72 наукових та науково-популярних статей та здав до друку 27.». Ці 27 напевно включали 16 карт, що були видані вже посмертно, у 1978 р., в Атласі природних ресурсів України (Галака & Корнєєв 1978).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Борис Олексійович був важливою персоною в розвитку мисливствознавчої лабораторії ІЗАН, яка була виконавцем науково-прикладних тем, отримуваних Інститутом від Мінлісгоспу. Це додавало народногосподарської значимості установі, чого вимагали й директивні документи. Попри це, він залишався на посаді м.н.с., а лабораторія — не структурним підрозділом.

Такий статус при можливості вести дослідження поза інститутом розвинував специфічні риси характеру, включно з самостійним прийняттям рішень, неузгодженням дій з керівництвом, довільним планом поточної роботи, а часом і зухвалістю у спілкуванні з колегами, через що дослідник мав проблеми на атестаціях і через що врешті звільнився з академії.

Його другим, а, по суті, головним життям була співпраця з УТМР. Понад те, для «підтримання корисних контактів і стабільного фінансування» (розповіді тогочасних членів тієї лабораторії, у т.ч. й Л. Шевченко) дослідник активно сприяв науковому росту високих міністерських чиновників, надто міністра С. Болденкова та його «правої руки» Є. Крайнева, з якими і для яких підготував низку публікацій, а також одну дисертацію та пару монографій. Звісно, важливим був і сам факт «хлібних» тематик — вивчення упродовж багатьох років зайців з кролями та сарн з лосями.

Борис Галака був досвідченим мисливцем. Л. С. Шевченко, яка ділилася спогадами про нього, згадувала, що на полювання з ними часто виїжджав проф. Б. Кістяківський, зокрема полювали на зайця під Кагарликом.

Автором створено профіль дослідника в Гугл-Академії ($h = 4$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=s3M2Ly0AAAAJ>

Література

- Алеева, Л. В., Б. А. Галака, А. П. Федоренко, Л. С. Шевченко. 1972. О влиянии ядохимикатов на размножение зайца-русака (*Lepus eurgoraеus* Pall.). *Вестник зоологии*, № 2: 58–61.
- Галака, Б. А. 1964. Расширение ареала лоса на Украине. В кн.: *Биология и промысел лоса: Сб. трудов. Выпуск 1*. Россельхозиздат, Москва, 35–43.
- Галака, Б. А. 1969. О половом и возрастном составе и приросте популяций зайца-русака в степной и лесостепной зонах УССР. *Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины: Материалы республиканского научного совещания*. Наукова думка, Киев, 32–35.
- Галака, Б. А. 1970. Некоторые данные по биологии размножения зайца-русака *Lepus eurgoraеus transsylvanicus* Matsch. *Фауна Молдавии и ее охрана*. Материалы докладов первой республиканской межвузовской научно-практической конференции (Тирасполь). Изд-во Кишиневского университета, Кишинев, 162–163.
- Галака, Б. О. 1973. Про сучасне поширення зубра (*Bison bonasus* L.) на Україні. *Збірник праць Зоологічного музею*, 35: 85–87.
- Галака, Б. А. 1975. Плотность населения и добыча лисицы на Украине. *Природное и сельскохозяйственное районирование СССР*: Матер. научной конференции. Москва, 159–161.
- Галака, Б. А., А. П. Корнеев. 1978. Раздел Животный мир. Охотничье-промысловые звери [16 карт]. *Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР*. Главное управление геодезии и картографии при СМ СССР, Москва, 183 карт.

ЗАГОРОДНЮК, І., Л. ЛАСТИКОВА. Борис Галака та розвиток мисливствознавства в Академії наук України. — Один із ключових дослідників у галузі мисливствознавства в академічних установах України та Українському товаристві мисливців і рибалок у 1960–1970-х роках. Автор дисертації «Біологічні основи організації мисливського господарства у лісовій та лісостеповій зонах УРСР» (1967), відданий справі розвитку мисливствознавства і ідей розвитку товариства, автор низки публікацій про стан, структуру і життєздатність популяцій мисливських звірів. Один із розбудовників мисливської лабораторії в ІЗАН та методики мисливського впорядкування.

Гізенко Олександр Іванович — зоолог, дослідник ссавців Причорномор'я

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Gizenko Oleksandr Ivanovych, a zoologist, researcher of mammals of the Black Sea region. — Oleksandr Gizenko (1915–1980) represented a cohort of self-sufficient zoologists who successfully combined scientific and applied projects. The researcher successfully used administrative resources and party statuses to form a priority topic of profitable research and opportunities for their implementation. At the same time, he always paid attention to formal attestation and perpetual zoological tasks—preparing conference reports, writing articles for professional publications, preparing monographs, developing topics of economic importance of the fauna, and amassing collection specimens.

Біографічні деталі

Гізенко Олександр Іванович народився 1905 року. Працював у Сахалінській філії АН СРСР (1947–1950) на посаді с.н.с. у якості орнітолога. У 1954–1957 рр. працював у Кримському заповідно-мисливському господарстві (ЗМГ). З початку 1960-х років приїхав до Києва, за рекомендацією М. Воїнстенського, де отримав посаду с.н.с. в Інституті зоології НАН України (ІЗАН). Був куратором Чорноморського заповідника (нині біосферного, ЧБЗ). В ІЗАН мав власний кабінет. Був членом партбюро ІЗАН.

Всі його дослідження в Україні були пов'язані тільки з фауною Кримського ЗМГ та Чорноморського природного (нині біосферного) заповідника, переважно з мисливською теріофауною. Був високопоставленим зоологом, який фактично визначав політику в заповідниках АН України. Проживав у Києві, на Печерську, усамітнено; утримував як доглядача за собою і за житлом співробітницю лаборантку ІЗАН на ім'я Люба. У кінці життя часто хворів, ходив жовтим. Помер 1988 р., похований у Києві.

Рис. 1. Олександр Іванович Гізенко. Фото отримано від М. Біляшівського.

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідник починав як далекосхідний орнітолог, відомий як автор книги про птахів Сахаліну (1955). Його особливим інтересом були питання використання ресурсів тваринного світу. За кожної можливості займався майже хутровими звірами (білки, лиси, ондатри, норки, фретки¹), рідше «м'ясними» (кролі, марали тощо). Завжди приділяв увагу колекціям.

Майже всі теріологічні доробки стосуються ссавців ЧБЗ. Серед подібних доробків — робота про акліматизацію в Чорноморському заповіднику бабака та «асканійського марала» (Гизенко 1963), тобто складного покруча багатьох підвидів і видів оленів. Врешті, акліматизація бабака не сталася, а олені доволі скоро зникли, попри різноманітні біотехнічні заходи².

Особливим інтересом дослідника стало звіроводство. Створені біля заповідника звірогоспи становили значний економічний інтерес. Першим таким інтересом стала ондатра, якій дослідник присвятив багато часу й зусиль, а також статтю про екологію й господарське значення ондатри в дельті Дніпра (Гизенко 1966), а невдовзі, у співавторстві з директором ЧБЗ Д. Берестенниковим і колегою по ІЗАН В. Самошем — монографії «Ондатра» (Берестенников *et al.* 1969). Надалі (1969) ондатр випустили на волю в дельту Дніпра, де сформували ондатрову артіль³, а звірпромгосп у Кардашинці, який очолив його учень О. Криулін, став займатися фретками й норками.

Важливим етапом стало впорядкування контрольного списку ссавців ЧБЗ у книзі до 40-річчя заповідника (Гизенко 1967). Новизною списку, у порівнянні з попереднім списком В. Абеленцева, стало його уточнення для меж власне заповідних ділянок (а не регіону заповідника в цілому).

Згодом почалися нові дослідження, серед яких — аналіз популяцій кроля дикого у Причорномор'ї та в цілому в Україні: дослідником спільно з Л. Шевченко проведено детальні обстеження головних популяцій (близько 8 тис. ос.) і представлено їх описи й оцінено перспективи подальших розведень та інтродукцій виду в Україні (напр. Гизенко & Шевченко 1973).

Маючи можливість різних дальніх поїздок, зокрема й різних частин «радянської Азії» (північ, центральна, далекий схід), дослідник вів там спостереження. Відомою є його стаття про особливості екології й поширення перегузі (*Vormela peregusna*) та чіткий зв'язок таких поселень з місцями концентрації даурських лисих, що досліджено у Туві (Очиров *et al.* 1977).

¹ Білок — тюлень молодий білої масти (видів *Pagophilus groenlandicus* і *Pusa caspica*); фретка — одомашнений тхір темний (*Mustela putorius*).

² Біда почалася від початку їх вселення, коли за ініціативою О. Гизенка оленів переганяли пішом ходом вершники понад 60 км, від Буркутів до Солено-Озерної ділянки ЧБЗ, від чого тварини були сильно виснажені (З. Селоніна, особ. повід.).

³ Ця артіль стала єдиним прикладом промислового полювання в Україні, якщо не рахувати нестривалий промисел лосів у 1980-х роках для імпорту в закордонні ресторани. Ондатр промишляли тоді різними способами, проте найпоширенішим були лови у пастки-клітки.

Ще за декілька років дослідник представив свої нові розробки, пов'язані з вивченням ендеміків нижньодніпровських пісків, зокрема кандибки степового (Гизенко 1983) та сліпака піщаного (Гизенко 1985). У методичній частині цих публікацій відмічено, що дані збирали на лісостепових ділянках ЧБЗ упродовж майже чверть століття (1959–1982 рр.), і тільки кандибок через руки дослідника пройшло 280 особин, з відловом їх капканами і передачею зразків до зоологічного музею ІЗАН (нині ННПМ, де є 157 особин *Stylodipus telum*, зібраних О. Гізенком). Дані з екології сліпака піщаного менш обсяжні і збиралися, за статтею, протягом другої частини літа 1982 р. шляхом аналізу рийної діяльності сліпаків на лісостепових ділянках ЧБЗ (Гизенко 1985).

Загалом дослідник був автором порядку 40–50 публікацій.

Дослідник велику увагу приділяв колекціям. Далеко не завжди він сам їх збирав, проте завжди саме він організовував збір зразків, зокрема й з ЧБЗ. У колекції ННПМ є чимало зборів ссавців — за базою даних про колекції ссавців у відділу зоології є 598 зразків, переважно з Херсонщини, але є й Одещина, Азербайджан, Крим, Донецька обл., Кіровоградщина, Казахстан (Кустанайська), Запорізька, Закарпатська. Є також чималі серії остеологічних матеріалів у порівняльній колекції відділу палеонтології ННПМ. Збирав він і птахів. Проте важливо пам'ятати, що реально колекторами й препараторами найчастіше були інші люди (З. Селюніна, особ. повід.), і серед них — автор експозиції музею природи на садибі ЧБЗ Сергій Мілінський (1916–1979), значна частина зборів якого позначена як збори О. Гізенка.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

У Олександра Івановича була значна кількість «корисних дружб», зокрема й з директором ЧБЗ Д. Берестенніковим (якого він і привіз з Іркурська), та з директором Кардашинського звірпромгоспа О. Криуліним. Пристрасть до дичини і хутра стали візитною карткою дослідника і його кола спілкування (торгівля шкурами). На жаль, це само зберегло низький рівень шани до нього в заповіднику й в ІЗАН, принаймні серед усіх, яких автор розпитував стосовно нашого героя. Причин цього було багато. Серед них — його участь у відомому плагіатному скандалі ІЗАН, пов'язаному з докторськими дисертаціями М. Щербака та А. Федоренка, в чому О. Гізенко як представник парткому очолив опозицію Щербака, а після програшу пішов з парткому.

Відомими були й історії його особистих стосунків з колегами. Ведучи «барський» спосіб життя і маючи високі доходи від хутра, він відмовляв колегам у допомозі, називаючи їх «жебраками, які найімовірніше не вернуть» (Л. Шевченко, особ. повід.). Попри це, він був не тільки скупим, але й надзвичайно енергійним, рухливим, часом різким. Скупість проявилася і в тому, що навіть буди смертельно хворим, він не заповів свої статки ентомологині Любі (прізвище автору не відоме), яка за ним і його житлом доглядала багато років. Бував за кордоном, і навіть збереглася історія про його поїздку до

Японії (повість «Грішник» В. Москаленка), до якої він їздив у складі якоїсь делегації, знімав хроніки поїздки 16-мм камерою, а після поїздки на прохання знайомих читав лекцію для студентів про життя там, проте «викриттів загниваючого капіталізму не було». Там само відмічено (як і колегами), що «Жив він неодруженим у трикімнатній квартирі, мав солідну бібліотеку».

Олександр Іванович завжди і звідусіль привозив колекційні зразки, вів і щоденникові записи, зокрема такі записи збереглися й стосовно лисиць району ЧБЗ (Л. Шевченко, особ. повід.). Попри це, ніколи мисливцем не був, проте мав чимало записів про розтини звірів і завжди привозив черепа. Сам він висував і нові дослідницькі ідеї. Серед них ідея моніторингу популяцій кроля дикого. Попри це, були й ідеї, які не підтримували колеги і дотепер вважають їх помилковими. Серед них — пропозиції поглиблення озер на Волижиному лісі та інших ділянках ЧБЗ, а надто проблемна — створення нічим не обґрунтованої 7-кілометрової лісосмуги 30-метрової ширини з північного краю солено-озерної ділянки ЧБЗ, що дотепер є проблемою, та практика здобування масових матеріалів на території заповідних ділянок.

Література

- Гизенко, А. И. 1963. Акклиматизация асканийского марала в Черноморском заповеднике. *Акклиматизация животных в СССР (Материалы всесоюзной конференции)*. Изд. АН Каз. ССР, Алма-Ата, 76–77.
- Гизенко, О. І. 1966. До екології та господарського значення ондатри в дельті Дніпра. *Екологія та історія хребетних фауни України*. Наукова думка, Київ, 56–67.
- Гизенко, А. И. 1967. Фауна наземных млекопитающих Черноморского заповедника. *Тезисы докладов научной конференции, посвященной 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР*. Наукова думка, Киев, 20–23.
- Гизенко, А. И., Л. С. Шевченко. 1973. Перспективы разведения кролика дикого (*Oryctogalus cuniculus* L., 1758) на Украине. *Вестник зоологии*, № 4: 10–15.
- Гизенко, А. И. 1983. Экология емуранчика на Украине. *Вестник зоологии*, № 1: 53–57.
- Гизенко, А. И. 1985. О численности песчаного слепыша и емуранчика на Украине. *Вестник зоологии*, № 1: 84–85.
- Костин, С. Ю., А. И. Дулицкий, А. А. Сироткина. 2020. История зоологических исследований в Крымском заповеднике: позвоночные. *Научные записки ПЗ Мыс Мартыан*, 11: 1–206.
- Очиров, Ю. Д., А. И. Гизенко, И. В. Бояркин. 1977. Материалы к экологии и распространению перевязки (*Vormela peregusna* Güld.) в Туве. *Вестник зоологии*, № 5: 81–82.

ЗАГОРОДНЮК, І. Гизенко Олександр Іванович — зоолог, дослідник ссавців Причорномор'я. — Олександр Гизенко (1915–1980) представляв когорту самодостатніх зоологів, які успішно поєднували наукові та прикладні проекти. Дослідник успішно користувався адмінресурсами й партійними статусами для формування пріоритетної тематики дохідних досліджень та можливостей їх реалізації. Одночасно, він завжди приділяв увагу формальним атестаційним і вічним зоологічним задачам — підготовці доповідей для конференцій, написанню статей до фахових видань, підготовці монографій, розробці тем народногосподарської значущості фауни й накопиченню колекційних зразків.

Леонід Гіренко — дослідник гризунів, еколог, екотоксиколог, музеолог, науковий редактор

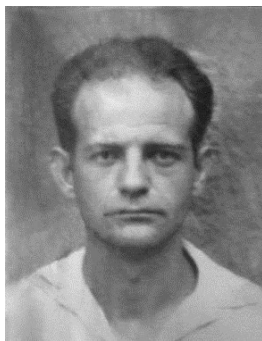
Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zozzag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Leonid Hirenko, a researcher of rodents, ecologist, ecotoxicologist, museologist, and scientific editor. — Researcher Leonid Girenko represented the Kyiv school of mammalogists and ecologists, which was formed by Pavlo Svyrydenko at the Institute of Zoology of the Academy of Sciences of UkrSSR and at its biostations in Bila Tserkva and Teremky. Girenko's research has significantly contributed to the knowledge on the ecology and distribution of little-studied species, such as the black rat and pine voles, as well as population cycles of various vole species distributed in the forest-steppe (bank, pine and common voles). Another area of work on budget topics was the development of methods to determine the doses of toxic substances, which began to be widely used for rodent control. The researcher also worked as the scientific editor of the Bulletin of Zoology from the beginning of this journal (1967).

Біографічні деталі

Леонід Леонідович Гіренко (Гиренко) народився 12 листопада 1918 р., у Києві, у сім'ї знаного медика-ларинголога. Після шкільного навчання поступив на біофак Київського університету (1936 або пізніше), проте навчання обірвала війна. В окупації працював лаборантом у медлабораторії. По війні закінчив навчання в Київському університеті й поступив до аспірантури в Інститут зоології АН УРСР (1947–1950), під керівництвом П. Свириденка. Не раз зазнавав утисків через те, що в час окупації Києва залишався у місті.

Дисертаційні дослідження проводив на базі Теремки й у дендропарку Олександрія. Після захисту продовжив працю у відділі екології, згодом став секретарем із захисту дисертацій (1960-ті рр.), а з 1967 р. став першим науковим редактором журналу «Вісник зоології», в якому працював до кінця життя. Помер 4 січня 1975 р.

Рис. 1. Леонід Гіренко. Фото з особового аркуша з обліку кадрів в ІЗАН від 12.07.1947.

Ключові добробки в галузі теріології

Його зростання в науці відбувалося під керівництвом проф. В. Артоболевського, який у роки навчання Л. Гіренка в університеті завідував Зоологічним музеєм КДУ і залучав до зоології студентів. Перші експедиційні дослідження провів студентом за завданням Артоболевського спільно з К. Шкільним, І. Горбатюком та М. Губаревим, з якими був відряджений Радою Зоологічного музею КДУ до Чернігівщини для дослідження фауни р. Сож та Дніпра; експедиція відбулася 1937–1938 р. і її результати було викладено у статті «Матеріали до фауни птахів і звірів північного Наддніпров'я Чернігівщини» (Шкільний & Гіренко 1939).

В академії Леонід Гіренко став учнем академіка П. Свириденка, присвятивши значну частку своїх досліджень порівняльній екології різних видів полівок. Такі дослідження проводилися ним на біостаціонарах у Білій Церкві та в Теремках як експериментальних базах відділу екології тварин ІЗАН. Врешті, це результатувалося низкою важливих публікацій по популяційній екології полівок, що було узагальнено у дисертації «Порівняльна екологія чагарникової, сірої й рудої (лісової) полівок», захищеній під керівництвом П. Свириденка в Інституті зоології (Київ) 1954 року.

Одними з найпримітніших його праць того часу стали статті «До питання про поширення чорного щура в УРСР» (рос.) (Гіренко 1950), «Значення нюхового рецептора під час розшуку гризунами корму» (рос.) (Свириденко & Гіренко 1951), «До екології чагарникової полівки» (1952), «Методи визначення та обліку чисельності шкідливих гризунів та боротьба з ними» (рос.) (1957), «Нові дані з екології та географічного поширення в УРСР української чагарникової полівки...» (Гіренко 1960).

Подальші дослідження включали аналіз отруйних принад (надто фосфіду цинку), що стало завданням відділу і відокремленої згодом від нього групи з вивчення екотоксикології. Це відбито в таких працях, як «Про можливість розширення сезону застосування отруєних принад у боротьбі з крапчастими ховрахами» (Гіренко 1955), «До методики визначення смертельних доз фосфіда цинку» (1957, інші публікації 1955–1957 рр.).

Серед важливих розробок, надалі багаторазово використаних на практиці досліджень відділу екології (дослідження В. Гайченка, М. Шевченка, О. Купка, С. Тесленка та ін.), стала розробка оригінальної моделі аналізатора споживання кисню гризунами за різних умов (температура, кількість тварин у групі тощо) (Гіренко 1967a). Важливим аспектом його досліджень, підкріпленим як польовими, так і віварними спостереженнями, став аналіз пристосуального значення плямистого забарвлення ховрахів у комбінації з інстинктами затаювання молодих та втечі у дорослих (Гіренко 1967 b). Однією з пізніх праць дослідника став опис нової й судячи з усього останньої знахідки «садової соні» — еліоміса, зразок якого зберігся в Залі ссавців на експозиції в ННПМ (Гіренко & Литвиненко 1971).

Рис. 2. Леонід Гіренко в експедиції 1974 р. (фото з архіву І. Рогатко). Це єдина відома автору фотографія науковця після 1947 р. і, очевидно, одна з останніх його фотографій. Ці фото було представлено в нещодавньому огляді наукового спадку дослідника (Загороднюк 2015).

Важливо також відзначити участь науковця в розбудові теріологічної експозиції Центрального науково-природничого музею (нині ННПМ). Ним розроблено і змонтовано декілька тематичних вітрин про морфологію, остеологію та мінливість забарвлення ссавців.

У спадок від Л. Гіренка залишилося небагато матеріалів — 20 публікацій періоду 1939–1974 рр., 15 статей до Української енциклопедії, невеликі збори різних видів ссавців, що зберігаються в теріологічній колекції ННПМ, а також колекція черепів чагарникових нориць у робочих матеріалах автора.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Був мужньою людиною, яка пережила не тільки лихоліття окупації Києва німецькими військами (1941–1943), але й подальші утиски за цей сегмент біографії з боку колишніх фронтівиків і партійних босів, а згодом, набувши на нервовому ґрунті важких форм псоріазу, продовжував активно працювати як за науковими темами, так і за редакційними задачами, як науковий редактор «Вісника зоології», започаткованого 1967 р.

Небайдужість дослідника до розвитку «своїєї» галузі науки позначилася на наявності не тільки суто теріологічних публікацій, але й хронік та інформацій про колег, конференції та інші події наукового життя. Леонід Гіренко написав низку інформаційних і хронікальних статей, як от пам'яті колеги з СЕС Василя Василенка (1967), до 75-річчя свого вчителя Павла Свириденка (1968), рецензію на книгу П. Смірнова «Еколого-фізіологічні дослідження гризунів» (1970) та книгу М. Лозана «Гризун Молдови» (1974) тощо.

У пам'ять про дослідника автор написав статтю (Загороднюк 2015) та створив дослідницький профіль у Scholar Google:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=5V1cmIcAAAAJ>

Література

- Абеленцев, В., Л. Гіренко. 2022. Методи обліку чисельності гризунів¹. *Novitates Theriologicae*, **13** (2022): 121–129. doi: <http://doi.org/10.53452/nt1351>
- Гіренко, Л. Л. 1950. К вопросу о распространении черной крысы в УССР. *Труды Зоологического музея. Том 2*. Київський державний університет, Київ, 75–95.
- Гіренко, Л. Л. 1956. Деякі зауваження до застосування отруєних принад у боротьбі з гризунами. *Доповіді Академії наук Української РСР*, № 2: 197–199.
- Гіренко, Л. Л. 1960. Нові дані з екології та географічного поширення в УРСР української чагарникової полівки — *Microtus (Pitymys) subterraneus ucrainicus* Vinogr, 1922. *Праці Інституту зоології АН УРСР*, **16**: 31–42.
- Гіренко, Л. Л. 1967 а. Анализатор потребления кислорода (новая конструкция прибора для определения интенсивности потребления кислорода мелкими грызунами при разных температурах). *Вестник зоологии*, № 5: 88–94.
- Гіренко, Л. Л. 1967 б. О биологическом значении окраски суслика крапчатого (*Citellus suslicus* Güld.). *Вестник зоологии*, № 6: 73–76.
- Гіренко Л. Л., Е. Ф. Литвиненко. 1971. Находка садовой сони (*Eliomys quercinus* L., 1776) на Украине. *Вестник зоологии*, № 1: 46–51.
- Загороднюк, І. 2014. Теріологічні дослідження Леоніда Гіренка. *Праці Теріологічної школи*, **12**: 114–126.
- Свириденко, П. А., Л. Л. Гіренко. 1951. Значение обонятельного рецептора при разыскивании грызунами корма. *Труды Института зоологии АН УССР*, **6**: 94–116.
- Шкільний, К. С., Л. Л. Гіренко. 1939. Матеріали до фауни птахів і звірів північного Наддніпров'я Чернігівщини. *Київський державний університет. Студентські наукові праці. Збірка 4*. Київ, 123–154.

ЗАГОРДНЮК, І. Леонід Гіренко — дослідник гризунів, еколог, екотоксиколог, музеолог, науковий редактор. — Дослідник Леонід Гіренко представляв київську школу теріологів-екологів, яку формував Павло Свириденко в Інституті зоології АН УРСР та його біостанціонарах у Білій Церкві та в Теремках. Завдяки дослідженням Гіренка суттєво розвинуто знання про екологію й поширення маловивчених видів, як от пацюка чорного та полівки підземної, а також популяційні цикли низки видів полівок, поширених у Лісостепу (лісова, підземна та звичайна). Ще одним напрямом роботи за бюджетними тематиками стала розробка методик визначення доз отруйних речовин, що почали широко використовувати для контролю гризунів. І третій напрям роботи дослідника — він був науковим редактором «Вісника зоології» з початку цього видання (1967).

¹ Ця маловідома, проте важлива праця дослідника перевидана нещодавно (з невеликими скороченнями і перекладом українською) у 13 числі бюлетеню *Novitates Theriologicae*.

Борис Голов як теріолог, еколог, музеолог

Ігор Загороднюк, Марина Коробченко

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I., M. KOROBCHENKO. Boris Golov, a mammalogist, ecologist, and museologist. — Essay on Borys Golov (1923–2016), a famous zoologist from Poltava, who at various times studied mammals of steppe regions of the Southern Urals, Kazakhstan, and Ukraine. Among the author's well-known developments are traps for mole voles and mole rats. The greatest attention in the works of this researcher was paid to the fauna of Poltava region, for which the researcher has prepared a number of special and review works. Among the special works are analysis and forecast of population dynamics of murine rodents, features of the spatial distribution of muskrats and mole rats. Among the reviews are 'Mammals of Poltava Fauna' and 'Changes in Landscapes and Fauna of Poltava Region.'

Біографічні деталі

Борис Олександрович Голов народився 23 грудня 1920 р. в с. Корчева Тверської обл. (зона затоплення Іваньковського вдсх. з 1936 р.). 1933 р. сім'я переїхала до Полтави; тут він вчився у 10-й Трудшколі. Змалку цікавився фауною, надто птахами. У 1940 р. після закінчення школи призваний до ЧА, у прикордонні війська, де став учасником війни в Карелії та згодом у блокадному Ленінграді. Демобілізований у званні ст. лейтенанта (помічник начальника штабу полку). По війні, 1946 р. вступив на біофак Московського університету, спеціалізувався на кафедрі зоології хребетних, у О. М. Формозова.

У 1951 р. після закінчення навчання вступив до аспірантури (ймовірно, там само). Дисертацію захистив 1955 р. (канд. біол. наук). Одразу після захисту повернувся до Полтави, де отримав житло від Полтавського сільгоспінституту, у якому відтоді й до виходу на пенсію працював, у т.ч. протягом 1963–1973 рр. завідувач кафедри зоології та захисту рослин. Помер 5 грудня 2016 р.

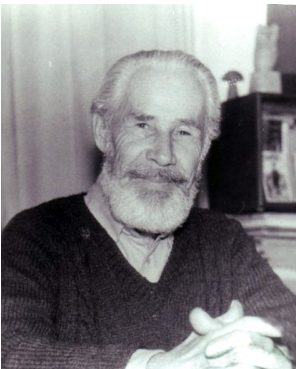
Рис. 1. Борис Олександрович Голов. Фото близько 1947 р. (час навчання в університеті); з альбому Б. Голова.

Ключові добробки в галузі теріології

Борис Голов — ретельний дослідник, що мав декілька «спеціалізацій». Перша — спостережна зоологія, щодо якої відомо (з сімейного вебсайту), що протягом життя вів докладний щоденник спостережень за природою (переважно птахами) і, зокрема, є згадки про докладні записи 1952 р. про спостереження за ховрахами у Казахстані. Друга особливість — увага до оцінки ландшафту та історичних змін фауни. Третя його особливість — увага до колекцій, і важливо зазначити, що існування й розвиток зоологічного музею Полтавського сільгоспінституту — це його заслуга. Четверта — його позитиві педагогічні практики, незмінна викладацька активність. Врешті, п'ята — вміння і бажання до узагальнень, завдяки чому ним написано чимало красномовних і автобіографічних творів, переважно самвидавного типу, які доступні завдяки його сім'ї. Серед цих видань — «Зміни ландшафтів і фауни Полтавщини» (є однойменна стаття) (рос.; веб-сайт borisgolov.yolasite.com).

Перша й одна з останніх наукових праць дослідника були підготовлені з вчителем О. Формозовим: «Вплив гризунів на рослинність пасовищ та сінокосів глинистих напівпустель міжріччя Волга-Урал» (рос.) (Формозов *et al.* 1954) та «Про вовка як шкідника тваринництва в Уральській та Гуріївській області» (рос.) (Формозов & Голов 1975).

Важливим і широко відомим добробком дослідника стали розроблені ним спіральні пастки-живоловки для лову сліпачків (Голов 1954) та сліпаків (Голов 1961). В основу було покладено так звані «донецькі» пастки для ховрахів, прості у виготовленні (корпус із дротяної спіралі), з падаючими дверцятами та приєднаної до дальнього краю жерстяної коробки-накопичувача. Такі пастки (без накопичувача) використовують і тепер (напр. Коробченко 2017).

Пізніші дослідження Б. Голова пов'язані з вивченням регіональної фауни, включно з аналізом динаміки чисельності мишовидих гризунів і її прогнозу (Голов 1962), аналіз просторового розподілу і чисельності на Полтавщині ондатри (Голов 1969) та сліпака (Голов 1975)¹. Важливими узагальненнями стали огляд «Ссавці фауни Полтавської області (препринт)» (1971) та «Зміни ландшафтів і фауни Полтавської області» (рос.) (Голов 1973).

Рис. 2. Борис Олександрович Голов, орієнтовно 1980 р. Фото з сімейного архіву, отримане від Б. Голова.

¹ Відоме цитування подібної праці з неповною бібліографією (можливо, це помилка бібліографічного опису цитованого тут видання): «Голов, Б. А. 1971. Распределение и численность на Полтавщине сусликов и слепыша. *Труды Харьковского сельскохозяйственного института*, 149».

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Все життя Бориса Голова було пов'язане з його роботою, спостереженням природи та родиною. На пенсії Борис Олександрович видав серію книжок з низкою автобіографічних деталей та матеріалів зі щоденників, серед них «Дітям, онукам, правнукам», «Замітки фенолога», «По Ворсклі, Дніпру і Пселу» (всі рос.; pdf на сайті <http://borisgolov.yolasite.com>).

Як учасник радянсько-німецької війни мав низку нагород, серед яких — орден «Червоної Зірки» (1944) та медаль «За оборону Ленінграда».

Сторінки про дослідника є на вебсайтах, зокрема: «Європейський університет в Петербурзі» <https://prozhito.org/person/1648>; родинний сайт про батька й діда <http://borisgolov.yolasite.com/>; серія фото і біографічних деталей є на сайті МДУ <http://vov.bio.msu.ru/dict/view.php?ID=111>

Література

- Голов, Б. А. 1954. Ловушка-живоловка на слепушонку. *Бюллетень МОИП. Отдел биологический*, **59** (5): 95–96.
- Голов, Б. А. 1961. Ловушка на слепыша. *Зоологический журнал*, **40** (7): 1110–1111.
- Голов, Б. А. 1962. К вопросу о динамике численности мышевидных грызунов и ее прогнозах. *Вопросы экологии*, № 6: 47–49.
- Голов, Б. А. 1969. Распределение и численность ондатры в Полтавской области. В кн.: *Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины*. Материалы республиканского координационного совещания (29–31 января 1969 г.). Наукова думка, Київ, 37–38.
- Голов, Б. А. 1973. Изменения ландшафтов и фауны Полтавской области. *Вестник зоологии*, № 6: 10–14. <https://bit.ly/2Hb82nx>
- Голов, Б. А. 1975. Территориальное распределение слепыша в Полтавской области. *Природное и сельскохозяйственное районирование СССР: Материалы VI Межвузовской конференции* (Москва, 27–29 мая 1971 г.). Изд-во Московского университета, Москва, 127–129.
- Коробченко, М. 2017. Пастка Голова та досвід її використання при дослідженнях гризунів-землеріїв. *Праці Теріологічної Школи*, **15**: 75–79. <http://doi.org/10.15407/ptt2017.15.075>
- Формозов, А. Н., К. С. Ходашева, Б. А. Голов. 1954. Влияние грызунов на растительность пастбищ и сенокосов глинистых полупустынь междуречья Волга-Урал. *Вопросы улучшения кормовой базы в степной, полупустынной и пустынной зонах СССР*. Москва, 331–340.
- Формозов, А. Н., Б. А. Голов. 1975. О волке как вредителе животноводства в Уральской и Гурьевской области. *Бюллетень МОИП. Отдел биологический*, **80** (1): 108–116.

ЗАГОРОДНИК, І., М. КОРОБЧЕНКО. Борис Голов як теріолог, еколог, музеолог. — Нарис про Бориса Голова (1923–2016) — відомого полтавського зоолога, який у різні періоди досліджував ссавців степових регіонів південного Уралу, Казахстану та України. Серед відомих авторських розробок — пастки на сліпачків і сліпаків. Найбільшу сумарну увагу у працях дослідника приділено фауні Полтавщини, щодо якої дослідник підготував низку спеціальних і оглядових праць. Серед спеціальних праць — аналіз і прогноз динаміки чисельності мишовидих гризунів, особливості просторового розподілу ондатри й сліпака. Серед оглядів — «Ссавці фауни Полтавщини» та «Зміни ландшафтів і фауни Полтавщини».

Анастасія Семенівна Горбенко — дослідник фауни гризунів Середнього Придніпров'я

Максим Гаврилюк

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси)
e-mail: gavrilyuk.m@gmail.com, orcid: 0000-0001-5729-8184

GAVRILYUK, M. Anastasia Semenivna Horbenko, a researcher of the rodent fauna of the Middle Dnipro Region. — Anastasia Horbenko (23.05.1937–18.07.2017) was a Ukrainian mammalogist and researcher of rodent ecology. She was born in Cherkasy Oblast. She graduated from Cherkasy Pedagogical Institute in 1960 and worked there in 1962 to 2011. She earned a degree of Candidate of Biological Sciences. Her main scientific interests were the fauna and ecology of rodents of the Middle Dnipro Region. The topic of her dissertation was the ecology of the little ground squirrel (*Spermophilus pygmaeus*) and the speckled ground squirrel (*S. suslicus*) at the intersection of their geographic ranges. She authored nearly forty scientific works.

Біографічні деталі

Народилася 23 травня 1937 р. в с. Крутьки Чорнобаївського (нині Золотоніського) р-ну Черкаської обл. Батьки працювали у колгоспі: батько — бухгалтером, мати — робітником. Навчалася у школі в с. Мельники, яку закінчила в 1955 р. У 1955–1960 рр. здобула вищу освіту на природничому факультеті Черкаського державного педінституту (нині — Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького) та фах вчителя біології й хімії. У 1960–1962 рр. працювала вчителем у школі с. Ревбинці (нині — Золотоніський район Черкаської обл.).

Анастасія Семенівна Горбенко — теріолог, дослідник фауни та екології гризунів Середнього Придніпров'я. Учениця С. Л. Самарського, завідувача кафедри зоології Черкаського педінституту в 1966–1977 роках; викладач цього закладу. Для написання публікації використано матеріали особової справи А. С. Горбенко, що зберігаються в архіві Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, та спогади викладачів цього закладу.

Рис. 1. Анастасія Семенівна Горбенко, Фото з особової справи, кінець 1960-х рр.

З 1962 р. працювала в Черкаському педагогічному інституті: спочатку — на посаді лаборанта, а з 1968 р. — асистента кафедри зоології.

Протягом 1966–1968 рр. навчалася в аспірантурі при кафедрі зоології цього ж інституту. У 1971 р. захистила кандидатську дисертацію. З 1988 р. працювала на посаді старшого викладача. Вчене звання доцента кафедри біології здобула в 1999 році і протягом 2000–2011 рр. була на посаді доцента кафедри біології. В університеті тривалий час викладала курс зоології хребетних, вела польову практику, була керівником дипломних робіт.

Пішла з життя 18 липня 2017 р., похована в м. Черкаси (цвинтар № 6). Чоловік — Горбенко Володимир Петрович; син — Олег (1960 р.н.).

Ключові доробки в теріології

Кандидатську дисертацію на тему «До пізнання екології ховрахів на стику їхніх ареалів в умовах Середнього Придніпров'я» захистила в Дніпропетровському державному університеті 11 лютого 1971 р. (Горбенко 1970). Керівником дисертаційного дослідження був завідувач кафедри зоології Черкаського педагогічного інституту С. Л. Самарський (Гаврилюк *et al.* 2015).

Основні дослідження проводила в Черкаському Придніпров'ї. Загалом є автором близько 40 наукових публікацій, більшість з яких — у тезах та збірниках конференцій. Вони присвячені вивченню екології малого (*Spermophilus pygmaeus*) та крапчастого (*S. suslicus*) ховрахів, а також інших гризунів Середнього Придніпров'я. Є серед праць дослідниці й низка публікацій стосовно екологічного виховання та методики навчання зоології.

Особливо примітними стали доробки дослідниці стосовно поширення та екології ховрахів у Придніпров'ї (Самарський & Горбенко 1968; Горбенко 1983), вивчення зони контакту двох близьких видів ховрахів (Горбенко 1974), особливостей їхнього живлення (Горбенко 1986), дослідження їхніх паразитоценозів (Никитченко & Горбенко 2009).

Рис. 2. Доцент Анастасія Семівна Горбенко (ліворуч), доцент Ніна Трохимівна Нікітченко (по центру) та ст. лаборант Ніна Михайлівна П'ятанова на кафедрі біології Черкаського університету. Початок 2000-х рр., фото з особистого архіву Н. М. П'ятанової.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Анастасія Семенівна була надзвичайно доброзичливою людиною як до студентів, так і колег; характеризувалась надзвичайною скромністю. Через ці риси та ґрунтовні знання користувалась заслуженим авторитетом.

Мала подяки Черкаського педагогічного інституту та почесну грамоту Черкаського національного університету.

Анастасія Семенівна була членом кількох наукових товариств — Українського теріологічного товариства (до 1991 як Українського відділення Все-союзного теріологічного товариства), Всеукраїнського паразитологічного товариства, Українського товариства охорони птахів. Завжди проявляла чуйність до бездомних псів та котів, підгодовуючи їх як біля свого будинку, так і на дачі. Улюбленим хобі було збирання грибів.

Література

- Гаврилюк, М. Н., І. С. Митяй, В. І. Стригунов. 2015. Самарський Сергій Левкович (1915–1998) — до сторіччя від дня народження. *Вісник Черкаського університету. Серія Біологічні науки*. № 19: 3–8.
- Горбенко, А. С. 1970. *К познанию экологии сусликов на стыке их ареалов в условиях Среднего Приднепровья (Citellus suslicus Güld, Citellus pygmaeus Pall.)*. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. Днепропетровск, 1–22.
- Горбенко, А. С. 1974. Некоторые особенности экологии сусликов *Citellus suslicus* Güld., *Citellus pygmaeus* Pall. (Rodentia) на стыке их ареалов в условиях Среднего Приднепровья. *Первый Международный конгресс по млекопитающим. Том 1*. (Москва, 6–12 июня 1974 г.). ВИНТИ, Москва, 156.
- Горбенко, А. С. 1983. О продвижении ареала малого суслика на территории Среднего Приднепровья. *Грызуны. Матер. VI Всесоюзного совещания*. Наука, Ленинград, 5–7.
- Горбенко, А. С. 1986. Особенности питания сусликов Среднего Приднепровья. *Тезисы докладов IV съезда Всесоюзного териологического общества. Том 1*. Москва, 185–186.
- Никитченко, Н. Т., А. С. Горбенко. 2009. Эктопаразитоценоз сусликов на стыке их ареалов в условиях Среднего Приднепровья. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Біологічні науки*, № 9: 78–82.
- Самарский, С. Л., А. С. Горбенко. 1968. Распространение и особенности экологии малого суслика в Черкасской области. *Биологическая наука в университетах и педагогических институтах Украины за 50 лет*. Харьковский пединститут, Харьков, 193–194.

ГАВРИЛЮК, М. Анастасія Семенівна Горбенко — дослідник фауни гризунів Середнього Придніпров'я. — А. С. Горбенко (23.05.1937–18.07.2017) — український теріолог, дослідниця екології гризунів. Народилася у Черкаській обл. У 1960 р. закінчила Черкаський державний педагогічний інститут, де згодом працювала протягом 1962–2011 рр. Кандидат біологічних наук (1971), доцент (1999). Коло наукових інтересів — фауна та екологія гризунів Середнього Придніпров'я. Дисертаційне дослідження присвячено екології малого (*Spermophilus pygmaeus*) та крапчастого (*S. suslicus*) ховрахів на стику ареалів. Має близько 40 наукових публікацій.

Анатолій Гузій — зоолог, еколог, мисливствознавець, педагог

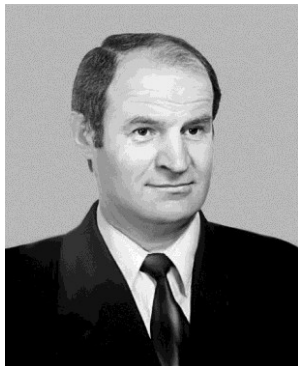
Ігор Загороднюк, Микола Весельський

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I., M. VESELSKY. Anatoly Guziy, a zoologist, ecologist, game manager, and teacher. — Essay on the researcher of the structure of biotic groups, conservationist and game expert, who went through a difficult path from a forester and co-worker of nature reserves of Transcarpathia and Roztochia to a leading specialist and professor of the main forestry institutions of Ukraine, including Lviv Forestry University, National University of Life and Environmental Sciences, and the Polissian Agroecological University. While working in the universities, his research was entirely related to game management and he published important works on population dynamics of game animals and on prospects for game farms development.

Біографічні деталі

Гузій Анатолій Ількович народився 7 січня 1957 р. в с. Підгайчики Самбірського району Львівської обл. Закінчив Лубенський лісовий технікум (1977), Львівський лісотехнічний інститут (1985) за спеціальністю «Лісове господарство». У 1977–1984 рр. — лісничий і старший інженер Старосамбірського держлісгоспу (Львівщина). У 1984–1988 рр. — м.н.с. Карпатського біосферного заповідника, в 1989–2002 рр. — с.н.с. і заступник директора заповідника «Розточчя». У ті ж роки (1989–2002) — асистент кафедри лісівництва Українського державного лісотехнічного університету (м. Львів).

Анатолій Ількович — академік Лісівничої академії наук України, завідувач кафедри експлуатації лісових ресурсів Національного агроекологічного університету (Житомир), доктор сільськогосподарських наук, професор. Вчене звання професора отримав у 2006 р. по кафедрі лісівництва, лісових культур і таксації ВДНЗ «Державний агроекологічний університет».

Рис. 1. Анатолій Ількович Гузій. Фото з ЕСУ, до 2006 р., автор невідомий (Костриця 2006).

Кандидат сільськогосподарських наук за спеціальністю «екологія» (1992), доктор сільськогосподарських наук за спеціальністю «лісознавство і лісівництво» (2003). У період 2002–2003 рр. — доцент, професор кафедри лісівництва НАУ (тепер — НУБіП, м. Київ), у 2003–2005 рр. — професор кафедри лісівництва, лісових культур і таксації Житомирського національного агроекологічного університету, а з 2005 р. — завідувач кафедри експлуатації лісових ресурсів цього ж університету.

Анатолій Гузій пішов з життя 22.12.2018; похований у Житомирі.

Ключові доробки в галузі теріології

Анатолій Ількович працював у широкому спектрі галузей — зоологія, екологія, лісознавство. Проте головним його інтересом був аналіз населення, природа біотичних угруповань, їхня структура, ординація, складність, стійкість тощо. Подібні теми звичайно вчать в університеті, проте не розвивають на практиці й у дослідженнях, проте колега за це не лише взявся, але й успішно «тягнув», залишаючись мало зрозумілим місцевому зоологічному загалу. Врешті, цьому були присвячені обидві його дисертації.

Попри це, він умів швидко і з головою включатися в нові теми, надто прикладні, що для нього з його потужним польовим досвідом і глибокими знаннями було нескладним завданням. Серед його теріологічних здобутків і загальнозоологічних напрацювань вирізняється низка праць, які представляють три напрями, тісно пов'язані з мисливствознавством:

1) аналіз популяцій і видів мисливських звірів — «Динаміка чисельності лисиці звичайної (*Vulpes vulpes* L.) та її вплив на зайця-русака на Житомирщині» (Гузій *et al.* 2009); «Прогноз динаміки чисельності мисливських тварин Житомирщини на 2013–2015 роки (на прикладі зайця сірого)» (Гузій 2014), «Структура скидних слідів зайця сірого (*Lepus europaeus* Pall.) в умовах Житомирщини» (Гузій & Власюк 2014);

2) дослідження мисливської фауни й угруповань — «Фауна і населення хребетних Західного регіону України» (Гузій 1997)¹; дослідження видів — «Вовк (*Canis lupus*) і бобер (*Castor fiber*) на території півночі Житомирського Полісся як складові системи "хижак–жертва"» (Жила & Гузій 2005);

3) розвиток мисливських господарств і стан угідь — «Лісомисливські господарства України: проблеми і перспективи їх вирішення» (Гузій & Шадура, 2006); «Територіальна динаміка та структура мисливських угідь як умов проживання мисливських тварин Житомирщини» (Гузій *et al.* 2014); «Стан забезпечення козулі європейської (*Capreolus capreolus* L.) гілковими кормами у мисливських угіддях ДП Ємільчинське ЛГ» (Гузій & Власюк 2017); «Характеристика вольєрів для ратичних Artiodactyla на території Житомирської обл.» (Кратюк *et al.* 2018).

¹ Найбільш цитована праця дослідника за версією Google Scholar.

Серед його доробків — дидактичні матеріали, у т.ч. програма дисципліни «Біологія лісових звірів і птахів» (співавтори: О. Бабіч та В. Тищенко, 2005), «Методичні вказівки до розробки дипломного проекту "Лісове мисливство-знавство"» (співавтор: О. Поліщук, 2005).

Рис. 2. Анатолій Гузій на кафедрі лісівництва в НУБіП; близько 2010 р., фото С. Шевченка).

Профілі А. І. Гузія: [orcid: 0000-0002-8395-5333](https://orcid.org/0000-0002-8395-5333), Google Академія ($h = 6$): <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XuZn49cAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Анатолій Ількович Гузій — напрочуд креативна і натхненна людина, яка була не тільки науковцем, він був педагогом, організатором, поетом. Його поезії, дуже сумні й тужливі, звучали на всіх наших зустрічах. Розвиваючи надскладні концепції організації біотичних угруповань, він до кінця не був сприйнятий сучасниками, і тому мусив дрейфувати у бік більш прикладних тем і злободенних проблем, присутніх у дотичних до його фаху завданнях заповідної фауни, мисливствознавства та педагогіки, а також різноманітних і вічних адміністративних задач та квартирних питань.

Анатолій Ількович завжди тримав високу марку і дотримувався високих стандартів досліджень. Це він вимагав і від своїх колег і тим паче підлеглих та вихованців, зокрема й аспірантів та докторантів.

Він був ініціатором та організатором низки конференцій, у т.ч. й конференції з питань обліку фауни, проведеної в Івано-Франковому 1998 р.; 2002 р. він разом із сином Тарасом був одним із ключових організаторів ІХ Теріологічної школи в Розточчі (7–12 жовтня 2002 р.), не менш пам'ятною стала й конференція, проведена ним у НУБіП у травні 2002 р. з питань урбофауністики та урбоекології, за участі й автора цих рядків, — «Хребетні в урболандшафтах», з підготовкою збірника праць, виданого у томі 61 Вісника НУБіП за 2003 р. Одним з останніх наукових зібрань за організацією Анатолія Ільковича була Всеукраїнська конференція «Проблеми ведення та експлуатації лісових і мисливських ресурсів» (2017).

Про колегу створено сторінку у вікіпедії ([curid=1673040](https://uk.wikipedia.org/wiki/Анатолій_Ількович_Гузій), автор: Mr. Rosewater, 2014 р.) та статтю в ЕСУ ([Костриця 2006](#)). Пам'яті колеги 2020 р. проведено конференцію «Проблеми ведення та експлуатації лісових і мисливських ресурсів» (25 вересня 2020 р., Житомир), матеріали якої видано окремим томом (ISBN 978-617-7628-59-9 <https://bit.ly/3HYPu5R>).

Рішенням колегії Міністерства агрополітики України професор А. І. Гузій нагороджений трудовою відзнакою «Знак пошани».

Література

- Гузій, А. І. 1997. *Фауна і населення хребетних Західного регіону України. Том 1. Розточчя*. Київ, 1–147.
- Гузій, А. І., М. В. Шадура. 2006. Лісомисливські господарства України: проблеми і перспективи їх вирішення. *Національний лісотехнічний університет України. Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість*, **31**: 239–245.
- Гузій, А. І., В. П. Власюк, Ю. В. Захожий. 2009. Динаміка чисельності лисиці звичайної (*Vulpes Vulpes* L.) та її вплив на зайця-русака на Житомирщині. *Науковий вісник НЛТУ України*, **19** (8): 44–52.
- Гузій, А. І. 2014. Прогноз динаміки чисельності мисливських тварин Житомирщини на 2013–2015 роки (на прикладі зайця сірого). *Наукові читання 2014. Том 2*. Житомирський НАЕУ, Житомир, 48–50.
- Гузій, А. І., В. П. Власюк. 2014. Структура скидних слідів зайця сірого (*Lepus europaeus* Pall.) в умовах Житомирщини. *Вісник Житомирського НАЕУ*, № 1 (41) (том 3): 130–134.
- Гузій, А. І., В. П. Власюк, О. В. Тарасевич. 2014. Територіальна динаміка та структура мисливських угідь як умов проживання мисливських тварин Житомирщини. *Науковий вісник НЛТУ України*, **24** (1): 15–20.
- Гузій, А. І., В. П. Власюк. 2017. Стан забезпечення козулі європейської (*Capreolus capreolus* L.) гілковими кормами у мисливських угіддях ДП «Смільчинське ЛГ». *Наукові читання 2017*. Житомирський НАЕУ, Житомир, 57–61. <https://bit.ly/3HQBhg5>
- Жила, С. М., А. І. Гузій. 2005. Вовк (*Canis lupus*) і бобер (*Castor fiber*) на території півночі житомирського Полісся як складові системи «хижак-жертва». *Вісник Державного агроекологічного університету (Житомир)*, № 1 (14): 232–240. <https://bit.ly/3LHD7xx>
- Костриця, М. Ю. 2006. Гузій Анатолій Ількович. *Енциклопедія сучасної України*: електронна версія: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24528
- Кратюк, О. Л., А. І. Гузій, В. П. Власюк, Л. В. Бездітко. 2018. Характеристика вольєрів для ратичних *Artiodactyla* на території Житомирської області. *Науковий вісник НЛТУ України*, **28** (2): 50–53.

ЗАГОРОДНЮК, І., М. ВЕСЕЛЬСЬКИЙ. Анатолій Гузій — зоолог, еколог, мисливствознавець, педагог. — Нарис про дослідника структури біотичних угруповань, природоохоронця та мисливствознавця, який пройшов непростий шлях від лісівника і співробітника заповідних установ Закарпаття і Розточчя до провідного фахівця і професора головних лісознавчих установ України, включно з Львівським лісотехнічним університетом, НУБіП та Поліським агроекологічним університетом. Його університетський період цілком був пов'язаний з мисливствознавством, і ним одноосібно або у співпраці з колегами та з аспірантами підготовлено низку важливих праць про динаміку популяцій мисливських тварин та перспективи розвитку мисливських господарств.

Ігор Гаврилович Гурський — зоолог, натураліст, учитель

Володимир Лобков, Юрій Олійник

Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова (Одеса)
e-mail: zootuz2017@gmail.com orcid: 0000-0001-8161-0756

LOBKOV, V., YU. OLEINIK. Igor Gavrylovych Gursky, a zoologist, naturalist, and teacher. — An essay about a naturalist, zoologist, head of the Zoological Museum and associate professor of the Department of Vertebrate Zoology at Odessa State University, a game expert and an experienced hunter who studied the game fauna and predatory mammals (wolf, fox), contributed to the issue of wolf and dog hybridization in the natural environment, and published more than thirty scientific works. An experienced museum worker who made a huge contribution to the expansion and development of the Zoological Museum, the creation and enrichment of its scientific collections of vertebrates.

Біографічні деталі

Ігор Гаврилович Гурський народився 1920 р. в Одесі в сім'ї вчителів. Усе життя прожив у м. Одесі, де, як і багато одеських хлопчаків, ловив у морі рибу, пізніше почав полювати. Ці захоплення привели його у 1938 р. на біологічний факультет Одеського університету. В окупованій Одесі продовжив навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Після повторного закінчення університету у звільненій Одесі він — співробітник краєзнавчого музею, а потім — мисливствознавець в обласній раді УТМР. У 1951 р. працював майстром з вилову тварин у Московському зоокомбінаті. У 1953 р. повернувся в УТМР мисливствознавцем, звідки в 1958 р. пішов працювати до Одеського університету: спочатку старшим науковим співробітником Зоологічного музею, а потім його директором.

У науку він прийшов пізно. За його словами, після закінчення університету його не брали до аспірантури через те, що його батько був репресований. Після захисту дисертації він у 1973 р. перейшов працювати на кафедру зоології хребетних, де до початку 1990-х років викладав на посаді доцента. Пішов із життя 2006 р.

Рис. 1. Ігор Гаврилович Гурський (1920–2006). Фото 1980 р. Архів Зоомузею ОНУ.

Ключові наукові доробки

Ігор Гаврилович Гурський все своє життя був пов'язаний з полюванням і вивченням мисливської фауни, насамперед ссавців. Багаторічний попередній досвід з роботою за цим напрямком знайшов своє продовження після приходу до Одеського університету — тут Ігор Гаврилович провів серію досліджень з вивчення й аналізу меж ареалів мисливських звірів та птахів Причорномор'я (Гурский 1972) та оцінок їхньої чисельності (Гурский 1985). Це продовжило на новому півні традиції, закладені О. О. Браунером.

У період роботи в Зоологічному музеї він підготував і захистив кандидатську дисертацію «Вовк півдня європейської частини СРСР» (1969). Ще під час роботи мисливствознавцем у ході багатоденних пошуків він знайомився зі способом життя і поведінкою вовків, провів багато часу, вистежуючи цих хижаків та організовуючи облавні полювання на них. У музеї досі є біо-група, створена за мотивами одного з таких полювань. Його роботи з екології вовка опубліковані як статті в журналах (Гурский 1978, 1982), розділи монографій («Вовк» 1985; «Ссавці СРСР» 1982), у збірниках, матеріалах конференцій та з'їздів теріологічного товариства.

Завдяки природній спостережливості, скрупульозності та ретельності в обробці матеріалу ним вирішено багато питань, пов'язаних з гібридизацією вовка й собаки (Гурский 1975). Він був «... першим, хто зібрав масовий матеріал про гібридизацію вовка й собаки в природних умовах...», що зазначав зоолог-мисливець В. Макрідін.

Сильною стороною дослідника була увага до створення, збереження та розширення колекційних матеріалів. Ним зібрана краніологічна колекція, що налічує понад сотню вовчих черепів, що стала основою для опису типологічних особливостей зубної системи вовка (Гурский 1970), визначення віку цього хижака (Гурский 1973). Аналізуючи морфологічні зміни розмірів черепа вовка, встановлено збільшення їхньої величини у вовка у XX ст. на території європейської частини СРСР (Раменский *et al.* 1983).

Рис. 2. І. Г. Гурський (третій ліворуч) зі здобутим вовком; 1962 р. Автор фото невідомий (архів авторів). Справа — обкладинка монографії «Вовк» (1985).

Закладені ним основи комплектування колекцій хижих та інших груп ссавців зберігаються та розвиваються його учнями, будучи основою для продовження наукових досліджень у регіоні.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

П'ятнадцятирічна робота в музеї науковим співробітником, а потім і його завідувачем залишила помітний слід у спогадах працівників музею про Ігоря Гавриловича. У їхній пам'яті він залишився вимогливим, але справедливим, доброзичливим керівником і товаришем по роботі. Він не робив поділу в роботі виходячи з відмінностей на посадах. Нарівні з усіма брав участь у монтажі біогруп, підготовці залів музею до ремонтів, інших заходів. За його участі в 1960-х роках розпочато формування краніологічної колекції. Ним безпосередньо, крім вовчих черепів, зібрано кілька сотень черепів лисиць, сарн, зайців та інших тварин. На багатьох є текст (дата, місце видобутку тощо.), нанесений його рукою.

Він завжди доброзичливо ставився до студентів. Багатий життєвий досвід і накопичені під час польових виїздів знання природи дозволяли як розкривати їм красу тваринного світу, так і служили іноді джерелом вирішення життєвих ситуацій. Керуючи дипломними та курсовими роботами, він не нав'язував свої думки, залишаючи за студентами можливість самостійно сформулювати свої думки. Його правки тексту були часом із часткою гумору, що зближало студента з його керівником. Для частини з них його думка була вирішальною під час вибору наукової діяльності.

Як зятятий мисливець, І. Г. Гурський завжди тримав мисливських собак. Його любов'ю були гладкошерсті фокстер'єри. Останній собака фокстер'єр Чар став чемпіоном породи на республіканській виставці.

Рис. 3. Ігор Гаврилович на виставці мисливських собак.

Свій досвід утримання та натаскування собак Ігор Гаврилович охоче передавав молодим мисливцям. Брав активну участь у роботі секції мисливського собаківництва Одеської обласної ради УТМР, регулярно відвідуючи засідання, беручи участь у підготовці та проведенні випробувань і виставок мисливських собак.

До кінця днів він залишався життєрадісною, люблячою життя людиною, джерелом натхнення для літературних дослідів деяких своїх знайомих (<https://bit.ly/3E6E1NR>). У пам'яті колег, співробітників музею та біологічного факультету Одеського університету І. Г. Гурський залишився справжнім музейником, зятим мисливцем, грамотним науковцем та кваліфікованим педагогом.

Література

- Гурский, И. Г. 1970. Форма прикуса и стираемость зубов. *Вестник зоологии*, № 4: 56–60.
- Гурский 1972. Распространение животных в северо-западном Причерноморье и в Крыму в 17–19 веках. В кн.: Кириков, С. В. (ред.). *Изменения в населении и среде обитания животных Европейской части СССР в 16–19 веках*. Материалы конф., декабрь 1972 г. МОИП, Москва, 19–22.
- Гурский 1973. Определение возраста волка (*Canis lupus* L.) по черепу. *Вестник зоологии*, № 3: 1–69.
- Гурский, И. Г. 1975. Гибридизация волка с собакой в природе. *Бюллетень МОИП. Отдел биологический*, № 1: 131–136.
- Гурский, И. Г. 1978. Волк в северо-западном Причерноморье (участок обитания, структура популяций, размножение). *Бюллетень МОИП. Отдел биологический*, № 3: 29–38.
- Гурский, И. Г. 1982. Волк на Украине и в Молдавии. *Охота и охотничье хозяйство*, № 3: 10–11.
- Гурский, И. Г. 1985. Численность и особенности образа жизни по регионам. Украина и Молдавия. В кн.: Бибииков, Д. И. (ред.). *Волк*. Наука, Москва, 487–493.
- Раменский, С. Е., И. Г. Гурский, М. П. Павлов. 1983 Увеличение размеров одновозрастных волков в XX веке. *Количественные методы в экологии позвоночных*. Свердловск, 92–102.
- Суворов, Ю. В., Л. В. Рясиков, В. А. Лобков. 2008. Игорь Гаврилович Гурский (1920–2006). *Известия Музейного фонда им А. А. Браунера*, 5 (2): 6–8. pdf: <https://bit.ly/3GT0cuo>
- Список научных трудов И. Г. Гурского. 2008. *Известия Музейного фонда им А. А. Браунера*. 5 (2): 9–10. pdf: <https://bit.ly/3GT0cuo>

Лобков, В., Ю. Олійник. Ігор Гаврилович Гурський — зоолог, натураліст, учитель. — Нарис про натураліста, зоолога, завідувача Зоологічного музею та доцента кафедри зоології хребетних Одеського державного університету, спеціаліста-мисливствознавця та дослідченого мисливця, який вивчав мисливську фауну та хижих ссавців (вовка, лисицю), який розробляв питання щодо гібридизації вовка й собаки, опублікував понад 30 наукових праць. Досвідчений музейний працівник, який зробив величезний внесок у розширення та розвиток Зоологічного музею, створення та поповнення його наукових колекцій хребетних тварин.

Життєвий шлях і наукові здобутки Івана Васильовича Делегана — мисливствознавця та педагога

Михайло Лушак¹, Павло Хоєцький²

¹Івано-Франківська обласна організація УТМР (Івано-Франківськ)

²Національний лісотехнічний університет України (Львів)

e-mail: hpb@ua.fm; orcid: 0000-0001-9726-953x

LUSCHAK, M., P. KHOYETSKYY. The life and scientific achievements of Ivan Delehan, game expert and teacher. — The knowledge in forestry acquired in the 1960s and 1970s gave the researcher the opportunity to actively address the problems of forestry and game management, to study the state and use of game resources. Ivan V. Delehan justified the principles of game management on an ecological basis of protection of faunal assemblages and habitats of game species, the creation of favourable habitats for game by optimizing the conditions for the existence of all animal components of the ecosystem and the entire diversity of the biota. Ivan V. Delehan elaborated practical recommendations for the development of game management of the Carpathian region on the basis of multifunctional close-to-nature forestry.

Біографічні деталі

Іван Васильович Делеган народився 11 травня 1951 р. у с. Загаття Іршавського р-ну Закарпаття. Виріс у багатодітній сім'ї, навчався у школі-інтернаті. 1968 р. поступив до Львівського лісотехнічного інституту. З II курсу — лаборант кафедри лісових культур. У 1973 р. закінчив інститут за спеціальністю інженер лісового господарства; працював помічником лісничого у Мукачівському лісокомбінаті де закладав пробні площі, здійснював щеплення на клонівих плантаціях лісотвірних деревних порід.

З 1973 р. навчався в аспірантурі, після якої — інженер заповідника «Страданський ліс». З 1979 р. Іван Васильович — асистент кафедри лісівництва. У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію з лісознавства. У 1990 р. йому надано звання доцента по кафедрі лісівництва. До кінця життя викладав навчальні дисципліни, керував кваліфікаційними роботами бакалаврів і магістрів. Помер 11 квітня 2021 р., похований на цвинтарі в смт Великому Любені Львівської обл.

Рис. 1. Іван Васильович Делеган. Зроблено 5 березня 2008 р., автор: Юрій Дебреньюк, Wikimedia, ліцензія CC BY-SA 3.0.

Ключові доробки в галузі теріології

Кандидатську дисертацію Іван Васильович підготував за спеціальністю 06.03.03 — «лісознавство»¹ (1984 р.), проте надалі цілком перейшов на мисливствознавство. Після захисту дисертації Іван Васильович вивчає питання ведення мисливського господарства, екологічних та соціальних аспектів охорони, відтворення і використання лісомисливських ресурсів Українських Карпат, збереження біологічної різноманітності, моніторингу чисельності хижаків, прогнозування фауністичної ситуації в Україні і в окремих мисливських господарствах тощо (Делеган *et al.* 2005).

Він аналізував динаміку чисельності хижаків (лис, рись, вовк) у Карпатах і чинники, що її визначають (Лушак *et al.* 2006a–c). Вивчав особливості поширення і динаміку поголів'я бобра в Україні та борсука в західному регіоні. Протягом тривалого часу розробляв методи управління популяціями диких тварин для забезпечення максимального приросту і стабільного їх вилучення за умов збереження їхньої оптимальної структури та чисельності. Моделював структуру популяцій оленя благородного, сарни європейської та свині дикої при різних рівнях приросту та співвідношення статей, оптимальні обсяги їх добування (Бондаренко *et al.* 1993).

Одним із перспективних напрямків розвитку лісомисливського господарства вважав інтенсивне розведення оленів на фермах. Необхідність і перспективи інтенсивного розведення видів підродини оленевих обґрунтував у декількох публікаціях (напр. «Ферми для оленів» 2001 р., «Інтенсивне розведення оленів – перспективний напрямок розвитку лісомисливського господарства» 2003 р. та ін.). Він зазначав, що мисливські господарства України, застосовувавши сучасну техніку й технологію вирощування оленів, могла б успішно конкурувати на світовому ринку продукції оленярства. Інтенсивні способи розведення є найефективнішим шляхом збереження генофонду унікального карпатського екотипу оленя благородного. Однак, існує необхідність опрацювати нормативно-правничі засади, включаючи й закони у галузі ветеринарії, адаптувати систему підготовки та перепідготовки фахівців. Думки, викладені І. Делеганом на початку XXI ст., через два десятиліття найшли підтвердження у виробничій діяльності мисливських господарств.

Серед його примітних наукових праць і розробок заслуговують на увагу публікації: «Новий спосіб бонітування мисливських угідь Українських Карпат» (2000 р.), «Лісотипологічні основи оцінки мисливських угідь Українських Карпат» (2000 р.). Дослідник вперше пропонує у гірських умовах проводити бонітування мисливських угідь для ратичних видів (олень, сарна, свиня дика) на лісотипологічній основі. Бонітування угідь за типами лісу враховує екологічні чинники, що дозволяє проводити якісну оцінку угідь за окремими

¹ Повна назва спеціальності — «лісознавство і лісівництво, лісові пожежі та боротьба з ними». Тема дисертації — «Горіх чорний на заході Української РСР та перспективи його розведення».

компонентами лісу з врахуванням екологічних чинників та екологічного потенціалу біотопів існування дичини.

Брав участь у багатьох національних і міжнародних проєктах, форумах з проблем лісового та мисливського господарств, швейцарсько-українському проєкті розвитку лісового господарства Закарпаття тощо. Обґрунтував концепцію екологічно збалансованого ведення мисливського господарства в умовах Українських Карпат. Розробив практичні рекомендації щодо розвитку мисливського господарства на засадах багатофункціонального, наближеного до природи ведення лісового господарства та практичні заходи щодо активної охорони рідкісних і загрожених видів хребетних у лісах Закарпаття (Бондаренко *et al.* 1989; Делеган *et al.* 2007).

Автор та співавтор понад 400 наукових та науково-популярних видань, серед них — понад 10 навчальних посібників. В «Українській енциклопедії лісівництва» є автором 28 публікацій, три з них присвячені ссавцям (миша лісова, ондатра, олень плямистий).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Іван Васильович Делеган вільно володів польською, словацькою, чеською, німецькою мовами, що дозволило проходити стажування у лісгосподарських навчальних закладах міст Зволень (1986 р.) і Відень (1994 та 2006 рр.). У Технічному університеті у м. Зволень (Словаччина) читав лекції, проводив заняття у польових умовах, перекладав і редагував статті.

Від 2008 р. здійснював керівництво аспірантурою. Розробив нові стандарти освітньо-професійної програми спеціаліста за спеціальністю «Лісове господарство» (спеціалізація «Мисливське господарство»), навчальні програми дисциплін «Лісова зоологія», «Лісомисливське господарство», «Мисливство-знавство» та ін. Викладав дисципліни Лісова зоологія, Облік диких тварин, Лісомисливське господарство, Біологія лісових птахів і звірів та ін.

Його неодноразово залучали до складу експертів Всеукраїнських змагань з імітації реву оленя. Брав участь у робочих зустрічах теріологів, член оргкомітету 9 Теріошколи, яка відбулася у жовтні 2002 р. на Розточчі.

Весь життєвий шлях Івана Васильовича був пов'язаний з лісівничою та мисливською науковою і педагогічною діяльністю. Як наслідок, дослідник здобув на цьому шляху чимало друзів, однодумців та послідовників. Вагомий доробок для сталого розвитку лісового та мисливського господарства нашої держави завжди викликав пошану та повагу у фахівців.

Література

- Бондаренко, В. Д., І. В. Делеган, І. П. Соловій, М. П. Рудишин. 1989. *Облік диких тварин*. ЛЛТІ, Львів, 1–66.
- Бондаренко В. Д., І. В. Делеган, Т. Кьогалмі, К. А. Татаринів. 1993. *Мисливська зброя, полювання, ведення мисливського господарства*. НМК ВО, Київ, 1–120.

- Делеган, І. В., І. І. Делеган, І. І. Делеган. 2005. *Біологія лісових птахів і звірів*. Поллі, Львів, 1–600.
- Делеган, І. В., М. В. Чернявський, В. С. Фенич. 2007. *Перспективи розвитку мисливського господарства в Закарпатті*. Івано-Франківськ, 1–159.
- Делеган, І. В. 2007. Практичні заходи з активної охорони рідкісних і зникаючих видів хребетних у лісах Закарпаття. *Науковий вісник НЛТУ України*, **17** (1): 34–42.
- Делеган, І. В., М. Б. Шпільчак. 2008. Терміни полювання на сарну європейську в окремих країнах Європи. *Науковий вісник НЛТУ України*, **18** (8): 17–20.
- Делеган, І. 2012. Особливості визначення віку окремих видів оленеподібних у процесі їх обліку. *Праці Теріологічної Школи*, **11**: 6–12.
- Лушак, М. М., І. В. Делеган, М. С. Гунчак. 2006а. Динаміка чисельності лиса у Карпатах і основні чинники, що її визначають. *Науковий вісник НЛТУ України*, **16** (6): 8–11.
- Лушак, М. М., І. В. Делеган, М. С. Гунчак. 2006б. Лис звичайний (*Vulpes vulpes* Linnaeus, 1758) в Карпатах. *Науковий вісник НЛТУ України*, **16** (5): 38–41.
- Лушак, М. М., І. В. Делеган, М. С. Гунчак. 2006в. Рись звичайна (*Lynx [Felis] lynx* Linnaeus, 1758) у Карпатах. *Науковий вісник НЛТУ України*, **16** (7): 57–62.

Лушак, М., П. Хоєцький. Життєвий шлях і наукові здобутки Івана Васильовича Делегана — мисливствознавця та педагога. — Лісівнича освіта, здобута у 1960–1970 рр., надала можливість досліднику активно займатися проблемами лісомисливського господарства, вивченням стану та використанням мисливських ресурсів. Обґрунтовував принципи ведення мисливського господарства на засадах охорони фауністичних комплексів і середовища існування мисливських видів тварин, створення сприятливих умов для дичини шляхом оптимізації умов існування всіх тваринних компонентів екосистеми, всього різноманіття біоти. Розробив практичні рекомендації розвитку мисливського господарства Карпатського регіону на засадах багатифункціонального, наближеного до природи ведення лісового господарства.

Микола Никифорович Євтушевський — теріолог та мисливствознавець

Максим Гаврилюк

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси)
e-mail: gavrilyuk.m@gmail.com, orcid: 0000-0001-5729-8184

GAVRILYUK, M. Mykola Nikiforovich Yevtushevsky, a mammalogist and game expert. — Mykola Yevtushevsky (20.01.1942–17.11.2017) was born in Cherkasy Oblast, Ukraine. He graduated from the Ukrainian Agricultural Academy in 1964. He worked in Kaniv Nature Reserve, Cherkasy Experimental Station of Game Animals, Kharkiv State Veterinary Academy, and in other institutions. Earned a degree of Candidate of Biological Sciences in 1989 and a degree of Doctor of Agricultural Sciences in 2016. His main scientific interests were ecology, keeping and acclimatization of mammals. The successful acclimatization of the Sika deer in Cherkasy Oblast was conducted with his active participation. He authored over a hundred of scientific works.

Біографічні деталі

Народився 20.01.1942 р. у с. Лихоліти Чорнобаївського (нині — Золото-ніського) району Черкаської обл. Став п'ятою дитиною у сім'ї Никифора Максимовича та Оксани Луківни Євтушевських. Закінчив Лихолітську середню школу. Протягом 1959–1964 рр. навчався в Українській сільськогосподарській академії (нині — Національний університет біоресурсів і природокористування України, НУБіП), де здобув кваліфікацію інженера лісового господарства. Після закінчення його було направлено на Далекий Схід до Західно-сибірського лісовпорядкувального підприємства, де працював пів року. Звідти у 1965 р. його було призвано до лав Радянської Армії.

Після служби повернувся в Україну. Протягом 1966–1968 рр. працював помічником лісничого в Макіївському лісництві (Черкаська область).

Рис. 1. Микола Никифорович Євтушевський (фото з документів, 1980 р.) — український теріолог, мисливствознавець та природоохоронник. Для написання публікації використано документи, які зберігаються в сімейному архіві його доньки Наталії Черноусової, окремі публікації (Євтушевський 2007; Світлій пам'яті... 2017), а також спогади колег і близьких.

У Черкаському педагогічному інституті в 1968–1969 рр. працював на кафедрі зоології лаборантом, а протягом 1969–1972 рр. навчався в аспірантурі під керівництвом С. Л. Самарського (Гаврилюк *et al.* 2015). Надалі рік працював у Софіївській школі (Канівський (нині — Черкаський) район Черкаської обл.); протягом 1973–1980 рр. — старшим науковим співробітником Канівського природного заповідника.

З 1980 р. починає працювати в Українському відділенні Всесоюзного науково-дослідного інституту мисливствознавства та звірівництва в м. Черкаси — старшим лаборантом, згодом — старшим науковим співробітником. У 1989 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1992 р., у зв'язку з розпадом СРСР та відсутністю належного фінансування, НДІ реорганізують у мале науково-виробниче підприємство «Біоз» та цього ж року — в Черкаську дослідну станцію звірівництва та мисливствознавства УААН України. Протягом 1999–2004 рр. Микола Никифорович був директором станції. У 2004 р. станцію підпорядковують Черкаському інституту агропромислового виробництва, а М. Н. Євтушевський виходить на пенсію (Євтушевський 2007).

Після виходу на пенсію працює у приватній мисливській установі на Черкащині, згодом за договором — у лабораторії лісівництва в НДІ лісового господарства й агролісомеліорації ім. Г. М. Висоцького. З 2012 р. — у Харківській державній зооветеринарній академії. Тут він обіймає спочатку посаду старшого викладача кафедри прикладної біології, водних біоресурсів та мисливського господарства, а з 2013 р. — доцента та завідувача цієї кафедри.

У 2016 р. М. Н. Євтушевський підсумував результати багаторічних наукових досліджень у вигляді докторської дисертації. У Харкові Микола Никифорович працював до останніх днів. Пішов з життя 17 листопада 2017 р. Похований у с. Лихоліти Золотоніського району Черкаської обл.

Дружина — Любов Іванівна (1948 р.н.). Діти — Наталія (1969 р.н.) та Мирослав (1976 р.н.).

Ключові наукові доробки

Основний напрям наукових досліджень — вивчення екології мисливських звірів лісостепової частини України. Зокрема, дослідив особливості екології восьми видів парнопалих і зайця сірого (*Lepus europaeus*). Тривалий час займався питаннями акліматизації ссавців. Зокрема, за його активної участі в Черкаській обл. здійснено успішну акліматизацію оленя японського (*Cervus nippon*) (Євтушевський 2009). Під його керівництвом також здійснювалися спроби акліматизації бабака степового (*Marmota bobak*).

Кандидатську дисертацію присвячено акліматизації плямистого оленя в Україні, її захищено 1989 р. у Москві у Всесоюзному сільськогосподарському інституті. Керівниками були С. Л. Самарський та О. О. Салганський (Євтушевський 1989).

Рис. 2. Євтушевський М. Н. у Канівському природному заповіднику. Фото: Л. І. Євтушевської, 1976 р. (із сімейного архіву Н. М. Черноусової).

Докторська дисертація присвячена вивченню екологічних основ мисливствознавства та зоокультури в Україні. Захист відбувся в Інституті агроекології та природокористування НААН України. Науковий консультант — професор О. М. Маменко (Євтушевський 2016).

У результаті багаторічних досліджень М. Н. Євтушевський вперше систематизував загальні екологічні основи мисливства і зоокультури в Україні на засадах раціонального природокористування, природоохоронного підходу та збалансованого розвитку (Євтушевський 2010, 2012).

Автор понад 100 наукових публікацій, серед яких дві монографії: «Плямистий олень в Україні» (Євтушевський 2009) та «Мисливські тварини України на волі та в вольєрах» (Євтушевський 2012).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Багато уваги приділяв популяризації мисливствознавства — публікував брошури, статті у мисливських журналах. Активно займався природоохороною; крім розведення тварин, брав участь у висадці лісів на Харківщині, під його керівництвом було закладено парк.

Писав вірші, які публікував у різноманітних періодичних виданнях, зокрема, в газеті «Темпус» Харківської державної зооветеринарної академії.

Рис. 3. Дослідник активно займався розведенням різних тварин. У приватному господарстві він утримував бабаків, ондатр та інших звірів. На фото — дослідник разом з улюбленим об'єктом розведення — бабаком. Фото: Л. І. Євтушевська, с. Ліхоліти Золотоноського району, 2010 р. (з сімейного архіву Н. М. Черноусової).

Серед відзнак мав численні грамоти, почесний знак «Відмінник охорони природи Української РСР», який вручає Українське товариство охорони природи спільно з Державним комітетом УРСР з охорони природи.

Література

- Гаврилюк, М. Н., І. С. Митяй, В. І. Стригунов. 2015. Самарський Сергій Левкович (1915–1998) — до сторіччя від дня народження. *Вісник Черкаського університету. Серія Біологічні науки.* № 19: 3–8.
- Євтушевський, М. Н. 1989. *Акклиматизация и хозяйственное использование пятнистого оленя (Cervus nippon Temminck, 1838) на Украине.* Автореф. дис. ... канд. биол. наук: 06.02.03 — звероводство и охотоведение. Москва, 1–25.
- Євтушевський, М. Н. 2007. З історії найстарішої мисливської лабораторії України. *Лісове та мисливське господарство: сучасний стан та перспективи розвитку. Том. II. Зб. статей учасників Міжнар. наук.-практ. конф.* Житомир: 223–226.
- Євтушевський, М. Н. 2009. *Плямистий олень (Cervus nippon hortulorum Swinhoe, 1864) в Україні та за її межами.* ЕКО-інформ. Київ, 1–192.
- Євтушевський, М. Н. 2010. *Зберегти лося (Alces alces L.) в Україні.* НДП «Мисливські ресурси». Черкаси, 1–35.
- Євтушевський, М. Н. 2012. *Мисливські тварини України на волі та в вольєрах.* Вертикаль. Черкаси, 1–376.
- Євтушевський, М. Н. 2016. *Екологічні основи мисливствознавства та зоокультури в Україні.* Автореф. дис. ... д-ра с.-г. наук: 03.00.16 — екологія. Київ, 1–40.
- Світлій пам'яті ученого присвячується. *Харьковские известия.* 9 грудня 2017 р., 5.

ГАВРИЛЮК, М. МИКОЛА НИКИФОРОВИЧ ЄВТУШЕВСЬКИЙ — теріолог та мисливствознавець. — Євтушевський М. Н. (20.01.1942–17.11.2017) народився у Черкаській області. Закінчив Українську сільськогосподарську академію (1964). Кандидат біологічних наук (1989), доктор с.-г. наук (2016). Працював у Канівському природному заповіднику, Черкаській дослідній станції звірівництва та мисливствознавства, Харківській державній зооветеринарній академії та інших установах. Основне коло наукових інтересів — екологія, розведення та акліматизація ссавців. За його участі здійснено успішну акліматизацію оленя плямистого в Черкаській області. Автор понад 100 наукових публікацій.

Журавльов Олег Петрович — знаний археозоолог

Михайло Відейко, Галина Станиціна

Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ)

Інститут археології НАН України (м. Київ)

e-mail: my.videiko@kubg.edu.ua; orcid: 0000-0002-8708-0749

e-mail: galina.stanitsin@gmail.com

VIDEIKO, M., H. STANITSYNA. Zhuravlev Oleg Petrovych, a well-known archaeozoologist. —

Oleg Zhuravlev devoted more than four decades to identifying osteological materials discovered during archaeological excavations. All this time, working at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, he dealt with finds from different eras. Among them are the fauna of sites of Stone Age hunters, bones of the first domesticated animals from Neolithic settlements, evidence of hunting and animal husbandry of tribes of Trypillia culture, finds from burials and settlements of the Bronze Age, Scythian times, ancient cities (including Olbia), and so for all cultures and times to Kyiv Principality and the capital of the Theodorites Mangup in the Crimea. His creative work is reflected in dozens of articles and eight monographs.

Біографічні деталі

Журавльов Олег Петрович (1949–2021) — палеозоолог, археозоолог. Журавльов Олег Петрович народився 22.06.1949 у м. Дніпропетровськ.

Олег Петрович навчався на біологічному факультеті Київського університету, який закінчив 1974 р. У 1972–1977 р. працював у Інституті зоології, а з 1977 р. — в Інституті археології АН України. Пройшов шлях від старшого лаборанта до старшого наукового співробітника відділу біоархеології.

Щорічно брав участь у польових дослідженнях пам'яток різного часу на території України. Зокрема працював у експедиціях Інституту археології НАН України та інших установ на пам'ятках доби неоліту, трипільської культури, бронзового віку, доби античності, раннього та пізнього середньовіччя.

Рис. 1. Олег Петрович Журавльов, 1996 р. З особової справи, архів ІА НАН України.

Постійний учасник Ольвійської експедиції Інституту археології НАНУ. 1993 р. захистив дисертацію «Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час» (канд. іст. наук). 2005 р. йому надано звання старший науковий співробітник. Пішов з життя в Києві 17.04.2021.

Ключові доробки в галузі теріології

Вивчав динаміку видового складу фауни в історико-географічному ареалі України у хронологічному діапазоні від пізнього палеоліту до пізнього середньовіччя. На підставі археозоологічних джерел реконструював історію розвитку тваринництва і мисливства. Опрацював і ввів до наукового обігу численні остеологічні колекції з розкопок Ольвійської, Миколаївської, Слов'янської, Мангупської, Трипільської та інших експедицій Інституту археології, а також Міжнародної болгарсько-польської експедиції (Нове, Болгарія).

Працював над визначенням фауни з палеолітичних стоянок Подніпров'я та Криму, матеріали узагальнено в монографії «Остеологічні матеріали з палеолітичних пам'яток Нижнього Подніпров'я та Криму» (Журавлев 2015). На підставі вивчення колекцій доби неоліту створив перший повний каталог фауни з неолітичних пам'яток на території України (2001). Автор першого в українській історіографії монографічного дослідження про тваринництво і мисливство у племен трипільської культури (Журавлев 2008) та огляду «Тваринництво та полювання в Ольвійській державі» (Журавлев 2009).

Один з авторів «Енциклопедії Трипільської цивілізації» (2004), автор монографій «Остеологічні матеріали з пам'яток епохи бронзи лісостепової зони Дніпро-Донського міжріччя» (Журавлев 2001) і «Тваринництво та мисливство у трипільських племенах на території України» (Журавлев 2008). Праця «Фауна України. Археозоологічні дослідження» (Журавлев 2016) підсумовує дослідження різночасових пам'яток на території України.

Рис. 2 (ліворуч). Олег Петрович Журавльов серед учасників Ольвійської експедиції, 1991 р. Олег Петрович стоїть у другому ряду, третій справа. Фото В.І. Назарчука.

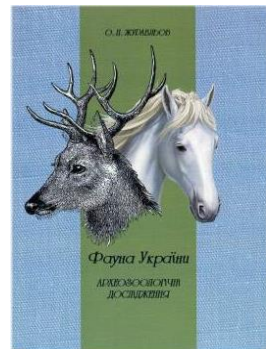

Рис. 3 (праворуч). Обкладинка монографії О. П. Журавльова «Фауна України...» (2016).

Олег Петрович — автор понад 120 друкованих праць, у тому числі восьми монографій. Основні праці наведено в бібліографії.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Займався популяризацією результатів археозоологічних та археологічних досліджень. Є автором низки науково-популярних публікацій, читав лекції, у тому числі під час роботи в експедиціях. Підготував кількох учнів (серед них О. В. Маркова), які займалися археозоологічними дослідженнями.

Поза роботою захоплювався збиранням мініатюрних моделей літаків, створив велику колекцію пластилінових копій військових кораблів.

Досліднику присвячено декілька нарисів, зокрема в «Енциклопедії трипільської цивілізації» (Відейко 2004) та у довіднику «Інститут археології НАН України 1918–2014» (Київ, 2015 р.). Профіль дослідника в Google Scholar: https://scholar.google.com.ua/citations?user=u86e_jwAAAAJ

Література

- Абашина Н. С. 2015. Журавльов Олег Петрович. В кн.: *Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014*. За ред. П. П. Толочка. АДЕФ-Україна, Київ, 420.
- Відейко, М. Ю. 2004. Журавльов Олег Петрович. *Енциклопедія трипільської цивілізації. Том 2*. Укрполіграфмедіа, Київ, 169–170.
- Горбаненко, С. А., О. П. Журавльов, Г. О. Пашкевич. 2008. *Сільське господарство жителів Пастирського городища*. Академперіодика, Київ, 1–188.
- Журавлев, О. П. 2001. *Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья*. Інститут археології НАНУ, Київ, 1–200.
- Журавлев, О. П. 2002. *Каталог остеологических материалов неолитических памятников Украины*. В кн.: Н. С. Котова. *Неолитизация Украины*. Шлях, Луганск, 111–119.
- Журавлев, О. П. 2008. *Тваринництво та мисливство у трипільських племенах на території України*. Шлях, Київ, 1–250.
- Журавлев, О. П. 2009. *Животноводство и охота в Ольвийском государстве (заметки археозоолога)*. *Ольвийские древности*. Киев, 258–267.
- Журавлев, О. П. 2015. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Олег Філюк [изд.], Киев, 1–235.
- Журавлев, О. П. 2016. *Фауна України. Археозоологічні дослідження*. Видавець Олег Філюк, Київ, 1–390.

ВІДЕЙКО, М., Г. СТАНИЦНА. Журавльов Олег Петрович — знаний археозоолог. — О. П. Журавльов присвятив понад 40 років визначенню остеологічних матеріалів, виявлених під час археологічних розкопок. Весь цей час, працюючи в Інституті археології НАН України він мав справу зі знахідками різних епох. Серед них — фауна зі стоянок мисливців кам'яного віку, кістки перших domestikованих тварин з поселень неолітичної доби, свідчення про мисливство і тваринництво племен трипільської культури, знахідки з поховань та поселень бронзової доби, скіфського часу, античних міст, у тому числі Ольвії — і так по всіх культурах і часах до княжого Києва і столиці феодоритів Мангулу в Криму включно. Його творчий доробок знайшов відбиток у десятках статей та восьми монографіях.

Задирака Пилип Макарович — зоолог, педагог, дослідник ссавців Криворіжжя

Володимир Стригунов, Ігор Загороднюк

Криворізький педагогічний університет, м. Кривий Ріг
e-mail: vl.strigunov@gmail.com, orcid 0000-0002-6004-1408

STRYHUNOV, V., I. ZAGORODNIUK. Zadyraka Pylyp Makarovych, a zoologist, teacher, and researcher of mammals of Kryvyi Rih Region. — Pylyp Zadyraka (1890–1944) was a zoologist, a graduate of the Kherson Pedagogical Institute (1922) and a post-graduate of Odessa Institute of Public Education (1926–1929). He worked at Kherson Pedagogical Institute (1923–1924), Kherson Agricultural Institute (1923–1932), Nikopol Pedagogical Institute (1932–1935), and Kryvyi Rih Pedagogical Institute (1935–1941). In Kryvyi Rih, he studied the fauna and ecology of rodents of Kryvyi Rih region. In 1941, he was transferred to Chernivtsi University and later he worked in Lviv.

Біографічні деталі

Пилип Макарович Задирака народився 27 жовтня 1890 р. в с. Інгуло-Кам'янці Новгородківського р-ну Одеської обл. (Олександрійського уїзду Херсонської губ.), у сім'ї селян. Вже у 22 роки, з 1912 до 1914 р. працював завідувачем земської школи с. Новогригорівки, а в 1914–1918 рр. — с. Варварівки Долинського району Миколаївської обл. Рік з цього часу (1916–1917 р.) пішов на службу рядовим у царській армії. Зі школи пішов через переслідування німецькими окупантами (з автобіографії).

У 1918–1922 рр. навчався на природничому відділенні Херсонського педагогічного інституту, де отримав кваліфікацію біолога-зоолога. Трудовий шлях почав як педагог. У 1922–1924 рр. працював завідувачем профшколи м. Херсон та одночасно у 1923–1924 р. — асистент кафедри зоології Херсонського педінституту. У 1923–1932 рр. працював асистентом (1923) і доцентом (1929) зоології та ентомології Херсонського сільськогосподарського інституту.

Рис. 1. Пилип Задирака (1890–1944) — зоолог, організатор кафедри зоології у Криворізькому педінституті. Фото з особової справи. 1935 р. Автор невідомий. Для написання статті використано матеріали особової справи П. М. Задираки з архіву Криворізького педагогічного університету.

Протягом трьох років, у 1926–1929 рр., без відриву від викладання в Херсоні, навчався в аспірантурі Науково-дослідної кафедри біології Одеського ІНО (кер. Д. Третяков). Звання доцента отримав 1929 р. без здобуття наукового ступеня. У червні 1931 р. арештований за участь у «Спільці визволення України», проте у березні 1932 р. справу закрито через відсутність доказів (Архів управління СБУ в Херсонській обл., Справа 4967 ФС). Це, очевидно, було однією з причин переїзду на нове місце — до Криворіжжя.

Протягом 1932–1935 рр. працював у Нікопольському педінституті на посаді професора зоології та декана факультету природознавства. Звання професора отримав 1933 р. рішенням Державної кваліфікаційної комісії Наркомосвіти УРСР, без здобуття наукового ступеня. З вересня 1935 р. — у Кривому Розі, де отримав посаду в. о. професора кафедри зоології Криворізького педагогічного інституту. Завідував кафедрою зоології до 1938 р. (його змінив К. К. Фасулаті), два роки був деканом факультету (дані з автобіографії).

Весною 1940 р., після приєднання до України Буковини, переведений до Чернівецького університету. Подальша доля не ясна. Є інформація, що він працював у Львівському університеті ім. І. Франка до 1944 р., помер у Львові 29.10.1944 та похований на Личаківському цвинтарі разом із дружиною Ольгою Адамівною (19.11.1899–13.09.1967) (Wikiuser 2021).

Доробки в галузі теріології

В аспірантурі Одеського ІНО (1926–1929) планувалася наукова робота з вивчення морфології та філогенії ракоподібних. Проте при переїзді до Кривого Рогу тема була змінена на вивчення шкочинних у сільському господарстві гризунів: «Видовий склад дрібних гризунів та їхнє економічне значення». Свої дослідження науковець проводив на перелогах в околицях Кривого Рогу (матеріал зібрано у 1939–1940 рр. біля сіл Новий Кривий Ріг та Вільне і Гурівського лісу). Результатом цих досліджень стала ґрунтовна стаття по біології крапчастого ховраха, опублікована у «Наукових записках педінституту», вже коли дослідник переїхав до Чернівців (Задирака 1941).

У Криворізькому педінституті працював над організацією кафедри зоології, облаштуванні лабораторій, розробці навчальних дисциплін. Читав «Зоологію хордових», вів лабораторні заняття та польову практику. За спогадами проф. І. А. Добровольського, Пилип Макарович — «... досвідчений і ерудований зоолог, успішно досліджував гризунів. Лекції читав дуже цікаво, його живі розповіді про життя тварин, їх поведінку викликали великий інтерес у студентів.».

Рис. 1. Пилип Задирака у кабінеті (видні муляжі голів прадавніх людей). Автор невідомий, бл. 1939–1940 р. Фото з сайту <https://wiki.library.kr.ua>

Інші важливі деталі

У час навчання в Херсоні на 4-му курсі (1922) увійшов до осередку «Спілки визволення України», був його активним учасником і підтримував зв'язки й після навчання (WikiUser 2021). За цю діяльність 06.1931–03.1932 був під арештом, проте звільнений через недоказовість звинувачень.

Дисертація, започаткована в галузі морфології та філогенії ракоподібних (1926 р.), так і не завершена (найімовірніше, через арешт і через припинення діяльності одеського Зообіну). В автобіографії (25.02.1938) відмічено про підготовку статті про ембріологію річкового рака, статті про птахів Херсонщини і 10 публікацій з ентомології. Нами такі праці не виявлено¹.

Очевидно, що Задирака був натхненним педагогом і дослідником, проте його наукова кар'єра скоро згасла. Цей приклад є типовим для тогочасної науки: науковці мали поєднувати свої наукові інтереси з можливостями отримання заробітку в межах свого фаху, чим було викладання. Окрім того, в ті буремні часи навіть столичні науковці мали проблеми з організацією експедицій (транспорт, спорядження, побут, засоби збору матеріалу), тому реалізація первинних поривів у ті часи було вкрай обмеженою реальністю життя.

Попри те, що ім'я Задираки було забуто, на сайті Криворізького університету ще 2005 р. був анонс «14.09 — 115 років від дня народження Задираки Пилипа Макаровича (14.09.1890; с. Інгуло-Кам'янка Новгородківського району — 1953) — вченого-зоолога, автора більш 50 наукових праць».

Література

- Свтушенко, С. Х., М.Т. Заруднева. 2001. Розвиток зоологічних досліджень на кафедрі зоології Криворізького педуніверситету. *Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть* (Матеріали Всеукраїнської зоологічної конференції). «І.В.І.», Кривий Ріг, 4–5.
- Задирака, П. М. 1941. До вивчення біоекологічних особливостей крапчастого ховраха (*Citellus suslicus odessanus* Nord.). *Наукові записки Криворізького держ. педінституту*, 1: 109–136.
- Стригунов, В. І. 2018. До історії розвитку орнітології на Криворіжжі. *Криворізький університет, електронна бібліотека online*. <https://bit.ly/3pNNDKp>
- Wikiuser. 2021. Задирака Пилип Макарович. *Видатні особистості Кіровоградщини*. ОУНБ ім. Д. І. Чижевського. (вебсайт <https://wiki.library.kr.ua/>). 11.02.2021. <https://bit.ly/3HxrWoc>

СТРИГУНОВ, В., І. ЗАГОРДНЮК. Задирака Пилип Макарович — зоолог, педагог, дослідник ссавців Криворіжжя. — Пилип Задирака (1890–1944) — зоолог, випускник Херсонського педагогічного інституту (1922) та аспірантури Одеського інституту народної освіти (1926–1929). Працював у Херсонському педагогічному інституті (1923–1924), Херсонському сільськогосподарському інституті (1923–1932), Нікопольському педагогічному інституті (1932–1935), Криворізькому педагогічному інституті (1935–1941). У Кривому Розі вів дослідження фауни та екології гризунів Криворіжжя. 1941 р. переведений до Чернівецького університету, згодом працював у Львові.

¹ З автобіографії: «Птахи місцевого краю і їх значення в сільському господарстві» — в ювілейному збірникові Херсонського с-г інституту за 1924 рік.

Євген Звірозомб-Зубовський та теріологічні аспекти його діяльності

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Eugene Zvirozomb-Zubovsky and the mammalogical aspects of his activity. — An essay about a famous zoologist, a specialist in plant protection, who studied various groups of pests, both insects and mammals (mostly rodents). The researcher worked in Kyiv, Voronezh, and Rostov at various institutions dealing with plant protection. He was elected a corresponding member (1939), head of the Department of Ecology of the Institute of Zoology, and director of the Institute of Entomology and Phytopathology of the Ukrainian SSR. He paid considerable attention to the description of the phenomenology of population outbreaks, to surveys of pest species and measures to regulate their numbers. The researcher paid great attention to the creation of zoological collections that have survived to this day.

Біографічні деталі

Звірозомб-Зубовський¹ Євген Васильович народився 3 березня 1890 р. в Києві в родині службовця лісового відомства. Навчався в гімназії, після чого — на фіз.-мат. факультеті Університету св. Володимира (випуск 1916 р.). З 1911 р. — у системі захисту рослин, на Київській ентомологічній станції, з літа 1915 р. — на Воронезькій станції боротьби зі шкідниками.

Влітку 1916 р. отримав посаду асистента кафедри зоології й ентомології Воронезького сільгоспінституту. У кінці 1916 р. переїхав до Ростова, де врешті став заввідділу ентомології Донського бюро боротьби зі шкідниками. У 1923 р. повернувся до Кисва, де завідував Станцією захисту рослин (СТАЗРа), реорганізовану восени 1925 р. у відділ ентомології Київської сільськогосподарської дослідної станції, яким завідував до січня 1929 р., коли її злили з Цукортрестом.

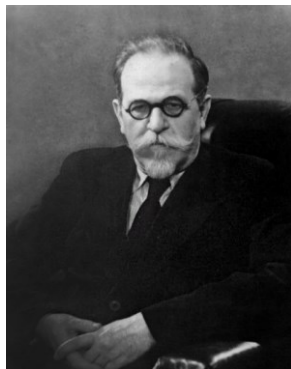

Рис. 1. Євген Васильович Звірозомб-Зубовський. Фото з архіву ІЗАН (те саме фото у вікіпедії); ймовірно, бл. 1950 р.

¹ В ЕСУ як «Зверезомб...», проте автор вважає це невиправданою калькою з російської.

У 1930–1939 рр. у Москві — як головний ентомолог «Головцукру» і завлаб ентомології Всесоюзного інституту буряківництва. У 1936 р. отримав ступінь доктора сільськогосподарських наук (без захисту) і звання професора. У 1939 р. запрошений до Києва на посаду заступника директора ІЗАН з наукової роботи та обраний членом-кореспондентом АН УРСР (спеціальність «ентомологія»), а з 1940 р. — завідувач відділу екології Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН). На цих посадах був до 1945 р. — і в евакуації (Уфа), і після повернення інституту до Києва. Водночас у 1944–1945 рр. — професор кафедри ентомології Київського університету.

З 1946 р. Євген Васильович працював у новоутвореному Інституті ентомології та фітопатології АН УРСР (нині Інститут захисту рослин УААН, Київ), як заступник директора (1946–48), директор (1949–50), завідувач лабораторії екології (1950–1956). Жив у Києві у Будинку вчених. Помер 21 квітня 1967 р., у віці 77 років; похований на Байковому цвинтарі (ділянка № 24).

Ключові доробки в галузі теріології

Євген Васильович опублікував понад 150 наукових праць, які охоплюють широке коло питань з прикладної й теоретичної зоології. Значна кількість праць присвячена шкідникам цукрових буряків та комірним шкідникам. Серед праць теріологічного спрямування важливо відмітити такі¹.

У перший період його роботи в системі захисту рослин (1911–1915) з’явилися праці (всі рос.) «Досліди боротьби з ховраками у Звенигородському повіті Київської губ.» (1911), «Звичайна полівка та заходи боротьби з нею» (1913), «Боротьба з ховраками за допомогою сірчистого вуглецю» (1914). Важливим дослідженням стало вивчення живлення крота в умовах Лісостепу на основі аналізу вмісту шлунків, що підтвердило точку зору про корисність звіра (*Зверезомб-Зубовский 1915*). У рамках цих досліджень підготовлено статті про спалах чисельності гризунів у період I Світової війни — «До масової появи мишей восени 1914 р.» (1915) та «Про масове розмноження мишей у Київській губернії у 1914 році та про боротьбу з ними» (*Шарлеман & Зверезомб-Зубовский 1915*).

У ростовський період роботи дослідник підготував багато праць про шкочочинних тварин, як комах, так і гризунів. З цього циклу примітні такі праці (рос.): «Огляд ворогів сільського господарства Донської області» (*Зверезомб-Зубовский 1918*) та «До пізнання фауни ссавців Донської області» (рос.) (*Зверезомб-Зубовский 1923*). Подальша робота в Києві відзначена такими працями, як «Боротьба з сусликами за допомогою сірчаного вуглецю» (1925), «Польові гризуни та як з ними боротися» (1926), «Короткий огляд робіт Київської крайової сільськогосподарської дослідної станції» (1929).

¹ Список публікацій створено за різними джерелами, в основі — монографії О. Мигуліна «Звірі УРСР» (1938) та огляд у меморіальній статті І. Підоплічки (1967).

Важливим підсумком досліджень стала підготовка Євгеном Васильовичем окремого (по суті монографічного) видання «Шкідники сільськогосподарських рослин» (Зверезомб-Зубовський 1948), що включало 32 таблиці, по 4–5 сторінок кожна, з текстами й унікальними рисунками, підготовленими анімалістом Вс. Аверіним, у т. ч. п'ять теріологічних блоків (всі по 5 стор.): «Ховрахи [крапчастий та сірий]», «Миші курганчикова та малесенька», «Польовка звичайна і польовка лісова рижая», «Польовка степова і миша польова», «Лісова і хатня миші». Врешті, підсумковою працею стала і «Комірні шкідники та боротьба з ними» (1953; цит. за: Пидопличко 1967).

Важливим аспектом діяльності науковця стала його увага до колекцій. У каталозі теріологічних колекцій ННПМ є тільки 12 записів. Проте, поза каталогом, таких є багато сотень, але вони не позначені як його збори. До таких автор відносить численні великі коробки з комірками, утвореними численними хрестоподібними перегородками з ватними підкладками, у кожній з яких — десятки черепів різних гризунів (мишей, мишаків, полівок, ховрахів, хом'яків тощо) з підписами «Ростов», «Сев. Кавказ» та подібними адресаціями й датами 1920-х років. Усе це автор відносить до колекцій Звірозомба.

У меморіальній статті І. Підоплічка (1967) знаходимо таке: «Є. В. надавав великого значення організації зоологічних музеїв та створенню порівняльних фондів колекцій та брав діяльну участь у подібній роботі при Воронезькому сільськогосподарському інституті, при Київській станції захисту рослин та в Інституті зоології АН УРСР. ...У воронезько-ростовський період... зібрав великий колекційний матеріал. Частина колекцій, що збереглася, була передана Є. В. Зоологічному музею Академії наук УРСР, у фондів колекціях якого вона зберігається досі»¹.

Зразки, зібрані Є. В., згадано в оглядах знахідок ссавців з України: • *Hemiechinus auritus* (Ростовська обл., околі м. Ростов-на-Дону, 09.1922, 1 череп) з колекції Зоологічного музею Біологічного інституту СБ РАН (огляд С. Шевченка 2008 р.), • *Nyctalus noctula* (Ростовська обл. м. Новочеркаськ. 07.1917. 1 череп), • *Hypsugo savii* (Крим, Алушка, 08.09.1933, 1 череп); • *Eptesicus serotinus* (Київ, Дарниця. 07.1923, 2 черепи) з колекції Відділу палеозоології ННПМ (огляд Л. Годлевської 2013 р.).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

За редакцією Євгена Васильовича у 1924–1925 рр. видавався організований ним журнал «Листок боротьби з шкідниками. Бюлетень Київської станції захисту рослин». У цьому виданні містилися дослідницькі статті про шкідливих комах і гризунів, хвороби рослин, корисних птахів, а також методичні матеріали про практику боротьби зі шкідниками та хворобами рослин, хроні-

¹ І додано: «а також іншим науковим установам. Зокрема, теріологічні колекції Є. В. були широко використані С. І. Огневим при складанні ним капітальної праці "Звірі СРСР"».

ка та огляди подібних робіт. Всього за 1924–1925 рр. вийшло 6 випусків. Йому належить багато бібліографічних оглядів, що узагальнюють відомості про шкідників сільського господарства за десятки років. Водночас Є. В. сприяв публікаціям нотаток про нові спостереження і фактичні дані.

Особливу увагу Євген Васильович приділяв розвитку наукових бібліотек. Під його керівництвом бібліотека Київської СТАЗР перетворилася на цінну загальнозоологічну бібліотеку, з якою працювало чимало надалі знаних зоологів. Свою особисту бібліотеку Є. В. заповів бібліотеці ІЗАН. Дослідник опублікував багато рефератів, рецензій та біографій знаних зоологів (напр. пам'яті Поспелова 1950 р. в «Ентомологічному огляді»). При організації Інституту ентомології та фітопатології у 1946 р. він став організатором Українського ентомологічного товариства, яким головував до 1961 р.

Пам'яті науковця присвячено дві статті-некрологи, опубліковані у «Віснику зоології» (Пидопличко 1967) та «Ентомологічному огляді» (Крышталь 1968). Є й енциклопедичні статті-довідки: у Вікіпедії (<https://bit.ly/3iHrJ7v>, 2012) та в Енциклопедії сучасної України (<https://bit.ly/3qEzgs6>, 2010). На сайті НБУВ є згадка про Особовий архівний фонд Є. В. Звірозомба-Зубовського (Ф. 88. 3 оп. 282 од. зб.) в Інституті архівознавства НБУВ.

Література

- Зверезомб-Зубовский, Е. В. 1915. Исследование содержимого желудков кротов. *Хозяйство (Ки-ев)*, 62–63.
- Зверезомб-Зубовский, Е. 1918. *Обзор врагов сельского хозяйства Донской области*. Ростов-на-Дону, 1–36.
- Зверезомб-Зубовский, Е. В. 1923. *К познанию фауны млекопитающих Донской области* [Надзаголовок: Материалы по естественно-историческому изучению края]. Ростов-на-Дону, 1–30. (Серия: Бюллетень Ростовско-Нахичеванской с.-х. опытной станции).
- Зверезомб-Зубовський, Є. В. 1948. *Шкідники сільськогосподарських рослин*. Державне видавництво с.г. літератури УРСР, Київ, Одеса, 1–142. [32 таблиці].
- Крышталь, А. Ф. 1968. Памяти Евгения Васильевича Зверезомб-Зубовского (1890–1967). *Энтомологическое обозрение*, 47 (1): 235–243.
- Пидопличко, И. Г. 1967. Памяти Евгения Васильевича Зверезомб-Зубовского. *Вестник зоологии*, № 4: 78–81.
- Шарлеман, Э., Е. Зверезомб-Зубовский. 1915. О массовом размножении мышей в Киевской губернии в 1914 году и о борьбе с ними. (От Киевской Станции по борьбе с вредителями растений). *Хозяйство* (Отдельный оттиск). Киев, 1–14.

ЗАГОРОДНИЮК, І. Євген Звірозомб-Зубовський та теріологічні аспекти його діяльності. — Нарис про відомого зоолога, фахівця у галузі захисту рослин, який вивчав різні групи шкочочинних тварин — як комах, так і ссавців (переважно гризунів). Дослідник працював у Києві, Воронежі й Ростові у різних установах, що займаються захистом рослин. Його було обрано членом-кореспондентом АН УРСР (1939), завідувачем відділу екології Інституту зоології АН УРСР та директором Інституту ентомології і фітопатології АН УРСР. Значну увагу він приділяв опису феноменології спалахів чисельності, оглядам видів шкочочинних тварин та заходів із регуляції їхньої чисельності. Велику увагу дослідник приділяв створенню зоологічних колекцій, які збереглися дотепер.

Золотухіна Світлана Іванівна — українська зоологиня, дослідниця дрібних ссавців півдня України

Євгенія Улюра, Ніна Петренко

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: uliura@ukr.net; pedro261285@gmail.com

ULIURA, E., N. PETRENKO. Zolotukhina Svitlana Ivanivna, a Ukrainian zoologist, researcher of small mammals of the south of Ukraine. — An essay on S. I. Zolotukhina, who studied the ecology and physiology of small mammals and who in different times had worked in T. Shevchenko University of Kyiv, Institute of Zoology NAS of Ukraine, and the National Museum of Natural History NAS of Ukraine. Svitlana Zolotukhina is closely associated with the work of the ecological section of the Ukrainian Theriological Society in the 1980s and 1990s. An important period in her scientific career was working as curator of the mammal collection of the NMNH, during which two collection catalogues were published.

Біографічні деталі

Світлана Іванівна Золотухіна (Подгрудна) народилася 17.06.1936 у м. Свердловськ (Росія) в сім'ї службовців. Після війни сім'я переїхала до м. Дніпродзержинськ, а 1946 р. — до Києва. Вищу освіту отримала у Київському державному університеті (1954–1959) за спеціальністю біолог-зоолог, викладач біології та хімії. Трудову діяльність розпочала у Київському зоопарку, де вела екскурсії й викладала біологію (05–10.1959). Потім працювала в академічних установах — Державній публічній бібліотеці, Інституті гідробіології, Інституті мікробіології та вірусології.

Зоологічна кар'єра С.І. почалася наприкінці 1961 р. на посаді наукового співробітника Зоологічного музею КДУ, де працювала три роки. З 1964 р. її перевели на кафедру зоології хребетних КДУ, де виконувала обов'язки старшого лаборанта, проводила польову практику в Канівському заповіднику, практичні з зоології для студентів II–III курсів, була технічним секретарем Вченої ради.

Рис. 1. Світлана Золотухіна в експедиції з відділом екології ІЗАН на Ай-Петрі, літо 1973. Фото з її фотозбірки.

У березні 1966 р. Світлана Іванівна вступила до аспірантури Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН), у відділ експериментальної екології (кер. — проф. І. Т. Сокур), там само надалі й працювала, пройшовши шлях від інженера до старшого (1978–1991) наукового співробітника¹. У вересні 1993 р. почала працювати зберігачем теріологічних фондів у Зоомузею ІЗАН, який з січня 1996 р. перейшов до складу ННПМ. Цій роботі віддала 10 років життя. Життєвий шлях обірвався у травні 2012.

Ключові доробки в галузі теріології

Під час навчання в аспірантурі (1966–1969) Світлана Іванівна проводила дослідження динаміки вмісту вітамінів А і Е в природних популяціях полівок, вивчала закономірності накопичення та витрат ними енергетичних резервів (глікогену та жиру). У 1970 р. захистила дисертацію «Сезонні зміни вмісту вітамінів А та Е в організмі полівок звичайних з популяцій лісостепової та степової зон України». Ці дослідження мали значення для прогнозу чисельності гризунів-шкідників і були продовжені надалі (Золотухина 1972). Під час експедиційних виїздів (1969–1971) у Чаплинський та Каланчацький райони Херсонської обл. нею зібрано для досліджень 235 екз. полівки гуртової, 100 екз. полівки лучної², 81 екз. ховраха малого, 40 екз. ховраха крапчастого.

У період 1973–1975 рр. проводилось вивчення сезонної динаміки накопичення та витрат енергетичних резервів у двох видів полівок (Емельянов & Золотухина 1975a). Всього зроблено 2858 аналізів на зразках з Асканії, Чаплинського та Каланчацького р-нів Херсонщини та з кримських яйл (Карабі, Ай-Петрі). Показано, що в зимовий час зниження активності гризунів веде до зменшення рівня обміну, що стимулює накопичення глікогену та підшкірного жиру. Навесні збільшення обміну не позначається на вмісті енергоресурсів завдяки достатній кормовій базі, проте запаси ці впродовж літа «тануть» у всіх вікових груп. Восени вміст глікогену стає ще меншим через погіршення кормових умов. Взимку починають витрачатися жирові резерви, що провокує елімінацію старших вікових груп і зміщення вікової структури в бік переважання молодих.

З 1978 р. по 1983 р. у заповіднику «Асканія Нова» та прилеглих агроценозах досліджувала просторову структуру та міграції гризунів (Золотухина 1988). Встановлено, що різні генерації гризунів характеризуються різною тривалістю життя, а найбільш життєздатними є тварини, що народились у кінці сезону в рік росту чисельності. Важливим доробком для такого аналізу стала система визначення вікових груп полівок за ступенем скульптуризації черепа (Емельянов & Золотухина 1975b).

¹ Відділ з 1978 р. мав назву Відділ популяційної екології та охорони наземних хребетних.

² У ті роки всіх цих гризунів відносили до «звичайних полівок», *Microtus arvalis*.

Рис. 2. Світлана Іванівна Золотухіна в музеї. Фото з її альбому, 23.11.2002 р.

Результатом роботи Світлани Іванівни у відділі зоології ННПМ стало видання двох каталогів колекцій, присвячених дрібним ссавцям (Шевченко & Золотухина 2002, 2005).

Всі роки роботи в ННПМ (1993–2004 рр.) колом її завдань було зберігання, впорядкування та інвентаризація теріологічних колекцій зоологічного відділу музею, а також їх поповнення новими зразками. У фондах музею зберігається понад 500 екз. ссавців, зібраних С. І. Золотухіною. Зібрана нею колекція представлена 21 видом з 13-ти родів та 5 родин дрібних ссавців. Більша частина матеріалу зібрана з території України (АР Крим, Волинська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Київська, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська обл.), проте є також матеріали з експедицій по степовій зоні Російської Федерації (Республіка Калмикія, Південний Урал, Астраханська, Оренбурзька, Ростовська, Саратовська обл.) у період 1986–1998 рр.

Серед найцитованіших праць дослідниці — обидва випуски каталогу теріологічних колекцій ННПМ та згадана техніка виділення вікових груп у полівок (Емельянов & Золотухина 1975b), а також огляд знахідок рідкісних степових видів гризунів з родини хом'якових (Кондратенко *et al.* 2003). Профіль дослідниці в Google Scholar ($h = 7$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=zJ3zKSkAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

29 квітня 1982 року С. І. Золотухиній надано звання «Ударник комуністичної праці». 18 жовтня 1982 р. вона була відзначена урядовою нагородою — медалі «У пам'ять 1500-річчя Києва». 16 грудня 1982 р. нагороджена Почесною грамотою ІЗАН за високі виробничі показники, досягнуті в соціалістичному змаганні, активну суспільну роботу, довгорічну бездоганну працю і на честь 60-ліття утворення СРСР. У 1987 р. за багаторічну сумлінну працю нагороджена медаллю «Ветеран праці».

З її ім'ям тісно пов'язана робота екологічної секції Українського теріологічного товариства на початку його заснування (на час створення у 1982 р. і до січня 1992 р. це було Українське відділення Всесоюзного теріологічного товариства АН СРСР). Як секретар секції, Світлана Іванівна (спільно зі своєю помічницею Мариною Кравченко) провадила листуван-

ня з теріологами різних освітніх, наукових та природоохоронних установ всієї України, брала активну участь в організації теріологічних конференцій екологічної секції УТТ та була упорядником трьох відповідних збірників наукових праць у форматі препринтів (Загороднюк 2015), у т. ч. «Хом'якові фауни України» (1987), «Динаміка популяцій дрібних ссавців» (1990) та «Різноманіття ссавців в екосистемах» (1992).

Література

- Золотухина, С. И. 1972. Динамика содержания витаминов А и Е в печени некоторых видов грызунов юга Украины. *Экология*, № 5: 100–102.
- Емельянов, И. Г., С. И. Золотухина. 1975a. Динамика морфо-физиологических признаков и содержания гликогена в печени у общественных полевок (*Microtus socialis* Pall.). *Вестник зоологии*, № 4: 45–50.
- Емельянов, И. Г., С. И. Золотухина 1975b. О выделении возрастных групп у полевки общественной (*Microtus socialis* Pall.). *Доклады АН УССР, Серия Б*, № 7: 661–663.
- Золотухина, С. И. 1988. Характер пространственного размещения общественных полевок в биосферном заповеднике Аскания-Нова. *Вестник зоологии*, № 3: 16–18.
- Загороднюк, І. 2015. Видання Українського теріологічного товариства та розвиток часопису «Праці Теріологічної школи». *Праці Теріологічної Школи*, **13**: 114–142. <http://doi.org/10.15407/ptt2015.13.114>
- Кондратенко, О. В., В. Л. Кузнецов, С. І. Золотухіна. 2003. Хом'ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах. *Заповідна справа в Україні*, **9** (2): 30–33.
- Шевченко, Л. С., С. И. Золотухина. 2002. *Млекопитающие. Выпуск 1. Мышиные (Muridae)*. Зоомузей ННПМ НАН Украины, Киев, 1–217.
- Шевченко, Л. С., С. И. Золотухина. 2005. *Млекопитающие. Выпуск 2. Насекомоядные (Insectivora), Рукокрылые (Chiroptera), Зайцеобразные (Lagomorpha), Грызуны (Rodentia)*. Зоомузей ННПМ НАН Украины, Киев, 1–238.

УЛЮРА, Є., Н. ПЕТРЕНКО. Золотухіна Світлана Іванівна — українська зоологиня, дослідниця дрібних ссавців півдня України. — Нарис про фахівця з вивчення екології та фізіології дрібних ссавців, яка в різний час працювала в Київському університеті ім. Т. Шевченка, Інституті зоології АН УРСР та Національному науково-природничому музеї НАН України. З ім'ям Світлани Золотухіної тісно пов'язана робота екологічної секції Українського теріологічного товариства у 1980–1990-х роках. Важливою віхою в науковій кар'єрі дослідниці була її праця зберігачем теріологічних колекцій ННПМ, результатом якої стало видання двох каталогів теріологічних колекцій.

Яків Зубко — теріолог, еколог і педагог, дослідник популяцій та угруповань дрібних ссавців

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Yakiv Zubko as theriologist, ecologist and teacher, researcher of small mammal populations and communities. — A native of Poltava region (Gadiach), Yakiv Zubko (1899–1968) devoted his life to the study of fauna and ecology of mammals. He began as a faunist who studied in detail the composition of the mammal fauna of some regions (Poltava, Lower Dnipro, etc.), a traveling zoologist (Bessarabia, Crimea, and Caucasus). In the 1950s and 1960s, he worked closely on the reproductive potential of various species of Arvicolidae and he carried out numerous experiments on their reproduction and development in captivity. He is also known as the founder of the biostation in Gaidary and as a respected teacher, organizer of the zoological department in Kharkiv Pedagogical Institute.

Біографічні деталі

Яків Пантелеймонович Зубко народився 14 листопада 1899 р. в м. Гадяч Полтавської обл., у сім'ї коваля. У 1918–1925 рр. вчителював (спочатку в Гадячі, а з 1920 р. — в Полтаві). 1924 р. закінчив Природниче відділення Полтавського інституту народної освіти (ІНО), в якому у 1922–1925 рр. працював лаборантом кафедри зоології. У 1926–1930 рр. — аспірантура в Харківському Зообіні (науково-дослідний зоолого-біологічний інститут Харківського ІНО), після якої отримав кваліфікацію наукового робітника.

У 1929–1941 рр. — доцент ХІНО (з 1933 р. як Харківський державний педінститут). У 1937 р. захистив дисертацію на ступінь кандидата біологічних наук по темі «Ссавці фауни Нижнього Дніпра». Того ж року отримав наукове звання доцента. З 1938 р. — завідувач кафедри зоології Харківського педінституту.

Рис. 1. Яків Пантелеймонович Зубко. Приблизно 1927 р., з сімейного архіву, отримано від В. Кьонзенко (редаговано).

У 1941–1943 рр. перебував у евакуації й окупації¹. У грудні 1943 р. відкликаний для роботи в ХДПІ. У 1944–1948 рр. — зав. кафедри зоології та помічник директора ХДПІ по науковій частині, з жовтня 1948 р. — декан природничо-географічного факультету. На всіх посадах брав найактивнішу участь у налагодженні роботи інституту та біостанції. 1956 р. факультет ліквідовано, а викладачів перевели до Харківського університету, де Я. П. Зубко й працював доцентом кафедри зоології хребетних до жовтня 1968 р. Він також багато років керував практикою студентів на біостанції в с. Гайдари.

Я. П. Зубко помер 23.12.1968. Похований в Харкові, на цвинтарі № 9.

Ключові доробки в галузі теріології

Всі відомі автору наукові праці дослідника стосуються виключно ссавців, з увагою до двох груп — кажанів та мишовидих гризунів. Яків Зубко — один із перших «системних» фауністів, що робили описи фауни не за маршрутами подорожей, а цілих адміністративних областей чи природних регіонів. Він також один із найретельніших дослідників репродуктивного потенціалу степових гризунів і один з найдосвідченіших в історії української теріології дослідників мишовидих в умовах неволі.

Період публікаційної активності охоплює 1930–1965 рр. Більшість праць опублікована у харківських виданнях, проте є й публікації у поважних столичних виданнях. Найперша з його наукових праць — «Фауна Полтавщини» (1930), представлена від «секції зоології хребтових при дослідній кафедрі зоології ХІНО», була кваліфікаційною роботою на статус науковця, для якої матеріал зібрано протягом 1927–1929 рр. (400 зразків та колекції), з подякою «членові нашої кафедри О. О. Мигуліну», який, ймовірно, був керівником.

Довоєнний цикл досліджень пов'язаний переважно з фауністикою південних регіонів, включно з аналізом фауни ссавців Полтавщини (Зубко 1930), фауни кажанів району Чорноморського заповідника на основі зборів 1935–1936 рр. у Херсонському, Олешківському та Голопристанському районах (Зубко 1937), а також фауни ссавців Нижнього Дніпра в цілому (Зубко 1940). Остання праця підготовлена на основі дисертації, захищеної 1937 р. Окремо стоїть його робота про першу реєстрацію на Харківщині пергача пізнього, *Eptesicus serotinus* (Зубко 1939). Значну увагу приділено й сліпачкам (дві статті 1940–1941), включно з аналізом їх поширення та краніальної морфології (за 20 років він повернувся до цього об'єкту).

Повоєнні дослідження були пов'язані з двома напрямками в галузі екології гризунів. Спочатку дослідник вивчав вплив різних екологічних чинників

¹ Працював завпедом дитячого будинку (10.1941–04.1942, Кітаб, Бухарська обл.), доцентом та завідувачем кафедри зоології Ворошиловградського державного педінституту (04.1942–07.1942, м. Ворошиловград), потім під час німецької окупації Луганська (08.1942–02.1943) був комірником у лісництві с. Красний Яр під Ворошиловградом, слідом — протягом 03.1943–10.1943 — як доцент та завідувач кафедри зоології ВДПІ у с. Володимирівка Сталінградської обл.

на угруповання й види, зокрема досліджував вплив повеней на фауну заплавних лісів (1946), особливості екології полівки підземної (1946), особливості узлісних угруповань гризунів (1948) тощо.

Надалі, починаючи з праць 1959 р., його дослідження зосереджені на репродукції та аналізі чисельності степових гризунів з родини Cricetidae: сліпачків (Зубко & Остряков 1961), полівок гуртових (Зубко 1962) і строкаток, а також лісовому виду — нориці рудій (Зубко 1965).

Яків Пантелеймонович щороку бував у полях, скеровуючи загони практикантів у важливі для досліджень регіони: Приазов'я, Крим, Західний Кавказ. У 1950-х рр. з капканчиками він обстежив всю Воєнно-Грузинську дорогу (серед зразків, зібраних ним на Кавказі, нещодавно описано соню лісову з Чакві, що в Аджарії). Часто проводив дослідження на стаціонарі в с. Гайдари, створеній значною мірою завдяки його власним зусиллям.

Описав кілька нових підвидів ссавців, у т. ч. сліпачків та мідичь: *Sorex araneus averini* Zubko 1937 та *Ellobius talpinus tanaiticus* Zubko 1940.

Яків Пантелеймонович — автор понад 50 наукових праць. П'ятьма найцитованішими (за версією Google Scholar) працями дослідника є:

«Про розмноження сліпачка на півдні України» (Зубко & Остряков 1961: 16 цит.), «Фауна ссавців Нижнього Дніпра» (Зубко 1940: 16 цит.), «Пізній кажан на Харківщині» (Зубко 1939: 16 цит.), «Нарис фауни Chiroptera південного сходу Одеської області» (Зубко 1937: 11 цит.), «Матеріали до вивчення фауни ссавців Полтавщини» (Зубко 1930: 5 цит.).

Профіль дослідника в Google Scholar ($h = 4$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=BGJ3ApUAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Яків Зубко був першим завідувачем кафедри зоології ХДПІ (1938): йому випало налагоджувати навчальний процес, наукову роботу, створювати стаціонар для польових практик у с. Гайдари, відкривати аспірантуру.

Яків Пантелеймонович мав багато учнів. Серед часто згадуваних у сім'ї імен його колег був Василь Абеленцев (можливо, був його учнем), який і написав пам'ятну статтю про Я. Зубка після його смерті (Абеленцев 1969). Про дослідника є й стаття у Працях Теріологічної школи (Кривицький & Загороднюк 2009); невеликий нарис створено й у Вікіпедії.

Рис. 2. Яків Пантелеймонович Зубко у зрілому віці (орієнтовно 1965–1967 р.). Фото з вебсайту кафедри зоології Харківського педагогічного університету. Редаговано.

Сім'я Я. П. Зубко була пов'язана з біологією: дружина, Поліна К. Зубко (1900–1991 рр.) працювала головним бухгалтером Інституту біології ХДУ, дочка, Інна Зубко (1927–2020 рр.) — заступник директора того ж Інституту, а онук, Володимир М. Ксьонзенко (1952 р.н.) працює завідувачем групи генної інженерії в Інституті білка РАН (Пушино, Московська обл.). Відпустки проводив із сім'єю і майже завжди брав із собою пастки для лову дрібних ссавців. Упродовж багатьох років утримував вдома віварій (до 300 гризунів), зібрав велику колекцію шкірок і черепів. Ця колекція після його смерті передана його дочкою до Музею природи ХНУ; вона нараховує кілька сотень зразків дрібних ссавців з Харківщини, Дніпропетровщини, Грузії.

Був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Мав низку грамот та відзнак Мінпросвіти, зокрема нагрудний знак «Відмінник народної освіти» (1951 р.).

Література

- Абеленцев, В. И. 1969. Памяти Якова Пантелеймоновича Зубко. *Вестник зоологии*, № 3: 94–95.
- Зубко, Я. П. 1930. Матеріали до вивчення фавни ссавців Полтавщини. *Труди Харківського товариства дослідників природи*, **55**: 21–52.
- Зубко, Я. П. 1937. Нарис фауни Chiroptera південного сходу Одеської області. *Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР*, **20**: 121–128.
- Зубко, Я. П. 1939. Пізній кажан (*Erptesicus serotinus* Schreb.) на Харківщині. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, **1**: 321–324.
- Зубко, Я. П. 1940. Фауна ссавців Нижнього Дніпра. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, **4**: 49–87.
- Зубко, Я. П. 1941. До біології й географічного поширення *Ellobius talpinus talpinus* Pall. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, **7**: 197–202.
- Зубко, Я. П., С. И. Остряков. 1961. О размножении слепушонки (*Ellobius talpinus* Pallas) на юге Украины. *Зоологический журнал*, **40** (10): 1577–1579.
- Зубко, Я. П. 1962. О размножении общественной полевки (*Microtus socialis* Pall.) на юге Украины. *Ученые записки Харьк. ун-та. Труды НИИ биологии и биол. факультета*, **32**: 111–116.
- Зубко, Я. П. 1965. Численность рыжей полевки (*Clethrionomys glareolus*) и ее изменения за 20 лет (1944–1964) в Харьковской области. *Вестник Харьковского ун-та. Серия биология*, **1**: 110–112.
- Кривицький, І., І. Загороднюк. 2008. Олексій Мигулін і Яків Зубко — видатні українські теріологи. В кн.: *Раритетна теріофауна та її охорона*. Луганськ, 295–298. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 9).

ЗАГОРДНЮК, І. Яків Зубко — теріолог, еколог і педагог, дослідник популяцій та угруповань дрібних ссавців. — Уродженець Полтавщини (м. Гадяч), Яків Зубко (1899–1968) присвятив своє життя дослідженням фауни та екології ссавців. Починав як фауніст, що докладно вивчав склад теріофауни окремих регіонів (Полтавщина, Нижній Дніпро тощо), магідрівний зоолог (Бессарабія, Крим, Кавказ). У 1950–1960 рр. щільно займався тематикою репродуктивного потенціалу різних видів полівок (*Arvicolidae*) і проводив численні експерименти з їх розмноження й розвитку в умовах неволі. Відомий також як фундатор біостанції педінституту в Гайдарах та як поважний педагог, організатор зоологічної кафедри Харківського педагогічного інституту.

Іван Іваненко — дослідник степових фауністичних угруповань та морфогенетики ссавців

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Ivan Ivanenko, a researcher of steppe faunal communities and mammalian morphogenetics. — Essay on a well-known researcher and teacher, a representative of Vladimir Stanchynsky's scientific school, a researcher of steppe fauna. Ivan Demianovych connected his scientific life with the Askanian steppe and the region of the Taurian and Syvash steppes in general, studied the populations of various species (ground squirrels, voles, and marmots), as well as the composition of fauna and the structure of zoocoenoses. Special studies (doctoral dissertation) of his authorship were related to the study of morphological adaptations of the wild boar to living conditions in different natural areas. The researcher had many affiliations, the main of which were pedagogical institutes and universities of Kharkiv, Kherson, Tajik, and Poltava.

Біографічні деталі

Іваненко Іван Дем'янович народився 26 травня 1907 р. у с. Самійлівка Лозівського р-ну (сучасний поділ) Харківської обл. Вищу освіту здобув у Харківському університеті у 1932 р. У 1932–1934 рр. (роки не точні) був аспірантом В. Станчинського в Харківському Зообіні. Від 1935 р. працював у різних вишах переважно педагогічного спрямування — Бердянському і Херсонському педагогічних і Херсонському сільськогосподарському інститутах, Таджицькому університеті в м. Сталінабад (нині Душанбе).

Іван Дем'янович — зоолог широкого профілю, який вивчав і добре знав фауну та екологію ссавців і птахів. Кандидат біологічних наук з 1937 р. З 1947 р. зав. відділу в Асканії (Інститут гібридизації та акліматизації тварин), з 1949 р. в Одесі і з того ж року в Таджикистані, де пропрацював 13 років (1949–1962) зав. каф. зоології столичного університету. Доктор біологічних наук з 1959 р., професор з 1960 р. Протягом 1962–1974 рр. — завідувач кафедри зоології Полтавського педінституту. Пішов з життя 20.11.1975, в Полтаві.

Рис. 1. Іван Дем'янович Іваненко. Фото з Енциклопедії сучасної України (2007), орієнтовно 1965 р.

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідження Івана Дем'яновича пов'язані з вивченням степової біоти в усьому її різноманітті — як популяцій, угруповань та зональних комплексів. Початки цього пов'язані з аспірантурою в Зообіні Харківського університету під керівництвом В. Станчинського. Дослідник переважно протягом 1932–1933 рр. вів обліки степової фауни та дослідження екології (розміщення, живлення, періодичні явища) різних груп хребетних, включно з ссавцями, з увагою до біоценозів асканійського степу (Рогожа 2020).

З найпримітніших досліджень довоєнного часу — аналіз формування острівних популяцій ховрахів завдяки перенесенню їх птахами (Іваненко 1935), аналіз складу зооценозів асканійського степу (Іваненко 1936) та змін степової фауни (насамперед Присивашся) під впливом агрокультури (Іваненко 1938, 1940a). Серед доробків цього часу й стаття про один із ключових видів степових гризунів — полівку гуртову, *Microtus socialis* (Іваненко 1940b). Ці праці були неодноразово цитовані асканійськими і причорноморськими колегами, зокрема й стосовно знахідок курганцевих мишей та відсутності у зборах (у складі фауни) білозубок білочеревої (*Crocidura leucodon*) та строкатки степової (*Lagurus lagurus*) (Іваненко 1936, 1938)¹.

До теми степової фауни дослідник звертався і в повоєнні роки, відновившись на роботі в Херсонському педінституті (з 1944 р.), зокрема аналізуючи колишнє і сучасне поширення бабаків у Асканійському степу (Іваненко 1948). Подальші дослідження пов'язані з роботою в Таджикистані (1949–1962), де дослідник працював над докторською, об'єктом якої стали свиня дика (*Sus scrofa*) та її морфогенетичні особливості в різних частинах ареалу. Тема докторської — «Постнатальний розвиток свині дикої у зв'язку з умовами навколишнього середовища» (рос.), що видано як однойменну монографію (Іваненко 1956). Цю саму тему він розглядав і ширше: в особовому архіві дослідника є неопублікована праця «Співвідносини з довкіллям розвиток тварин шляхом дезінтеграції в онтогенезі» (рос.) (за: Рогожа 2020).

Автору відомо близько 10 теріологічних праць дослідника, проте їх напевно було значно більше.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

У ланцюгу визначних персон Полтавського педінституту Іван Дем'янович був завідувачем кафедри зоології між тим, як нею завідувати М. І. Петрик (1945–1962) та М. Т. Шевченко (1974–1977). У цей період з ним працював і розбудовував Зоологічний музей педінституту ще один відомий зоолог-теріолог — Богдан Пилявський (роки в Полтаві — 1964–1974).

¹ Це стало частиною моделі з реконструкцією динаміки ареалу строкатки, на що вперше звернув увагу у своїх публікаціях І. Полішук, який відмітив, що перша поява виду в асканійському степу і в цілому в регіоні сталася лише за 14 років, у 1947 р.

Серед доробків дослідника — стаття пам'яті М. Шарлеманя, написана спільно з Є. Решетник (Іваненко & Решетник 1971), з якою він був разом в аспірантурі у В. Станчинського. Пам'яті дослідника присвячено низку біографічних досліджень: є стаття в ЕСУ (2007) та в матеріалах конференції з циклу «Каришинські читання» (Рогожа 2020) та розгорнутий огляд біографії (Самородов 2011)¹. Базовою працею про дослідника можна вважати нарис Є. Решетник «Пам'яті Івана Дем'яновича Іваненка» (1998).

Література

- Іваненко, И. Д. 1935. Могут ли птицы расселять млекопитающих? *Природа*, **24** (8): 72.
- Іваненко, І. Д. 1936. Матеріали до вивчення біоценозів заповідного степу Асканія-Нова. *Праці Науково-дослідного зоолого-біологічного інституту. Випуск 1*. Держмедвидав, Київ, Харків, 217–229.
- Іваненко, И. Д. 1938. К вопросу об изменениях в животном населении степи под влиянием агрокультуры. *Зоологический журнал*, **17** (5): 815–832.
- Іваненко, И. Д. 1940а. Изменение количества наземных позвоночных Присивашской степи в связи с агрикультурой. *Массовые размножения животных и их прогноз*. Тез. докл. экол. конф. Изд-во АН УССР, Киев, 31–33.
- Іваненко, І. Д. 1940b. *Microtus socialis* Pall. як основний компонент ценоза Присивашського степу. *Наукові записки Херсон. держ. пед. ін(ту ім. Н. К. Крупської*, № 1: 149–173.
- Іваненко, И. Д. 1948. О байбаке в Причерноморской степи Украины. *Природа*, № 11: 63–64.
- Іваненко, И. Д. 1956. Постнатальное развитие кабана в связи с условиями внешней среды. Изд. АН Таджикской ССР, Сталинобад, 1–233.
- Іваненко, И. Д., Е. Г. Решетник. 1971. Памяти Николая Ивановича Гавриленко. *Вестник зоологии*, № 2: 87–88.
- Решетник, Е. Г. 1998. Памяти Ивана Демьяновича Иваненко. В кн.: *Актуальні питання збереження і відновлення степових екосистем*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю заповідання асканійського степу. Асканія-Нова, 121–123.
- Рогожа, М. М. 2020. Професор І. Д. Іваненко: досвід створення просопографічного портрета. *Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі* (Міжнародна науково-практична конференція XXVII Каришинські читання), Полтава, 88–89.

ЗАГОРОДНЮК, І. Іван Іваненко — дослідник морфогенетики ссавців та степових фауністичних угруповань. — Нарис про знатного дослідника й педагога, представника наукової школи Володимира Станчинського, дослідника степової фауни. Іван Дем'янович пов'язав своє наукове життя з асканійським степом та регіоном таврійських і присиваських степів у цілому, вивчав як популяції окремих видів (ховрахи, полівки, бабаки), так і склад фауни та структуру зооценозів. Спеціальні дослідження (докторська дисертація) були пов'язані з вивченням морфологічних адаптацій свині дикої до умов існування в різних природних зонах. У дослідника було чимало різних афіліацій, основними з яких були Харківський, Херсонський, Таджицький та Полтавський педагогічні інститути та університети.

¹ На жаль, це видання відоме тільки за неповною бібліографією.

Василь Іздебський — теріолог, дослідник фауни Нижнього Придніпров'я

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Vasyl Izdebsky, a mammalogist, researcher of the fauna of the Lower Dnipro. — An essay on a researcher of mammals of the Taurian steppe region, who devoted himself to the study of regional fauna and its protection, the promotion of knowledge about the needs of nature protection and the dissemination of such knowledge through education. The researcher began his scientific career by studying the fauna of murine rodents of the Lower Dnipro, devoting considerable attention to unique fauna, including steppe birch mice and mound-building mice, and later to the analysis of rodent fauna in general. The second period of his work was associated with the study of game fauna, mostly of carnivorous mammals.

Біографічні деталі¹

Василь Михайлович Іздебський народився 16 травня 1931 р. у с. Новокиївка Каланчацького району Херсонської обл. Після закінчення школи вступив до Херсонського педагогічного училища, після якого (1950) був зарахований без вступних іспитів на природничий факультет Херсонського педінституту ім. Н. К. Крупської (Сталінський стипендіат, випуск 1954 р.).

Ще в студентські роки брав участь в експедиціях Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН) по регіону. Після навчання пройшов військову службу в Закавказзі (командир відділення розвідки та замполіт автороти). Після служби в армії отримав роботу асистента і старшого викладача кафедри зоології Херсонського педінституту, був деканом природничого факультету.

Рис. 1. Василь Михайлович Іздебський — викладач кафедри зоології Херсонського педінституту. Фото 1960-х рр., за сайтом ХПУ <https://bit.ly/3dpSNW5>

¹ Біографічні деталі та фото запозичено з вебсайту Херсонського педагогічного університету, зі статті пам'яті дослідника (Самсакова 2020).

Пройшов аспірантуру ІЗАН і 1965 р. захистив дисертацію на ступінь кандидата біологічних наук. Після захисту і до пенсії працював на природничому факультеті ХДПІ (загалом понад 40 років), пройшов шлях від доцента до завідувача кафедри зоології, був завідувачем підготовчого відділення та деканом природничого факультету.

Пошов з життя 28 жовтня 2005 р., похований в м. Херсон.

Ключові доробки в галузі теріології

Дисертаційне дослідження, як і всі подальші наукові доробки, були суто теріологічними; тема дисертації — «Гризуні Нижнього Подніпров'я (фауна, екологія, практичне значення)». Гризуни були його основним об'єктом досліджень і надалі.

Серед його наукових праць першого (дисертаційного) періоду панують результати досліджень гризунів Нижнього Подніпров'я, включно з описами окремих видів і груп, як от мишівок степових (Іздебський 1962), мишей курганцевих (Іздебський 1967а), а також гризунів загалом — їх історії досліджень (Іздебський 1967b) та огляду всіх наявних видів (Іздебський 1978).

У післядисертаційний період Василь Михайлович докладав зусилля до вивчення мисливської фауни. Базовою точкою його досліджень стало Гаврилівське державне мисливське господарство (сmt Велика Олександрівка). Це позначилося й на тематиці його наукових публікацій. Об'єктами його уваги стали вовки Північного Причорномор'я (Іздебський 1979), дикі свині Таврійських степів (Іздебський & Тарасов 1982), сучасний стан родини мустелових в регіоні Нижнього Дніпра (Іздебський & Роман 1998). Більшість праць останнього часу були у збірниках матеріалів конференцій¹.

Загалом Василь Іздебський є автором близько 70 наукових робіт.

Як теріолог він був членом Всесоюзного теріологічного товариства.

Основою життя Василя Іздебського була педагогічна діяльність в інституті: лекції, практичні заняття та польові практики.

Рис. 2. Під час екскурсійного заняття в Херсонському краєзнавчому музеї. Кінець 1970-х рр. <https://bit.ly/3EK74sZ>

¹ Серед них конференція з назвою «Жовтень та наука. Тези спільних доповідей викладачів та студентів» (1998). Що змушувало колег робити такі пропагандистські заходи — не відомо.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Василь Михайлович активно займався громадською роботою, був депутатом Херсонської міської ради, почесним членом Українського Товариства охорони природи, заступником голови обласного Товариства охорони природи, членом Товариства «Знання». Ним опубліковано понад 200 нарисів про природу Херсонщини (Самсакова 2020), протягом п'яти років він вів передачі «Вікно в природу» та «Рідна природа» на обласному телебаченні та радіо.

Василь Издебський був нагороджений почесними грамотами Міністерства освіти України, 9 медалями, 5 нагрудними знаками тощо. Йому надано звання «Почесний член Українського Товариства охорони природи» (1976) та «Відмінник охорони природи України» (1983).

Література

- Издебський, В. М. 1962. До екології мишівки степової на Херсонщині. *Збірник праць зоологічного музею (Київ)*, 31: 110–112.
- Издебський, В. М. 1967a. Материали к экологии курганчиковой мыши. *Материалы докладов научной конференции, посвященной 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР*. Киев, 37–41.
- Издебський, В. М. 1967b. История исследований грызунов Нижнего Приднепровья. *Материалы докладов научной конференции, посвященной 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР*. Киев, 14–23.
- Издебський, В. М. 1978. Грызуны Черноморского государственного заповедника. *50 лет Черноморскому государственному заповеднику*: Материалы республиканского семинара-совещания. Научная думка, Київ, 60–62.
- Издебський, В. М. 1979. Волки в Северном Причерноморье. *Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих*: Тезисы докладов Всесоюзного совещания. Москва, 107.
- Издебський, В. М., Н. А. Тарасов. 1982. Кабаны в Таврических степях Северного Причерноморья. *Тезисы докладов III съезда Всесоюзного териологического общества СССР. Том 2*. Москва, 221–222.
- Издебський, В. М., Е. Г. Роман. 1998. Современное состояние семейства куньих фауны Нижнего Днестра. *Октябрь и наука: областная научно-практическая конференция*. Тезисы совместных докладов преподавателей и студентов. Херсон, 111.
- Самсакова, І. 2020. Пам'ятаємо наших викладачів! (28 жовтня — 15 років з дня смерті Василя Михайловича Издебського). *Херсонський державний університет (вебсайт)*. 28.10.2020. <https://bit.ly/33507Vj>

ЗАГОРОДНЮК, І. Василь Издебський — териолог, дослідник фауни Нижнього Придніпров'я. — Нарис про дослідника теріофауни регіону Таврійських степів, який присвятив себе як вивченню регіональної фауни, так і її охороні, пропаганді знань про потреби охорони природи та поширення таких знань через просвіту й освіту. Дослідник почав свій науковий шлях з вивчення фауни мишовидих гризунів Нижнього Подніпров'я, присвятивши значну увагу унікальним представникам фауни, включно з мишівками степовими та мишами курганцевими, а згодом і аналізу фауни гризунів у цілому. Другий період був пов'язаний з вивченням представників мисливської фауни, переважно хижих ссавців.

Микола Калабухов — півстоліття дослідження ссавців

Оксана Марковська

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)
e-mail: ksenia.markovskaia@gmail.com; orcid: 0000-0002-2573-4524

MARKOVSKA, O. Mykola Kalabukhov — a half-century of mammal research. — Zoologist of the Plague Department of the Rostov Anti-Plague Institute, researcher at the Institute of Zoology of Moscow University, associate professor of the Department of Vertebrate Zoology of Leningrad University, deputy director of the Moscow Zoo, employee of the Moscow branch of the Military Medical Academy, professor at Kharkiv State University and head of the laboratory of the All-Union Anti-Plague Institute ‘Microbe’. From 1924 to 1975, he observed mammals in the wild and conducted experiments with them in the laboratory. He worked in different regions and oblasts: in the forests of Moscow and Smolensk oblasts, in the Don and Volga steppes and in the forest-steppe of Ukraine, in the Altai and Caucasus mountains, in the Volga Delta, in sandy and clay deserts of Kazakhstan and Turkmenistan and among hot rocks in the valley Araks.

Біографічні деталі

Микола Іванович Калабухов (1908–1990) — теріолог, натураліст, організатор лабораторних досліджень, дослідник природних осередків інфекційних хвороб, які переносяться гризунами. Народився 1 серпня 1908 р. в м. Кам’янську Донської обл. в родині вчительки та актора драматичного театру. З 1913 по 1924 рр. змінив низку шкіл у зв’язку з частими переїздами родини, закінчив шкільне навчання у Москві. З 1924 р. брав участь в дослідженнях гуртка юних біологів зоопарку, захопився дослідженням ссавців.

Влітку 1926 р. вступив на біофак МДУ, спеціалізувався по зоології хребетних. У 1930–1932 рр. працював у чумному відділі Ростовського мікробіологічного інституту. У 1932 р. — науковий співробітник Інституту зоології Московського університету. З 1936 р. — на кафедрі зоології хребетних Ленінградського університету, де викладав курс експериментальної екології тварин та організував лабораторію екології тварин. З 1940 р. — зав. екологічної лабораторії та заступник директора Московського зоопарку.

Рис. 1. Микола Іванович Калабухов — співробітник Військово-медичного інституту (1944 р.) (Калабухов 1978).

Під час Радянсько-Німецької війни працював у Санітарному інституті Червоної Армії. 29 травня 1946 р. захистив докторську дисертацію (в МДУ). З 1947 р. почав працювати завідувачем кафедри експериментальної екології тварин Харківського державного університету, де викладав курси лекцій «Загальна екологія тварин», «Теріологія» та «Експериментальна екологія». У 1951 р. повернувся до досліджень на протичумній станції в с. Приволзьке в околі Астрахані. У 1973–1977 рр. працював у Біолого-грунтового інституті Далекосхідного центру АН СРСР завідувачем лабораторії експериментальної екології. На пенсії працював на протичумній станції в с. Приволзьке. Помер 17 жовтня 1991 р., на 83 році життя.

Ключові наукові доробки

1924 р. вирушив у кінологічну експедицію до Алтаю (під кер. директора Новосибірського музею М. О. Кравкова), після чого остаточно вирішив стати біологом. Перші дослідження фауни дрібних ссавців проводив на хуторі в Ростовській області, куди приїздив відловлювати малих ховрахів для дослідження їхньої зимової сплячки. За результатами цих досліджень 1926 р. Калабухов опублікував свою першу статтю в «Трудах лабораторії експериментальної біології Московського зоопарка». У студентські роки вивчав чисельність і поширення ховраха жовтого в степах Північного Казахстану та фауну Східного Казахстану. Як визнає сам дослідник (Калабухов 1978), вирішальне значення у визначенні його життєвого шляху відіграла літня практика на Північно-Кавказькій станції захисту рослин від шкідників у 1927 р. Там, у станції Отаманській він допомагав визначати види тварин та слідкувати за якістю робіт по винищенню ховрахів. Також він мав дослідити питання, чи можуть ховрахи перепливати невеликі степові річки.

1928 р. вивчав річний цикл чумної епізоотії у малого ховраха, про що написав статтю для журналу «Гігієна та епідеміологія». Він так захопився темою епізоотології чуми у ховрахів, що 1930 р. взяв річну академічну відпустку і поїхав до Ростова проводити дослідження. У 1930–1932 рр. разом із Дмитром Расвським вивчав швидкість пересування ховрахів на різних ділянках степу. Взимку 1932/1933 рр. вони проводили облік мишоподібних гризунів у скиртах та перевіряли шляхом мічення їхню здатність розселятися. 1932 р. відряджений до с. Вдячне Ставропілля для боротьби зі спалахом чуми в популяціях хатніх мишей. Досліджував видовий склад гризунів у околицях населених пунктів та можливості їхнього переселення до інших селищ (Калабухов 1935). Досліджував пелетки хижих птахів.

1934 р. вирушив у експедицію в гори на Головний Кавказький хребет. Тут вивчав питання мінливості вмісту гемоглобіну та кількості еритроцитів у високогірних тварин, насамперед у мишаків та ховрахів. У лабораторних умовах проводив відповідні експерименти в барокамері на гризунах та інших тваринах, зокрема на тхорах.

Окрім зимової також експериментально досліджував літню сплячку в малих та жовтих ховрахів. У лабораторії екології Інституту зоології МДУ вивчав заціпеніння тварин за температури нижче 0°C, зокрема у кажанів. Також вивчав вплив охолодження на паразитичних тварин чи бактерій, які мешкають в організмі зимосплячих тварин. Зокрема, заражали кажанів трипаносо-мою, що відображено й у публікаціях (Калабухов & Левинсон 1936).

У лабораторії екології тварин у Біологічному інституті Ленінградського університету вивчав близькі види ссавців та форми одного виду, які мешкають у різних географічних зонах, зокрема крапчастого й малого ховрахів, а також жовтогрудого та європейського мишаків. Вивчав вплив світла і температури на ці дві пари близьких видів. У спогадах він зазначав, що роки роботи в цій лабораторії були одними з важливих у його науковому житті.

У Московському зоопарку Микола Іванович мав можливість працювати з різними тваринами. Зокрема він вивчав еколого-фізіологічні особливості лісових і степових тхорів та трьох видів лисиць. Досліджував як змінюється темп дихання у різних видів ссавців за різної температури повітря.

1946 р. опублікував II видання книги «Спячка животных» (Калабухов 1946). Дослідження на кафедрі експериментальної екології тварин ХДУ стосувалися сезонних змін в організмі різних видів гризунів. Підготував книгу «Методика экспериментальных исследований по экологии наземных позвоночных» (Калабухов 1951). У 1949 р. займався розробкою принадного методу боротьби з малим ховрахом у Південно-Східному Передкавказзі.

1951 р. вивчав особливості різних видів піщанок, щоб зрозуміти, які їхні відмінності сприяють розповсюдженню чумних епізоотій. Зокрема досліджував значення біохімічних особливостей крові піщанок для знешкодження чумних мікробів і токсинів. Досліджував пересування піщанок у зимовий час на островах у Волго-Ахтубинській заплаві; у 1954–1957 рр. вивчав особливості двох інших видів піщанок у Західній Туркменії. У 1969 р. займався розробкою методу боротьби з великою піщанкою.

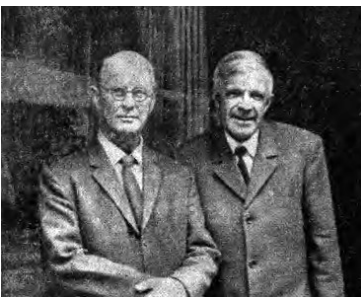

Рис. 2. Ч. Елтон і М. І Калабухов в Лондоні, 1970 р. (Калабухов 1978).

Під час війни брав участь у розробці заходів боротьби з туляремією та гризунами в умовах фронтової смуги. Серед праць того часу — «Заходи з боротьби з гризунами у вогнищах туляремії в період війни». Досліджував осередки зараження бійців кліщовим енцефалітом та лептоспірозом. По війні досліджував осередки зоонозів у околицях Оренбурга, Астрахані, на Ставропіллі. Також займався вивченням енергетичного балансу організму тварин, зокрема у мишаків європейського та жовтогрудого, ховрахів жовтого та тонкопалого; пізніше, 1966 р., досліджував енергетичний баланс строкаток степової та жовтої.

Останні роки присвятив дослідженню причин, які змінюють чутливість організму гризунів до інфекційних хвороб, зокрема впливу вітамінів Е та С. Загалом є автором більш ніж 150 публікацій, в т. ч. шести монографій.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

1978 р. опублікував книгу «Жизнь зоолога», а в 1985 р. вийшла друком «Спячка млекопитающих» (Калабухов 1985; Олигер 2010).

Нагороджений орденом «Червоної зірки», медалями «За оборону Москви» та «За перемогу над Німеччиною». У 1942 р. вибраний членом-кореспондентом Лондонського зоологічного товариства. У 1952 р. за дослідження епізоотології чуми ховрахів і обґрунтування заходів щодо оздоровлення природного осередку в степах Передкавказзя разом з іншими дослідниками отримав Державну премію в галузі науки і техніки.

Література

- Калабухов, Н. И. 1935. Закономерности массового размножения мышевидных грызунов. *Зоологический журнал*, **14** (2): 209–242.
- Калабухов, Н. И., Л. Б. Левинсон. 1936. Действие низких температур на трипанозом (*Trypanosoma equiperdum*) в организме млекопитающих. *Доклады АН СССР*, **1** (1): 44–48.
- Калабухов, Н. И. 1946. *Спячка животных. 2-е издание*. Советская наука, Москва, 1–184.
- Калабухов, Н. И. 1951. *Методика экспериментальных исследований по экологии наземных позвоночных*: Учебное пособие для биолого-почвенного факультета государственных университетов. Советская наука, Москва, 1–177.
- Калабухов, Н. И. 1978. *Жизнь зоолога. (Полвека изучения млекопитающих и других животных)*. Издательство Московского университета, Москва, 1–183.
- Калабухов, Н. И. 1985. *Спячка млекопитающих*. Наука, Москва, 1–260.
- Олигер, И. М. 2010. Славная десятка. Мои друзья — зоологи. *Научные труды Государственного природного заповедника Приурский*, **23**: 16–91.

МАРКОВСЬКА, О. Микола Калабухов — півстоліття дослідження ссавців. — Зоолог чужного відділу Ростовського протичумного інституту, науковий співробітник Інституту зоології Московського університету, доцент кафедри зоології хребетних Ленінградського університету, заступник директора по науковій частині Московського зоопарку, співробітник Московської філії Військово-медичної академії, професор Харківського державного університету й завідувач лабораторії Всесоюзного протичумного інституту «Мікроб». Із 1924 по 1975 рр. спостерігав за ссавцями в природних умовах і ставив з ними експерименти в лабораторії. Працював у різних краях і областях: у лісах Підмосков'я і Смоленщини, Донських і Приволзьких степах і в лісостеповій Україні, у горах Алтаю і Кавказу, в дельті Волги, в піщаних та глинистих пустелях Казахстану і Туркменії і серед розпечених скель у долині Араксу.

Микола Кашченко як теріолог та один із основоположників академічних зоологічних досліджень в Україні

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Mykola Kashchenko as a mammalogist and one of the founders of academic zoological research in Ukraine. — One of the founders of academic zoological work in Ukraine, the first academic zoologist (1918) and director of the Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences (1919–1926). Mykola Kashchenko is known for his zoological research mainly during his work in Siberia (1891–1912), in particular as the author of keys to mammals and a number of new species of mammals from Siberia, Turkestan, Transbaikalia, Altai, and Yakutia. His return to Ukraine in 1912 was connected with the beginning of his work at Kyiv Polytechnic, where he was head of the Department of Zoology. Later, the researcher switched to horticulture, although for many years he took care of zoology as chairman of the UAS Faunistic Committee and director of the UAS Zoological Museum.

Біографічні деталі

Микола Кашченко народжений 5 квітня (07.05 с.с.) 1855 р. на хут. Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині Вільнянський район Запорізької обл.). Навчання почав у Московському університеті (1875–1876), закінчив Харківський університет (1880), де був залишений для підготовки до професорського звання, працював у 1884–1886 рр. приват-доцентом кафедри порівняльної анатомії (Чувікіна & Кваша 2012).

Кашченко Микола Феофанович — зоолог широкого профілю, ембріолог, лікар, селекціонер, громадський діяч, академік Української АН (з 1918 р.), ініціатор створення низки академічних структур природничого спрямування, включно з Зоологічним музеєм УАН. Його перші наукові доробки, на яких він формувався як фахівець, були теріологічними.

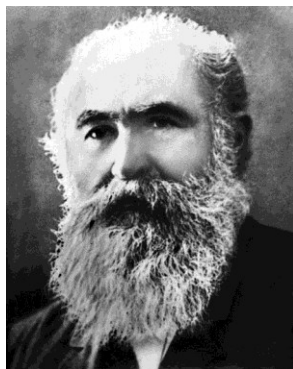

Рис. 1. Микола Кашченко. Фото з ЕСУ, найімовірніше, стосується київського періоду, не раніше 1918 р.

Доктор медицини (1884) та доктор зоології (1891). У 1886–1888 рр. перебував у науковому закордонному відрядженні, під час якого обраний дійсним членом Міжнародного анатомічного товариства. Професор із 1888 р. Протягом наступних 14 років (1888–1912) працював у Томському університеті: спочатку екстраординарним, а з 1891 р. ординарним професором кафедри зоології та порівняльної анатомії; у 1893–1995 — його ректор. Майже всі роки роботи там (1889–1912) був директором Зоологічного музею, якому передав колекцію хребетних, зібрану ним в експедиціях по Сибіру. 1895 року заснував Західносибірське товариство сільського господарства.

Після переїзду до Києва пережив важкий інсульт, але відновився. Від 1912 р. і до обрання академіком УАН восени 1918 р. — професор кафедри зоології Київської політехніки. Тоді ж, у 1913 р., відповідно до задач факультету, заснував Акліматизаційний сад, який був приречений на два «перезаснування», останній закладений на приватній ділянці й нині у складі Національного ботанічного саду НАНУ. Кашенко був керівником цього саду протягом 1913–1935 рр. При заснуванні УАН восени 1918 р. був обраний академіком УАН, і протягом 1919–1926 рр. — номінальний директор Зоологічного музею УАН (з 1921 ВУАН) у Києві. Пішов з життя у віці 79 років, 29.03.1935, в Києві, похований на Лук'янівському цвинтарі.

Ключові наукові доробки

Микола Кашенко на початках своєї наукової діяльності, надто під час роботи в Томському університеті був знаним теріологом (не садівником). Ссавцям присвячені його праці 1898–1912 років. Однією з перших його теріологічних праць стала «До питання про одночасне існування людини й мамута» в Працях X археологічного з'їзду в Ризі 1896 р. (опубл. 1899 р.). Згодом він видав перший для тогочасної імперії регіональний визначник ссавців — «Визначник ссавців Томського краю» (Кашенко 1900). Його відомими й широко цитованими працями стали «Результати алтайської зоологічної експедиції 1898 р. Хребетні» (Кашенко 1899), «Огляд ссавців Західного Сибіру і Туркестану. Випуск 1: Chiroptera, Insectivora» (Кашенко 1905) тощо.

За цими матеріалами він описав 2 нові роди, 5 видів і низку підвидів ссавців з Алтаю та Сибіру. Серед них — алтікола (альпійська «полівка») плоско-голова *Alticola strelzowi* Kastschenko, 1899, бабак сірий *Marmota baibacina* Kastschenko, 1899, мідія тибетська *Sorex thibetanus* Kastschenko, 1905, нічниця сибірська *Myotis sibiricus* Kastschenko, 1905, рід і вид землерийок *Chodsigoa salenskii* Kastschenko, 1907, підковик бухарський *Rhinolophus bocharicus* Kastschenko & Akimov, 1917.

Серед інших таксонів, нині визнані як підвиди, — географічні раси борсука азійського *Meles leucurus sibiricus* Kastschenko, 1900 (вкл. з *altaicus* Kastschenko, 1902 та *raddei* Kastschenko, 1902), крота алтайського *Talpa altaica suschkini* Kastschenko, 1905 (опис як виду), тхора степового *Mustela*

eversmanni michnoi Kastschenko, 1910, полівок східної *Alexandromys fortis michnoi* Kastschenko, 1910 (опис як виду) та брандтової *Lasiopodomys brandtii aga* Kastschenko, 1912 (описано як вид). На честь його названо кілька видів, зокрема бабака *Marmota kastschenkoii* Stroganov et Judin, 1956 з Алтаю.

Він один з перших зробив ревізію даних щодо статусу коня Пржевальського (Кашенко 1907), почав готувати огляди колекцій, як-от колекцій ссавців із Забайкалля (Кашенко 1910), провів ревізію пацюків Сибіру і Туркестану (Кашенко 1912a–b). (Огляд публікацій: Бевз 2017) Подальші доробки, після переїзду до Києва, були пов'язані з садівництвом. Проте, як ініціатор створення Зоологічного музею УАН та академік, він залишився номінальним зоологом, очоливши 1919 р. створений у рамках розбудови УАН «Фауністичний комітет» та виконуючи обов'язки директора Зоологічного музею УАН (фактично ним був Каравасєв, звіт тут: Каравасєв 1926), проте по суті займався тільки своїм київським дітищем — Акліматизаційним садом УАН, який він очолював усі роки перебування в Києві, аж до смерті (1913–1935).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Увійшов до дюжини перших академіків УАН, призначених 14.11.1918 наказом Гетьмана Скоропадського, по відділу фізико-математичних наук (разом із В. Вернадським, С. Тимошенком та П. Тутковським. Докладний аналіз внеску М. Кашенка в розбудову УАН подано в монографії «Перші академіки Української Академії Наук» (ДНТБ України, 2018: 83–96), де зокрема відтворено його пропозиції, що увійшли до «Збірника праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві» (1919).

У цього видання є такі розробки М. Кашенка (тут «Українська Академія Наук» подано скорочено як УАН): «Програма Музею Антропології та Етнографії при УАН», «Про лабораторію експериментальної зоології при УАН», «Про Зоотомічну Лабораторію УАН», «Деякі гадки про організацію Зоологічного Музею при УАН», «Про необхідність утворення при УАН Акліматизаційного Саду». Останній став його дітищем.

Про М. Кашенка є 53 праці, абсолютна більшість — про його садівничі доробки. Серед інших — «Наукова діяльність М. Ф. Кашенка в галузі зоології» О. Маркевича та Ю. Квитницького-Рижова (1951), «Внесок академіка М. Ф. Кашенка у розвиток музейної справи в Україні» О. Романець та С. Рудої (2001).

Рис. 2. Микола Кашенко (сивий) в Акліматизаційному саду. Фото з ЕСУ. Найімовірніше, поруч — Семен Лубкін, незмінний його помічник у справі розбудови Акліматизаційного саду. Найімовірніше, фото в третьому саду, закладеному 1922 р. на вул. Мечникова (тоді «Собача тропа»), біля будинку академіка.

Проте й у садівничий період інтерес до зоології не припинявся — окрім виконання обов'язків директора Зоомузею важливо, що його помічником у саду незмінно був С. Лубкін, таксидерміст ЗМ. В Академії наук М. Кашенко очолював її Фізико-математичний відділ та кафедру акліматизації.

Кашенко брав активну участь у діяльності товариств дослідників природи в Санкт-Петербурзі, Томську, Москві, Харкові, Києві. Відомий він також із часів роботи в Томську опікунством початковою освітою та активною позицією щодо дозволу жінкам слухати лекції на медичному факультеті (ЕСУ).

Як фахівець широкого профілю, мав доробки в ембріології хребетних та вивченні онтогенезу людини; вивчав формування мезенхіми тощо. Мав низку нагород часів царату, зокрема орден Святого Станіслава II ст. (1894), орден Святої Анни II ст. (1899), Орден Святого Володимира IV ст. (1906) та ін.

Література

- Бевз, Н. О. (укл.). 2017. *Академік Кашенко М. Ф. Бібліографічний список (110 назв)*. ДНТБ України, Київ, (Серія: ДНТБ України. Бібліогр. список; № 6832). URL (pdf): <https://bit.ly/3ewHNa1>
- Караваев, В. 1926. Короткий нарис розвитку й сучасного стану Зоологічного Музею У.А.Н. *Труди Фізико-Математичного Відділу Укр. АН*, 4 (2): 21–30. (Збірник праць Зоол. музею; ч. 1).
- Кашенко, Н. Ф. 1899 (1900). *Результаты Алтайской зоологической экспедиции 1898 года. Позвоночные*. Томск, 1–158. (Серія: Известия Томского университета; Кн. 6).
- Кашенко, Н. Ф. 1900 (1901). *Определитель млекопитающих животных Томского края, с приложением краткого описания способов их первоначальной обработки*. М. Н. Кононов, Томск, 1–24, 47 табл. (Серія: Известия Томского университета; Кн. 18).
- Кашенко, Н. Ф. 1905. Обзор млекопитающих Западной Сибири и Туркестана. Вып. 1: Chiroptera, рукокрылые, Insectivora, насекомоядные. Типо-литография М. Н. Кононова, Томск, 1–102. (Серія: Известия Томского университета; Кн. 27. Пар. 3).
- Кашенко, Н. Ф. 1907. К вопросу об Equus przewalskii Poljakow. *Ежегодник Зоологического Музея Императорской академии наук*, 12: 177–194.
- Кашенко, Н. Ф. 1910. О коллекции млекопитающих из Забайкалья. *Ежегодник Зоологического Музея Императорской академии наук*, 15: 267–298.
- Кашенко, Н. Ф. 1912a. Крысы и заместители ихъ въ Западной Сибири и Туркестане (съ зоогеографической картой). *Ежегодник Зоологического Музея Императорской АН*, 17: 370–390.
- Кашенко, Н. Ф. 1912b. Новыя изслѣдованія по маммологіи Забайкалья. *Ежегодник Зоологического Музея Императорской АН*, 17 (3–4): 390–420.
- Чувікіна, Н. В., В. В. Кваша. 2012. Кашенко Микола Феофанович. *Енциклопедія Сучасної України on-line*. Ред. І. М. Дзюба та ін. Ін-т енцикл. досл. НАНУ, Київ, URL: <https://bit.ly/3HmCpm3>

ЗАГОРОДНЮК, І. Микола Кашенко як теріолог та один із основоположників академічних зоологічних досліджень в Україні. — Один із фундаторів академічної зоологічної роботи в Україні, перший академік-зоолог (1918) і директор Зоологічного музею УАН (1919–1926). Микола Кашенко відомий своїми зоологічними дослідженнями переважно у період роботи в Сибіру (1891–1912), зокрема як автор визначників і низки нових видів ссавців з Сибіру, Туркестану, Забайкалля, Алтаю, Якутії. Повернення на Батьківщину 1912 р. пов'язано з початком роботи у Київській Політехніці, де він очолив кафедру зоології. Надалі дослідник переключився на садівництво, хоча довгі роки опікувався зоологією, як голова Фауністичного комітету УАН та директор Зоологічного музею УАН.

Ірина Ковальова — дослідниця морфології та еволюції кажанів

Ігор Загороднюк, Наталія Жукова

Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I., N. ZHUKOVA. Iryna Kovalyova, a morphologist, evolutionist, researcher of morphology and evolution of bats. — An essay on a scientist who devoted her entire life to studying the functional morphology of bats and their adaptations to flight and their evolution, especially in connection with the specifics of wing balloons, chest, lungs, and diaphragm. A graduate of Kyiv State University, Iryna Kovaleva (1956–2018) worked all her life in the Department of Morphology at the Institute of Zoology of the Ukrainian Academy of Sciences, where she went from graduate student to senior researcher. She authored more than 110 scientific publications in various journals of Ukraine and the world. Iryna Kovalyova was one of the most active participants in the institute's expeditions and scientific conferences.

Біографічні деталі

Ірина Михайлівна Ковальова народилася 3 січня 1956 р. в м. Москві. Навчалася в Київському державному університеті, який закінчила у 1980 р., здобувши спеціальність «біологія». Після КДУ рік працювала лаборантом у середній школі, з 11.1974 — в Інституті зоології АН УРСР у відділі еволюційної морфології хребетних. У 1988 р. захистила дисертацію кандидата біологічних наук; мала звання старший науковий співробітник (20.09.2007). Неодноразово була в.о. завідувача відділом, в якому працювала.

2011 р. представила до захисту докторську дисертацію, але захист не відбувся. Була заміжня; мала доньку, чоловік — науковець, Леонід Тараборкін (1955–2020), з яким Ірина Михайлівна мала низку спільних статей. Пішла з життя після тривалої хвороби, 11.02.2018. Похована в Києві, на Звіринецькому цвинтарі.

Рис. 1. Ірина Ковальова. Фото з особової справи в архіві ІЗАН, аркуш обліку кадрів за 14.11.1987. Редаговано.

Ключові доробки в галузі теріології

Дисертація мала назву «Морфо-екологічні особливості будови грудної клітки рукокрилих», захищена 1988 р. (керівник — М. Ковтун). З 1994 р., коли відділ очолив д.б.н. М. Ковтун, зусилля дослідниці зосереджені на функціональній морфології та екоморфології кажанів, розробці концепції походження кажанів, вивченні їхніх адаптацій до польоту, зокрема особливостей дихальної системи та органів локомоції (Kovalyova 1995, 2014). Ірина Ковальова багато уваги приділяла й вивченню біології кажанів.

Автор 110 наукових праць, включно з монографією і навчальним посібником. Період публікаційної активності випадає на 1980–2018 рр. Найцитованішими теріологічними публікаціями (тут назви подано скорочено, без додаткової латини) є такі: «Аналіз добової активності кажанів помірних широт» (Ковальова 2007: 8 цит.); «Вплив сили тяжіння на адаптацію форми та функції грудної клітки рукокрилих» (2002: 6 цит.), «Емпірична оцінка адаптивних перетворень у грудній клітці кажанів методами кластерного аналізу» (англ.) (Kovalyova & Taraborkin 2001); «Сучасний статус та розповсюдження *Barbastella barbastellus* в Україні» (Ковалева & Тараборкин 2001: 5 цит.), «Морфофункціональні особливості літальної перетинки рукокрилих у зв'язку з еволюцією ряду» (Ковалева 2013: 4 цит.), «Еволюція кажанів у світлі адаптаційних перетворень дихальної системи» (англ.) (Kovalyova 1995).

2011 р. І. Ковальова представила докторську дисертацію «Закономірності морфофункціональної організації респіраторної системи кажанів», проте захист скасували через певні бюрократичні недоліки. Попри це, дослідниця продовжувала працювати у своєму напрямку і публікувала нові статті.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Ірина Ковальова — завжди привітна колега, усміхнена, доброзичлива. особливістю наукової роботи Ірини була завжди висока відповідальність за якість кожного факту, кожної ілюстрації, кожного посилання.

Її останні дослідження пов'язані з вивченням механізмів адаптації респіраторної системи кажанів протягом онто- та філогенезу, з урахуванням екологічних факторів (сила тяжіння, парціальний тиск кисню) та етологічних особливостей (антиортостатичне положення, особливості локомоції, стратегія кормодобування). Дослідниця запропонувала ідею, за якою літальні болони кажанів беруть участь у метаболізмі тварин на всіх стадіях онтогенезу (Ковалёва 2008 та ін.) і могли виникнути у процесі ембріогенезу предкових форм.

Рис. 2. Ірина Ковальова на доповіді в НУБіП у рамках 11 конференції «Морфологія нового століття» з нагоди 100-річчя від дня народження С. Ф. Манзія. Фото з сайту НУБіП, 26–27.09.2013 р.

Завжди дбала про підготовку статей англійською та представленість результатів у різних типах видань різних країн. Попри те, що її тематика була надто вузькою, вона вміла знайти шляхи виходу її даних на загальнобіологічні теми, як от походження кажанів та адаптації їх до польоту.

1994 р. отримала диплом стипендіата 1993–1994 рр. від Міжнародного наукового фонду Дж. Сороса за проблемою біорізноманіття.

Ірина Михайлівна була членом Групи спеціалістів з кажанів Міжнародного Союзу Охорони Природи (Chiroptera Specialist Group of IUCN's Species Survival Commission). Відповідно, вона стала одним зі співавторів Європейського плану дій щодо підковика великого (1999).

Сторінка про дослідницю на сайті ІЗАН: <https://bit.ly/33Tsypo>

Профіль дослідниці в гугл-академії ($h = 4$): <https://bit.ly/3GO2IY6>

Література

- Ковалева, И. М., Л. А. Тараборкин. 2001. Современный статус и распространение *Barbastella barbastellus* (Chiroptera, Vespertilionidae) в Украине. *Вестник зоологии*, **35** (3): 79–84.
- Ковальова, І. М. 2007. Аналіз добової активності кажанів (Chiroptera) помірних широт. *Вісник Білоцерківського державного аграрного університету*, **47**: 180–183.
- Ковалёва, И. М. 2008. Строение и функции кожи летательных перепонок рукокрылых (Vespertilionidae, Chiroptera). *Вестник зоологии*, **42** (6): 525–534.
- Ковалёва, И. М. 2013. *Морфофункциональные особенности летательной перепонки рукокрылых (Mammalia, Chiroptera) в связи с эволюцией отряда*. Институт зоологии НАН Украины, Киев, 1–88. (Серия: Вестник зоологии; Отдельный выпуск 27).
- Kovalyova, I. M. 1995. Bats evolution in the light of adaptational transformations of the respiratory system. *Myotis (Bonn)*, **32**: 9–19.
- Kovalyova, I. M., L. A. Taraborkin. 2001. The empirical estimation of adaptive transformations in the Bats' thorax using the cluster analysis methods. *Proceedings VIII European Bat Research Symposium (EBRS). Volume 2*. Krakow, 59–80.
- Kovalyova, I. M. 2014. Key morphofunctional transformations in the evolution of chiropterans (Mammalia, Chiroptera). *Russian Journal of Developmental Biology*, **45** (6): 324–336.
- Kovalyova, I. M. 2015. Comparative aspects of the morphogenesis and morphology of the wing membranes of bats (Chiroptera) and flying lemurs (Dermoptera). *Vestnik zoologii*, **49** (4): 361–368.

ЗАГОРОДНЮК, І., Н. ЖУКОВА. Ірина Ковальова — морфолог, еволюціоніст, дослідниця морфології та еволюції кажанів. — Нарис про науковицю, що все життя присвятила вивченню функціональної морфології кажанів та їхньої адаптації до польоту, вивченню питань їх еволюції, надто у зв'язку з особливостями крилових болон, грудної клітки, легень та діафрагми. Випускниця Київського державного університету, Ірина Ковальова (1956–2018) працювала все життя у відділі еволюційної морфології хребетних Інституту зоології АН УРСР (згодом НАН України), де пройшла шлях від аспірантки до старшого наукового співробітника. Є автором понад 110 наукових публікацій у різних виданнях України й світу. Ірина Ковальова — один з найактивніших учасників експедицій інституту та наукових конференцій.

Ковтун Михайло Фотійович — еволюційний морфолог, ембріолог

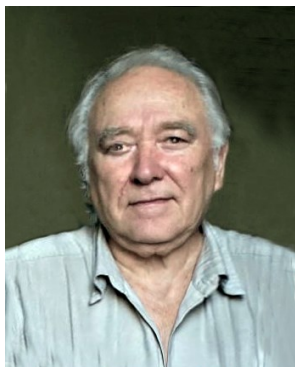
Ганна Шевердюкова

Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)
e-mail: hstramontana@gmail.com; orcid: 0000-0002-4626-0364

SHEVERDYUKOVA, H. Kovtun Mykhailo Fotiyovych, an evolutionary morphologist and embryologist. — An essay about the famous Ukrainian zoologist, doctor of biological sciences, professor M. F. Kovtun, whose long-term scientific activity is connected with the Institute of Zoology of NAS of Ukraine. Mykhailo Kovtun was a specialist in the field of comparative and evolutionary morphology and embryology of vertebrates. The objects of his research were bats. Having studied the structure of locomotive organs, as well as the specifics of embryonic development of the cranium and limbs of bats, Mykhailo Kovtun substantiated his theory on the origin and evolution of this unique group of mammals. Mykhailo Kovtun authored more than 170 scientific papers, about 100 of which are theriological.

Біографічні деталі

Ковтун М. Ф. народився 13 березня 1937 р. в с. Германівка Обухівського р-ну Київської обл. У 1954 р. переїхав до Києва, де закінчив технічне училище та отримав спеціальність слюсаря-збірника 5-го розряду. Близько року працював на авіапідприємстві (завод ім. Антонова). Після закінчення служби в Армії (начальник радіостанції, Московський воєнний округ) у 1959 р. вступив до Київського медичного університету, який закінчив у 1964 р. за спеціальністю «стоматологія»; два роки працював у Кагарлицькій районній лікарні.

У 1966 р. вступив до аспірантури Інституту зоології АН УРСР. Після захисту кандидатської дисертації «Особливості іннервації і морфо-функціональний аналіз м'язів плеча, що діють на ліктьовий суглоб деяких ссавців» (1969 р.) залишився працювати у відділі еволюційної морфології хребетних Інституту зоології АН УРСР на посаді молодшого наукового співробітника, а вже 1971 р. обраний на посаду старшого наукового співробітника. Дисертацію доктора біологічних наук «Порівняльна морфологія та еволюція органів локомоції рукокрилих» захистив у 1981 р. Створив лабораторію морфологічних досліджень систем органів рукокрилих у 1982 р.

Рис. 1. Ковтун Михайло Фотійович. Фото автора, 2018 р.

Очоловав Відділ еволюційної морфології хребетних Інституту зоології з 1984 по 2012 рр. У 1994 р. отримав звання професора. Протягом 1999–2006 рр. обіймав посаду заступника директора ІЗАН з наукової роботи.

Пішов із життя 9 жовтня 2020 р. Похований на Байковому цвинтарі.

Ключові доробки в галузі теріології

Михайло Ковтун — відомий спеціаліст у галузі порівняльної та еволюційної морфології, порівняльної анатомії та ембріології хребетних. Ним виконані фундаментальні дослідження системи органів локомоції та периферійної нервової системи рукокрилих (Ковтун 1978). На основі результатів власних досліджень були розглянуті шляхи та закономірності еволюційних перебудов органів і систем рукокрилих, створено теорію походження та еволюції цієї унікальної групи ссавців.

У своїх працях М. Ф. Ковтун використовував дані порівняльної морфології для розв'язання питань систематики, філогенії, екології та еволюції; вперше сформульована ідея спеціалізації органів і організму (Ковтун 1984). Запропонована оригінальна теорія походження рукокрилих від спільного кореня з приматами та змодельований шлях історичного розвитку групи. Створена концепція еволюції крила в результаті адаптивних перебудов бігаючої п'ятипалої кінцівки комахоїдного прашура та концепція еволюції самого польоту (Ковтун 2017). Також запропоновані тести для розшифровки протікання еволюційних процесів, адаптивної перебудови органів, швидкості еволюційних перебудов та каналізуючої ролі певних факторів середовища.

Із 1986 р. М. Ф. Ковтун, продовжуючи функціонально-морфологічні та екоморфологічні дослідження, започаткував новий напрям — вивчення конкретних ембріогенезів та органогенезів. Дослідження в цій галузі розпочалися теж із рукокрилих: були досліджені послідовні стадії пренатального розвитку окремих представників цієї групи тварин, вивчено формування складових структур хрящового і кісткового черепа (Ковтун & Лихотоп 1994), особливості гістогенезу літальної перетинки, виявлені особливі механізми розвитку та росту елементів скелета кінцівок в ембріогенезі (Ковтун & Житников 1995; Ковтун & Леденев 1999). Всі одержані дані щодо ембріонального розвитку були залучені до теорії походження та еволюції рукокрилих. Запропонована морфологічна модель перехідної стадії в еволюції групи й перехідної форми; обґрунтовано положення щодо паралелізму еволюції прашурів рукокрилих і приматів на одній із ранніх стадій філогенезу.

Михайло Фотійович підготував загалом 17 кандидатів та 2 докторів біологічних наук. Десять кандидатських і одна докторська дисертація, з-поміж виконаних під його керівництвом, мали теріологічне спрямування:

Ковальова І. М. «Морфо-екологічні особливості будови грудної клітки рукокрилих (Mammalia, Chiroptera)» (1988); Лихотоп Р. Й. «Ембріональний розвиток черепа рудої вечірниці (*Nyctalus noctula*)» (1989); Леденев С. Ю. «Розвиток і ріст

скелета кінцівок рудої вечірниць (*Nyctalus noctula*) в пренатальному онтогенезі» (1990); Жукова Н. Ф. «Функціональна морфологія і еволюція травної системи рукокрилих» (1993); Омельковець Я. А. «Порівняльний аналіз центральних відділів дистантних аналізаторів комахоїдних і рукокрилих» (1993); Пасічник С. В. «Тенденції становлення щелепного апарату і скронево-потиличної ділянки черепа у деяких риучих гризунів» (1994); Дзеверін І. І. «Краніометрична мінливість і еволюція нічних (Chiroptera, Vespertilionidae: *Myotis*) Палеарктики» (1995); Тятенкова Н. М. «Пренатальний морфогенез структурних компонентів носової порожнини ссавців» (докторська дисертація) (1998); Білецька М. Г. «Піднебінно-носовий комплекс ссавців (порівняльна анатомія, ембріологія, еволюція)» (2004); Степанюк Я. В. «Морфо-екологічна характеристика центральних відділів нюхового та зорового аналізаторів деяких ссавців» (2004); Закревська І. П. «Особливості організації судинного русла хвоста напівводних гризунів як органу терморегуляції» (2008).

Надалі М. Ф. Ковтун спільно зі своїми учнями продовжив дослідження особливостей ембріогенезу у представників інших класів хребетних (птахів, рептилій, амфібій); серію робіт присвятив теоретичним узагальненням щодо питань еволюції, онтогенезу і філогенезу, а також мінливості.

Загалом, М. Ф. Ковтун є автором понад 170 робіт (серед яких 9 монографій), з яких близько 100 — теріологічного спрямування.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Ковтун М. Ф. входив до складу Всесоюзного теріологічного та Українського теріологічного товариств. У 1985 р. під його керівництвом організована та проведена П'ята Всесоюзна конференція з питань дослідження кажанів і 1988 р. впорядковано том її праць (<https://bit.ly/3Gn7MwM>).

Протягом багатьох років Михайло Фотійович був членом Спеціалізованої вченої ради з захисту докторських та кандидатських дисертацій за спеціальністю 03.00.08 — зоологія. Входив до складу редакційних колегій журналів трьох фахових видань — «Вестник зоологии», «Вісник Черкаського державного університету», «Праці Теріологічної школи».

Рис. 2. В експедиції із загоном зоологів. Михайло Фотійович — перший справа. Ймовірно, це експедиція до Монголії, 1988 рік. Фото з архіву відділу еволюційної морфології ІЗАН.

У 1997 р. за цикл праць з морфології та еволюції рукокрилих М. Ф. Ковтуну присуджено премію імені І. І. Шмальгаузена НАН України.

Займався Михайло Фотійович і викладацькою діяльністю. Читав лекції з порівняльної анатомії хребетних, філогенетики та антропології. Спільно з колегами з Харківського національного педагогічного університету видав посібник «Порівняльна анатомія хребетних» (у двох частинах; 2002–2003 рр.), підручника «Порівняльна анатомія хребетних» (2005 р.) та посібника «Еволюційно-екологічні аспекти зоології хребетних» (2019 р.).

У 2007 р. Михайла Фотійовича Ковтуна нагороджено відзнакою НАН України «За професійні здобутки».

Література

- Білецька, М. Г., М. Ф. Ковтун, Р. Й. Лихотоп. 2006. *Піднебінно-носовий комплекс ссавців (порівняльна анатомія, ембріологія, еволюція)*. Вежа, Луцьк, 1–166.
- Дзевєрин, И. И., Е. И. Кожурин. 2007. Михаил Фотиевич Ковтун. *Plecotus et al.*, **10**: 88–89.
- Ковтун, М. Ф. 1978. *Аппарат локомоции рукокрылых*. Наукова думка, Киев, 1–230.
- Ковтун, М. Ф. 1984. *Строение и эволюция органов локомоции рукокрылых*. Наукова думка, Киев, 1–304.
- Ковтун, М. Ф., Р. Й. Лихотоп. 1994. *Эмбриональное развитие черепа и вопросы эволюции рукокрылых*. Наукова думка, Киев, 1–304.
- Ковтун, М. Ф., А. Я. Житников. 1995. Пролиферация и метаболизм хондроцитов хрящевых закладок растущей грудной конечности рыжей вечерницы. *Вестник зоологии*, № 2–3: 78–85.
- Ковтун, М. Ф., С. Ю. Леденев. 1999. Рост и развитие конечностей рукокрылых. *Вестник зоологии*. Отд. вып. № 12: 1–82.
- Ковтун, М. Ф. 2017. О происхождении полета у рукокрылых (Chiroptera): предшествовало ли планирование активному полету? *Зоологический журнал*, **96** (5): 537–546. <https://doi.org/10.7868/S0044513417050063>
- Монченко, В. І. 2007. Михайло Фотійович Ковтун (до 70-річчя з дня народження). *Вестник зоологии*, **41** (4): 381–382.

ШЕВЕРДИУКОВА, Г. Ковтун Михайло Фотійович — еволюційний морфолог, ембріолог. — Нарис про відомого українського зоолога, доктора біологічних наук, професора М. Ф. Ковтуна, чия багаторічна наукова діяльність пов'язана з Інститутом зоології НАН України. М. Ф. Ковтун — спеціаліст у галузі порівняльної та еволюційної морфології та ембріології хребетних. Об'єктом досліджень Михайла Фотійовича були рукокрилі. Досконало вивчивши будову органів локомоції, а також особливості ембріонального розвитку черепа і кінцівок рукокрилих, дослідник обґрунтував свою теорію походження та еволюції цієї унікальної групи ссавців. Ковтун М. Ф. залишив по собі понад 170 наукових робіт, близько 100 з яких мають теріологічне спрямування.

Ганна Захарівна Козлова — дослідниця фауни ссавців Середнього Придніпров'я другої половини XX ст.

Максим Гаврилюк

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси)
e-mail: gavrilyuk.m@gmail.com, orcid: 0000-0001-5729-8184

GAVRILYUK, M. Hanna Zakharivna Kozlova, a researcher of the mammal fauna of the Middle Dnipro Region of the late XX century. — Hanna Kozlova (19.08.1925–01.04.2009) was a Ukrainian mammalogist. She was born in Poltava Oblast, Ukraine. She graduated from the Leningrad State Pedagogical University in 1950. She worked as teacher in Cherkasy Pedagogical Institute during 1960–1990. Candidate of Biological Sciences (1975). Her main research interests were the fauna and ecology of mammals in the Middle Dnipro Region, particularly the ecology and distribution of shrews. Here thesis was devoted to the fauna and ecology of insectivores of this region. She authored more than forty scientific publications, mainly conference proceedings.

Біографічні дані

Народилася 19 серпня 1925 року в с. Сари на Полтавщині (нині Миргородський р-н). Батько був працівником у сільському господарстві, в 1942 році загинув у Другій Світовій війні. Закінчила школу в 1942 р. у Новомиkolaївському районі Сталінській обл. (нині — Запорізький р-н Запорізької обл.). Протягом 1942–1943 рр. працювала у радгоспі. У 1943 р. поступила до Сталінського педінституту (нині — Донецький національний університет імені Василя Стуса), де навчалася протягом року.

Ганна Захарівна Козлова — одна з ключових постатей у розвитку теріологічних досліджень у Черкасах, учениця С. Л. Самарського, завідувача кафедри зоології Черкаського педінституту в 1966–1977 роках. Для написання даної публікації використано матеріали особової справи Г. З. Козлової, що зберігаються в архіві Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, та спогади викладачів цього закладу.

Рис. 1. Козлова Ганна Захарівна. Фото з особової справи, бл. 1960 р. (фактично з початку роботи в Черкаському педінституті). Реставровано І. Загороднюком.

У 1944 році переїхала до м. Ленінград (нині — Санкт-Петербург), де в 1947 р. поступила на біологічний факультет Ленінградського державного педінституту ім. О. І. Герцена (нині — Російський державний педагогічний університет ім. О. І. Герцена), де навчалася за спеціальністю «вчитель біології та хімії»; закінчила навчання 1950 року. Чоловік (Микола Лаврентійович) був інвалідом II Світової війни, в ним виховала двох дітей — дочку Ірину (1951 р.н.) та сина Володимира (1959 р.н.).

Після завершення навчання в Ленінградському педінституті повернулася до України, на Черкашину, де працювала вчителем у школі: протягом 1952–1953 рр. — у м. Золотоноша, у 1953–1960 рр. — у м. Черкаси. У вересні 1960 р. перейшла працювати на посаду асистента кафедри зоології Черкаського державного педагогічного інституту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією (нині — Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького). У 1976 р., тобто через 16 років, завершила і захистила кандидатську дисертацію. Протягом 1979–1990 рр. працювала на посаді старшого викладача; викладала курс генетики з основами селекції.

Вийшла на пенсію в 1990 р. та невдовзі після цього переїхала до своєї доньки до м. Санкт-Петербург, де й провела решту життя. Пішла з життя 01.04.2009 у Санкт-Петербурзі; того ж року прах перевезено до м. Черкаси та поховано на міському цвинтарі.

Ключові наукові доробки

Ганна Захарівна — фахівець по фауністиці й екології комахоїдних. Основні дослідження проводила в Черкаському Придніпров'ї. Вивчала особливості поширення землерийок у Подніпров'ї (Козлова & Самарський 1969), екологію рясоніжок лісостепу (Козлова *et al.* 1982), живлення мідиць (Самарський & Козлова 1982). Спільно з С. Л. Самарським робила зоогеографічний аналіз теріофауни Середнього Подніпров'я, що доповідала на VI Всесоюзній зоогеографічній конференції (Самарський & Козлова 1975).

Кандидатську дисертацію присвятила темі «Фауна та екологія комахоїдних ссавців Середнього Придніпров'я та їх господарське значення» і захистила її в Дніпропетровському державному університеті 23 січня 1975 р. Керівником дослідження був завідувач кафедри зоології Черкаського педагогічного інституту С. Л. Самарський (про нього тут: Гаврилюк *et al.* 2015).

У ході виконання багаторічних наукових досліджень Ганна Захарівна зібрала цінну краніологічну колекцію комахоїдних ссавців. Більша частина її зберігалась у неї вдома та її подальша доля нам невідома. Окремі збори зберігаються на кафедрі, однак ця частина колекції не має етикеток.

Загалом дослідниця є авторкою понад 40 наукових публікацій, переважно у формі тез доповідей на конференціях та невеликих статей у збірниках матеріалів конференцій. Більшість із них присвячені основній її науковій темі — вивченню фауни й екології ссавців Середнього Придніпров'я, а також

проблемам екологічного виховання, що робилося у продовження її педагогічних практик і зобов'язань.

Захоплення, чесноти, відзнаки

У ЧДПІ Ганна Захарівна читала лекції з генетики з основами селекції, охорони природи та проводила лабораторні заняття із зоології хребетних; керувала польовою і педагогічною практикою. Здійснювала значну методичну роботу, з огляду на специфіку вишу і потреби розвитку засад екологічного виховання молоді загалом і майбутніх вчителів зокрема.

Серед відзнак Ганни Захарівни, відмічених в її особовій справі — мала подяки Черкаського педагогічного інституту.

Література

- Гаврилюк, М. Н., І. С. Митяй, В. І. Стригунов. 2015. Самарський Сергій Левкович (1915–1998) — до сторіччя від дня народження. *Вісник Черкаського університету. Серія Біологічні науки*. № 19: 3–8.
- Козлова, А. З., С. Л. Самарський. 1969. Особенности размещения землероек в условиях долины Среднего Днепра. *Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины*. Материалы республиканского координационного совещания по проблеме «Биологические основы освоения, преобразования и охраны животного мира» (29–31.01.1969). Наукова думка, Київ, 49–50.
- Козлова, А. З. 1974. *Фауна и экология насекомоядных млекопитающих и их хозяйственное значение*. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. [Черкасы], 1–24.
- Козлова, А. З., С. Л. Самарський 1982. Питание обыкновенной бурозубки в условиях Среднего Приднепровья. *Тезисы докладов III Съезда Всесоюзного териологического общества. Том 1*. Москва, 219–220.
- Козлова, А. З., С. Л. Самарский, В. А. Панченко. 1982. К экологии кунтур центральной лесостепи УССР. *Млекопитающие СССР. Тезисы докладов III Съезда Всесоюзного териологического общества. Том 1*. Москва, 220–221.
- Самарський, С. Л., А. З. Козлова. 1975. К зоогеографическому анализу териофауны Среднего Днепра. *Актуальные вопросы зоогеографии: VI Всесоюзного зоогеографической конференция: тезисы докладов*. Штинца, Кишинев, 199–200.

ГАВРИЛЮК, М. Ганна Захарівна Козлова — дослідниця фауни ссавців Середнього Придніпров'я другої половини ХХ ст. — Козлова Г. М. (19.08.1925–01.04.2009) — український теріолог. Народилася у Полтавській області. У 1950 р. закінчила Ленінградський державний педагогічний інститут ім. О. І. Герцена. Протягом 1960–1990 рр. працювала викладачем Черкаського педагогічного інституту. Кандидат біологічних наук (1975). Коло наукових інтересів — фауна й екологія ссавців Середнього Придніпров'я, з переважною увагою до екології та поширення землеріпок. Дисертаційне дослідження присвячено комахоїдним ссавцям цього регіону. Має понад 40 наукових публікацій, переважно у формі тез доповідей на конференціях.

Колюшев Ілля Іванович — дослідник фауни хребетних тварин

Володимир Рошко, Арпад Крон, Олександр Корчинський

Зоологічний музей Ужгородського університету (Ужгород)
e-mail: kron83arpad@gmail.com; orcid: 0000-0002-5708-8440

ROSHKO, V., A. KRON, O. KORCHYNSKY. Koliushev Illia Ivanovych — researcher of vertebrate fauna. — Illia Kolyushev was the first head of the Department of Vertebrate Zoology, the founder of theriological research in the Ukrainian part of Transcarpathia. Illia Ivanovych is the permanent curator of the Zoological Museum of Uzhhorod University. He was awarded the Order of Labour of the Second Degree and the Diploma of the Government of Vietnam — the Order of the Red Banner of Labour. He was member of the societies of ‘Knowledge’, ‘Nature Protection’, ‘Hunters and Fishermen’. He published 34 scientific papers in vertebrate zoology during his life. He was awarded the title of professor by the decision of the Supreme Attestation Commission of the USSR on 18 September 1963.

Біографічні деталі

Ілля Іванович Колюшев народився 30 липня 1904 р. у багатодітній сім'ї (11 братів та сестер) в с. Купишиха Тверської губернії (Росія). Вчився у церковноприходській школі. З 16 років працював та паралельно відвідував вечірню школу II ступеня в Каменському. У 1923 р. навчався в Першому Московському медичному інституті, а після його реорганізації в 1924 р. — Томському державному університеті (ТДУ). Ілля Колюшев відчував потяг до вивчення зоології, тому перейшов з медичного на біологічний факультет Томського університету. Після закінчення університету впродовж трьох років (1931–1933 рр.) навчався в аспірантурі при кафедрі зоології рідного вишу, а згодом розподіляється на цю ж кафедру викладачем.

Ілля Колюшев під час навчання брав участь в експедиції на півострів Таймир; у 1931–34 рр. здійснив експедиції в Усть-Майський район Якутії для організації мисливських господарств. У 1934 р. організовував песцеві промисли в Якутії. З 1930 р. працював у Томському університеті: завідувач Зоологічного музею, з квітні по серпень 1938 — в. о. ректора Томського державного університету імені Валеріяна Володимировича Куйбишева (ТДУ) і з того ж року — завідувач кафедри зоології хребетних тварин ТДУ.

Рис. 1. Ілля Іванович Колюшев, Фото з вікіпедії (з позначкою «Федір Куртяк — власне фото»).

У 1936 р. захистив кандидатську дисертацію, після чого обраний старшим науковим співробітником, доцентом. Відзначився як активний громадський діяч, викладач, завідувач кафедри зоології хребетних тварин.

Колюшев І. І. член КППС з 1925 вдало поєднував партійну роботу та наукову. У період з 1941 по 1947 рр. мобілізований до армії, де по 1944 р. обіймає посаду секретаря парткомісії Першого Томського артилерійського училища, а з 01.1944 по 08.1947 — секретар парткомісії Академії зв'язку ім. Будьонного (м. Ленінград). В армій дослужився до звання майора та отримав дві медалі. Після демобілізації за направленням Міністерства вищої освіти СРСР у 1947 р., вже як канд. біол. наук та доцент, І. І. Колюшев приїздить до новоствореного Ужгородського державного університету (УжДУ) для організації на біологічному факультеті кафедри зоології хребетних. З великим задоволенням розпочав досліджувати фауну хребетних, а особливо мисливсько-промислові тварини та птахи радянських Карпат.

Відтоді і в подальші 20 років (1947–1967 рр.) І. І. Колюшев завідував кафедрою зоології в різних її інтерпретаціях. За досвід та організаційні здібності Іллю Івановича призначають у 1948 р. на посаду проректора УжДУ з навчальної роботи. На цій посаді він перебував до 1951 року. З 9 березня 1956 р. по 1957 рр. І. І. Колюшев очолює хіміко-біологічний факультет, обіймаючи посаду декана. У 1960–1961 рр. Ілля Іванович був відряджений як консультант-викладач на кафедру зоології Ханойського університету (В'єтнам).

Впродовж перебування в УжДУ (1947–1967) був організатором практично всіх зоологічних досліджень на Закарпатті.

Ілля Іванович помер 1 жовтня 1967 р.

Ключові наукові доробки в теріології

Ілля Іванович Колюшев — один із перших визначних дослідників звірів Українських Карпат. Кандидатська робота Іллі Івановича пов'язана з вивченням ссавців різних частин Сибіру, куди від неодноразово відправлявся як голова експедиції. Тема наукової роботи: «Млекопитающие крайнего Севера Западной и Средней Сибири». Під час роботи в Сибіру та Якутії, де зібрав величезну колекцію тварин, що зберігається в музеї та на кафедрі зоології хребетних ТДУ, описав нові підвиди ссавців — полівки-економки з низовини р. Таз, Єнісей і Лена та зайця-біляка Берічева: *Microtus oeconomus kjusjurenensis* Koljushev 1935 та *Lepus timidus begitshevi* Kolyushev 1936.

У праці «Ссавці Крайньої Півночі Західного та Середнього Сибіру» (1936) автор відмітив відсутність вагомих морфологічних відмінностей середнього Сибіру від північного. Але найбільш вираженою є різниця, що направлена до зменшення тепловіддачі (сильний розвиток хутра, укорочені вуха та хвіст, збільшення розміру тіла та запасу жиру). Фауна ссавців сильно насичена, половина з яких складають гризуни. Вперше описані види та доведено

нове систематичне положення для *Sorex ultimus*. У висновках І. І. Колюшев відмічає, що широтний поділ округів на ділянки (як це пропонує Тугаринов) на наявному матеріалі є неможливим. Але не можна також пояснювати широтні відмінності фауни лише екологічними причинами (як це робив С. П. Наумов). Ймовірно, слабка розчленованість фауни у широтному напрямку обумовлена переважно молодістю самої фауни.

Привіз до Ужгородського університету ряд напрацювань та колосальний досвід роботи, де за його ініціативи вивчалася фауна Українських Карпат.

Протягом життя опублікував 34 наукові праці в галузі зоології хребетних. У його працях глибоко й широко висвітлюються питання аналізу видового складу, екологічних особливостей і господарського значення хребетних тварин Українокарпатського регіону.

Зокрема, в праці: «Короткий нарис фауни гризунів Закарпатської області» (1953) автор детально описує видовий склад мишовидих гризунів за їх поширенням та чисельністю. Серед опрацьованих 21 виду для гірської частини цього регіону вперше відмічає мишівку лісову (*Sicista betulina* Pall.).

Серед праць, присвячених ссавцям, — «Короткий нарис фауни гризунів Закарпатської області» (1953), «Промислові звірі Закарпаття» (1955), «Про вертикальне поширення ссавців Закарпаття» (1957), «Матеріали щодо кажанів Закарпаття» (1958), «Хребетні тварини Карпат і їх охорона» (1964), «Підсумки кільцювання рукокрилих в Українській РСР» (1968–1970) та ін.

Ілля Іванович був беззмінним куратором Зоологічного музею з часу приїзду в Ужгород, аж до смерті. Наукові дослідження проводив за напрямками: зоологія, порівняльна анатомія хребетних, зоогеографія, екологія тварин. Здійснив значну кількість наукових зоологічних експедицій, зокрема в Карпати (зібрав колекцію тварин цього краю, що поповнила фонди організованого колективу Зоологічного музею Ужгородського університету).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Під час відрядження 1960–1962 рр. до Ханойського університету та педагогічного інституту (В'єтнам), на посаді консультанта-викладача кафедри зоології, видано два навчальні посібники в'єтнамською мовою: «Біологія наземних хребетних тварин» та «Керівництво з великого практикуму по зоології», загальним обсягом 15 друкованих аркушів кожен. За плідну та якісну роботу по розвитку вишівської освіти й науки у В'єтнамі на кафедрі зоології Ханойського університету Іллю Івановича нагороджено орденом Праці і грамотою уряду В'єтнаму та орденом Трудового Червоного Прапора.

Окрім теріологічних доробків, він приділяв увагу й іншим хребетним і був автором праць: «Матеріали щодо амфібій Закарпаття» (1956), «Фауна хребетних тварин Українських Карпат» (1959), «Хребетні тварини українських Карпат та їх господарське значення» (1964). Велику вагу мають і науко-

во-методичні публікації Іллі Івановича: «Короткий визначник риб» (1949) та «Визначник амфібій і рептилій Закарпатської області» (1952).

Енергійний природодослідник, справжній науковець і педагог за покликанням, Ілля Іванович розгортає наукові дослідження фауни хребетних Карпат, залучає до їх вивчення студентів, виховує і формує своїх учнів у кращих традиціях академічної зоології. Серед відомих учнів І. І. Колюшева — проф. І. Турянин, проф. Ю. Крочко, акад. НАН України М. Шуба. Рішенням Президії ВАК СРСР від 18.09.1963 І. І. Колюшеву присвоєно звання професора.

Ілля Іванович також був членом товариства «Знання», «Охорона природи», «мисливці та рибалки», незмінний голова Ужгородського відділення Московської спільноти дослідників природи.

Література

- Абеленцев, В. И., И. И. Колюшев, Ю. И. Крочко, К. А. Татаринов. 1968–1970. Итоги кольцевания рукокрылых в Украинской ССР за 1939–1967 гг. Сообщение 1–3. *Вестник зоологии*, 1968 (6): 59–64; 1969 (2): 20–24; 1970 (1): 61–65.
- Колюшев, И. И. 1936. Млекопитающие Крайнего Севера Западной и Средней Сибири. *Труды Биологического научно-исследовательского института. Томск*, 2 (8): 229–325.
- Колюшев, И. И. 1953a. Краткий очерк фауны Закарпатской области. *Научные записки Ужгородского университета*, 8: 143–189.
- Колюшев, И. И. 1953b. Костные остатки из раскопок древнеславянского поселения на Радванке (г. Ужгород). *Научные записки Ужгородского гос. университета*, 8: 185–189.
- Колюшев, И. И. 1955. Промысловые звери Закарпатья. *Научные записки (биология). Ужгородский университет*, 11: 5–36.
- Колюшев, И. И. 1956. Итоги изучения позвоночных животных за 10 лет (1945–1955). *Научные записки Ужгородского университета*, 21: 31–40.
- Колюшев, И. И. 1957. О вертикальном распределении млекопитающих Закарпатья. *Ужгородский гос. университет. Доклады и сообщения, серия биологическая*, № 1: 29–30.
- Колюшев, И. И. 1958. Материалы по летучим мышам Закарпатья. *Наукові записки Ужгородського державного університету*, 31: 27–31.
- Колюшев, И. И. 1959. Фауна позвоночных животных Советских Карпат. *Научные записки Ужгородского гос. университета*, 40 (Фауна и животный мир Советских Карпат): 3–20.
- Колюшев, И. И., 1964. Хребетні тварини Карпат і їх охорона. *Охороняймо природу*. Карпати, Ужгород, 176–195.

Рошко, В., А. Крон, О. Корчинський. Колюшев Ілля Іванович — дослідник фауни хребетних тварин. — Ілля Колюшев — перший завідувач кафедри зоології хребетних, фундатор теріологічних досліджень в українській частині Закарпаття. Ілля Іванович був беззмінним куратором Зоологічного музею УжДУ. Нагороджений орденом Праці і грамотою уряду В'єтнаму — орденом Трудового Червоного Прапора. Член товариства «Знання», «Охорона природи», «мисливці та рибалки». Протягом життя опублікував 34 наукові праці в галузі зоології хребетних. Звання професора отримав рішенням ВАК СРСР 1963 р.

Олександр Кондратенко — теріолог, знавець фауни сходу України

Денис Лазарєв, Ігор Загороднюк

*Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: lazarevden@ukr.net; orcid: 0000-0002-8663-747X*

LAZARIEV, D., I. ZAGORODNIUK. Oleksandr Kondratenko, a mammalogist and expert of the fauna of eastern Ukraine. — Oleksandr Kondratenko (1975–2004) was researcher, who for a short (10 years) period of scientific creativity covered with his research almost all parts of the steppe of eastern Ukraine, as well as the floodplain of the Donets River. The main objects of his research were small mammals, bats, carnivores, birds, and the trophic relationships of birds with mammals. The researcher's professional activity is also related to teaching at the university and the organization of an ecotourism club. Based on his research results, he published 64 articles. One of the results of his work is also the extensive mammal collection he had assembled.

Біографічні деталі

Олександр Вікторович Кондратенко народився 8 червня 1975 р. в смт Станично-Луганське Луганської обл. і з дитинства мав цікавість до вивчення природи. Навчався в Луганському державному педагогічному інституті ім. Т. Шевченка, який закінчив у 1997 р. за спеціальністю «біологія та географія», але в науці визначився як загальний біолог. Професійну діяльність почав із вчителювання в середній школі с. Герасимівка Станично-Луганського району, де викладав географію та біологію, вів туристичний гурток.

Працював у Луганському природному заповіднику НАН України. У 2000–2003 рр. був у аспірантурі Інституту зоології НАНУ під керівництвом І. Загороднюка і 2003 р. захистив дисертацію за спеціальністю «зоологія».

Рис. 1. Олександр Кондратенко під час роботи IV Теріологічної школи «Ссавці у Червоній книзі». Поліський заповідник, демонстраційні обліки дрібних ссавців, 20–26 жовтня 1997 р. З архіву І. Загороднюка.

У 2003 р. перейшов на роботу до Луганського педінституту на посаду асистента кафедри садово-паркового господарства та екології та брав найактивнішу участь у її становленні. Життя обірвалося 30 грудня 2004 р. внаслідок наїзду автотранспорту. Похований у Станиці Луганській.

2. Ключові доробки в галузі теріології

Вступивши на навчання до Луганського національного університету, з першого курсу визначився в науці як загальний біолог, який однаково добре знав і вивчав і зоологію, і ботаніку. Захопленню зоологією сприяло знайомство з луганським орнітологом В. В. Ветровим. Дипломний проєкт робив про гризунів, надто про бабаків. Тісний зв'язок з орнітологією забезпечували дослідження дрібних ссавців у живленні хижих птахів.

Аспірантське дослідження завершилося захистом дисертації «Мікротеріофауна Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів» (2003). Відтоді й надалі найбільш інтенсивно досліджував мікротеріофауну, а також птахів і трофічні зв'язки птахів зі ссавцями. За темою дисертаційного дослідження було підготовлено низку статей, серед яких: «Біотопна диференціація видів як основа підтримання високого рівня видового різноманіття фауни» (Загороднюк & Кондратенко 2002); «*Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз» (Загороднюк & Кондратенко 2000); «Особливості живлення сови вухатої (*Asio otus*) у Донецько-Донських та Приазовських степах» (рос.) (Кондратенко *et al.* 2001).

Було чимало й інших статей, значна частина яких зроблена у співпраці іншими з колегами (Кондратенко & Товпинец 2001; Кондратенко *et al.*, 2003; Колесников & Кондратенко 2004; Загороднюк & Кондратенко 2006). Цьому сприяв надзвичайний товариський характер дослідника, завдяки чому він часто відвідував не тільки заповідні ділянки Луганського природного заповідника (де певний час і працював), але й інші заповідні території: Святі Гори, Крейдяну Флору, Кам'яні Могили, Хомутовський Степ, Кременські ліси.

Після захисту дисертації значну увагу приділяв вивченню хижих ссавців (з М. Колесніковим) та кажанів (з О. Годлевською та ін.), про що також мав чимало важливих публікацій (напр. Колесников & Кондратенко 2004). У 2000–2001 рр. був учасником унікальної експедиції з пошуків рідкісних видів ссавців, зокрема хохул та кажанів. Завдяки цьому виявлено два нові для Придінців'я види кажанів — нічницю війчасту та нетопира пігмея; оцінено стан хохулевих угідь і зроблено висновок про зникнення виду на Дінці.

У період підготовки нового видання Червоної книги чимало зробив для узагальнення даних про рідкісні види Сходу, рекомендації до розширення червоного списку та підготовку низки нарисів у ЧКУ. В останні два роки своєї творчості автор багато працював з тематикою раритетної фауни Луганщини, залучаючи до такої роботи актив еко клубу «Корсак».

Рис. 2. Актив клубу «Корсак» під час виїзду на обліки птахів, Станично-Луганський рибгосп: стоять Наталія Кельціян, Сергій Заїка, Олександр Кондратенко; сидять: Михайло Колесніков, Володимир Артющенко. Фото з архіву Михайла Колеснікова, осінь 2004 р.

Почавши роботу в ЛНУ, Олександр Вікторович ініціював реконструкцію вітрин та переопис колекцій Зоологічного музею Луганського університету (ЗМУ). Його трепетне ставлення до колекцій (ще й він був гарним таксидермістом) знайшло свої продовження у створенні остеологічної колекції дрібних ссавців ув ЗМЗУ та передачі частини серій до музеїв Києва і Львова.

Олександр Кондратенко працював лише 10 років, проте провів потужні дослідження й опублікував 64 праці (Загороднюк & Годлевська 2006). Профіль дослідника в Google Scholar ($h = 14$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=Mevoqc8AAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

З ім'ям Олександра Кондратенка пов'язані знахідки двох нових для фауни України видів ссавців — мишівок темної й донської — *Sicista severtzovi* та *Sicista strandii* (українські назви видів запропоновані саме ним).

Всі колекційні зразки ссавців, яким приділялася найбільша увага, після дослідження передавалися в різні зоологічні музеї. Зокрема, зібрані Кондратенком зразки зберігаються у фондових колекціях Зоологічного музею ім. Б. Дибовського (Львів), Зоологічного музею ім. М. Щербака (ННПМ НАНУ, Київ), Зоологічного музею Луганського національного університету. Дослідник збирав та передавав до музеїв також і не теріологічні матеріали, це були ентомологічні й навіть ботанічні матеріали.

За час роботи в Луганському університеті Олександр Вікторович створив потужне об'єднання студентів і викладачів — Еколого-туристичний клуб «Корсак» (згодом — Лабораторія «Корсак», <https://bit.ly/3gBn1H9>). За час діяльності куратором клубу залучив до наукової роботи багатьох молодих науковців, частина з яких згодом стала аспірантами академічних інститутів (С. Глотов, С. Заїка, О. Приходько, В. Бондарев) і провідними фахівцями екологічних, лісознавчих та мисливських організацій Луганщини (В. Ключев, Д. Максименко, О. Рєзнік) (Приходько & Рєзнік 2006).

Пам'яті Олександра Кондратенка присвячені XIII конференція з циклу «Птахи басейну Сіверського Дінця та їх охорона» (2005); збірник наукових праць «Біорізноманітність Луганського природного заповідника» (2005). Пам'яті колеги присвячено низку публікацій і книжку «Теріофауна сходу України», видану як окремий випуск «Праць Теріологічної школи» (2006), що містить всі теріологічні праці науковця, включно з неопублікованими раніше рукописами: <http://terioshkola.org.ua/ua/library/pts07-kondrat.htm>

Література

- Загороднюк, І. В., О. В. Кондратенко. 2000. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз. *Зоологические исследования в Украине. Часть 1*. Інститут зоології НАН України, Київ, 101–107. (Серія: Вестник зоології. Отдельный выпуск; № 14).
- Загороднюк, І., О. Кондратенко. 2002. Біотопна диференціація видів як основа підтримання високого рівня видового різноманіття фауни. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **30**: 106–118.
- Загороднюк, І. О. Годлевська. 2006. Бібліографія наукових праць Олександра Кондратенка. *Теріофауна сходу України. Пам'яті Олександра Кондратенка*. Луганськ, 335–339. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Колесников, М. А., А. В. Кондратенко. 2004. Современное состояние популяций редких хищных млекопитающих семейства Mustelidae на юго-востоке Украины. *Ученые записки Таврического национального университета. Серия Биология, Химия*, **17** (56) (2): 121–129.
- Кондратенко, А. В., В. Л. Кузнецов, В. А. Тимошенко. 2001. Особенности питания ушастой совы (*Asio otus*) в Донецко-Донских и Приазовских степях. *Вісник Луганського педагогічного університету. Серія Біологічні науки*, № 6 (38): 116–120.
- Кондратенко, А., Н. Товпинец. 2001. Млекопитающие в питании сов Донецко-Донских и Донецко-Приазовских степей. *Вестник зоологии*, **35** (6): 95–98.
- Кондратенко, О., В. Кузнецов, С. Золотухіна. 2003. Хом'ячок сирій (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах. *Заповідна справа в Україні*, **9** (2): 30–33.
- Кондратенко, О., І. Загороднюк. 2006. Мікротеріофауна заповідних ділянок Східної України за результатами обліків пастками і канавками. *Теріофауна сходу України. Пам'яті Олександра Кондратенка*. Луганськ, 120–135. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Приходько, О., О. Резнік. 2006. Пам'ятні події та видання пов'язані з Олександром Кондратенко. *Теріофауна сходу України. Пам'яті Олександра Кондратенка*. Луганськ, 340–343. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).

ЛАЗАРЄВ, Д., І. ЗАГОРДНЮК. Олександр Кондратенко — теріолог, знавець фауни сходу України. — Олександр Кондратенко (1975–2004) — дослідник, який за нетривалий (10 років) період наукової творчості охопив своїми дослідженнями майже всі куточки степу Сходу України, а також заплаву Дінця. Основними об'єктами досліджень О. Кондратенка були дрібні ссавці, кажани та хижі, а також птахи та трофічні зв'язки птахів зі ссавцями. Професійна діяльність дослідника пов'язана також із викладанням в університеті та організацією екотуристичного клубу. За результатами досліджень опубліковано 64 статті. Одним з результатів його діяльності стали й значні теріологічні колекції.

Кен Іванович Копейн — зоолог, мисливствознавець, педагог

Руслана Романюк

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)
e-mail: melnychenko.ruslana@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6306-7427

ROMANUK, R. Ken Ivanovich Kopein, a zoologist, game expert, and teacher. — Essay on Ken Ivanovich Kopein (1926–2002), Candidate of Biological Sciences, zoologist, and teacher. Researcher of the mammal fauna of western Siberia and the Urals, game expert, head of Salekhard Research Station of the Ural Branch of the USSR Academy of Sciences, senior scientist of the All-Union Research Institute of Animal Husbandry near Vinnytsia. More than 30 years he worked as associate professor of the Department of Zoology at Zhytomyr Ivan Franco State University. He taught zoology, zoogeography, evolution and supervised educational practices in zoology. Founder of the Museum of Nature at this university.

Біографічні деталі

Народився 13 листопада 1926 р. у родині відомого інженера-геолога Івана Копейна, у Москві, де жив і навчався до 1941 р. Згодом юнак став вихованцем школи юнг на Соловецьких островах у Білому морі. Служив мотористом торпедного катера (1942–1946), брав участь у війні з Японією. Після контузії в боях на Далекому Сході демобілізувався, повернувся до Москви, де закінчив екстерном школу, а в 1954 р. заочно — Московський смушко-хутровий інститут. У 1951–1954 рр. працював мисливствознавцем в експедиціях по вивченню хутряних промислових звірів на Магадані, Уралі, лаборантом біолого-грунтового інституту Московського державного університету.

У період 1954–1959 рр. працював с.н.с. у заповіднику «Денежкін камінь» і навчався в аспірантурі Уральської Філії Академії Наук СРСР (УФАН). Протягом 1959–1965 рр. працював директором Салехардського науково-дослідного стаціонару, а після переїзду установи у с. Лабитнангі (Ямало-Ненецький АО) досліджував фауну Західного Сибіру та півострова Ямал. У кінці 1960-х — с.н.с. Уральського відділення АН СРСР (Свердловськ).

Рис. 1. Кен Іванович Копейн (1926–2002) — видатний зоолог, мисливствознавець, педагог, наставник. Кандидат біологічних наук (1959), доцент. Завдяки його досвіду, ерудиції й енциклопедичним знанням виросло кілька поколінь студентів, науковців та вчителів, захоплених зоологією. Фото з Музею природи Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Після переїзду в Україну, протягом 1965–1966 рр. працював с.н.с. Українського відділення Всесоюзного науково-дослідного інституту тваринної сировини і хутровини біля м. Вінниця. Керував зоологічними темами відділення, здійснював експедиції на Далекий Схід, Курильські острови, Сахалін, досліджував динаміку чисельності зайця сірого та лисиці в Україні.

Починаючи з 1966 р. К. І. Копеїн обрав шлях педагога, викладача. Був обраний на посаду старшого викладача, а згодом доцента (1969) кафедри зоології Бердичівського педагогічного інституту, де працював чотири роки. У 1970–1971 рр. К. І. Копеїн завідував кафедрою зоології Південно-Сахалінського педінституту. Згодом повернувся в Україну і до кінця життя (1971–2002) працював доцентом кафедри зоології Житомирського державного педінституту (нині Житомирського державного університету ім. Івана Франка).

Ключові доробки в галузі теріології

Коло наукових інтересів К. І. Копеїна було надзвичайно широким. Людина енциклопедичних знань і великого життєвого досвіду, він прекрасно знав іхтіофауну і герпетофауну, був спостережливим орнітологом та спеціалістом із дрібних ссавців, мав гарні навички таксидерміста.

Свій науковий шлях після університету Копеїн Кен Іванович розпочав с.н.с. у заповіднику «Денежкін камінь», що на півночі Уралу (1954–1955), навчався в аспірантурі Уральської Філії Академії Наук СРСР (УФАН) (1955–1958). Захистив дисертацію 1959 р. за темою «Популяционная экология большой узкочерепной полевки и обского лемминга на Ямале» (Копеин 1959). У цей же період за ініціативи його наукового керівника члена-кореспондента АН СРСР С. С. Шварца створено науково-дослідний стаціонар УФАН в м. Салехарді, на березі р. Об, у лісотундрі, до якої примикають тайгові масиви Західного Сибіру. Ним керував Копеїн протягом 1959–1965 рр.

Серед доробку Копеїна — праці, присвячені популяційній екології, морфології полівки вузькочерепної та лемінгу обського (Копеин 1958, 1959); питанням антропогенного впливу на фауну і чисельність хижих ссавців та гризунів різних регіонів (Копеин *et al.* 1996; Подласая *et al.* 1983).

Рис. 2. Кен Іванович Копеїн зі студентами під час проведення навчальних практик із зоології та занять у Музеї природи Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Як фронтовик був нагороджений медаллю «За победу над Японией». За понад 30 років роботи на кафедрі зоології ЖДУ, К. І. Копейн мав подяки за сумлінну роботу, був лектором і членом науково-методичної ради товариств «Знання» й «Охорона природи». За його ініціативи створено зоологічну колекцію, яка згодом переросла у Музей природи ЖДУ. В експозиції музею понад 650 видів тварин, зокрема 70 видів ссавців, серед яких — лемур котячий, сіаманг звичайний, цивета африканська, броненосець дев'ятипопсовий, сайга.

Результати багаторічних польових досліджень, здійснених під час навчальних практик із зоології, увійшли до навчального посібника «Рідкісні і зникаючі види тварин Житомирщини» (Стадниченко 2002).

В університеті викладав навчальні курси «Зоологія хребетних», «Дарвінізм», «Зоогеографія», організовував практики із зоології. Він прищепив кільком поколінням студентів жагу пізнання природи, вміння спостерігати і розуміти, а його унікальне почуття гумору, ерудиція та знання зробили його одним із найулюбленіших викладачів молоді.

Література

- Копейн, К. И. 1958. Материалы по биологии обского лемминга и большой узкочерепной полевки. *Бюллетень Уральского отделения МОИП*, 1: 109–138.
- Копейн, К. И. 1959. Популяционная экология большой узкочерепной полевки и обского лемминга на Ямале. Автореф. дис... канд. биол. наук. Свердловск, 1–19.
- Копейн, К. И. 1977. Горностай Урала и прилегающей части Западной Сибири. *Колонок, горностай, выдра*. Наука, Москва, 127–137.
- Копейн, К. И., А. П. Выкушенко, В. К. Гирин, Д. А. Выкушенко. 1996. Влияние антропогенных факторов на видовой состав наземных позвоночных Житомирщины. В кн.: *Урал в миниатюре (Природні багатства Житомирщини)*. Житомир, 120–128.
- Копейн, К. И., А. П. Выкушенко. 1998. *Методика изготовления учебных наглядных пособий по зоологии позвоночных для средней школы*. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, Житомир, 1–59.
- Подласая, А. И., Г. А. Трикоз, К. И. Копейн 1983. Лесные мышевидные грызуны в агроценозах Житомирской и Винницкой областей. В кн.: *Грызуны. Материалы VI Всесоюзн. совещания*. Наука, Ленинград, 557–558.
- Стадниченко, А. П. (ред.). 2002. *Рідкісні та зникаючі види тварин Житомирщини. Навчальний посібник*. Волинь, Житомир, 1–176. <https://bit.ly/3F0t6XH>
- Шварц, С. С., К. И. Копейн, А. В. Покровский 1960. Сравнительное изучение некоторых биологических особенностей полевок *Microtus gregalis* Pall., *M. g. major* Ogn. и их помесей. *Зоологический журнал*, 39 (6): 912–926.

РОМАНЮК, Р. Кен Іванович Копейн — зоолог, мисливствознавець, педагог. — Нарис про Копейна Кена Івановича (1926–2002), кандидата біологічних наук, зоолога, викладача. Дослідник теріофауни Західного Сибіру та Уралу, мисливствознавець, директор Салехардського науково-дослідного стаціонару Уральської Філії Академії Наук СРСР, с.н.с. Всесоюзного науково-дослідного інституту тваринної сировини і хутровини біля Вінниці. Понад 30 років працював доцентом кафедри зоології Житомирського державного університету імені Івана Франка. Викладав зоологію, зоогеографію, еволюційне вчення, керував навчальними практиками із зоології. Засновник Музею природи цього університету.

Кормиліцин Олександр Олександрович — експерт із мисливствознавства вищого рангу

Анна Сироткіна, Ігор Загороднюк

*Російське товариство істориків-архівістів (Алушта),
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: sirotkina37@mail.ru; zoozag@ukr.net*

SIROTKINA, A., I. ZAGORODNIUK. Kormilitsyn Aleksandr Aleksandrovich, a game expert of the highest rank. — Essay on one of the most famous Soviet game experts Aleksandr Kormilitsyn, who in the 1960s and 1970s worked as chief game expert of the Crimean State Reserve and Game Farm (KSRHF). He arranged the hunting for the first persons of the Soviet Union and their high-ranking foreign guests. His constant scientific and practical interest was the topics of population monitoring, biotechnical measures and trophy qualities. He authored and co-authored a number of scientific and popular science publications on hunting.

Біографічні деталі

Олександр Кормиліцин народився 13 березня 1937 р. в Ташкенті. Батько був учнем акад. М. І. Вавилова, заслужений лісівник УРСР, завідувач відділу дендрології та декоративного садівництва Нікітського ботсаду. У 1938 р. сім'я Кормиліциних переїхала до м. Сталінабад (Душанбе), де в 1945 р. О.О. вступив до середньої школи. Після повернення батька з фронту сім'я переїхала в Сочі, а в 1954 р. батька перевели в Нікітський ботанічний сад, і сім'я переїхала до Криму. У 1955–1960 рр. навчався в Іркутському сільгоспінституті на факультеті мисливствознавства.

У 1959 р. одружився з В. Кормиліциною, має дочку Наталію (1959) і сина Олександра (1963). Після закінчення інституту О.О. рік працював старшим лаборантом у Східносибірській філії Сибірського відділення АН СРСР. У серпні 1961 р. його перевели до Кримського державного заповідно-мисливського господарства (КДЗМГ), на посаду старшого, а слідом і головного мисливствознавця. У Криму працював 15 років. Від нього залежала успішність усіх елітних полювань.

Рис. 1. Олександр Кормиліцин; фото 1990-х рр.

У 1975 р. переїхав до Кавказького заповідника, як в. о. директора, потім заступник директора. У 1977 р. перейшов на роботу мисливствознавцем до Смоленського ГЛМГ, де став його директором. У 1982 р. його перевели до Центральної Ради мисливського товариства Міноборони СРСР (Москва) у відділ полювання та мисливського господарства. Останні роки життя був директором ДЗЛМГ «Покровське» у Володимирській обл. Здоров'я його було підірвано перебудовами; 16 жовтня 2001 р. він пішов із життя.

Ключові доробки у теріології

У період роботи в КДЗМГ (з 1961 р.) Олександр Олександрович апробував методики обліку копитних в умовах гірської місцевості, оцінював кормову ємність угідь, проводив плановий селекційний відбір копитних через їхню надмірну чисельність та відсутність природних ворогів тощо. У той час особлива увага приділялася підвищенню трофейних якостей мисливських тварин, адже мисливцями були перші особи країни та дружніх країн, багаті зарубіжні мисливці. У зв'язку з цим разом зі співробітниками «Ліспроєкту» розробляв заходи щодо влаштування нових «найвищих» полювань у заповідних місцях.

За кримський період (до 1975 р.) О. О. Кормиліцин підготував та опублікував 25 праць у наукових журналах та матеріалах всесоюзного нарад, переважно на мисливствознавчі теми. Під керівництвом О. О. Кормиліцина пастками та за допомогою іммобілізації «жулею Комарова» в КЗМГ відловлено та розселено близько 200 оленів. Це сприяло створенню нових осередків проживання оленя у Криму та інших місцях колишнього СРСР.

Під час роботи у Кавказькому заповіднику (1975–1977 рр.) він проводив роботу з виділення та узгодження територій під спеціалізоване мисливське господарство, організував загін оперативної охорони території заповідника від браконьєрів, у багатосніжні зими впровадив практику підгодівлі зубрів у Північному лісництві через скидання сіна з повітря, проводив обліки копитних на зимівлі. Займався цілеспрямованою роботою із заборони безсистемного випасу стад приватної свійської худоби на території КМЗ.

Рис. 2. Старший мисливствознавець КДЗМГ А. Кормиліцин з Дж. Бейтсом під час полювання в КДЗМГ, 1964 р., фото з альманаху «Мисливські простори», № 88 (2018).

За спогадами А. І. Дулицького, Олександр Олександрович був високим професіоналом-мисливствознавцем; він не раз отримував пропозиції про облаштування мисливських господарств в Австрії, Англії, Непалі, Афганістані.

У силу своєї відповідальної посади та необхідності спілкування з першими особами СРСР та інших країн, був людиною дуже стриманою, уникав обговорення «високих» мисливців з ким би там не було.

Під час роботи в Центральній раді Військового мисливського товариства Міноборони (з 1982 р.) він курував вивчення стану копитних у мисливських господарствах цього відомства. Мисливські господарства перебували у прикордонних зонах СРСР та в усіх союзних республіках, йому доводилося їздити туди у відрядження. Неодноразово він проводив семінари з фахівцями мисливських господарств, розробляв шляхи їхнього відновлення.

Чесноти, захоплення, відзнаки

Як експерт 1 категорії, О. О. Кормилицин неодноразово був членом або головою експертних комісій на престижних виставках мисливських собак. Але головна справа його життя — любов до природи та полювання. Він був не тільки захопленим мисливцем, а й великим знавцем мисливської зброї. О. О. Кормилицин не раз отримував цінні подарунки за вдало влаштовані полювання у вигляді іменних годинників та елітної мисливської зброї.

У період роботи в Центральній раді військового мисливського товариства Міноборони був членом Московського товариства дослідників природи, Географічного та Теріологічного товариств, брав активну участь у їх роботі.

Література

- Дулицкий, А. И., А. А. Кормилицин. 1970. Муфлон европейский в Крыму. *Вестник зоологии*, № 4: 25–29.
- Кормилицин, А. А., Д. С. Носов, А. А. Ткаченко. 1963. Биотехнические мероприятия и учет охотничьих животных в Крымском государственном заповедно-охотничьем хозяйстве. *Крымское заповедно-охотничье хозяйство — 50 лет*. Крымиздат, Симферополь, 213–221.
- Кормилицин, А. А. 1968. Учет численности копытных в Крымском государственном заповедно-охотничьем хозяйстве. *Первая научная конференция по развитию охотничьего хозяйства УССР*. Киев, 110–112.
- Кормилицин А. А. 1970. К экологии оленя благородного крымского (*Cervus elaphus braueri* Charlemagne, 1920). *Вестник зоологии*, № 5: 15–19.
- Кормилицин, А. А., А. И. Дулицкий. 1972. К реакклиматизации свиньи дикой (*Sus scrofa* L.) в Крыму. *Вестник зоологии*, № 1: 38–44.
- Кормилицин, А. А. 1975. Опыт отлова крымских благородных оленей. *Иммобилизация животных в СССР*. Тезисы докладов всесоюзного совещания. Воронеж, 76–78.
- Кормилицина, В. В., А. А. Кормилицин. 1973. Крымская популяция европейского муфлона и пути повышения её численности и охраны. *Редкие виды млекопитающих фауны СССР и их охрана*. Наука, Москва, 127–128.

СИРОТКИНА, А., І. ЗАГОРДНЮК. Кормилицин Олександр Олександрович — експерт із мисливствознавства вищого рангу. — Нарис про одного з найвідоміших радянських мисливствознавців Олександра Кормилицина, який у 1960-х та 1970-х рр. був головним мисливствознавцем Кримського державного заповідно-мисливського господарства (КДЗМГ). Саме він влаштовував полювання для перших осіб Радянського Союзу та їх високопоставлених закордонних гостей. Його постійним науково-практичним інтересом були теми моніторингу популяцій, біотехнічних заходів та трофейних якість. Він є автором та співавтором низки наукових та науково-популярних публікацій з мисливствознавства.

Корнєєв Олександр Порфирівич — зоолог, созолог, педагог

Сергій Харчук

Українське теріологічне товариство НАН України (Київ)
e-mail: sergubf@gmail.com; orcid: 0000-0003-4342-0542

KNARCHUK, S. Kornieiev Oleksandr Porfyrovych, a zoologist, sozologist, and teacher. — Biographical details are given with the scientific and socially significant contribution of the zoologist and sozologist O. Korneev (1903–1987), who was professor and head of the Department of Vertebrate Zoology, Faculty of Biology, University of Kyiv. O. Korneev's scientific research covered the study of fauna, ecology and economic importance of rodents, game animals, as well as fossil animals. Another significant area of activity were his environmental initiatives, including the development of the topic of protection of 'useful animals,' participation in environmental organizations, and the publication of popular science materials in the field of environmental protection. O. Korneev's long pedagogical work was marked by a number of awards, including the Labor Order.

Біографічні деталі

Корнєєв Олександр Порфирівич народився 12 вересня 1903 р. в с. Цибулеве нині Кропивницького району Кіровоградської обл., у сім'ї дорожнього майстра. У 1917 р. закінчив 5 класів гімназії в м. Могилів-Подільський. У 1920 р. вступив на підготовчий курс біологічного відділу факультету профосвіти Вищого інституту народної освіти. Після закінчення інституту в 1926 р. його направили в Березанський район викладати зоологію у трудовій школі; там він також організував гурток юних натуралістів.

1928 р. Олександр Корнєєв почав працювати в Київському інституті народної освіти асистентом В. М. Артоболевського. Крім викладацької діяльності, паралельно у 1928–1932 р. був науковим директором Київського зоопарку. У 1933 р., коли було відновлено роботу Київського державного університету — доцент кафедри зоогеографії КДУ. З 1938 р. — декан біологічного факультету. У 1940 р. захистив кандидатську дисертацію.

Рис. 1. Олександр Порфирівич Корнєєв. Фото з ювілейної статті до 70-річчя дослідника (Татаринів 1974).

У роки війни в 1941 р. Олександр Корнєєв здійснював евакуацію колекцій київських музеїв. 1942 р. пішов добровольцем на фронт. Із III Білоруським фронтом дійшов до Берліна. Демобілізований у 1946 р. З фронту повернувся до Київського університету на посаду доцента.

Із 1948 до 1964 р. — завідувач кафедри хребетних. Після смерті В. Артоболевського, з 1952 по 1965 рік О. Корнєєв очолював Зоологічний музей КДУ і певний час був редактором видання «Труди Зоологічного музею Київського університету». У 1962 р. його затвердили у званні професора. Від 1965 р. він — професор-консультант кафедри зоології хребетних.

Помер О. П. Корнєєв 20 лютого 1987 р. у Києві.

Ключові доробки в галузі теріології

Упродовж роботи в КІНО, Київському зоопарку й КДУ О. П. Корнєєв здійснював різноманітні дослідження. Зокрема вивчав біоценози сарни (*Capreolus*) в Україні, облік її чисельності. Вивчав поведінку тварин в умовах неволі, а також екологію мишей і нориць (полівок). 1940 р. захистив дисертацію кандидата біологічних наук на тему «Мишоподібні гризуни Київщини, їхнє економічне значення та роль у природі» (рос.). За її матеріалами підготовлено статтю «Миші і нориці Київщини» (Корнєєв 1941).

У довоєнний період роботи в університеті, у 1933–1941 р., О. П. Корнєєв здійснив низку експедицій: на Північний Кавказ, на узбережжя Чорного моря, у західний Памір, в Азербайджан. Науковець збирав матеріали для фондів колекцій музею й залучав до цього студентів. Декілька післявоєнних зразків, зібраних О. Корнєєвим, збереглися у фондах Зоологічного музею КУ. Зокрема, такими є зразки ховраха малого (*Spermophilus pygmaeus*) та лисиці (*Mustela nivalis*), здобуті 1946 р. біля Коктебеля Кримської обл.; щур водяний (*Arvicola amphibius*), здобутий 1947 р. у Корчуватому м. Києва.

О. П. Корнєєв — автор багатьох наукових публікацій і тут можна навести кілька характеристичних: «Нова знахідка в СРСР широкоухого складчатогуба (*Tadarida teniotis* Rafin)» (Корнєєв 1950); «Лисиця на Україні» (Корнєєв 1956), «Фауна з розкопок півніжжя великого скіфського городища Канівського району» (Корнєєв 1962); «Видра на Україні, її екологія та шляхи раціонального використання» (Корнєєв 1959).

Рис. 2. Олександр Корнєєв на одному з урочистих мітингів у Києві. Поруч — Михайло Воїнствєнський. Орієнтовно бл. 1970 р. Фото з архіву Українського теріологічного товариства.

Більше відомі книжки дослідника, серед них — «Заєць-русак на Україні» (Корнєєв 1960), «Мисливські звірі України» (К., Вища школа, 1960, 1–44); «Визначник звірів УРСР», що мав два видання (друге: Корнєєв 1965); «Бор-сук. Екологія та використання в мисливському господарстві» (Корнєєв 1967).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Важливим є природоохоронний доробок О. П. Корнєєва. Від першого з'їзду Українського товариства охорони природи в 1953 р. й до кінця життя О. П. Корнєєв входив до Президії цього товариства.

У 1948 р. Олександр Корнєєв брав участь у протесті проти передачі частини території Канівського природного заповідника місцевим лісгоспам, 1959 — проти постанови РМ УРСР про винищення лисиць.

Відома роль науковця в розвитку ДОП: 1969 р. Олександр Корнєєв створив студентську дружину охорони природи при Київському університеті. Про охорону природи він прочитав понад тисячу лекцій, написав сотні газетних статей, десятки разів виступав по радіо, видав величезну кількість плакатів і буклетів.

Великої популярності набули дидактичні видання дослідника: «Дрібні хижаки — друзі сільського господарства» (Київ, 1954, 1–18); «Посібник з зоогеографії» (у співавторстві з О. Б. Кістяківським, Київ, Радянська школа, 1956, 1–136); «Короткий нарис історії охорони природи на Україні» (с. 3–10 у книзі «Матеріали про охорону природи на Україні», Вип. 2, Київ, Видавництво АН Української РСР, 1960); «Охороняймо корисних звірів нашої країни» (Київ, Вид-во АН УРСР, 1963, 1–48); «Практикум із зоології хордових» (редактор, Київ, Вища школа, 1967, 1–223); «Зоологія» (підручник для 6–7 класів, у співавторстві з Б. М. Мазурмович, Київ, Радянська школа, 9 видання, 1969, 1–248); «Розповіді про звірів» (Київ, Радянська школа, 1985, 1–144).

Дослідник мав державні нагороди й відзнаки. За бойові заслуги в часи Другої світової війни капітан О. П. Корнєєв нагороджений орденом Червоної Зірки та шістьма медалями. За науково-педагогічну діяльність у 1953 р. його нагороджено орденом Трудового червоного прапора.

Література

- Борейко, В. С. 2014. Корнєєв Олександр Порфирівич. *Енциклопедія Сучасної України*: online. https://esu.com.ua/search_articles.php?id=3737
- Корнєєв, О. П. 1941 (1939). Миші і нориці Київщини. *Праці Зоологічного музею Київського ун-ту*, 1: 191–286.
- Корнєєв, А. П., И. В. Марисова. 1950. Новая находка в СССР широкоухого складчатогуба (*Tadarida teniotis Rafin*). *Труди Зоологічного музею КДУ*, 2: 159–160. (Серія: Наукові записки. Київський державний університет; Том 9, Вип. 6).
- Корнєєв, О. П. 1956. Лисиця на Україні. *Труди Зоологічного музею КДУ*, 5: 9–92. (Серія: Наукові записки. Київський державний університет; Том 15, Вип. 3).

- Корнєєв, О. П. 1959. Видра на Україні, її екологія та шляхи раціонального використання. *Труди Зоологічного музею КДУ*, 6: 9–58 (Серія: Наукові записки Київського ун-ту; Том 18, вип. 1).
- Корнєєв, О. П. 1960. *Засць-русак на Україні*. Вид-во Київ. держ. ун-ту, Київ, 1–108.
- Корнєєв, О. П. 1962. Фауна з розкопок підніжжя великого скіфського городища Канівського району. *Матеріали до вивчення історії та природи Канівського заповідника*. Київ, 151–152.
- Корнєєв, О. П. 1965. *Визначник звірів УРСР (видання друге)*. Радянська школа, Київ, 1–236.
- Корнєєв, О. П. 1967. *Борсук. Екологія та використання в мисливському господарстві*. Урожай, Київ, 1–80.
- Татаринов, К. А. 1974. Александр Порфирьевич Корнєєв. *Вестник зоологии*, (2): 83–84. pdf: <https://bit.ly/34X7pev>

ХАРЧУК, С. Корнєєв Олександр Порфирівич — зоолог, созолог, педагог. — Наведено біографічні деталі й розглянуто науковий і суспільно значущий внесок зоолога, созолога, О. Корнєєва (1903–1987) — професора й завідувача кафедри зоології хребетних біологічного факультету Київського університету. Наукові дослідження О. Корнєєва охоплюють тематику вивчення фауни, екології й господарського значення гризунів, мисливських звірів, є й статті про викопних тварин. Іншою значною сферою діяльності є його природоохоронні ініціативи, зокрема розвиток теми охорони «корисних звірів», участь у роботі природоохоронних організацій, публікація науково-популярних матеріалів природоохоронного напрямку. Тривала педагогічна робота О. Корнєєва відзначена низкою нагород, зокрема й трудовим орденом.

Корнієць Нінель Леонідівна — дослідниця мамутової фауни

Леонід Рековець¹, Аліна Ступак², Марина Висоцька³

Національний науково-природничий музей НАН України

¹e-mail: leonid.rekovets@upwr.edu.pl. orcid: 0000-0001-9934-7095

²e-mail: lusyleakey@gmail.com; orcid: 0000-0002-5178-498X

Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України

³e-mail: maruha0355@gmail.com

REKOVETS, L., A. STUPAK, M. VYSOTSKA. Korniets Ninel Leonidivna, a researcher of the mammoth fauna. — Ninel Korniets is known as a researcher of the mammoth fauna of Eastern Europe. She studied bones recovered from Mezhyrich and other late Pleistocene sites (15000–14000 ya). Areas of her research are related to the history of fauna, morphology, palaeoecological reconstructions, study of relationships in biocoenoses, and of the place of humans and society in these processes. Such studies were carried out in co-operation with archaeologists, archaeozoologists, palynologists and palaeogeographers, with whom N. L. Korniets had many joint publications. This indicates the complex nature of the research continued by her followers.

Біографічні деталі

Нінель Леонідівна народилася 9 лютого 1927 р. в с. Братське Миколаївської обл. Батько Леонід Корнієць був політичним діячем, мати — Марія Корнієць була освітянином. Нінель Леонідівна закінчила у 1957 р. два факультети Київського державного університету ім. Т. Шевченка: романо-германських мов та біолого-грунтознавчий. У 1958 р. вступила до аспірантури Інституту зоології АН УРСР; 1961 р. захистила кандидатську дисертацію.

Після отримання наукового ступеня кандидата біологічних наук у наступні 15 років (1962–1974) працювала в Президії АН УРСР. 1974 р. Н. Корнієць повернулася до роботи в музеї, де працювала до кінця життя. У 1976 р. дослідниця виявила четверте житло Межиріцької палеолітичної стоянки, вивченню та збереженню якого вона присвятила всю подальшу свою діяльність. Померла 26.10.2013, похована на Байковому цвинтарі в Києві.

Рис. 1. Нінель Леонідівна Корнієць в робочому кабінеті. Середина 1980-х років.

Ключові наукові доробки

Творче життя Нінель Леонідівни пов'язане з мамутами та їх біоцено-тичним оточенням, включаючи людину. Кандидатська дисертація — «Причини вимирання мамутів на території України» (1961 р., кер. І. Г. Підоплічко). Дисертацію опубліковано як монографію (Корнієць 1962), яка була в руслі антигляціальних концепцій І. Г. Підоплічка, з обґрунтуванням вирішальної ролі людини у зникненні мамутів та елементів їх біоценозів.

Матеріалами до таких висновків слугували рештки мамутової фауни з палеолітичних пам'яток Мізин, Добранічевка, Гінці, Радомишль, Кирилівська стоянка в Києві та ін. Її публікації вміщували й відомості про морфологію скелетних решток мамутів та представників мамутового теріокомплексу (хижі, копитні, гризуни) з порівняльно-еволюційним їх аналізом. Особливо активізувалися такі дослідження після відкриття в с. Межиріч четвертого житла. Основне кураторство над його фауною було покладено на Нінель Леонідівну. Професійно розкопане згромадження кісток мамутів — результат роботи експедиції під керівництвом Н. Л. Корнієць та М. І. Гладких.

Дослідниця доповнила список таксонів цієї фауни, вивчила архітектоніку житла та провела її порівняння з трьома іншими житлами. Також вивчала артефакти давніх людей та способів їх життя, морфологію кісток великих ссавців, особливо зі слідами діяльності людини. Було отримано нові дані про палеобіоценози регіону дослідження (Gladkich *et al.* 1984) і показано, що ця територія була в зоні дії останнього зледеніння і граничила з типовою перигляціальною зоною з тундро-степами (фауна Новгорода-Сіверського). Це була зона без лемінгів (*Dicrostonyx henseli*), але зі степовими політками — *Lagurus lagurus* та *Lasiopodomys gregalis*, тобто нетипова степотундра.

Останні роки Нінель Леонідівна багато часу проводила в розкопках четвертого житла разом з колегами з Інституту археології НАН України (Д. Нужний) та кафедри археології Київського університету Т. Г. Шевченка (проф. М. І. Гладких). Велику допомогу в цьому надавали В. А. Івановський та студенти, які в такий спосіб відпрацьовували виробничі практики. Активно співпрацювала з колегами-геологами, палеонтологами, археологами, палінологами, палеокліматологами, палеобіоценологами, стратиграфами, включаючи закордонних колег (О. Софер зі США, С. Пеан з Франції, А. Величко з Росії), які готували з нею спільні публікації про це унікальне місцезнаходження (Корнієць *et al.* 1981; Gladkich *et al.* 1984 та ін.).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Як добрі організатори, Н. Корнієць та М. Гладких не тільки залучали дослідників, але й організовували дискусії та виступи, активно включалися у проведення екскурсій для міжнародних конференцій (українсько-французький польовий семінар 1979 р., Конгрес INQUA 1982 р., українсько-французький семінар у Парижі по фауні стоянки Межиріч 2012 р.

Дослідниця співпрацювала з різними відомими колегами — М. Верещагіним, В. Гарутом, Г. Барішніковим (ЗІН РАН), А. Чепалигою (Інститут географії РАН), М. Комар (Інститут геологічних наук НАНУ), М. Векlichem та Ж. Матвійшиною (Інститут географії НАНУ).

Рис. 2. Нінель Леонідівна Корнієць на розкопі Межиріцької стоянки. Фото кінця 70-х років, з архіву ННПМ НАН України. Нині четверте житло та його господарський комплекс експонуються на місці розкопу в с. Межиріч Канівського району.

Нінель Леонідівна була хорошим організатором у справах наукових і суспільного життя. Останнє стосувалося навантажень по профспілковій діяльності та її участі у різних комісіях Інституту, а пізніше — музею. Її активність як особистості визначалася темпераментом її дещо неспокійного характеру, прагненням до спілкування з колегами, потребою постійно діяти, та при цьому готувати наукові публікації. Коло її інтересів не замикалося лише на дослідженнях: вона добре знала багату історію своєї родини і цікаво розповідала про це, знала літературу, цікавилася мистецтвом та музикою.

Література

- Корнієць, Н. Л. 1962. Про причини вимирання мамонта на території України. В кн.: *Викопні фауни України та суміжних територій. Випуск 1*. Вид-во АН УРСР, Київ, 91–164.
- Корнієць, Н. Л., М. И. Гладких, А. А. Величко. 1981. Межиріч. В кн.: *Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины*. Наука, Москва, 106–119.
- Корнієць, Н. Л., В. Ю. Сунцов. 1999. Опыт усовершенствования методики раскопок хозяйственных ям на позднелепелитической стоянке Межиріч. *Археологічні відкриття в Україні. Вип. 1 (1998–1999)*. Інститут археології НАН України, Київ, 205–209.
- Топачевский, В. А., Н. Л. Корнієць, В. И. Свистун. 1975. Новые данные к палеотериологической характеристике тираспольского (миндельского) яруса в составе хаджибейской свиты. *Вестник зоологии*, № 1: 67–73.
- Шовкопляс, И. Г., Н. Л. Корнієць, Г. А. Пашкевич. 1981. Добраничевская стоянка. *Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины*. Наука, Москва, 97–106.
- Gladkich, M. I., N. L. Kornietz, O. Soffer. 1984. Mammoth-bone dwelling on the Russian Plain. *Scientific American*, 251 (5): 164–171.

РЕКОВЕЦЬ, Л., А. СТУПАК, М. ВИСОЦЬКА. Корнієць Нінель Леонідівна — дослідниця мамутової фауни. — Нінель Корнієць відома як знавець мамутової фауни Східної Європи, а також дослідник межиріцького місцезнаходження кісток і стоянки давніх людей пізнього плейстоцену (15–14 тис. р.). Напрями її досліджень пов'язані з історичною фауністикою, морфологією, палеоекологічними реконструкціями, вивченням стосунків у біоценозах та місця людини в цих процесах. Такі дослідження велися у співпраці з археологами, археозоологами, палінологами та палеогеографами, з якими Н. Л. Корнієць мала багато спільних публікацій. Це заклало комплексний характер досліджень, які продовжують послідовники.

Олена Короткевич — палеотеріолог, дослідник гіпаріонової фауни Північного Причорномор'я

Юрій Семенов

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: palaeo.semenov@gmail.com, orcid: 0000-0002-9483-6196

SEMENOV, Y. Olena L. Korotkevych, a palaeomammalogist and researcher of the *Hipparion* fauna of the Northern Black Sea area. — Olena Korotkevych (1929–1988) was a palaeomammalogist specialising in the Neogene ungulates of Eastern Europe and authored more than 90 publications incl. 4 monographs. She made a significant contribution to the taxonomy, palaeoecology, palaeogeography, and history of the *Hipparion* Fauna: she described a number of new artiodactyl taxa, analysed morpho-functional traits useful for understanding the ecological and faunal changes, and corroborated the stratigraphic significance of many Miocene to Pliocene localities of Ukraine. Her role in the foundation and development of the NMNH Department of Palaeontology (Kyiv) is invaluable. The large mammal fossils collected under her long-term leadership and with her direct participation formed the basis of the museum's Neogene hall exposition.

Біографічні деталі

Олена Леонідівна Короткевич народилася 15 травня 1929 р. в м. Києві. Навчання в школі перервала війна, під час якої сім'я Олени Леонідівни перебувала в окупованому с. Заворичі, що на Київщині. По звільненні України два роки навчалася у сільській школі, а повну середню освіту отримала вже у Києві у 1947 р. Того ж року поступила на біологічний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка, який закінчила з відзнакою у 1952 р., після чого кілька місяців працювала м.н.с. експедиції Інституту археології АН УРСР.

У 1953 р. прийшла до Інституту зоології АН УРСР у Відділ палеозоології, який став її постійним місцем роботи. У 1960 р. захистила кандидатську дисертацію, а в 1984 р. — докторську. Виконувала обов'язки заступника завідувача відділу палеозоології, з 1981 р. завідувала Лабораторією музеєзнавства та експозиції Палеонтологічного музею.

Пішла з життя у 1988 р. у віці 58 років. Похована у Києві на Берковецькому цвинтарі.

Рис. 1. Олена Леонідівна Короткевич, портрет на основі фото 1970-х років, з колекції ННІПМ.

Ключові наукові доробки

Олена Леонідівна Короткевич є визнаним фахівцем у галузі дослідження неогенових фаун великих ссавців, передусім копитних гіппаріонової фауни. Її наукові інтереси були надзвичайно різнобічними й відрізнялися глибиною підходу. Вона вивчала систематику і морфологію викопних ссавців, займалась питаннями палеогеографії, палеоекології, біостратиграфії, історії розвитку викопних фаун тощо. Особливу увагу приділяла парнопалим, рештки яких є одними з найчисленніших у неогенових відкладах.

Ретельні дослідження систематичного та чисельного складу кісток цих тварин у місцезнаходженнях, аналіз виявлених у них морфо-адаптаційних ознак дозволили Олені Леонідівні виділити фонові групи неогенових жувальних і зробити важливі висновки щодо послідовності утворення окремих фауністичних підрозділів, а також щодо тафономічних і геологічних особливостей формування самих місцезнаходжень.

Для території України нею складено перелік і опис головних місцезнаходжень решток представників гіппаріонової фауни й обґрунтовано важливість вивчення останньої для палеогеографічних і біостратиграфічних побудов. Проведені Оленою Леонідівною ревізії низки родин ряду Artiodactyla виявили чимало нових для науки таксонів.

Про результати своїх досліджень вона регулярно доповідала на наукових зібраннях різного рівня, у тому числі й за кордоном. Підтримувала зв'язки й обмінювалась досвідом з іноземними колегами, приймала їх у Києві. У 1970-х роках була співвиконавцем розділу проекту ЮНЕСКО «Великі ссавці сарматських і меотичних ярусів Східного Паратетису».

Олена Леонідівна — автор понад 90 наукових праць, зокрема 5 ґрунтовних монографій (див. наведений нижче перелік), кожна з яких підсумовує певний етап наукових досліджень. На жаль, свій останній, найбільш фундаментальний труд побачити надрукованим їй не довелося, він був виданий по-смертно (Короткевич 1988).

Рис. 2. Обкладинки монографій О. Л. Короткевич.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

За своє недовге і непросте життя О. Л. Короткевич на диво багато встигла і зуміла зробити. Ще зовсім юною вона використовувала кожен можливість отримання необхідних знань і навичок. Школяркою пішла в юннати до зоопарку, студенткою займалася у фауністичному гуртку, працювала лаборантом у Зоологічному музеї КДУ, відвідувала спецкурс І. Г. Підоплічка з палеозоології. Завдяки останньому визначилася з майбутньою спеціалізацією і почала цілеспрямовано самовдосконалюватися в обраному напрямку. Вона переглядала колекції кісток в Інституті зоології АН УРСР, брала участь в експедиціях відділу палеозоології, а також в експедиціях Інституту археології АН УРСР, де навчилася методикам роботи з викопним матеріалом та його визначенням. По закінченні вишу була рекомендована для наукової роботи в Інституті зоології, куди прийшла вже підготовленим молодим фахівцем і продемонструвала впевнене і швидке професійне зростання, пройшовши шлях від лаборанта до старшого наукового співробітника, доктора біологічних наук і керівника великим підрозділом.

Ще однією професійною пристрастю Олени Леонідівни був Палеонтологічний музей ННПМ НАНУ. Вона багато років ним керувала, була серед розробників його концепції та доклала все від неї залежне на втілення останньої в життя. Значною мірою завдяки її зусиллям було зібрано одну з найбільших у Східній Європі колекцію викопних решток тварин, яка склала основу експозиції неогенового залу музею, в якому більша частина вітрин і художнього оформлення розроблені нею або виконувалися під її керівництвом.

Крім напруженої наукової й музейної роботи, що, здається, було її основним хобі, Олена Леонідівна мала багато інших занять. Вона була незмінним членом Музейної ради, а також членом Вченої ради, членом експертної комісії та членом народного контролю Інституту зоології тощо. Крім того, встигала вести курс лекцій з палеозоології в КДУ, надавати консультації, рецензувати наукові роботи, писати статті до «Української радянської енциклопедії», приділяти багато уваги популяризації наукових знань.

Вона охоче спілкувалася з молоддю, допомагала молодим вченим, керувала курсовими, дипломними й дисертаційними роботами, опонувала на захистах дисертацій. Принаймні три її дисертанти успішно пройшли захист. Серед них і автор цих рядків, для якого Олена Леонідівна стала добрим наставником і керівником з перших днів роботи в Інституті зоології.

Її досягнення неодноразово отримували високу оцінку у вигляді премій, почесних грамот, поміщених на «Дошку пошани» Інституту. Нагороджена медалями «За доблесну працю на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», «В пам'ять 1500-річчя Києва», «Ветеран праці».

Про її захоплення поза професією відомо небагато. Вона мало розповідала про своє приватне життя, хіба що із задоволенням ділилася спостереженнями за своєю кішкою Мурзою.

Олена Леонідівна Короткевич була непересічною особистістю, цілісною, відповідальною, працездатною. Вимоглива до себе, не терпіла халатності й байдужості в інших. Вміла рішуче відстоювати свої погляди й визнавати помилки. Інколи бувала надто безкомпромісною. Проте, до неї завжди можна було звернутися за порадою й отримати її. Для своїх учнів і колег вона залишилася надзвичайно відданим своїй справі професіоналом, уважним і добро-зичливим керівником, винятково інтелігентною і порядною людиною, яка заслуговує на глибоку повагу і добру пам'ять¹.

Література

- Короткевич, Е. Л. 1970. *Поздненеогеновые олени Северного Причерноморья*. Наукова думка, Київ, 1–196.
- Короткевич, Е. Л. 1972. Основные этапы развития позднемiocеновой фауны копытных и хоботных Северного Причерноморья. *Вестник зоологии*, № 4: 7–13.
- Короткевич, Е. Л. 1976. *Поздненеогеновые газели Северного Причерноморья*. Наукова думка, Київ, 1–252.
- Короткевич, Е. Л. 1977. Копытные позднего неогена юга Европейской части СССР. *Вестник зоологии*, № 6: 53–60.
- Короткевич, Е. Л. 1978. Геологический возраст некоторых местонахождений гиппарионовой фауны Северного Причерноморья. *Вестник зоологии*, № 6: 15–19.
- Короткевич, Е. Л. 1979. Гигантобивневые мастодонты Северного Причерноморья в пределах УССР. *Вестник зоологии*, № 4: 34–40.
- Короткевич, Е. Л. 1980. К вопросу о развитии рогов у некоторых жвачных. *Вестник зоологии*, No. 1: 38–43.
- Короткевич, Е. Л. 1981. *Поздненеогеновые трагоцерини Северного Причерноморья*. Наукова думка, Київ, 1–160.
- Короткевич, Е. Л., В. Н. Кушнирук, Ю. А. Семенов, А. Л. Чепалыга. 1985. Новое местонахождение среднесарматских позвоночных на Украине. *Вестник зоологии*, № 3: 81–82.
- Короткевич, Е. Л. 1988. *История формирования гиппарионовой фауны Восточной Европы*. Наукова думка, Київ, 1–163.

СЕМЕНОВ, Ю. Олена Короткевич — палеотеріолог, дослідник гіпаріонової фауни Північного Причорномор'я. — Олена Леонідівна Короткевич (1929–1988) — палеотеріолог, дослідник неогенових копитних Східної Європи, автор понад 90 публікацій, серед яких 4 монографії. Вона зробила вагомий внесок у систематику, палеоекологію, палеогеографію та історію формування гіпаріонової фауни на різних етапах неогену. Відкрила ряд нових для науки таксонів парнопалих, з'ясувала морфо-адаптаційні ознаки, важливі для розуміння екологічних і фауністичних змін, обґрунтувала стратиграфічну важливість українських міоценових і пліоценових місцезнаходжень. Неоціненною є її роль у розробці концепції та в розбудові палеонтологічного музею ННПМ НАНУ. Колекція великих ссавців, що була зібрана під її багаторічним керівництвом та за безпосередньої участі, склала основу експозиції неогенового залу музею.

¹ Автор дякує М. Осиповій та Д. Іванову за допомогу у підготовці цього нарису.

Євген Крайнев та розвиток мисливствознавства як галузі знання й господарства в Україні

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Evhen Krainev and the development of game management as a branch of knowledge and economy in Ukraine. — The researcher proved to be a successful scientist and, at the same time, a skilled official who has achieved significant success in both areas. As a scientist, Evhen Dmytrovych has developed a number of research initiatives related to the development of game farms (including game reserves) and biotechnical measures to increase forage and land capacity. His works also concern the importance and support of populations of certain species (hares, deer, etc.) on the scale of game farms and in Ukraine in general. Evhen Krainev was an Honorary Member of the Ukrainian Society of Hunters and Fishermen.

Біографічні деталі

Євген Крайнев народився 1915 р. в Ольгинському районі Донецької обл. в сім'ї видатного лісівника Дмитра Крайнева. Дитинство пройшло у Велико-анадолі, в атмосфері неперервної лісознавчої діяльності в родині. Вищу освіту здобув у Московському смушко-хутровому інституті (1951). Після цього працював науковим співробітником Українського відділення Всесоюзного НДІ мисливського господарства та звіроводства (до 1953 р.)¹.

З 1953 р. — провідний фахівець Головного управління мисливського господарства України. За час роботи в управлінні у співпраці з ІЗАН підготував кандидатську дисертацію, яку захистив 1971 р. Пішов із життя 1980 р., у віці 65 р.

Рис. 1. Євген Крайнев (у центрі) у складі групи мисливствознавців на одній із нарад у Ялті; травень 1963 р. Фото з архіву М. Воїнственського; фрагмент. Ліворуч — Олексій Салганський, праворуч — Павло Улицький.

¹ Автор припускає, що мова має йти про Заворичі, де працювало й чимало інших зоологів. Не виключено, що він там працював і до війни (у 1940 р. йому було 25 р.).

Ключові доробки в галузі теріології

Дисертацію за темою «Мисливські тварини України, шляхи їх охорони та раціонального використання» захистив у ІЗАН (Київ) 1971 року¹. Дослідник послідовно вивчав різні питання ведення мисливських господарств і стану популяцій мисливських звірів у них і в цілому в Україні.

Серед праць, що стосуються господарств і заповідної справи, варто назвати такі: «У Великоанадольському лісі та околицях» (Крайнев 1959), «У мисливському господарстві України» (Крайнев 1961), «Від мисливських заказників до мисливських господарств» (Крайнев 1967), «Про продуктивність мисливських угідь Української РСР» (Галака & Крайнев 1968).

Не менш значущими є доробки й публікації щодо самої дичини: «Деякі підсумки обліку чисельності дичини, що виловується в Україні» (Крайнев 1968), «Про розведення зайця сірого у сільськогосподарських угіддях України» (Болденков *et al.* 1971a), «Про завезення в Україну далекосхідних свиней, оленя японського та сарни» (Болденков *et al.* 1971b), «Шляхи раціонального використання оленів в Україні» (Галкин & Крайнев 1973).

Ці праці були представлені в різних тематичних мисливствознавчих виданнях, у т. ч. «Перша наукова конференція з розвитку мисливського господарства Української РСР» (Київ, 1968) та «Розвиток мисливського господарства Української РСР» (Київ, 1973). Наразі якісь документи цих конференцій і збірників праць недоступні, проте очевидно, що вони проводилися під егідою управління мисливського господарства, а, отже, й Є. Крайнева (також С. Болденкова та В. Пархоменка). Як управлінець у сфері мисливського господарства Є. Крайнев брав участь у розробці правил полювання та положення про полювання та мисливське господарство України. Серед його ініціатив — жорсткі (мінімізовані) розрахункові норми щодо приросту популяцій мисливських звірів, що дозволило забезпечити стійкий ріст їхньої чисельності.

Автору відомо 16 публікацій дослідника. Окрім того, Є. Крайнев був автором низки науково-популярних статей. Однією з ключових праць стала монографія «Підгодовля диких тварин» (Крайнев 1976).

У статті з аналізом розвитку мисливствознавства як прикладної галузі зоології М. Войцвєнський (1971) підкреслював вагомий внесок співробітників Управління мисливського господарства Мінлісгоспу УРСР у цю справу. На вебсайті «Українське полювання» (<https://bit.ly/3hYtdcZ>, 2016) зазначено: «Вся професійна політика Головополювання України закладена біологом-мисливствознавцем Євгеном Крайневим». Це очевидне визнання.

Рис. 2. Палітурка видання «Підгодовля диких тварин» (1976).

¹ Відомості зібрано по крихтах з різних джерел. Найбільший блок (5 речень, повне ім'я, роки життя) є у довідці про автора в альманаху «Охотничьи просторы» (<https://bit.ly/3vWpexW>).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Євген Крайнев «успадкував» інтерес до природи, завдань її вивчення й раціонального використання природних ресурсів. Його батько — Дмитро Карпович Крайнев — відомий лісівник, викладач Великоанадольського лісового технікуму, який у 1928–1929 рр. створив унікальний дендрарій біля лісового технікуму в районі Волновахи.

Євген Крайнев активно співпрацював з іншими колегами, і частина його публікації — у співавторстві з відомими мисливствознавцями, у т. ч. Сергієм Болденковим (5) та Борисом Галакою. Шанобливо ставлячись до старших зоологів, Є. Крайнев написав статтю про О. Корнеєва (Крайнев 1979).

У передмові до видання «Довідник мисливця та рибалки» (1972) Євгена Дмитровича Крайнева згадано як Почесного члена УТМР.

Література

- Болденков, С., Е. Крайнев, Б. Галака. 1971a. О разведении зайца-русака в сельскохозяйственных угодьях Украины. *Охота и охотничье хозяйство*, № 5: 23.
- Болденков, С. В., Е. Д. Крайнев, Б. А. Галака. 1971b. О заводе на Украину дальневосточных кабанов, пятнистого оленя и косули. *Пути повышения эффективности охотничьего хозяйства: Материалы III конференции охотоведов Сибири. Часть 1*. Иркутск, 41–43.
- Вонштейнский, М. А. 1971. Наука охотничьему хозяйству УССР. *Вестник зоологии*, № 5: 3–11.
- Галака, Б. А., Е. Д. Крайнев. 1968. О продуктивности охотничьих угодий Украинской ССР. *Первая научная конференция по развитию охотничьего хозяйства Украинской ССР: Тезисы докладов*. Киев, 45–47.
- Галкин, В. С., Е. Д. Крайнев. 1973. Пути рационального использования оленей на Украине. *Развитие охотничьего хозяйства Украинской ССР*. Киев, 161–164.
- Крайнев, Е. Д. 1959. В Великоанадольском лесу и окрестностях. *Охота на Украине*. Гос. издат. сельхоз. лит., Киев, 17–20.
- Крайнев, Е. 1961. В охотничьем хозяйстве Украины. *Охота и охотничье хозяйство*, № 3: 10–11.
- Крайнев, Е. 1967. От охотничьих заказников до охотничьих хозяйств. *Охотник и рыбак Украины*. Кн. 2. Киев, 115–120.
- Крайнев, Е. Д. 1968. Некоторые итоги учета численности добываемой дичи на Украине. *Первая научная конференция по развитию охотничьего хозяйства Украинской ССР. Тезисы докладов*. Киев, 123–127.
- Крайнев, Е. Д. 1976. *Подкормка диких животных*. Урожай, Киев, 1–88.
- Крайнев, Е. 1979. Александр Порфирьевич Корнеев (к 75-летию со дня рождения). *Охота и охотничье хозяйство*, № 1: 19.

ЗАГОРОДНИЮК, І. Євген Крайнев та розвиток мисливствознавства як галузі знання й господарства в Україні. — Дослідник проявив себе як успішний науковець і одночасно вмільний чиновник, який на обох цих напрямках роботи досяг помітних успіхів. Як науковець Євген Дмитрович розвинув низку дослідницьких ініціатив стосовно розвитку мисливських господарств (включно з мисливськими заказниками) та біотехнічними заходами для збільшення кормності та місткості угідь. Його доробки також стосуються значення та підтримки популяцій окремих видів (зайці, олені тощо) в масштабах мисливських господарств та в цілому в Україні. Євген Крайнев був Почесним членом Українського товариства мисливців та рибалок.

Криволапов Володимир Павлович — теріолог і головний зберігач Музею природи Харківського університету

Лльохін Юрій

Музей природи Харківського національного університету (Харків)
e-mail: ilyihnyra@gmail.com; orcid: 0000-0003-3985-276

ILIUKHUN, Y. Kryvolapov Volodymyr Pavlovych, mammalogist and chief curator of the Museum of Nature at Kharkiv University. — Volodymyr Kryvolapov (1951–2015) worked at the Museum of Nature during 1976–2015, including as chief curator since 1988. He also worked as a taxidermist, participated in the creation of many skin-mounts for the exhibition and study-skins for scientific collections. He participated in long-distance expeditions of the museum, where he collected valuable scientific material. The scientist paid special attention to the work with the osteological collection of Prof. O. O. Brauner. The main part of this collection was processed, glued, and classified by him, and together with other samples of the scientific collection in 2004 it was transferred to a new, equipped storage room. He had repeatedly participated in conferences held in the memory of Prof. O. O. Brauner (Odessa). The researcher paid special attention to the history of the museum and its collections, archives and educational activities.

Біографічні деталі

Володимир Павлович Криволапов народився у с. Буди Харківського району 21 липня 1951 р. Після закінчення Будянської середньої школи у 1968 р. поступив на біологічний факультет Харківського державного університету ім. М. Горького (з 1994 р. як «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна»), де під керівництвом доц. О. Лисецького на кафедрі зоології захистив дипломну роботу про гризунів.

Закінчив університет у 1973 р. і працював 3 роки вчителем: 2 роки у с. Федорівка Житомирської обл. та рік у с. Покотилівка Харківського району. З 1 вересня 1976 р. почав працювати науковим співробітником у Музеї природи. Майже 30 років, з 1988 до 2015 рр. був на посаді головного зберігача музею. Пішов з життя 4 лютого 2015 р.; похований у с. Буди.

Рис. 1. Володимир Криволапов у Музеї природи ХНУ — в лекційній залі Музею, 26.12.2013, фото А. Р. Луначека.

Ключові наукові доробки

За більш ніж 38 років своєї роботи у Музеї природи ХНУ Володимир Павлович багато зробив для розвитку музею як добре обізнаний фахівець широкого профілю. Як таксидеміст він особисто обробляв шкури, робив опудала для експозиції й тушки для наукових фондів. Так, опудала тапіра, зебри, гарни й леопарда зроблені були ним особисто. У фондах зберігається досить багато зразків гризунів, які були ним здобуті та зроблені.

Брав Володимир Павлович участь у експедиціях Музею природи по території тодішнього Радянського Союзу. Найбільш знакові серед них — це експедиції на Чукотку в 1977 році, на Курильські острови у 1978 році, до Таджикистану в 1979 році та до східного Казахстану в 1984 році. З усіх цих експедицій було доставлено багато цінного наукового матеріалу. Так, із чукотської експедиції доставлено моржа, з експедиції на Курили — морських котиків і сивучів. Згодом, із цих матеріалів було зроблено діораму ластоногих і саме Криволапов брав у її виготовленні участь.

На посаді головного зберігача багато зробив Володимир Криволапов для зберігання, накопичення і вивчення фондового матеріалу. Особлива була ним приділена увага вивченню і класифікації остеологічної колекції проф. О. О. Браунера (1857–1941). Ця колекція була закуплена ще за життя одеського вченого, але повністю перевезена у Харків вже у 1947 році завдяки проф. І. М. Полякову (Резниченко & Криволапов 2003; Криволапов 2007a–c, Ильохин 2013). Під керівництвом В. П. Криволапова у 2004 р. наукові фонди разом із цією колекцією були переведені у нове, більш зручне для їх зберігання приміщення. Всі відомі на той час зразки цієї колекції саме ним або під його керівництвом були оброблені та класифіковані; була зроблена картотека краніологічної частини колекції (336 зразків 29-ти видів).

Брав Володимир Павлович участь у міжнародних наукових конференціях, присвячених пам'яті О. О. Браунера, які відбувалися в Одесі (Резниченко & Криволапов 2003; Криволапов 2007b–c).

Багато зразків для експозиційної частини колекції музею отримано завдяки Володимиру Павловичу з Харківського зоопарку. Як головний зберігач, він підтримував тісні робочі стосунки з ветеринарною частиною й адміністрацією зоопарку, отримував і оформляв матеріал нових надходжень.

Рис. 1. Володимир Криволапов у Музеї природи ХНУ — за роботою в залі геології, 2004 р., Фото С. С. Кірічік.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Володимир Павлович приділяв багато часу дослідженню історії Музею природи та його колекцій, а також архівній справі. У наукових фондах МПХУ зберігається багато документального і фотографічного матеріалу, який був зібраний саме ним. Також Володимир Павлович працював із дітьми, які цікавилися тваринним світом, і багато людей стали зоологами або прихильниками добрих стосунків з природою саме завдяки його впливу.

Володимир Павлович був дуже доброзичливою людиною. Він добре знав фонди, історію музею, радо приймав колег і завжди розповідав цікаві деталі щодо експозицій і фондів музею, а також людей, які створювали музей і поповнювали музейні колекції.

Публікації

- Илюхин, Ю., В. Криволапов. 2013. Краниологическая коллекция семейства Псовых Canidae Gray, 1821 в фондах Музея природы Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. *Історія і сьогодення музею: Матер. Всеукр. конференції*. Букрек, Чернівці, 219–223.
- Илюхин, Ю. В. 2015. Пам'яті Володимира Криволапова (1951–2015). *Theriologia Ukrainica*, **13**: 143–144.
- Криволапов, В. П., Л. А. Резниченко, Н. К. Резниченко. 2005. Музей природы Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина и экологическое просвещение населения. *Современные проблемы зоологии и экологии: Материалы междунар. конф., посвящ. 140-летию основания Одесского нац. ун-та*. Феникс, Одеса, 257.
- Криволапов, В. П. 2007a. О териологической коллекции Музея природы Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. *Біологічний вісник. Харківський нац. університет*, **11** (1): 18.
- Криволапов, В. П. 2007b. История приобретения некоторых крупных экспонатов териологической коллекции собрания Музея природы Харьковского национального университета. *Вісник Музейного фонду ім. О. О. Браунера*, **4** (2–3): 32–33.
- Криволапов, В. П. 2007c. Систематический каталог краниологической коллекции семейства псовые (Canidae) профессора А. А. Браунера. *Известия Муз. Фонда им. А. А. Браунера*, **4** (4): 5–26.
- Резниченко, Л. А., В. П. Криволапов. 2003. Новые данные об остеологической коллекции проф. А. А. Браунера из собраний фонда Музея природы Харьковского университета. *Чтения памяти А. А. Браунера: Материалы III междунар. конф.* Астропринт, Одеса, 39–41.

ІЛЮХІН, Ю. Криволапов Володимир Павлович — теріолог і головний зберігач Музею природи Харківського університету. — Володимир Криволапов (1951–2015) працював у Музеї природи протягом 1976–2015 р., у т.ч. з 1988 р. на посаді головного зберігача. Працював також як таксидерміст, брав участь у виготовленні багатьох опудал для експозиції й тушок для наукових фондів. Був учасником далеких експедицій Музею, звідки привозив цінний науковий матеріал. Науковець приділяв особливу увагу роботі з остеологічною колекцією проф. О. О. Браунера. Основна частина цієї колекції оброблена, прокласена, класифікована саме ним, а разом з іншими зразками наукових фондів у 2004 р. переведена до нового обладнаного фондового приміщення. Неодноразово брав участь у конференціях пам'яті проф. О. О. Браунера (Одеса). Особливу увагу дослідник приділяв історії музею і його колекцій, архівній справі, а також просвітницькій діяльності.

Валентин Крижанівський — зоолог, філософ природи, популяризатор науки

Свєнєія Ульюра¹, Вілена Боярчук²

¹Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

²Інститут зоології ім. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)

e-mail: ulyura@ukr.net; orcid: 0000-0002-2439-4134

ULYURA, E., V. BOJARCHUK. Valentyn Kryzhanivsky, a zoologist, natural philosopher, and science populariser. — An essay on V. I. Kryzhanivsky, one of the leading experts in the field of game animals and fauna protection, a member of the Council of the Ukrainian Theriological Society. The researcher authored over 110 scientific papers, including a number of essays on the Red Book of Ukraine (1980; 1994), the Ukrainian Soviet Encyclopaedia (1978–1985), the Biological Dictionary (1986) and the reference book 'Rare and Endangered Plants and Animals of Ukraine' (1988). He was responsible for the development and implementation of the Program 'Fauna' for the Chornobyl Zone (2000) and the 'Action Plan for Conservation of the European Bison in Ukraine' (2007).

Біографічні деталі

Провідний фахівець у галузі вивчення мисливських звірів та охорони фауни, Валентин Іванович Крижанівський, народився 15 липня 1938 року в м. Києві в простій робочій родині (Боярчук & Ульюра 2019). У 1945 році Валентин пішов до першого класу київської середньої школи № 139, яку згодом закінчив із золотою медаллю (1955). Фахову біологічну освіту здобув у Київському державному університеті (1955–1960).

Випускника, що мав диплом з відзнакою та виявив значні здібності до науки, направили до аспірантури Інституту зоології АН України (ІЗАН) у відділ хребетних. У 1965 р. в цьому ж інституті Валентин Іванович захистив кандидатську дисертацію (керівник — професор М. А. Воїнственський).

Рис. 1. Валентин Крижанівський біля оформленої вітрини зоологічного музею, яка присвячена рукокрилим (1967). Світлина з архіву сім'ї Крижанівських.

Уся подальша робота молодого вченого була пов'язана з Інститутом зоології, де він пройшов шлях від аспіранта до завідувача Лабораторії екології та раціонального використання мисливських тварин (1975), а згодом (з 1989 р.) — завідувача Відділу фауни і систематики хребетних.

Хвороби серця виснажили Валентина Івановича, і його не стало 28 лютого 2008 р. Похований у с. Лебедівка Вишгородського району Київської обл.

Ключові доробки в теріології

У 1965 р. на спеціалізованій Вченій раді при ІЗАН Валентин Іванович захистив дисертацію «Благородний олень та косуля в Україні, їх екологія та перспективи господарського використання» та здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук. Матеріали дисертації широко використовувалися при створенні та реорганізації мисливських господарств України (напр., [Абеленцев & Крыжановский 1969](#)).

Одразу після захисту дисертації дослідник був залучений до виконання наукових тем Інституту. Протягом 1964–1968 рр. він був виконавцем теми «Еколого-фізіологічні особливості різних популяцій вивірок фауни України», і цей інтерес мав продовження щонайменше до кінця 1980-х років. Вивірці, її мінливості присвячено кілька статей 1967–1977 років ([Крыжановский 1975](#)).

Активну участь науковець брав у розбудові зоологічної експозиції ННПМ (тоді у складі ІЗАН), яку було відкрито 1967 р. Багато зі створених ним вітрин у залі «Ссавці» збереглося майже без змін до нашого часу.

Під керівництвом В. І. Крижанівського організовано ряд наукових експедицій у Карпати, Закарпаття, Полісся, степову зону та Крим. Сам він бере участь у великих інститутських експедиціях до Забайкалля, Середньої Азії та Монголії.

У період завідування Лабораторією екології і раціонального використання мисливських тварин (1975–1989) Валентин Іванович веде дослідження мисливських видів ратичних, працює над обґрунтуванням нових заповідних об'єктів, вивчає зміни фауни (у т.ч. внаслідок меліорації) та питання акліматизації нових видів ([Воинственский et al. 1981](#)).

У дальніх експедиціях зібрано величезний матеріал з різних груп тварин. Одних тільки гризунів та комахоїдних з азійських експедицій (1968–1969 рр.), у фондах ННПМ є більш як 250 екз.

Рис. 2. Валентин Крижанівський з уловом османів. Монголія, берег річки Урег-Нур (1968). Світлина з архіву сім'ї Крижанівських.

Рис. 3. Валентин Крижанівський під час міжнародної експедиції «Блакитний Дунай» (вересень 1990 р.). Світлина з архіву Вілени Боярчук (редакція І. Загороднюка для статті: [Загороднюк et al. 2009](#)).

З 1988 по 1996 р. багато сил та енергії віддав В. І. Крижанівський вивченню наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, зокрема оцінці дозових навантажень на тварин, впливу радіаційного забруднення на мисливські види, вторинних sukcesій у Зоні відчуження, а надалі — важливості управління процесами відновлення фауни на звільнених від господарської діяльності людини територіях ([Крыжановский 2006a](#)). У цей час значну частину свого натхнення Валентин Іванович приділяє розробці та виконанню програми «Фауна», затвердженої 2000 року. З його ініціативи й за особистої участі на території Зони була створена єдина в Україні (і Європі загалом) вільна популяція рідкісного виду ссавців світової фауни — коня Пржевальського. Одночасно працює й над розробкою ще однієї фундаментальної ідеї — Планом дій щодо збереження та відновлення зубра у фауні України, який 2007 р. схвалено на державному рівні ([Крижанівський 2006b](#); [Kryzhanovski 2004](#)).

Останні роки В. І. Крижанівський присвятив вивченню та глибокому аналізу проблеми впливу антропогенної трансформації середовища на екосистеми. Особливу увагу він приділяв питанням адаптації видів до антропогенних факторів, зокрема процесам синантропізації як одного з основних напрямків еволюції фауни вищих хребетних тварин у сучасних умовах України.

Валентин Іванович Крижанівський є автором понад 110 наукових праць і численних науково-популярних робіт ([Загороднюк et al. 2009](#)). Під його керівництвом захищено 9 кандидатських дисертацій. Профіль дослідника в Google Scholar: [user=Qfuj6fMAAAAJ](https://scholar.google.com/user=Qfuj6fMAAAAJ)

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Валентин Крижанівський є лауреатом премії імені І. І. Шмальгаузена НАН України (2000), присудженої за цикл праць «Вплив Чорнобильської катастрофи на тваринний світ», зокрема й монографію «Тварини у радіоактивній зоні» (рос.) ([Францевич et al. 1991](#)).

Валентин Іванович брав участь у роботі Національної комісії з питань ведення Червоної книги, Комісії з наукової номенклатури і термінології,

Вченої ради Інституту зоології, був експертом Головного управління мисливського господарства, членом Президії УТМР, головою Секції охорони і збагачення тваринного світу Українського товариства охорони природи, членом редколегії Лісового і мисливського журналу, головою Експертної ради щодо зубра при Мінекології, членом Bison Specialist Group, IUCN та багатьох інших інституцій, редакцій та експертних рад, що визначали і продовжують визначати розвиток зоологічної науки в Україні.

Пам'яті дослідника написано дві статті у фахових природознавчих виданнях (Загороднюк *et al.* 2009; Боярчук & Улюра 2019).

Література

- Абеленцев, В. И., В. И. Крыжановский. 1969. О принципах организации и ведения охотничьего хозяйства на Украине. *Естественная производительность и продуктивность охотничьих угодий СССР. Часть 2*. Киров, 219–222.
- Боярчук, В. П., С. М. Улюра. 2019. Пам'яті Валентина Івановича Крижанівського (1938–2008). *Збірник праць Зоологічного музею*, **50**: 87–89.
- Воинственский, М. А., В. И. Крыжановский, И. С. Легейда. 1981. Изменения в фауне Украинского Полесья в связи с проведением осушительных работ. *Вестник зоологии*, № 5: 3–9.
- Загороднюк, І., О. Годлевська, В. Боярчук. 2009. Валентин Крижанівський (1938–2008) — дослідник теріофауни України. *Науковий вісник Ужгородського університету Серія Біологія*, **26**: 242–244.
- Крыжановский, В. И. 1975. К вопросу о влиянии фотопериодизма и температуры на сезонную смену шерстного покрова у белки обыкновенной (*Sciurus vulgaris* L.). *Вестник зоологии*, № 2: 15–19.
- Крыжановский, В. И. 2006a. Чернобыльская катастрофа с точки зрения зоолога. *Вестник зоологии*, **40** (3): 195–204.
- Крижанівський, В. І. 2006b. План дій по збереженню зубра (*Bison bonasus* L.) у фауні України. *Мисливство та рибальство в Україні (тематичний збірник)*. Випуск 1. Інститут біографічних досліджень, Київ, 25–33.
- Францевич, Л. И., В. А. Гайченко, В. И. Крыжановский. 1991. *Животные в радиоактивной зоне : научное издание*. Наукова думка, Киев, 1–128.
- Kryzhanivsky, V. I. 2004. State of contemporary existing European bison populations and the strategy of forming new free-ranging herds in Ukraine. *European bison reconservation: Proceedings of the Conference*. Białowieża, 78–82.

УЛЮРА, Є., В. БОЯРЧУК. Валентин Крижанівський — зоолог, філософ природи, популяризатор науки. — Нарис про одного з провідних фахівців у галузі вивчення мисливських звірів та охорони фауни, члена Ради Українського теріологічного товариства В. І. Крижанівського. Дослідник є автором близько 110 наукових праць, у т. ч. низки нарисів до Червоної книги України (1980; 1994), Української радянської енциклопедії (1978–1985), Біологічного словника (1986) та довідника «Рідкісні та зникаючі рослини і тварини України» (1988). Йому належить розробка та впровадження Програми «Фауна» для Чорнобильської Зони (2000) та Плану дій щодо збереження зубра європейського в Україні (2007).

Петро Крижов — дослідник фауни та колектор теріологічних колекцій Зоологічного музею ВУАН

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

ZAGORODNIUK, I. Petro Kryzhov, fauna researcher and collector of mammal collections of the Zoological Museum at the All-Ukrainian Academy of Sciences. — Researcher of the mammal fauna of Ukraine, with special attention to rodents and Polissia. He carried out his research in ‘Zoobin’ during 1932–1937 and later in Zagotkhutro (Zavorychi). His research interests included the analysis of population outbreaks of rodents and their distribution based on the study of academic collections, as well as the analysis of the mammal fauna of Central Polissia. The NMNH collections contain 588 specimens collected and prepared by P. Kryzhov. He first revised the mammal collections of the museum, described them in the inventory books of the collection of published a respective article (1936). The researcher suffered political repression in 1937.

Біографічні деталі

Петро Андрійович Крижов (1902–1938) — фауніст, колектор і перший в історії УАН упорядник теріологічних колекцій. Біографічні деталі відомі за особовою справою в ІЗАН (*Личное... 1937*), розвідками за публікаціями дослідника (*Крижов 1936*) та згадками про нього (*Червнева... 1937*; *Шаповал 2016*). Працював у НДІ Зоології та біології ВУАН («Зообін»), у відділі фаунистики, аспірант з 1.10.1932, м.н.с. з 1.09.1935 до 16.07.1937. Після звільнення «у зв’язку із закінченням тематики» працював у Чорнобилі (медучилище) та Заворичах (Заготхутро). Репресований 1938 р., реабілітований 1989 р.

Прожив коротке життя (35 років) через репресії комуністичної влади, в науці був лише 5 років. Мешкав у центрі Києва, недалеко від зоомузею ВУАН. Матеріали щодо репресій автору не відомі, вони є в Центральному державному архіві громадських об’єднань (М. Біляшівський, особ. повід.). Одна з причин репресій — підтримання контактів з родичами в польській частині Полісся; не можна виключати, що до цього додавалося дослідження теми шкодочинних гризунів та його виразна українськість. Місце поховання невідоме (можливо, Биківня).

Рис. 1. Петро Андрійович Крижов. Фото з особової справи (архів ІЗАН), з посвідчення на право наукового полювання, виданого 25.02.37, редактоване (прибрано печатку).

Ключові наукові доробки

Початки пов'язані з гідробіологією¹, проте перша відома праця (звіт?) була теріологічною — «Мишовидні гризуни АМ СРР» (1934, цит. за: Крижов 1936). У колекціях ННПМ є 53 зразки 9 видів ссавців (переважно гризунів) з Одещини й Молдови з крайніми датами 2.04–10.10.34. Восени 1935 р. йому затвердили нову тему — «Фауна Полісся», її виконання почато у співпраці з «Союзпушніною», за кошти якої були й відрядження, як от 10–20.11.35 до Радомишльського, Іванківського і Розважівського районів для обстеження колоній бобрів. Полісся стосується й більшість колекцій: відомо 588 зразків, більшість яких зібрано у північних районах Київщини та Житомирщини.

Крижов підтримував співпрацю з колегами із Заготхутра, зокрема О. Мигуліним та Є. Решетник (реконструкція за збігами в біографіях). У колекції ННПМ є зразки, зібрані під час роботи і після звільнення з Зообіну, у Заворичах, де він напевно працював на центральній станції Заготхутра, якою керував О. Мигулін. За «хуτροвою» темою є збори, зокрема ховрахів з Маріуполя (n = 26, 27.05–29.06.35) та правобережжя Дніпропетровщини (n = 85, 27.05–29.06), кротів (n = 42, 6.04.37–30.09.38) з Київщини, зокрема й збори кротів та інших дрібних ссавців у Заворичах з 10.1937 до 09.1938.

Головними доробками є: 1) серійні колекційні збори ссавців із двох ключових регіонів — Одещини й Молдови, Дніпропетровщини (зона затоплення Каховської ГЕС) та Центрального Полісся, 2) аналіз теріофауни Центрального Полісся, 3) створення каталогу теріологічних колекцій ЗМ ВУАН, у т. ч. «опрацьовано і визначено по Зоомузею УАН 1400 шкірок і спиртових екземплярів гризунів і 2600 черепів» (Крижов 1936: 34). За «Історією НАНУ» за 1934–1937 рр. (с. 787) у 1934 р. дослідник зробив доповідь «Стан і перспектива дослідження фауни УСРР (співавт. М. Шарлемань).

До роботи П. Крижова висловлювали нарікання партійні керівники Зообіну, проте на захист дослідника став С. Парамонов, що відбувалося з надвисокими емоціями (стенограми тут: Шаповал 2016). Дослідник був змушений покинути Зообін і переїхати до Чорнобиля, де він мешкав на квартирі і, ймовірно, працював у медичному училищі (конверти в: *Личное...* 1937).

Мигулін (1938) наводить 5 статей П. Крижова, проте точно відомо лише дві (Крижов 1935, 1936), ще одна відома за самоцитуванням («Мишовидні гризуни АМ СРР», 1934 р.²), і одна — «Поширення ссавців на Поліссі» (1937) — за звітом ВУАН (Червнева... 1937), ймовірно, знищена в рукописі під час репресій. На місце П. Крижова (довідна Б. Більського 6.11.37) переведено Б. Попова (1913–1942), згодом відомого хіроптеролога.

¹ Реферат до аспірантури «Життя солодких вод» є в особовій справі в ІЗАН. Виконання вступних завдань збіглося з призовом: «Я з 1.06 до 11.09.32 був мобілізований Р.П.К. у збиральну та хлібозаготівельну компанії» (Пояснювальна записка 23.09.32 до Приймальної комісії Зообіну).

² Публікацію таку не виявлено. Очевидно, це був лише звіт про роботу.

Рис. 2. Експедиційна світлина з імовірним зображенням П. Крижова (праворуч), без деталей у підписі, з коробки фотопластинок «Чорнобиль 1936». Імена інших дослідників не відомі. Фотопластину отримано з архіву ННПМ.

Те, що на фото П. Крижов, автор припускає на основі біографічних деталей (дослідник працював там у той час) та фізіономічної подібності до фото з особової справи (рис. 1). Ця серія фото зроблена на ділянках з молодими посадками сосни, де дослідники, ймовірно, ловили гризунів ловчими канавками (одна з фотопластинок демонструє роботу з канавками).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Про захоплення або суміжні інтереси дослідника нічого не відомо, значною мірою через відсутність матеріалів про нього в цілому. З факту наявності посвідчення мисливця та листування про потребу здати певні документи у зв'язку зі звільненням (особова справа, посвідчення та листи в ній) можна припустити, що Крижов значну частину свого часу приділяв полюванню. Звісно, в ті часи полювання було і засобом виживання багатьох людей, але й також стандартним способом збирання зоологічного матеріалу. На пам'ять про дослідника створено його профіль в Гугл Академії: [user=OAKk2UQAAAAJ](https://scholar.google.com/citations?user=OAKk2UQAAAAJ)

Література

- Крижов, П. 1934. Масове розмноження мишей у 1933 р. в Київській області. *Збірник праць зоологічного музею*, **13**: 25–40.
- Крижов, П. А. 1936. Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР. *Збірник праць зоологічного музею*, **16** (1935): 33–91.
- Личное... 1937. [Личное] Дело: Крижов Петр Андреевич (нач. 01.10.1932, оконч. 16.07.1937). *Архив Института зоологии НАН Украины*, № 838, 56 стор.
- Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР*. Видавництво Академії Наук УРСР, Київ, 1–412.
- Червнева... 1937. Червнева сесія Академії Наук УРСР. *Вісті АН УРСР*, Вип. 4–5, стовпч. 25–48.
- Шаповал, А. І. 2016. Документи С. Я. Парамонова у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: джерелознавче дослідження. НБУВ НАН України, Київ, 1–352.

ЗАГОРОДНЮК, І. Петро Крижов — дослідник фауни та колектор теріологічних колекцій Зоологічного музею ВУАН. — Дослідник теріофауни України, з особливою увагою до гризунів і до Полісся. Дослідження проводив під час роботи в Зообіні ВУАН протягом 1932–1937 років, згодом у Заготхутрі (Заворичі). Наукові інтереси стосуються аналізу масових розмножень гризунів, опису поширення гризунів на підставі вивчення академічних колекцій та аналізу видового складу й поширення ссавців Центрального Полісся. У колекціях ННПМ є 588 зразків ссавців, що зібрані й препаровані П. Крижовим. Він же став першим, хто ревізував теріологічні колекції ЗМ ВУАН, зробив їхній опис у журналах обліку та підготував відповідну статтю (1936). Дослідника репресували 1937 р.

Олександр Пилипович Кришталь та його внесок у розвиток теріології в Україні

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Oleksandr Pylypovych Kryshstal and his contribution to the development of theriology in Ukraine. — An essay about the famous zoologist and ecologist, who devoted the beginning of his scientific activity (1927–1934) to theriological research. The main objects of his attention were the variability and reproduction of hamsters, the ecology and feeding features of moles, and the structure of the microtheriofauna. His research is related to the network of agricultural research stations in Kyiv, Zhytomyr, Vinnytsia, and Cherkasy oblasts. The scientist was the founder and director of the Kaniv Nature Reserve and the Laboratory of Ecology at Kyiv University. He was the organizer and editor of the proceedings of four ecological conferences (1940, 1950, 1954, and 1962), twice laureate of state prizes in the field of science and technology.

Біографічні деталі

Кришталь Олександр народився 4 вересня (22.08) 1908 р. на ст. Слєпцовська в Інгушетії. Із 1927 р. працював на «Київській с.г. досвідній станції», в її ентомологічному відділі, з 1931 р. — інструктор Білоцерківської с.г. станції. 1929 р. вступив до Київського ІНО, закінчив навчання 1934 рр. у Київський державний університеті. Після навчання — аспірантура в КДУ (1935–1937) під кер. проф. О. Лебедева. Надалі все життя працював там само, пройшов шлях до доктора наук (1960) та професора (1961).

Одночасно з роботою в КДУ був науковцем заповідника «Конча-Заспа», науковцем відділу екології ІЗАН (1936–1938) та директором Канівського заповідника (1939–1940, 1945–1948). У 1956 р. з його ініціативи в КДУ створена Лабораторія арахноентомології, яка увійшла згодом у створену О. Корнєєвим Лабораторію екології і токсикології, керівником якої став О. Кришталь і який керував нею до 1984 р. Протягом понад 20 років (1960–1981) завідував кафедрою зоології безхребетних тварин. Пішов з життя 11.03.1985.

Рис. 1. Олександр Кришталь. Фото орієнтовно 1980 р., з Енциклопедії сучасної України (за: [Зерова 2014](#)).

Доробок у галузі теріології

Початки наукових досліджень майбутнього корифея зоології й екології пов'язані зі ссавцями і від перших кроків і далі на все життя — з екологією тварин. Щонайменше перші вісім років, судячи з публікацій, О. Кришталь проводив теріологічні дослідження (1927–1934), теренова частина яких проходила на сільськогосподарських дослідних станціях. Основну увагу в цей період дослідник присвятив дрібним ссавцям, як окремим їх групам, зокрема кротам (Кришталь 1928, 1934) та хом'якам (Кришталь 1929), так і мікротеріофауні загалом (Кришталь 1932). У цих його статтях видна докладність всіх наукових пошуків О. Кришталь, які завжди містили важливу аналітику і вирішення актуальних задач, як практичних, так і теоретичних.

Перші дослідження автора стосувалися екології крота (статті 1928 та 1934 рр.), надто аналізу його живлення, у зв'язку з тогочасними дискусіями про його можливу шкодочинність. У цьому зв'язку важливо зазначити, що увага до екології, яка завжди вирізняла доробки цього дослідника, від цих перших праць і надалі переросла в його ключовий інтерес, який зреалізувався і в його монографії (див. далі), і в організації екологічних конференцій, на яких питання екології тварин ставилися широко, включно з аналізом екології різних груп ссавців. 1934 року (що збігається з останнім роком навчання в КДУ, а тому, ймовірно, було за матеріалами дипломної роботи) О. Кришталь публікує статтю «До екології та сільськогосподарського значення крота у Правобережному Лісостепу та на Поліссі України» (Кришталь 1934), при тому у провідному зоологічному часописі (Зоологічному журналі).

Однією з важливих стала його праця про мінливість і репродукцію хом'яків (Кришталь 1929), яка, як зазначає сам автор, написана у продовження тогочасних дискусій про мінливість виду, розпочатих після публікації І. Підоплічки, в яких брали участь інші дослідники, у т.ч. Б. Волянський і М. Шарлемань. Дослідник на основі теренових і вольєрних досліджень 1927–1928 рр. на с.г. станціях на Житомирщині та Вінниччині, а також аналізу здобутого там морфологічного матеріалу навів не тільки важливі дані про поширення меланізму¹, але й детально проаналізував таку мінливість. Дослідник провів аналіз наслідування варіантів забарвлення («алеломорфних чинників») на значній вибірці (112 екз., вкл. з приплодами) та навів детальну краніометрію та опис репродуктивних особливостей популяцій хом'яка.

Дослідник завжди приділяв увагу й зборам колекційних матеріалів. Так, Підоплічко у «пелетковій» статті 1932 р. згадує серії пелеток, зібраних О. Кришталь 1927 р. в Коростенській окрузі та в Родомиському районі (Волинь), у травні 1928 р. у Шепетівській окрузі (Поділля), у листопаді 1927 й

¹ Як зазначив дослідник, вперше меланізм та наявність обох мастей в одному виводку хом'яків відмітив Петро Палас, і фактично такий аналіз був першим після паласових описів і передував подальшим відомим всім експериментам С. Гершензона та В. Самоша.

травні 1928 р. — у Любарському р-ні (Житомирщина), у лютому й вересні 1927 р., а також у 1928 та 1936 рр. — у Корсуні. Автор, опрацьовуючи матеріали щодо пацюка чорного, виявив у ННПМ два зразки цього виду, зібрані Кришталем 1930 р. на «Поліській досл. ст.» (Малинський р-н).

Олександр Пилипович Кришталь опублікував близько 100 праць, серед яких кілька монографій (у галузі ентомології).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Олександр Пилипович із перших своїх праць (зокрема й про кротів) одним із перших серед українських зоологів не тільки ввів у практику досліджень екологічну проблематику, але й активно використовував саме поняття «екологія» до опису життєдіяльності тварин. З його ініціативи (звісно і кафедри в цілому) у Київському університеті відбулися чотири екологічні конференції (1940, 1950, 1954, 1962), що були по суті великими всесоюзними зоологічними з'їздами (Мазурмович 1972). Їхні матеріали містять і дотепер цінні наукові праці й усі вони були видані за редакцією О. П. Кришталя¹.

Вчений багато працював над вивченням ентомофауни трав'янистої рослинності в умовах долини Середнього Дніпра, зокрема її динаміки в залежності від кліматичних умов і повеней на Дніпрі, трофічних зв'язків комах з рослинністю, над дослідженням резервацій комах, які є шкідниками сільськогосподарських рослин у природних умовах. Приділяв увагу й розробці загальних екологічних проблем. (Мазурмович 1972). Одним із підсумків його багаторічних екологічних досліджень стала монографія «Ентомофауна ґрунту та підстилки в долині середньої течії р. Дніпра» (Кришталь 1956). Ця тема загалом гармонійно сформувалася з попереднього циклу досліджень — вивчення екології кротів, що відрізняло попередній етап роботи науковця.

Олександр Пилипович — один з активних дослідників природи Канівського природного заповідника і кілька років — його директор (1946–1948 рр.). Від початку й дотепер Канівський заповідник є головною базою тере- нової підготовки всіх біологів Київського університету, і створення заповідника як природоохоронної території та полігону для підготовки фахівців — одне з ключових надбань і науковця, і всіх біологів КНУ.

Рис. 2. Олександр Кришталь на човні в Канівському заповіднику, 1950-ті роки, з архіву О. Левченка (фото зі статті: Чорна & Чорний 2008; за сприяння В. Грищенка).

¹ Наприклад: «Крышталь А. Ф. (ред.). 1962. Вопросы экологии. Материалы 4-й экологической конференции (Киев). Высшая школа, Москва, Вып. 6».

Олександр Пилипович — співорганізатор Українського ентомологічного товариства (1949), вчитель низки відомих зоологів, надто ентомологів.

У лабораторії екології й токсикології під його керівництвом розроблено бактеріальний препарат «Бактокуліцид» для боротьби з личинками кровосисних комарів (Зерова 2014). Олександр Пилипович двічі був лауреатом Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1976 та 1987 рр.); нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та Знак Пошани.

Серед його учнів — чимало відомих у подальшому зоологів: Ю. Вєрвєс, В. Долін, М. Зєрова, З. Ключко, П. Кілючицький, В. Корнєєв, І. Левченко, Л. Францевич, Д. Царічкова, Г. Щербак та інші.

При вході до Інституту біології та медицини КНУ (колишній біофак) встановлено пам'ятну дошку з барельєфом науковця зі словами «Тут працював з 1969 по 1985 рік засновник і науковий керівник лабораторії, відомий ентомолог-еколог, професор Кришталь Олександр Пилипович».

Література

- Зєрова, М. Д. 2014. Кришталь Олександр Пилипович. *Енциклопедія сучасної України*. online: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=1676
- Кришталь, О. 1928. Дещо про крота. *Радянський мисливець та рибалка*, № 11 (61)¹.
- Кришталь, О. 1929. Нові матеріали до біології хом'яка (*Cricetus cricetus*). *Вісник природознавства*, № 1–2: 42–54.
- Кришталь, О. П. 1932. Нарис фавни дрібних звірів околиць мч. Корсуня. *Матеріали до порайонованого вивчення дрібних звірів та птахів, що ними живляться. Випуск 1*. Вид-во Комісії природничо-географічного краєзнавства ВУАН, Київ, 101–105.
- Кришталь, А. Ф. 1934. К экологии и сельскохозяйственному значению крота в Правобережной Лесостепи и на Полесье Украины. *Зоологический журнал*, **13** (2): 292–310.
- Кришталь, О. П. 1956. Ентомофауна ґрунту та підстилки в долині середньої течії Дніпра. Вид-во Київського державного ун-ту імені Т. Г. Шевченка, Київ, 1–423.
- Мазурмович, Б. М. 1972. *Розвиток зоології на Україні*. Вид-во Київського ун-ту, Київ, 1–229.
- Чорна, Л. О., М. Г. Чорний. 2008. Олександр Пилипович Кришталь і Канівський природний заповідник (до сторіччя від дня народження видатного вченого, природоохоронця, педагога). *Заповідна справа в Україні*, **14** (2): 107–110.

ЗАГОРОДНЮК, І. Олександр Пилипович Кришталь та його внесок у розвиток теріології в Україні. — Нарис про відомого зоолога та еколога, який початки своєї наукової діяльності (1927–1934) присвятив теріологічним дослідженням. Об'єктами його уваги були: мінливість і репродукція хом'яків, екологія та особливості живлення кротів, структура мікротеріофауни. Його дослідження пов'язані з системою сільськогосподарських дослідних станцій на Київщині, Житомирщині, Вінниччині, Черкащині. Науковець був засновником і директором Канівського природного заповідника та Лабораторії екології при Київському університеті. Він був організатором і редактором праць 4 екологічних конференцій (1940, 1950, 1954, 1962), двічі лауреатом державних премій у галузі науки й техніки.

¹ Джерело наведено за О. Мигулінім (1938), оригінал не знайдено.

Юлій Іванович Крочко — неперевершений знавець кажанів Карпат

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Yuliy Ivanovych Krochko, an unrivalled expert of bats of the Carpathians. — Yuliy Krochko (1934–2007) was a well-known researcher of cave fauna of Transcarpathia and bats of the Carpathian region of Ukraine. A graduate of Uzhhorod University (1957), he went through a full path of professional and career growth from laboratory assistant and doctoral student to professor and head of the Department of Zoology. He defended his theses, both Ph.D. (1970) and Dr.Sc. (1992), both devoted to bats of the Carpathians. He was member of the Board of the Ukrainian Theriological Society NAS of Ukraine, two special boards for the defence of theses, one of the founders of the Ukrainian Centre for Bat Protection and author of the first National Report on Bat Populations in Ukraine for EUROBATs.

Біографічні деталі

Крочко Юлій Іванович 9 серпня 1934 р. в м. Ужгород. Закінчив біологічний факультет Ужгородського державного університету (1957). З грудня 1962 р. — асистент кафедри зоології УжДУ, з 1966 р. — аспірант Інституту зоології АН УРСР. Захистив кандидатську (1970) і докторську дисертації (1992) за спеціальністю «зоологія». Доцент «рідної» кафедри з 1970 р., після захисту докторської з 1993 р. — професор кафедри, з січня 1995 р. — завідувач кафедри зоології УжНУ. Навесні 2000 р. полишив завідування, але працював до виходу на пенсію (1.01.2003). Пішов з життя 1 грудня 2007 р. Похований у Будапешті. Син Василь — ентомолог, кандидат наук (1994).

Крочко Юлій Іванович (9.08.1934–1.12.2007) — професор, теріолог, педагог, провідний фахівець у галузі екології кажанів, член Ради Українського теріологічного товариства НАН України (УТТ), член Спеціалізованої вченої ради при Інституті зоології НАН України, один із фундаторів Українського центру охорони кажанів та автор першої Національної доповіді про стан популяцій кажанів в Україні для EUROBATs.

Рис. 1. Крочко Юлій Іванович. Фото близько 2006 р. (фото використано в нарисі про колегу у «Віснику зоології»: Загороднюк & Ємельянов 2008).

Ключові наукові доробки

Юрій Іванович підготував і захистив дві дисертації за фахом «зоологія», обидві в ІЗАН: 1970 р. — кандидатську «Морфологічні та еколого-фізіологічні особливості популяцій нічниць великої та довгокрила звичайного Закарпатської області», 1992 р. — докторську «Рукокрилі Українських Карпат».

Серед головних здобутків Юлія Івановича варто назвати повний аналіз фауни та екології кажанів Закарпаття. Завдяки цим дослідженням ним здобуто унікальні дані про склад фауни, міграції та особливості зимівельних скупчень, особливості репродукції та розподіл материнських колоній. Враховуючи, що для Закарпаття відомо понад 90 % всіх відомих в Україні видів кажанів, і тут розміщені одні з найбільших в Україні зимовищ, зрозуміло, що дослідження цієї групи стало основою високого професійного злету фахівця.

Започаткування масштабних кільцювань кажанів дозволило Юлію Івановичу увійти до когорти провідних теріологів, з якими він закріплював понад 4 тис. особин і підготував низку оглядів з підсумками кільцювання (Абеленцев *et al.* 1968–1970). Набутий досвід із пошуку кажанів та дослідженні їхніх колоній, отримали продовження у поширеній на той час ідеї вивчення морфофізіологічних індикаторів. Юлій Іванович мав можливість робити масові збори кажанів у зимівельних скупченнях (печери й штольні) і здобувати значні вибірки легко доступних видів — нічниць великих і довгокрилів. Такі дослідження дозволили зібрати унікальний за обсягом матеріал щодо видового складу всієї хіроптерофауни Закарпаття й особливостей біології окремих видів (напр. Крочко 1965, 1975).

Поступово морфофізіологія і вилучення тварин відійшли в минуле, і Юлій Іванович став досліджувати динаміку зимівельних скупчень кажанів у печерах Закарпаття і започаткував багаторічний моніторинг фауни, звернувши увагу на можливість виявлення нових для фауни регіону видів (він був першим в СРСР, хто визнав вуханя австрійського: Крочко 1980), описав відомі лише за випадковими знахідками кілька рідкісних видів (напр., нічницю довгоуху: Крочко 1975). В серії праць з узагальненнями власних досліджень Юлій Іванович розглянув шляхи формування фауни кажанів Карпат (Татарinov & Крочко 1988), екологічні аспекти зимової сплячки (Крочко 1993a) та живлення (Крочко 1993b) рукокрилих Українських Карпат. Ним підготовлено стислий огляд історії досліджень кажанів в Україні (Ковтун & Крочко 1998) та перспективи розвитку кільцювання кажанів (Крочко 2001).

Він наполіг на створенні дотепер єдиного в Україні кажанового заказника на базі штолень в окол. с. Глибоке поблизу Ужгорода — заказник «Лилики». Все це було покладено в основу докторської, яку він захистив 1992 р. (серед опонентів — К. Татарinov та М. Ковтун). Після приєднання України до Угоди EUROBATs він активно включався у підготовку оглядів про стан охорони кажанів в Україні і став автором першої Національної доповіді про стан популяцій кажанів в Україні.

Для Червоної книги України (1994) ним підготовлено нариси про підковиків і довгокрилів. Юлій Іванович був опонентом низки захистів, зокрема в О. Киселюка (1998), М. Рудишина (1998), Т. Башти (2000) та ін. Входив до Ради УТТ і був учасником Пленуму УТТ в Черкасах 1984 р. (що «пам'ятають» архівні фото). Багато років поспіль був членом редколегії видань товариства, зокрема у *Novitates Theriologicae* (випуски 1–6) та *Працях Теріологічної Школи* (випуски 3–9 [у випуску 9 вже у траурній рамці]).

Рис. 2. Зображення кажана: рисунок доньки Юлія Івановича, виконаний на його 55-річчя і після його від'їзду з України переданий автору Емілією Іллівною Дудко.

Попри загалом невелику кількість і малі розміри більшості його публікацій, за кожною науковою працею Юлія Івановича стояли значний польовий досвід і ретельний аналіз літератури, в чому автор не раз міг переконатися. Юлій Іванович є автором і співавтором близько 50–70 наукових публікацій; автор кількох навчальних підручників і посібників.

Автором створено профіль Юлія Івановича в Google Scholar ($h = 4$): <https://scholar.google.com.ua/citations?user=O5rFTsQAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Юлій Іванович ніколи не прагнув стати автором великих і фундаментальних праць, більшість його праць — це 2–3 сторінки у збірниках матеріалів конференцій або колекцій коротких повідомлень у журналах. Він часто підкреслював, що за своїм внутрішнім статусом він більше педагог, аніж науковець. І його учні є високими професіоналами — Роберт Варгович, Олександр Киселюк, Людвіг Потіш, Василь Ткач, Василь Чумак та багато інших колег, сьогодні добре відомих у своїх галузях.

Він жив викладацькими турботами. Понад те, у нього була стопка з близько 20–30 грубих зошитів, насичених дотепними та смішними виписками зі студентських контрольних праць і наукових проб, а то й дипломних проєктів. Це його захоплювало, створювало особливий світ дотепу й іронії, що при його неймовірно м'якому голосі дуже додавало до загального образу надзвичайно м'якої людини. Щоправда, ті, хто з ним працював щоденно, казали, що ця м'якість гостюва, і співробітникам часом було з ним непросто.

Після захисту докторської дисертації й до виїзду в Угорщину він був членом Спеціалізованої ради із захисту дисертацій при Інституті зоології НАНУ та при Чернівецькому національному університеті.

Пенсійні роки Юлій Іванович провів в Угорщині, де продовжував вести наукові дослідження і викладати фахові дисципліни в Ниредьгазькому педагогічному інституті. Звідти щороку він приїжджав на день пам'яті предків і для відвідання колег. Саме так ми й побачилися востаннє у вересні 2000 р. в

Рахові на організованій нами III Міжнародній конференції «Кажани Карпат» і слідом — на 20-річчі Карпатського національного парку.

Спогади колег та бібліографію наукових праць Юлія Крочка розміщено на вебсайті УТТ <http://terioshkola.org.ua/ua/memory/krochko.htm>. Пам'яті науковця присвячено статті у Віснику УжНУ (вип. 23, 2008 <https://bit.ly/3orEJ4a>) та у Віснику зоології (Загороднюк & Ємельянов 2008).

Література

- Абеленцев, В. И., И. И. Колюшев, Ю. И. Крочко, К. А. Татаринов. 1968–1970. Итоги кольцевания рукокрылых в Украинской ССР за 1939–1967 гг. *Вестник зоологии*, 1968, № 6: 59–64; 1969, № 2: 20–24; 1970, № 1: 61–65.
- Загороднюк І. В., І. Г. Ємельянов. 2008. Пам'яті Юлія Івановича Крочка. *Вестник зоологии*, 42 (3): 283–285.
- Ковтун, М., Ю. Крочко. 1998. До історії досліджень кажанів в Україні. *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. За ред. І. Загороднюка. Київ, 10–15. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
- Крочко, Ю. И. 1965. К вопросу о соотношении полов у некоторых видов рукокрылых Закарпаття. *Флора и фауна Украинских Карпат*: Тез. докл. межвуз. юбил. конф. Ужгород, 88–90.
- Крочко, Ю. И. 1975. О находке ночницы длинноухой (*Myotis bechsteini* Kuhl, 1818) в Закарпатской области. *Вестник зоологии*, № 6: 81–82.
- Крочко, Ю. И. 1980. Про знаходження європейського підвиду вуханя (*Plecotus auritus austriacus*) в Закарпатській області. *Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів*. Наукова думка, Київ, 181–182.
- Крочко, Ю. И. 1993a. Экологические аспекты зимней спячки рукокрылых Украинских Карпат. *Фауна Східних Карпат: сучасний стан і охорона*: Мат.-ли міжнар. конф. Ужгород, 81–83.
- Крочко, Ю. И. 1993b. Экологические аспекты питания рукокрылых Украинских Карпат. *Млекопитающие Украины*. Наукова думка, Київ, 76–87.
- Крочко, Ю. 2001. Кільцювання кажанів в Україні: досвід та пошуки альтернатив. *Міграційний статус кажанів в Україні*. За ред. І. Загороднюка. Київ, 34–36. (Серія: Novitates Theriologicae. Pars 6).
- Татаринов, К. А., Ю. И. Крочко. 1988. Пути формирования фауны рукокрылых Украинских Карпат. *Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана*. Наукова думка, Київ, 34–46.

ЗАГОРДНЮК, І. Юлій Іванович Крочко — неперевершений знавець кажанів Карпат. — Юлій Крочко (1934–2007) — знаний дослідник печерних фаун Закарпаття і кажанів Карпатського регіону України. Випускник Ужгородського університету (1957), він пройшов повний шлях професійного і кар'єрного зростання від лаборанта й аспіранта до професора і завідувача кафедри зоології. Захистив кандидатську (1970) та докторську (1992) дисертації, обидві присвячені кажанам Карпат. Член Ради Українського теріологічного товариства НАН України, двох спецрад із захисту дисертацій, один із фундаторів Українського центру охорони кажанів та автор першої Національної доповіді про стан популяцій кажанів в Україні для EUROBATs.

Олександр Сергійович Лисецький

Тетяна Атемасова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)
e-mail: t.atemasova@karazin.ua; orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7527-5143>

ATEMASOVA, T. Oleksandr Sergijovych Lysetsky. — Oleksandr Lysetsky was a zoologist, a naturalist of general profile, and, for 45 years, a lecturer at the Department of Vertebrate Zoology, Kharkiv University. He was a talented lecturer and promoter of science, conservationist and researcher of the fauna of north-east Ukraine. He participated in World War II. He authored 52 scientific publications in mammalogy, ornithology, nature protection. In the field of mammalogy, he studied rodents in relation to the formation of the fauna of artificial forest plantations in southern Ukraine. He took part in the creation of the first project of Gomolshansky Forests National Nature Park. Specimens of birds, bats, and butterflies collected by O. S. Lysetsky are stored in scientific collections of the Museum of Nature of V. N. Karazin National University of Kharkiv.

Біографічні деталі

Олександр Сергійович Лисецький (1918–1991) — природознавець, теріолог, фахівець із біології різних груп тварин (комахи, птахів, ссавців), природоохоронець, популяризатор науки. Народився 25.03.1919 у м. Немирів на Вінниччині. У 1934 р. разом з родиною старшої сестри переїхав до Харкова. Навчаючись у середній школі, відвідував зоологічний гурток Палацу піонерів, у старших класах закінчив школу шоферів і курси снайперів при Будинку оборони. У 1938 р. вступив на 1 курс біофаку Харківського університету.

Рис. 1. О. Лисецький у 1950-х рр.

З початком війни був у танкових військах, демобілізувався восени 1946 р. і повернувся на 4 курс біофаку. У студентські роки він працював лаборантом кафедри експериментальної екології під кер. М. Калабухова. У 1948 р. закінчив кафедру зоології хребетних і надалі до 1991 р. працював там само, спочатку на посаді асистента; закінчив аспірантуру (1958–1959) у професора І. Б. Волчанецького, і у 1965 р. захистив дисертацію; з 1967 р. — старший викладач. З 1968 по квітень 1975 р. — доцент кафедри (у 1970 р. отримав звання доцента). З квітня 1975 по 1979 р. — завідувач кафедри зоології хребетних, надалі (1980–1991) — доцент цієї кафедри (з 1987 р. — кафедра зоології та екології тварин). Помер 17 грудня 1991 р.; похований у Харкові на 13 міському цвинтарі.

Ключові наукові добробки

У шкільні роки, займаючись у юннатському гуртку, О. С. Лисецький спілкувався зі знайомими натуралістами — В. Г. Аверіним, М. Г. Мілюгіним та іншими викладачами харківських вишів, що їх запрошував В. Г. Аверін. Багато екскурсав з В. Г. Аверіним в околицях Харкова, не раз на таких виїздах вони здобували цікавих птахів. Можна вважати О. С. Лисецького учнем В. Г. Аверіна. З 1935 р. почав збирати колекцію кажанів разом з юннатами і студентами університету, зокрема Г. П. Московським та А. А. Куніченком. Як писав сам О. С. Лисецький: «Більша частина зібраною нами колекції і щоденників загинули під час німецької окупації Харкова. Вцілілі зразки кажанів знаходяться у зоологічному музеї при біологічному факультеті Харківського державного університету» (Лисецький & Куніченко 1952).

З 1948 по 1953 рр. під керівництвом І. Б. Волчанецького працював у експедиціях кафедри на оз. Ельтон у напівпустелі Заволжя (Волчанецький *et al.* 1950), у Провальському степу, по Харківській і Сумській областях, посушливими районами на півдні України: кафедра виконувала державну дослідницьку тематику «Вивчення процесів формування фауни в умовах полезахисного лісорозведення та зрошення». Зоологічний загін експедиції обстежував фауну молодих полезахисних смуг, природні та штучні лісонасадження.

Водночас у зв'язку зі спорудженням Каховського гідровузла та зрошувальної системи вивчав вплив зрошення на фауну птахів і ссавців. Дослідження проводив у пониззях Дніпра, на Сиваші, узбережжі Азовського моря, островах Орлов та Китай, Олешківські піски, у полезахисних смугах району Асканії-Нова, Кам'янки-Дніпровської і Запоріжжя. У 1952–53 рр. до тематики кафедри додали шляхи формування фауни культурного ландшафту.

Саме тоді сформувався напрям досліджень науковця — гризуни півдня України у зв'язку зі створенням лісонасаджень та зрошувальних систем. Загін кафедри базувався на Кам'янсько-Дніпровській дослідній меліоративній станції. Було показано, що створення великих зрошувальних систем змінює видовий склад і чисельність мишоподібних, обмежуючи чисельність ховрашка малого, миші хатньої, мишака лісового, нориці гуртової, степової строкатки (Лисецький 1954, 1965). Чималий вплив на формування тематики досліджень мав керівник аспірантури І. Б. Волчанецький. 1965 р. О. С. захистив дисертацію «Формування фауни гризунів півдня Лівобережної України у зв'язку зі степовим лісорозведенням та зрошенням». Протягом 1953–1966 рр. збирав також матеріали з Деркульської лісодослідної станції, Кримського заповідника, з різних місць Донецької та Харківської областей.

У 1970-ті роки продовжувалась наукова тематика кафедри, пов'язана з формуванням фауни штучних лісонасаджень. З 1972 р. О. С. Лисецький брав участь у темі «Біоценологічне вивчення території проєктованого Гомольшанського природного національного парку» за розділом «Ссавці». Проєкт цього Парку був реалізований лише 2004 року.

Рис. 2. Олександр Лисецький, фото 1963 р.

Рис. 3. Експедиція на оз. Ельтон: О. С. Лисецький, невід. особа, І. Б. Волчанецький, Н. І. Капралова, невід. особа.

Загалом дослідник є автором 52 наукових публікацій. Профіль в Гугл-Академії: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=tQs-K6QAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Але ссавці не були єдиною групою, що цікавила дослідника. Він однаково добре знався і на птахів, і на інших хребетних; професійно збирав колекцію метеликів — одну з найкращих на теренах СРСР. Багатогранність справжнього натураліста дозволяла О. С. Лисецькому успішно викладати курси «Зоологія хребетних», «Екологія тварин», «Орнітологія», «Фауна СРСР», «Охорона природи», бути одним з найобізнаніших, і, водночас найприскіпливіших керівників дипломних робіт.

У 70–80-ті рр. XX ст. обласна газета «Красное знамя» раз на місяць випускала тематичну сторінку, присвячену природі. Неможливо було уявити її без найцікавішої статті — «Заметки фенолога» — за авторством О. С. Лисецького. Неможливо було уявити щорічний «День птахів» чи будь-яке інше свято, пов'язане з природою без участі Олександра Сергійовича. Так склалося, що на початок 80-х років минулого сторіччя він був одним з найавторитетніших знавців природи Харківщини. Отже, при написанні фундаментальної монографії «Харьковская область: природа и хозяйство» розділ, присвячений тваринному світу, писав саме О. С. Лисецький (Лисецкий 1970).

Має державні нагороди: медалі «За оборону Сталинграда», «За оборону Кавказа», «За победу над Германией», «За доблестный труд».

Почесний член Товариства охорони природи УРСР, член Президії обласного товариства охорони природи, Проректор народного університету «Природа», активний лектор, зокрема під час «Днів науки» тощо (для прикладу, у 1971 р. прочитав 70 лекцій та зробив 9 виступів на телебаченні). Член науково-технічної ради Харківського зоопарку.

На цей час у наукових фондах та експозиції Музею природи ХНУ зберігаються 52 екз. кажанів 9 видів, зібраних О. Лисецьким разом з А. Куниченком (Ілюхін 2019). Значною є колекція птахів у цьому музеї — 1292 екз.

3 нагоди 100-річчя з дня народження науковця у Віснику ХНУ опубліковано статтю про нього (Атемасова 2019).

Література

- Атемасова, Т. А. 2019. Александр Сергеевич Лисецкий — к 100-летию со дня рождения. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Біологія»*, **33**: 133–141.
- Ілюхін, Ю. В. 2019. Олександр Сергійович Лисецький і колекція кажанів Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Біологія»*, **33**: 156–160.
- Лисецкий, А. С., А. А. Куниченко. 1952. К фауне летучих мышей (Chiroptera) Харьковской области. *Труды НИИ биологии Харьковского ун-та им. А. М. Горького*, **16**: 87–92. (Серия: Ученые записки Харьк. гос. ун-та; Том 44).
- Лисецкий, А. С., В. В. Хаскин. 1952. Экологический очерк грызунов Мариупольской лесопытной станции. *Харьковский госуниверситет. Труды НИИ биологии*, **16**: 93–104.
- Лисецкий, А. С. 1954. К формированию фауны грызунов юга Левобережной Украины в связи с орошением и лесонасаждением. *Харьковский госуниверситет. Труды НИИ биологии и биологического факультета*, **20**: 149–170.
- Лисецкий, А. С. 1959a. Влияние орошения на численность и распространение малого суслика (*Citellus pygmaeus* Pall.) в Каменско-Днепровском районе Запорожской области. *Харьковский госуниверситет. Труды НИИ биологии и биологического факультета*, **28**: 123–132.
- Лисецкий А. С. 1959b. Предварительные наблюдения над влиянием безотвальной вспашки на численность и размещение мышевидных грызунов. *Харьковский госуниверситет. Труды НИИ биологии и биологического факультета*, **28**: 151–156.
- Лисецкий, О. С. 1960. Деякі дані про поширення птахів і ссавців на Україні. *Збірник праць зоологічного музею*, **29**: 19–20.
- Лисецкий, А. С. 1965. Об источниках заселения лесными грызунами искусственных насаждений Левобережной Украины. *Вестник Харьковского университета*, **1**: 107–108.
- Лисецкий, А. С. 1970. Животный мир Харьковской области. *Материалы Харьк. отдела Геогр. об-ва Украины. Вып. 8. Харьковская область. Природа и хозяйство*. Харьков, 95–104.

АТЕМАСОВА, Т. Олександр Сергійович Лисецький. — Нарис про зоолога й натураліста широкого профілю, який протягом 45 років був викладачем кафедри зоології хребетних Харківського університету. Талановитий лектор і популяризатор науки, природоохоронець, дослідник фауни Північного Сходу України. Мав 52 опубліковані наукові праці з теріології, орнітології, охорони природи. У царині теріології досліджував фауну гризунів у зв'язку з формуванням фауни штучних лісонасаджень Півдня України. Брав участь у створенні першого проєкту Національного природного парку Гомольшанські ліси. Колекції птахів, рукокрилих та метеликів, зібрані О. С. Лисецьким зберігаються у фондах Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Валентина Марочкіна — дослідниця степових фаун

Євген Агризков, Володимир Тімошенков¹

*Амудар'їнський державний природний заповідник (м. Сейді, Туркменістан)
Національний природний парк «Гомільшанські ліси» (м. Зміїв)
¹e-mail: v.timoshenkov@gmail.com; orcid: 0000-0003-3374-5917*

AGRIZKOV, E., V. TIMOSHENKOV. Valentina Marochkina, a researcher of steppe fauna. — The researcher was a graduate of Donetsk University (1982–1987). She developed a wide range of research activities in the study of mammals in protected areas in eastern Ukraine. She prepared several descriptions of the composition of the fauna and the structure of small-mammal communities in natural reserves of Luhansk and Donetsk oblasts. In 1987, she found a job in the Amu Darya Reserve (Turkmenistan), where she continued to work as a researcher, from 1990 as deputy director for science, and from 1994 as head of the scientific department. She authored over 60 scientific and 86 popular science publications. She was a passionate advocate of wildlife protection and a member of various scientific societies.

Біографічні деталі

Марочкіна Валентина Вікторівна народилася 20 лютого 1965 року в місті Зугрес Донецької обл., в сім'ї машиніста тепловоза та шкільної вчительки. З дитинства захоплювалася тваринами й після закінчення середньої школи поступила в 1982 р. на біофак Донецького державного університету. Час навчання в ДДУ став часом найактивніших її досліджень ссавців у заповідниках сходу України. З 1987 по 2011 р. працює в Амудар'їнському заповіднику, перші три роки — як науковий співробітник.

З 1990 р. — заступник директора заповідника з наукової роботи, з 1994 р. — керівник наукового відділу. У 1997 р. вступила до аспірантури, але того року АН і ВАК Туркменістану розформували. 2008 р. їх роботу поновлено, і Валентина Вікторівна стала аспіранткою Національного інституту пустель, рослинного та тваринного світу. У кінці 2011 р. вона представила дисертацію, проте важка хвороба завадила захисту. 19.04.2012 р. її не стало.

Рис. 1. Валентина Марочкіна. На обліку тварин в Амудар'їнському заповіднику 22.04.2009. Фото Є. Агризкова.

Ключові доробки в теріології

Проявила значні успіхи в студентські роки, протягом яких (1982–1987) активно досліджувала гризунів Донеччини¹. Вивчала дрібних ссавців на територіях заповідників ділянок «Хомутовський степ», «Кам'яні могили», «Провальський степ» та «Стрільцівський степ», заказника «Крива коса». Брала участь в обліку бобрів на річці Чорний Жеребець (Донецька обл.).

За матеріалами досліджень дрібних ссавців підготувала дві статті «Видовий склад та чисельність хом'якових у степових заповідниках південного сходу України» (рос.), представлену на конференції «Хом'якові фауни України» (Марочкина 1987), та «Матеріали щодо чисельності та поширення гризунів південного сходу України» (рос.), представлену в матеріалах конференції «Динаміка популяцій дрібних ссавців» (Марочкина & Тимошенко 1990). Подальші зміни в житті перекинули її до природних заповідників Туркменістану, проте архів матеріалів з обліками тих років дослідниця зберегла і передала до відділу популяційної екології Інституту зоології АН УРСР.

Подальші (з 1987 р.) дослідження, розгорнуті в Амудар'їнському заповіднику, були спрямовані на інвентаризацію фауни та моніторинг всіх хребетних. Особливу увагу приділяла роботі з відновлення чисельності бухарського оленя та низки інших «червонокнижних» видів. У цей період дослідниця цілком відмовилася від традиційних пасток Геро і перейшла на заощадливі методики досліджень й обліку фауни (живоловки, пелетки тощо).

Припинення у 1987–2008 рр. наукової діяльності в Туркменістані (закриття АН) не охолодило її сласного дослідницького напору. За цей час нею за результатами поточних досліджень опубліковано більше ніж 60 наукових праць, присвячених складу фауни, розповсюдженню та чисельності звірів та інших груп наземних хребетних Амудар'їнського заповідника. Основними з них вважаються: «Матеріали щодо хижих ссавців Східного Туркменістану» (Marochkina 1995), «Матеріали з поширення сліпачків (*Ellobius*) у Східному Туркменістані» та «Сліпачки (*Ellobius*) Східного Туркменістану» (Марочкина 1996a–b), «Результати стеження за динамікою чисельності дрібних ссавців Східного Туркменістану» (Марочкина 2004) та ін.

Інтереси Валентини Вікторівни при роботі в Туркменістані не обмежувалися територією заповідника, а поширювалися на всю долину Амудар'ї. Дослідниця прагнула вивчати всі групи хребетних тварин, але улюбленим об'єктом були ссавці, надто гризуни.

Рис. 2. На привалі з колегами під час експедиції по Амудар'ї, 3.11.2006. Фото Н. Соколової.

¹ Вже з II курсу університету мала дозвіл на індивідуальні практики під керівництвом Л. І. Тараненка, спочатку в Ямпільському лісництві, далі і в інших місцях.

Валентина Марочкина є автором низки нарисів про zagrożені види ссавців для II та III видань Червоної книги Туркменістану (1999, 2011). У 2000–2008 рр. вона була учасником проекту WWF щодо бухарського оленя.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Під час навчання в університеті входила до Дружини охорони природи, де працювала в секторі «Фауна», брала участь в обліку птахів, вивчала методики обліку бобрів і організовувала такі обліки за участі Дружини. Щонеділі виїжджала до одного з заповідних об'єктів, вивчала тваринний світ таких ділянок і брала участь у роботі зі створення нових заповідних об'єктів, зокрема, збирала даних для обґрунтування заповідника «Крейдяна флора».

Утримувала у домашньому віварії гризунів, які цікавили її у науковому плані — різні види піщанок, сліпачки, за якими вона вела спостереження. Любила фантастику, читала її «запоєм». Любила поезію і сама писала вірші.

Валентина Вікторівна виконувала всі міжнародні проекти, що стосувалися заповідника, в рамках WWF, Birdlife International та UNDP. Вона була пристрасним пропагандистом охорони тваринного світу, членом багатьох наукових і природоохоронних товариств, у газетах Туркменістану опублікувала 86 статей. За активну працю В. В. Марочкина у 2011 р. нагороджена медаллю «20 років Незалежності Туркменістану».

Література

- Марочкина, В. В. 1987. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины. В кн.: *Хомяковые фауны Украины: фаунистика, систематика, экология и практическое значение. Часть 3*. Киев, 3–6. (Серия: Ин-т зоол. АН УССР, Препринт; № 87.8).
- Марочкина, В. В., В. А. Тимошенко. 1990. Материалы по численности и распространению грызунов юго-востока Украины. *Динамика численности грызунов в некоторых регионах Украины*. Киев, 10–16. (Серия: Ин-т зоол. АН УССР, Препринт; № 90.15).
- Марочкина, В. В. 1996a. Материалы по распространению слепушонов (Rodentia, Ellobius) в Восточном Туркменистане. *Зоологический журнал*, **75** (11): 1722–1728.
- Марочкина, В. В. 1996b. Слепушонки (Rodentia, Ellobius) Восточного Туркменистана. *Известия АН Туркменистана*, **5**: 42–49.
- Марочкина, В. В. 2004. Результаты слежения за динамикой численности мелких млекопитающих Восточного Туркменистана. *Аридные экосистемы*, **10** (21): 62–69.
- Marochkina, V. V. 1995. Materials on carnivorous mammals of Eastern Turkmenistan. *Lutetola*, **5**: 20–23.

АГРИЗКОВ, Е., В. ТИМОШЕНКОВ. Валентина Марочкина — дослідниця степових фаун. — Дослідниця є випускницею Донецького університету (1982–1987), під час навчання в якому розгорнула широку дослідницьку активність із вивчення ссавців заповідних територій сходу України. Підготувала декілька описів складу фауни і структури угруповань дрібних ссавців у природних заповідниках Луганщини та Донеччини. У 1987 р. знайшла роботу в Амудар'їнському заповіднику (Туркменістан), де працювала надалі як науковий співробітник, а з 1990 р. — заступник директора по науці, з 1994 р. — керівник наукового відділу. Автор понад 60 наукових і 86 популярних публікацій. Вона була пристрасним пропагандистом охорони тваринного світу, членом багатьох наукових товариств.

Юрій Іванович Мателешко — дослідник тварин Карпат, музеолог, таксидерміст

Арпад Крон, Олександр Мателешко

Зоологічний музей Ужгородського університету (Ужгород)
e-mail: kron83arpad@gmail.com; orcid: [0000-0002-5708-8440]

KRON, A., O. MATELESHKO. Yuriy Ivanovych Mateleshko, a researcher of Carpathian animals, museologist, and taxidermist. — An essay on Yuri Mateleshko, researcher of the Carpathian fauna, a graduate of Uzhhorod State University, taxidermist, game expert, entomologist, ornithologist, and mammalogist. He was an enthusiastic expert in museology with 40 years of experience. He had been head of the Zoological Museum of Uzhhorod State University for 15 years (1982–1997). He contributed significantly to the collection of fluid-preserved and mounted specimens of the museum having prepared about 500 exhibited items and over 1000 collection specimens. In 1963, he created ten skin-mounts of horses for the Italian-Soviet film *Battle of Waterloo*.

Біографічні деталі

Юрій Іванович Мателешко народився 8 травня 1935 р. в Перечинському районі Закарпатської обл. Закінчив біологічний факультет Ужгородського університету. Служив в армії на Далекому Сході, після чого у 1958 р. здобув посаду препаратора-таксидерміста в біозоологічному музеї Ужгородського університету. Завідував цим музеєм у 1982–1997 рр. У 1997 р. повернувся на посаду препаратора-таксидерміста і працював до виходу на пенсію 2006 р. Помер 15.10.2013, похований в с. Оноківці Ужгородського району.

Досвід, ентузіазм та сумлінна праця протягом десятиліть удосконалювала його майстерність, що допомагало в створенні опудал, і посприяло віднесенню його до провідних таксидермістів, відомих далеко за межами Закарпаття. Сотні опудал великих та екзотичних тварин, виготовлених ним, тепер прикрашають не тільки зали ЗМ УжНУ, але й багатьох мисливських, лісвничих та інших установ. Залишив вагомий внесок до бази вологих препаратів та опудал — близько 500 виставкових і понад 1000 фондкових експонатів.

Рис. 1. Юрій Мателешко (1935–2013). Фото 1970 р., з сімейного архіву його сина, О. Ю. Мателешко.

Ключові наукові доробки

Юрій Іванович наполегливою працею і професіоналізмом самовіддано покладав свої сили і знання на розвиток Зоологічного музею УжДУ. Тривалий період брав участь у здійсненні обміну експонатами серед музеїв колишнього СРСР. Тепер це музеї України (Державний природознавчий музей м. Львова, зоологічний музей Київського, Харківського й Одеського державних університетів), Литви (зоологічний музей Інституту зоології і паразитології), Молдови (Зоологічний музей Кишинівського державного університету), Узбекистану (Зоологічний музей Самаркандського державного університету) та Росії (зоомузеї Московського, Нижньоновгородського, Томського, Самаркандського й інших університетів). Окрім музеїв обмін експонатами Юрій Іванович допомагав здійснювати з біологічними станціями Одеси, державними заповідниками, Одеською китобійною флотилією «Слава» тощо.

Крім того, привозив з далеких відряджень цікаві матеріали, що тепер є наочними експонатами Зоологічного музею УжНУ. Брав участь у багатьох наукових експедиціях. Крім численних наукових експедицій Карпатами, відвідував також Астраханський заповідник, Асканію-Нову і все це з метою поповнення колекційного фонду ЗМ УжНУ. Власноручно виготовлено кілька сотень виставкових експонатів тварин, як великих (ведмідь, олень, зебра, страуси та ін.), так і дрібних. Серед них в останні роки зроблені ряд опудал птахів (лебеді, качки, канюк і ін.). Загалом, як таксидерміст Юрій Іванович виготовив близько 500 виставкових і понад 1000 фондкових експонатів. Плоди його роботи лягли в основу сотень наукових праць.

За період завідування Зоологічним музеєм (1982–1997 рр.) з метою надання йому сучасного естетичного вигляду (а також для забезпечення проти-пожежної безпеки) власними зусиллями і силами співробітників зоомузею переобладнано виставкові експозиції, здійснено обмін і придбано особисто для музею близько 30 експонатів тварин. Серед них такі унікальні, як східна, качконіс, морський лев, руді ревуни, шерстистий броненосець, козиця, муфлон та ін., що являють собою на сьогодні велику наукову та пізнавальну цінність і є окрасою Зоологічного музею УжНУ.

Рис. 2. Юрій Іванович Мателешко в Зоологічному музеї УжНУ. Автор фото — О. Ю. Мателешко. 2005 рік.

На початку своєї музейної діяльності Юрій Іванович пройшов стажування при Зоологічному музеї Московського державного університету за професійною орієнтацією на освоєння технік таксидермії, виготовлення опудал великих і дрібних хребетних тварин, тушок, вологих препаратів та ін.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Захоплювався орнітологією. За його участі в 1992 р. Зоологічний музей організував експедицію на територію великого болота Чорний Мочар, що дозволило простежити зміни орнітофауни за 30-річний період та зібрати сотні об'єктів ссавців. Орнітологічні спостереження зафіксовані в статті «Сучасні зміни орнітофауни урочища Чорний Мочар» (Луговой & Мателешко 1993).

1963 р. Міністерство культури СРСР запросило Юрія Івановича на знімання італійсько-радянського кінофільму «Битва під Ватерлоо» для виготовлення 10 опудал коней. У цей період препаратор-таксидерміст уже зарекомендував себе як людина, що володіє секретами роботи з великими тваринами.

Юрій Іванович входив до українського товариства мисливців та рибалок (УТМР) і був бригадиром клубу мисливців УжДУ.

Багаторічний досвід роботи став підставою для призначення Юрія Івановича 1982 р. на посаду завідувача Зоологічного музею УжНУ. З часу заснування цього музею він став десятим його завідувачем, чесно і вміло пропрацювавши на керівній посаді 15 років. У 1996 р. біологічний факультет відзначав роботу і вказував на позитивні зміни, що відбулись у зоологічному музеї за останні роки. У зв'язку з цим був нагороджений почесними грамотами голови Закарпатської обласної адміністрації та ректорату УжДУ.

Юрія Івановича згадують як людину талановиту, наполегливу, вимогливу, відкриту, веселу, доброзичливу та фахівця з великої літери.

Література

- Луговой, А. Е., Ю. И. Мателешко. 1996. Новые изменения в фауне и населении птиц урочища Черный Мочар (Закарпатская область). *Праці Українського орнітологічного товариства. Том 1*. Київ, 30–36.
- Мателешко, Ю. І. 1995. До 50-річчя Зоологічного музею Ужгородського державного університету. *Тези доповідей 49-ї наукової конференції біологічного факультету УжДУ. Серія біологічна*, 19–20.
- Lugovoy, A., Yu. Mateleshko. 1997. Contribution of Uzhgorod University Zoological museum into studies of Transcarpathian fauna. *Охорона довкілля: сучасні дослідження в екології і мікробіології. Матеріали міжнародного регіонального семінару*. Ужгород, 232–233.

Крон, А., О. МАТЕЛЕШКО. Юрій Іванович Мателешко — дослідник тварин Карпат, мусейник та таксидерміст. — Нарис про дослідника карпатської фауни, випускника Ужгородського державного університету. Юрій Мателешко — таксидерміст, мисливствознавець, ентомолог, орнітолог і теріолог, ентузіаст, експерт музеєзнавець із 40-річним досвідом роботи. Завідував Зоологічним музеєм УжДУ протягом 15 років (1982–1997). Залишив після себе вагомий внесок щодо матеріальної бази вологих препаратів та опудал для студентів і науковців України — близько 500 виставкових і понад 1000 фондових експонатів. 1963 р. виготовив 10 опудал коней для італійсько-радянського кінофільму «Битва під Ватерлоо».

Віталій Межжерін — людина з цілісним розумінням природи

Станіслав Мякушко¹, Станіслав Семенюк²

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

e-mail: aloizaloiz@ukr.net; orcid: 0000-0003-1423-5049

²Херсонський державний університет (Херсон)

e-mail: mrssemenyuk@gmail.com; orcid: 0000-0001-7443-8329

MYAKUSHKO, S., S. SEMENYUK. Vitaliy Mezhzherin, a person with a holistic understanding of nature. — An essay on the famous ecologist and mammalogist, intellectual, and lecturer at the University of Kyiv. The most significant achievements of Vitaly Mezhzherin are the development of the concept of energetic balance of the organism and the population, ideas about the energetic basis of adaptation processes, population strategies and the integrity of biosystems. He was the author of many original ideas in the field of theoretical ecology and founded one of the longest monitoring studies of small-mammal populations. He devoted fifty years of his life to teaching at the University of Kyiv. His main goal was to form a holistic picture of nature, understanding the relationships, its principles and laws. As a teacher, he ensured the formation of an ecological worldview among thousands of students.

Біографічні деталі

Віталій Олексійович Межжерін народився 1 лютого 1933 р. у Дніпропетровську. Після отримання середньої освіти вступив на біологічний факультет Київського державного університету, де проходив навчання на кафедрі зоології хребетних. У 1955 р. закінчив університет і декілька років працював науковим співробітником зоологічного музею КДУ.

З 1960 р. працював на посаді асистента кафедри зоології хребетних. У 1961 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Екологія бурозубих землерийок (*Soricinae*) та їх динаміка чисельності Лісостепу та Полісся України». У 1964 р. отримав наукове звання доцента.

Рис. 1. Віталій Олексійович Межжерін. Виступ на конференції, присвяченій 175-річчю заснування кафедри зоології КНУ, Київ, 2009 р. Фото з архіву авторів.

На початку 70-х років підготував докторську дисертацію «Енергетика популяцій и еволюция землероек-бурозубок», але з ряду причин, пов'язаних з ідеологічними розбіжностями з науковими функціонерами того часу і критикою лисенківщини, не став подавати її на захист. Згодом, на межі 1990х–2000х, його учні намагалися вговорити його подати ще раз дисертацію, але він відмовився. На посаді доцента кафедри зоології хребетних, а надалі кафедри зоології пропрацював 37 років.

Включно з часом навчання В. О. рівно 50 років свого життя і діяльності присвятив Київському університету. Після звільнення з університету у зв'язку з виходом на пенсію у 2001 р. ще 5 років пропрацював в Інституті зоології імені І. І. Шмальгаузена НАНУ. На пенсії продовжував свої еколого-філософські дослідження, підготував і видав серію книжок на цю тему. До самого кінця життя зберігав ясність розуму і працездатність, на дев'ятому десятку своїх років вів особистий блог у соціальній мережі.

Пішов з життя 14 вересня 2018 р. Похований після кремації на міському кладовищі м. Києва («Берковецьке»).

Ключові наукові доробки

Віталій Межжерін називав своїм науковим вчителем О. П. Корнєєва, відомого зоолога і природоохоронця, у якого навчався і починав працювати.

В. О. Межжерін був якщо не засновником, то принаймні яскравим представником київської школи радянських екологів — плеяди дослідників, що здійснили вагомий внесок у світову екологію у 1960–70-х роках. Брав активну участь в організації та роботі відомих Всесоюзних екологічних конференцій, які були дуже представницькими й авторитетними зібраннями, що задавали тенденції розвитку якщо не світової, то європейської екології.

Віталію Олексійовичу була притаманна своєрідна і рідкісна риса — його розумова діяльність могла охопити явище у своїй цілісності. Зараз, з певної часової відстані, цікаво усвідомлювати, як це позначалося на різних етапах його наукової діяльності. Ця періодизація пов'язана з окремими рівнями організації біосистем. Починаючи з організмowego рівня, він рухався вище — до популяцій, екосистем і, цілком логічно, завершив біосферним рівнем. Енергетичний баланс організму, перерозподіл енергії між його функціями, енергетичний базис процесів пристосування — вивчення таких проблем принесло визнання серед міжнародної екологічної спільноти. Результати були опубліковані у провідних вітчизняних і світових журналах, активно обговорювалися (мало хто у той час, та й зараз, може похвалитися двома статтями у *Nature*).

Надалі акцент у дослідженнях був зміщений на популяційний рівень організації біосистем. У 1971 р. за ініціативою Віталія Межжеріна були започатковані моніторингові дослідження популяцій гризунів у Канівському заповіднику. Комплексні спостереження здійснювалися за різними аспектами стану і функціонування популяцій лісових гризунів заповідної екосистеми. Їх

унікальність полягає також у тривалості досліджень, вони продовжуються й зараз, у цьому році канівському моніторингу виповнюється 50 років. Крім наукової цінності величезного масиву даних, накопичених за цей час, канівські дослідження стали науковою школою для десятків фахівців і тисяч студентів університету, які проходили свою польову практику в Канівському заповіднику. Результатом роботи у цьому напрямку стали уявлення про популяцію як цілісність, концепцію енергетичного балансу, про стратегії популяцій у змінному середовищі, пристосування та адаптацію до умов існування і багату інших положень, які на ті часи були сміливими й передовими, а сьогодні вважаються загальноприйнятими.

Мабуть, необхідно було пройти шлях по всіх рівнях організації, отримати науковий досвід і життєву мудрість, для того, щоб піднятися до глобального рівня. Більше десятка книг, які залишив після себе В. Межжерін, присвячені проблемам біосфери й місцю людини в ній, цивілізації та культурі, причинам сучасних проблем у взаємодії людини з природою.

У цих роботах він постійно підкреслював, що природа цілісна та єдина, тому концептуальний підхід до розв'язання екологічних проблем повинен базуватися на адекватному розумінні властивостей і закономірностей її цілісних елементів. Наші заходи в охороні природи найчастіше мають характер оперативного втручання, за аналогією з медициною. Боротьба з наслідками хвороби не знімають її причин і, у кінцевому результаті, є малопродуктивною і, скоріше за все, безперспективною. Сучасний стан освіти також не забезпечує цілісного охоплення речей і явищ, розуміння їхньої сутності. Тому люди ні залишається не багато варіантів — або встигнути зрозуміти, або зникнути.

Можна мати різні точки зору щодо ідей В. Межжеріна (наукових одностайних і опонентів у нього завжди вистачало). Проте у природи завжди існує своя «точка зору» і, судячи з усього, Віталій Олексійович її добре зрозумів.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Для Віталія Межжеріна наукова діяльність і життя були синонімами. Між сферою ідей і повсякденністю межі не існувало, вони були взаємопроникними, і це відчували всі, хто з ним спілкувався.

Займаючись енергетикою біосистем, він розумівся на розподілі своєї енергії та щедро забезпечував нею оточуючих. Це відчували всі, хто хоч раз був присутній на його лекціях і виступах. Важко навіть сказати, що є важливішим: його науковий доробок чи освіта та виховання трьох поколінь студентів. Випадок про три покоління цілком реальний — у різні часи доводилось викладати дітям і онукам своїх студентів. Тисячі студентів пройшли через цього викладача. Далеко не всі стали науковцями, теріологами або екологами, але всі, хто з ним спілкувався так чи інакше наблизився до розуміння природи, що і вважав своєю головною метою Віталій Межжерін.

Рис. 2. Обкладинка одної з основних монографій дослідника — «Комплексні підходи у вивченні популяцій дрібних ссавців», підготовлена у співпраці з його учнями й соратниками — І. Г. Ємельяновим та О. А. Михалевичем (1991).

Спадщина науковця включає більш як 250 наукових праць, понад 10 книжок і сотню науково-популярних текстів, оригінальні лекційні курси, розроблені для студентів університету («Загальна екологія», «Популяційна екологія», «Вступ до теоретичної біології», «Охорона природи», «Теріологія»).

Його наукова, просвітницька діяльність і життя були нерозривними, тому і закінчилися одночасно у 2018 р., залишившись у вигляді ідей на папері й у головах людей.

Нагороджений медаллю «Ветеран праці», медаллю на відзначення 1500-ліття Києва, медаллю пошани США, грамотами Міністерства освіти СРСР, УРСР, України. Був почесним членом комітету охорони природи Товариства «Знання», членом Географічного товариства США.

Література

- Межжерин, В. А. 1987. Концепция энергетического баланса в современной экологии. *Экология*, № 5: 15–22.
- Межжерин, В. А., И. Г. Емельянов, О. А. Михалевич. 1991. *Комплексные подходы в изучении популяций мелких млекопитающих*. Наукова думка, Киев, 1–204.
- Межжерин, В. А. 1996. Специфика экологического мониторинга. *Экология*, № 2: 83–88.
- Межжерин, В. А., С. А. Мякушко, С. К. Семенюк. 2002. Популяция как тест-система. *Известия АН. Сер. биол.* 5: 634–640. <https://doi.org/10.1023/A:1020478113312>
- Межжерин, В. А. 1996–1998. *Цивилизация и ноосфера*. В 3-х кн. Киев.
- Межжерин, В. А. 2007. *Человек экологический*. Логос, Киев, 1–255.
- Mezhzherin, V. A., A. A. Dyuldin. 1970. Potential quasi-energy and energetically optimal size in living organisms. *Nature*, **227** (5255): 305–307. <https://doi.org/10.1038/227305a0>
- Mezhzherin, V. A. 1971. Energetical structure of zoological systems. *Nature*, **231** (5303): 461–462. <https://doi.org/10.1038/231461a0>

МЯКУШКО, С., С. СЕМЕНЮК. Віталій Межжерін — людина з цілісним розумінням природи. — Нарис про відомого еколога і теріолога, мислителя, викладача Київського університету. Найзначнішими досягненнями Віталія Межжеріна є розробка концепції енергетичного балансу організму і популяції, уявлень про енергетичний базис процесів адаптації, стратегії популяцій і цілісність біосистем. Є автором багатьох оригінальних ідей у галузі теоретичної екології, засновником одного з найтриваліших моніторингових досліджень популяцій дрібних ссавців. 50 років життя віддав педагогічній діяльності у Київському університеті. Основною своєю метою вважав формування цілісної картини природи, розуміння її взаємозв'язків, принципів і законів. Як викладач забезпечив формування екологічного світогляду в тисяч студентів.

Мигулін Олексій Олексійович — еколог, фауніст, зоогеограф, фахівець із захисту рослин від шкідників

Оксана Марковська¹ Ігор Загороднюк²

¹ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)

² Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

e-mail: ksenia.markovskaia@gmail.com; orcid: 0000-0002-2573-4524

MARKOVSKA, O., I. ZAGORODNIUK. Mygulin Oleksiy Oleksiyovych, an ecologist, faunist, zoogeographer, specialist in plant protection from pests. — Oleksiy Mygulin (1893–1989) was a naturalist, mammalogist, entomologist, active organizer of plant protection, author of one of the most cited monographs on the mammal fauna, advocate against pests of agriculture, and researcher of objects of fur trade. Under Mygulin's leadership, the All-Ukrainian Network of Observation Points was organized for the first time in the Ukrainian SSR. He led the implementation of the aviation method of pest control. He considered controversial issues of zoogeographical division of the territory of Ukraine and the origin of modern fauna. He made a significant contribution to the fight against murine rodents.

Біографічні деталі

Народився 20 вересня 1893 р. в сім'ї священника у Дворічному Куті Дергачівського р-ну Харківської обл. У 1913 р. закінчив Сумську гімназію. У 1917 р. отримав диплом Московського університету та спеціальність зоолога. Після одержання диплому до серпня 1918 р. працював на кафедрі зоології Московського університету. Повернувся в Україну в м. Суми, де 1918–1922 рр. працював учителем природознавства в середній школі; в 1918 р. був начальником скаутської дружини (Гребенщиков 1972).

Олексій Мигулін — видатний дослідник фауни України, один з організаторів захисту рослин в Україні, автор однієї з найбільш цитованих монографій про теріофауну — «Звірі УРСР» (1938). Його любов до природи була тісно пов'язана з інтересами сільського господарства, тому, крім еколого-фауністичних і зоогеографічних проблем він приділяв увагу питанням боротьби зі шкідниками господарства (Пидопличко 1968). В області боротьби зі шкідниками почав працювати ще в 1915 р. в Харківському ентомологічному бюро, а з 1922 р. тісно пов'язав свою діяльність із закладами по боротьбі зі шкідниками сільського господарства.

Рис. 1. Портрет дослідника (за: <https://bit.ly/3w18UTC>).

Олексій Мигулін працював ентомологом Сумського управління Цукротресту (1922–1924 рр.), старшим ентомологом Харківської губернської станції захисту рослин (1924–1925 рр.), завідувачем Центральної станції захисту рослин Наркомзему УРСР (1925–1929 рр.). Згодом (1929–1930 рр.) був старшим інспектором Наркомзему УРСР і заступником директора Українського тресту по боротьбі зі шкідниками сільськогосподарських рослин, а в наступні роки (1930–1935 рр.) — завідувачем сектору Українського НДІ захисту рослин, у Харкові (Пидопличко 1968). Одночасно з роботою ентомологом займався педагогічною практикою: із 1924 р. працював на науково-дослідній кафедрі зоології Харківського інституту народної освіти, а в 1934–1935 рр. був доцентом Харківської обласної вищої сільськогосподарської школи.

Далі почався київський період біографії. У 1935–1940 рр. керував Українською науково-дослідною біологічною станцією «Заготхутра» (Заворичі Київської обл.). В 1936–1938 рр. — науковий співробітник Інституту зоології та біології ВУАН. Після низки перипетій, у 1940 р. захистив у КДУ докторську дисертацію. У 1940 р. обраний завідувачем кафедри зоології Київського лісгосподарського інституту і в 1943 р. отримав звання професора.

Далі знову Харків. У 1956 р. обраний завідувачем кафедри зоології та ентомології Харківського ордену Трудового Червоного Прапора сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва. Помер 28 червня 1989 р.

Ключові наукові доробки

Мав складну історію з визнанням своєї фаховості. У листі до Огньова про рецензію на рукопис «Звірі УРСР» (вся справа в ІЗАН з датами 13.01–17.06.1937) вказано, що Мигулін не має кандидатського ступеня та не проходить аспірантури, а отже не складав іспити з аспірантського курсу, і врешті опоненти дали відмову через хворобу (А. А. Браунер) та незнання мови (С. І. Огньов), тому комісія відхилила прохання на захист¹. Врешті, докторську дисертацію на тему «Фауна млекопитающих Украины» Мигулін захистив у 1940 р. в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

Автор понад 150 наукових публікацій присвячених питанням фауністики і систематики, зоогеографії, екології, мисливствознавства, ентомології, в тому числі ряду монографій, підручників (напр.: Мигулін 1960) та посібників. У 1917 р. опублікував монографію «Млекопитающие Харьковской губернии (рукокрылые, насекомоядные и грызуны)», в 1929 р. — «Визначник звірів України», в 1938 р. — «Звірі УРСР». Ряд публікацій присвячено спірним питанням зоогеографічного поділу території України і питанням походження сучасної фауни (Мигулін 1946). У 1960 р. опублікував підручник із зоології для сільськогосподарських вишів (Пидопличко 1968).

¹ Ця історія аналогічна іншій — в січні 1937 р. відбувся захист докторської М. Шарлеманя, який також не мав кандидатської і за дивним збігом приймав і розсилав документи О. Мигуліна.

Зробив чималий вклад у боротьбу з мишоподібними гризунами, луговим метеликом та сараною в післявоєнний період (Мигулін 1925, 1927 та ін.). Був піонером впровадження в практику авіаційного методу боротьби зі шкідниками. У 1925 р. під його керівництвом вперше в СРСР організовано Всеукраїнську мережу пунктів спостереження, в 1926 р. було організовано пункти спостереження в м. Ізюм та м. Куп'янськ Харківської області. Перший досвід боротьби з сараною в Балаклійському районі Харківщини здійснив спільно з проф. В. Г. Аверіним (Пидопличко 1968).

У 1927 р. відповідно до завдання Ради Праці та Оборони під керівництвом О. О. Мигуліна було проведено суцільне обстеження виноградників України на заселення філоксерою. На базі цих обстежень було створено карту розповсюдження шкідника та розроблено заходи для його знищення.

Багато уваги дослідник приділив вивченню причин масового розмноження мишоподібних гризунів (Мигулін 1945, 1955). Також вивчав та прогнозував динаміку чисельності об'єктів хутрового промислу, зокрема зайця сірого (Мигулін 1973). Теріологічні дослідження О. Мигуліна також присвячені ознакам визначення підвидів хатньої миші, поширенню байбака (Мигулін 1928), сезонній активності строкатки степової, методам боротьби з ховраками та видовому статусу курганцевої миші (Мигулін 1937).

Однією з визначних його праць є монографія «Звірі УРСР (матеріали до фауни)» (Мигулін 1938), підготовлена як перша проба з серії «Фауна України». Одним із важливих доробків дослідника стала праця «Зоогеографічне районування УРСР на підставі поширення ссавців» (Мигулін 1956).

У фондах ННПМ знаходяться численні колекції ссавців з якими працював О. О. Мигулін, загальний обсяг колекції на час видання його монографії «Звірі УРСР» становив понад 5000 зразків. У базі даних теріологічних колекцій відділу зоології ННПМ є 734 записи про зразки, зібрані О. Мигулінім.

О. О. Мигулін є автором низки нових підвидів ссавців з України, серед них — *Cricetulus migratorius bellicosus* Migulin, 1927, *Apodemus agrarius nikolskii* Migulin, 1927, *Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migulin, 1936, *Sylvimus sylvaticus vohlynensis* Migulin, 1938, *Lagurus lagurus occidentalis* Migulin, 1938.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Чимало часу приділяв популяризації біологічних знань, у 1925–1927 рр. редагував журнал «Захист рослин», ряд років обирався в Бюро сільськогосподарської секції товариства «Знання», часто друкував науково-популярні статті в газетах, виступав на радіо і телебаченні (Пидопличко 1968).

Олексій Олексійович був членом кількох вчених і координаційних рад, зокрема, Республіканської ради з координації науково-дослідних робіт із захисту рослин, а також членом кількох наукових товариств, у тому числі — Почесний член Всесоюзного ентомологічного товариства.

Значну частину свого життя Мигулін викладав зоологічні дисципліни і підготував два підручники — «Зоология: Пособие для студентов» (Харків, 1960 р.) та «Сельскохозяйственная энтомология» (Харків, 1983 р., у співавт.). За свою плідну працю О. Мигулін двічі отримував державні нагороди: орден Трудового Червоного Прапора та медаль «За трудову відзнаку».

Багато років свого життя виховував не одне покоління українських зоологів, під його керівництвом захистили дисертації понад 20 дослідників (Пидопличко 1968). Нами зроблено профіль дослідника в гугл-академії ($h = 8$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=yf9SJ3kAAAAJ>

За цим профілем, трьома найцитованішими теріологічними працями є: «Звірі УРСР» (1938, 145 цит.), «Курганчикова миша як вид» (1937, 12 цит.) та «Млекопитающие Харьковской губернии» (1917, 11 цит.). Лідером цитувань є підручник «Сельскохозяйственная энтомология» (1983, 149 цит.).

Література

- Гребенщиков, О. С. 1972. Краткая летопись моей жизни. («Конспект» — по годам, начато зимой 1972/1973 г.). On-line: <http://www.kajuta.net/node/1156>
- Мигулін, О. 1927. Шкідні та корисні звірі України. Харків, *Радянський селянин*, 1–166.
- Мигулин А. А. 1928a. Байбак, его современное и прошлое распространение на Украине. *Український мисливець та рибалка*, 5–6: 42–45.
- Мигулин, А. А. 1928b. Обзор грызунов Украины. Conspectus Glirium Ukrainae. *Захист рослин* (Харків), № 3–4: 72–87.
- Мигулін, О. О. 1937. Курганчикова миша (*Mus sergii* Valch) як вид. *Збірник праць зоологічного музею*, 20: 115–120.
- Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (матеріали до фауни)*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–426.
- Мигулин, А. А. 1946. Формирование фауны млекопитающих УССР в четвертичный период. *Записки Харьковского сельхоз. института*, 5: 119–144.
- Мигулин, А. А. 1955. Закономерности изменений численности полевых (*Microtinae*) обитающих на полях УССР. *Зоологический журнал*, 34 (6): 1389–1402.
- Мигулін, О. О. 1956. Зоогеографічне районування УРСР на підставі поширення ссавців. *Збірник праць зоологічного музею*, 27: 14–37.
- Мигулин, А. А. 1973. Заяц-русак в лесостепи и степи Украины. *Развитие охотничьего хозяйства Украинской ССР*, Киев, 216–218.
- Пидопличко, И. Г. 1968. Исследователь фауны Украины А. А. Мигулин. *Вестник зоологии*, № 6: 84–86. http://mail.izan.kiev.ua/vz-pdf/1968/6/68_6_13.pdf

МАРКОВСЬКА, О., І. ЗАГОРОДНЮК. Мигулін Олексій Олексійович — еколог, фауніст, зоогеограф, фахівець із захисту рослин від шкідників. — Олексій Мигулін (1893–1989) — натураліст, теріолог, ентомолог, активний організатор захисту рослин, автор однієї з найбільш цитованих монографій з теріофауни, борець зі шкідниками сільського господарства, дослідник об'єктів хутрового промислу. Під керівництвом Мигуліна вперше в СРСР організовано Всеукраїнську мережу пунктів спостереження. Очолив впровадження в практику авіаційного методу боротьби зі шкідниками. Розглядав спірні питання зоогеографічного поділу території України й питання походження сучасної фауни. Зробив чималий вклад у боротьбу з мишоподібними гризунами.

Микола Григорович Милютін

Тетяна Атемасова, Наталя Чеберяченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)
e-mail: t.atemasova@karazin.ua; orcid: 0000-0002-7527-5143

ATEMASOVA, T., N. CHEBERYACHENKO. Mykola Hrygorovych Myliutin. — Mykola Mylutin was a zoologist and epizootologist, specialist in epizootology of plague, tularemia and other especially dangerous infections, researcher of natural foci of especially dangerous infections in Ukraine. In 1933–1971, he taught biology, zoology, and mammalogy in higher educational institutions of Kharkiv (1956–1971 — in Kharkiv State University). At the same time, he conducted research on rodents as sources of particularly dangerous infections — tularemia and plague. For the first time in Ukraine, he isolated a culture of pathogens of tularemia from the water vole (1966). In 1941–1944, he worked as a zoologist at the Guryev Anti-Plague Station (Kazakhstan). Based on the materials of these works, he prepared a doctoral dissertation titled ‘Ecological and geographical review of rodents of the north-east of the Caspian Sea’ (1968).

Біографічні деталі

Микола Григорович Милютін народився 09.08.1901 у Харкові, в родині робітника. 1920–1921 — викладач політвідділу Харківського Губвійськомату. 1921–1926 — студент Харківського ІНО. Із травня по жовтень 1926 р. — асистент І Харківського Санбакінституту. У жовтні-листопаді 1926 р. — інструктор-зоолог Стазра НКЗС УРСР (Харків). Листопад 1926 — жовтень 1927 — слухач курсів при Ленінградському ІЗІФі. Початки професійної роботи пов'язані з системою захисту рослин.

Березень 1927 — жовтень 1929 р. — фахівець із захисту рослин ХОС СтаЗРа НКЗУ (Харків). Жовтень 1927 р. до листопада 1930 р. — аспірант кафедри зоології хребетних ХІНО. Січень 1930 — січень 1935 — ст. наук. сп. Українського відділу Всесоюзного НДІ мисливпрому (мисливпромбіоствання), Харків.

Рис. 1. Микола Григорович Милютін (9 серпня 1901 — 1971+) зоолог-епізотолог, фахівець з епізотології особливо небезпечних інфекцій (ОНІ), дослідник природних вогнищ ОНІ в Україні. Викладач. Фото з випускного альбому біологічного факультету за 1966 р. (архів кафедри зоології ХНУ).

Подальша кар'єра — викладацька. Січень 1930 — серпень 1932 — викладач зоології Вищих Агроіндустріальних курсів (Харків). Вересень 1932 — вересень 1933 — доцент зоології Агроіндустріальної академії (Харків). Квітень 1934 р. — вересень 1937 — доцент зоології Харківського сільгоспінституту. 1938 р. — вчений ступінь кандидата біологічних наук. Вересень 1934 р. — жовтень 1941 р. — зоолог Харківської протичумної станції. Жовтень 1941 р. — липень 1944 — старший зоолог Гур'євської протичумної станції (Казахстан). Повоєнна кар'єра. Липень 1944 р. — вересень 1948 р. — старший зоолог Харківської спостережної протичумної станції. Вересень 1944 р. — вересень 1948 р. — в.о. доцента Харківського медичного інституту. Вересень 1949 р. — вересень 1952 р. — зав. каф. природознавства Харківського учительського інституту. У 1951 р. затверджений у вченому званні доцента по кафедрі природознавства. Докторантура у Харківському учительському інституті (з 1952 р. — Харківський державний пед. інститут).

З жовтня 1952 до 1956 рр. — доцент Харківського педінституту, з 1953 р. — помічник директора інституту з наукової роботи. З вересня 1956 р. — доцент кафедри зоології хребетних біологічного факультету Харківського держуніверситету (у зв'язку з об'єднанням факультетів держуніверситету та педагогічного інституту). 1971 — вихід на пенсію.

Ключові наукові доробки в теріології

У 1930–1935 рр. старший науковий співробітник мисливської промислової біостанції, але ще раніше, у 1929 р. досліджував розповсюдження хохулі на Дніпрі. Дещо з результатів робіт тих років опубліковано у передвоєнні роки (Милютін, 1936, 1941).

До 1951 р. разом із Я. П. Зубком досліджував мишоподібних гризунів Каменського Поду та Дніпровських плавнів. У 1956 р. педагогічний інститут був об'єднаний з університетом, внаслідок чого на кафедрі зоології утворився потужний колектив теріологів (Я. П. Зубко, О. С. Лисецький, М. Г. Милютін). У 1957 р. здійснював експедиції до околиць Градицька (Полтавщина), Каховки (Херсонщина); проводив дослідження за тематикою «Екологія водяної нориці» на тлі рівня захворюваності на туляремію у різних областях України». Відібрано статистичний матеріал по природній вогнищевості туляремії та об'ємах заготівель водяної нориці та інших гризунів. Разом з відділом особливо небезпечних інфекцій обласної СЕС (лікар А. Б. Гуз) проводив експериментальні дослідження з інфекційної чутливості до туляремії сліпаків та сліпачків. Експерименти полягали у зараженні тварин різними дозами збудника туляремії, що дозволило виявити високу їхню сприйнятливість та інфекційну чутливість до туляремії. 1958 — експедиційні виїзди у Полтавську, Запорізьку та Херсонську області протягом року. 1961 — експедиції районами Харківської обл., до Одеської та Сумської обл.

Із 1962 р. — доцент кафедри зоології хребетних, кандидат біологічних наук, викладав курс «Теріологія», виконував дослідження за темою «Ссавці Харківської області, їх господарське та епідеміологічне значення», розділ — «Ховрахи, особливості їх екології, шкода у сільському господарстві та заходи боротьби». Вивчав розмноження та розміщення ховрахів у Харківській обл., віковий склад популяцій, мінливість, роль в епізоотології туляремії. Виокремив зони промислу та оцінив шкоду ховрахів у сільському господарстві. Надавав рекомендації та оцінку заходів з боротьби з ховраками. Дослідив понад 1000 звірків зі складанням картотеки. На 1962 р. мав 36 друкованих праць.

У 1963 р. за планом наукових робіт кафедри виконував дослідження за темою «Еколого-фауністичні та епідеміологічні особливості природного вогнища туляремії у пониззях р. Сули». Створення Кременчуцького водосховища суттєво зменшило площу вогнища, але його найнебезпечніша частина збереглася повністю. 1964 працював за темою «Еколого-фауністичні та епідеміологічні особливості туляремії. Вогнища степу та лісостепу Правобережжя УРСР» здійснив експедиції до Одеської та Вінницької областей. 1968 — закінчив роботу над докторською дисертацією «Еколого-географічний нарис гризунів північно-східного Прикаспію», присвячену гризунам Гур'євської області Казахстану, їх санітарному значенню та заходам боротьби з ними. 1966–1970 рр. — вивчав еколого-фауністичні та епідеміологічні особливості природних вогнищ туляремії у Луганській та Донецькій областях. Встановлено розподіл та структуру вогнищ туляремії, що зі своїми особливостями віднесені до заплавно-болотного та степового типів із добре вираженою для останнього полігостальним і полівекторним характером.

Вивчав теріофауну байрачних лісів півдня Донеччини, що дозволило отримати нові дані про розповсюдження мишака жовтогрудого, мишки лучної, нориці рудої, мідіці звичайної, які виявилися поширеними значно південніше, ніж це вважалося раніше.

Вперше в Україні виділив культуру збудника туляремії з водяного щура (Мильотін 1966, 1971). 3 січня 1970 р. для вивчення природних вогнищ туляремії у Харківській області використовувався і послід рукокрилих. Цією роботою у 1971 р. планувалося завершити багаторічне вивчення природної вогнищевості туляремії в Україні. Підготував до друку монографію «Природні вогнища туляремії та їх еколого-фауністичні особливості в УРСР».

Географія досліджень охоплювала такі природні регіони та адмінобласті, як Українське Полісся, Харківська, Полтавська, Чернігівська, Вінницька, Одеська, Запорізька, Херсонська, Луганська області України.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Керівник наукового студентського гуртка на кафедрі зоології хребетних ХГУ (1962–1966), керівник численних студентських наукових робіт, представлених на наукових конференціях. Член бюро науково-атеїстичної секції

районного відділення товариства Знання. Епізодично — робота у виборчих комісіях. Під час роботи у педагогічному інституті на прохання В. Г. Аверіна вів заняття із юннатами Харківського зоопарку.

Мав державні нагороди, у т.ч. Орден Трудового Червоного прапора.

Микола Милютін описав підвид щура водяного *Arvicola amphibius averini* Miljutin 1939 з Харківщини, назвавши його на честь В. Г. Аверіна.

Література

- Милютин, Н. Г. 1930. Матеріали до фауни Mammalia Дніпропетровської округи. *Труди Харківського Товариства дослідників природи*, **55** (2): 77–111. (*Записки науково-дослідної кафедри зоології*).
- Милютин Н. Г. 1936. О населенности нор и об учете выхухоль по норам на Украине. *Выхухоль*. Главпушнина НКВТ, Москва, 80–94.
- Милютин, Н. Г. 1941a. Материалы к размножению крота. *Зоологический журнал*, **20** (3): 482–484.
- Милютин, Н. Г. 1941b. Материалы к экологии байбака. *Зоологический журнал*, **20** (4–5): 654–667.
- Милютин, Н. Г. 1956. Размножение мышевидных грызунов в скирдах и ометах и его значение в эпизоотологии и эпидемиологии туляремии. В кн.: *Труды II научной конференции паразитологов УССР*. Изд-во АН УССР, Киев, 336–340.
- Милютин, Н. Г. 1962. Зоологическая характеристика и ландшафтная типизация природных очагов туляремии в Украинском Полесье. *Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии* 12: 84–89.
- Милютин, Н. Г. 1962. Географическое распространение и биоценотическая характеристика природных очагов туляремии пойменно-болотного типа на Украине. *Труды НИИ биологии и биол. ф-та (Харьков)*, **32**: 88–110. (Харьковский госуниверситет. Уч. зап.; Том 130).
- Милютин, Н. Г. 1964. Распространение и структура природных очагов туляремии в левобережной лесостепи и смежных районах степи Украины *Проблемы паразитологии. Труды Украинского республиканского общества паразитологов*, **3**: 277–286.
- Милютин, Н. Г. 1965. Природные очаги туляремии в ландшафтно-географических зонах Лесостепи и Степи на Правобережье Украинской ССР. *Вестник Харьковского университета. Серия Биологическая*, **1**: 106–107.
- Милютин, Н. Г. 1971. Распространение природных очагов туляремии и ближайшие задачи их изучения на Левобережье Украинской ССР. В кн.: *Материалы по медицинской географии*. Ленинград, 102–104.

Атемасова, Т., Чеберяченко, Н. Микола Григорович Милютін. — Микола Милютін — зоолог-епізоотолог, фахівець з епізоотології чуми, туляремії та інших особливо небезпечних інфекцій, дослідник природних вогнищ особливо небезпечних інфекцій в Україні. З 1933 по 1971 р. працював у вищих навчальних закладах Харкова, викладаючи біологію, зоологію, теріологію; зокрема, з 1956 по 1971 рр. — у Харківському державному університеті. Водночас продовжував дослідження гризунів як джерела особливо небезпечних інфекцій. Вперше в Україні виділив культуру збудника туляремії від щура водяного (1966). З 1941 по 1944 роки працював зоологом на Гур'євській протичумній станції (Казахстан). На матеріалах цих робіт підготував докторську дисертацію «Еколого-фауністичні та епідеміологічні особливості туляремії. Вогнища степу та лісостепу Правобережжя УРСР» (1968).

Орест Михалевич — науковець, наставник, енциклопедист

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

ZAGORODNIUK, I. Orest Mykhalevych, a scientist, teacher, and encyclopaedist. — An essay on one of the most educated zooecologists in the history of Ukrainian science, who at various times worked at Taras Shevchenko University of Kyiv, at the Institute of Zoology and at the National Museum of Natural History of NAS of Ukraine. The researcher was actively engaged in systematic research, implementation of biometric methods, development of biocoenological research and analysis of biodiversity of ecosystems, modelling of population processes. The development of conference and publishing activities of the Ukrainian Theriological Society, in particular its ecological section, is connected with his name. The scientist was a teacher and mentor for many colleagues and author of a number of methodical publications.

Біографічні деталі

Діяльність Українського теріологічного товариства, його екологічної секції та теріологічних семінарів 1980–1990-х років, включно з Теріошколами, тісно пов'язані з ім'ям О. Михалевича. Орест Михалевич народився 30 серпня 1939 року в м. Ізяслав, Хмельницька обл. Здобув математичну (Київська політехніка) і біологічну (Київський університет ім. Т. Шевченка) освіти.

Після закінчення КНУ працював у відділі популяційної екології Інституту зоології АН України (Київ), потім майже 5 років (бл. 1980–1985) — на кафедрі зоології хребетних КНУ, звідки повернувся до ІЗАН.

В ІЗАН був науковим співробітником відділу екології, з 1988 р. став керівником обчислювального центру ІЗАН.

Рис. 1. Орест Аркадійович перед своїм 70-річчям у горах Туреччини. Фото 13.03.2009. З університетських років О. А. захоплювався альпінізмом і гірським туризмом, пройшов складні маршрути Кавказу й Центральної Азії. Пишався тими здобутками й до останніх років життя присвячував відпустки мандрям. Незмінно користувався велосипедом, у т.ч. для поїздки на роботу; взимку ходив на лижах, надто в період, коли жив у центрі Голосіївського лісу, на Самбурках. Завжди був у гарній спортивній формі.

З виходом на пенсію перейшов до Національного науково-природничого музею (ННПМ), де працював у відділі палеозоології. Після звільнення активно редагував власні вебресурси та вікіпедію (тисячі статей переважно екологічного та географічного спрямування), працював у громадських організаціях екологічного профілю. Пішов з життя 16 березня 2021 р. (м. Київ).

Ключові наукові доробки

Орест Аркадійович присвятив усе своє життя розвитку та поширенню знань у галузі екології. Окрім того, його захоплювали біогеографія, біометрія, охорона природи. Він завжди був носієм енциклопедичних знань. Основними об'єктами досліджень були ссавці, що визначалося співпрацею з іншими зооекологами, надто В. Межжеріним, І. Ємельяновим, І. Сокуром та ін. Чимало працювати з ним мав щастя й автор цього нарису протягом 1980–2004 р.

Серед відомих його теріологічних праць — монографія «Комплексні підходи у вивченні популяцій дрібних ссавців» (Межжерин *et al.* 1991) та низка статей, серед яких — «Багаторічні коливання чисельності сірих полівок та її регуляція в агроценозах України» (Сокур & Михалевич 1990) та «Зв'язок щільності популяцій дрібних гризунів зі станом їх кормової бази» (Межжерин & Михалевич 1983). Профіль в Google Scholar: <https://bit.ly/3geaeus>

Важливим доробком став один з найперших в Україні каталогів теріологічних колекцій — ЗМ Київського університету (Михалевич *et al.* 1993). Дослідник приділяв велику увагу розробці та впровадженню статистичних методів у біології, про що провів не один семінар і мав чимало доповідей та публікацій. Серед доробків — праці про кореляційні плеяди та їхню роль у вивченні мінливості краніометричних ознак у ссавців, про коефіцієнт варіації та його зв'язок з розмірністю метричних ознак, про оцінки точності визначення показників різноманіття (зокрема функції Шеннона-Уївера), про комплексний коефіцієнт варіації (KCV) як новий підхід до інтегральної оцінки організмів (Ємельянов *et al.* 1986) тощо.

Рис. 2. Орест Аркадійович (стоїть праворуч) на виставлянні пасток Тишлєєва в Аканійському степу. Подібні дослідження проводилися цілорічно, з великими виїздами на Асканійський стаціонар у чотири різні сезони року. Фото з архіву відділу екології ІЗАН, бл. 1985 р.

Теоретичну роботу дослідник завжди перемишляв із польовими дослідженнями. Системність мислення виражалася в усьому, включно з розробками моделей агроєкосистем, що управляються (Межжерин *et al.* 1981).

Йому спільно з Ємельяновим належить і детальна розробка ідей впровадження концептів та оцінок біорізноманіття в зооекологічні дослідження, а також планування і розвиток системних стаціонарних досліджень у заповідниках, зокрема й біоценологічних.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Помітним напрямком роботи О. А. були методологічні семінари, які він вів у відділі популяційної екології ІЗАН, так в ІЗАН у цілому, присвячені загальноекологічним та загальнобіологічним темам, як-от острівна біогеографія, стійкість екосистем, трофічні ланцюги, ріст і розвиток організмів, оцінки різноманіття угруповань. Його захопленнями були бібліографічні бази даних, реферування статей з провідних світових видань (тисячі рефератів у РЖБ 1980–2000-х років за розділами «екологія», «загальна біологія»).

Він неодноразово виступав у ролі упорядника зоологічних видань. Як активний член УТТ, він був серед організаторів трьох конференцій — «Хом'якові фауни України» (1987), «Динаміка популяцій ссавців» (1990), «Різноманіття ссавців в екосистемах» (1992). За підсумками цих конференцій ним впорядковано понад 40 препринтів обсягом понад 1000 сторінок.

Під час роботи у відділі палеонтології ННПМ О. А. розпочав давно на-зріле поновлення експозиції та осучаснення інформації на вітринах. Наукові сайти-дайджести. Вже на пенсії захопився ідеями вікіпедійних знань. До останнього дня реалізував свої безмежні пізнання у Вікіпедії: тут ним тільки під записом Oresgero зроблено 16,270 редагувань і створено 6,408 статей.

Література

- Емельянов, И. Г., В. А. Межжерин, О. А. Михалевич. 1986. Методы интегральной оценки организмов. *Вестник зоологии*, № 3: 46–57.
- Межжерин, В. А., О. А. Михалевич, И. И. Важенина. 1981. *Модель управляемой агросистемы*. Київський університет, Київ, 1–56.
- Межжерин, В. А., О. А. Михалевич. 1983. Связь плотности популяций мелких грызунов с состоянием их кормовой базы. *Экология*, № 5: 49.
- Межжерин, В. А., И. Г. Емельянов, О. А. Михалевич. 1991. *Комплексные подходы в изучении популяций мелких млекопитающих*. Наукова думка, Киев, 1–204.
- Михалевич, О. А., А. М. Писарева, Ж. В. Розора. 1993. *Каталог коллекций зоомузея Киевского университета. 1. Млекопитающие*. Украинское териологическое общество. Институт зоологии АН УССР, Киев, Препринт № 93.7: 1–36.
- Сокур, И. Т., О. А. Михалевич. 1990. Многолетние колебания численности серых полевков и ее регуляция в агроценозах Украины. *Народнохозяйственное значение грызунов на Украине*. Институт зоологии АН УССР, Киев. Препринт № 90.19: 3–43.

ЗАГОРОДНЮК, І. Орест Михалевич — науковець, наставник, енциклопедист. — Нарис про одного з найерудованіших зооекологів в історії української науки, що в різний час працював у Київському університеті ім. Т. Шевченка, Інституті зоології та Національному науково-природничому музеї НАН України. Дослідник активно переймався системними дослідженнями, впровадженням у практику біометричних методів, розвитком біоеніологічних досліджень та аналізом біорізноманіття екосистем, моделюванням популяційних процесів. З його ім'ям пов'язаний розвиток конференційної та видавничої діяльності Українського териологічного товариства, зокрема його екологічної секції. Науковець був колегою і наставником багатьох колег, автором низки методичних видань.

Геннадій Модін — дослідник Стрільцівського степу та колектор теріологічних матеріалів

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Gennady Modin, researcher of the Striltsivsky steppe and collector of mammalogical materials. — Gennady Modin (1918–1967) was one of the most notable researchers of the fauna of protected areas of eastern Ukraine. Between 1947 and 1961, he worked in the Striltsivsky steppe, where he conducted detailed observations of vertebrates with special attention to mammals. The researcher amassed extensive collections, which are presented in zoological museums of the National Museum of Natural History ($n = 301$) and of Kyiv University ($n = 131$). He authored about 20 publications, some of which (including those on forest birch mice, long-eared hedgehogs, and European hares) are highly cited.

Біографічні деталі

Георгій Вікторович Модін народився 1918 р. у м. Йошкар-Ола республіки Марій Ел (тоді Казанської губ.). У віці 19–20 років, з 1 листопада 1937 р. до 16 травня 1938 р. [? вчився і] працював у Поволзькому лісотехнічному інституті препаратором у кабінеті біології лісових звірів і птахів. Далі півтора роки (з 11.11.38 до 1.04.40) був упорядником колекції Відділу природи Областного краєзнавчого музею Марій Ел (нині Національний музей Марій Ел), де відзначився як успішний таксидерміст і перший співробітник Природознавчого відділу. Період II світової війни невідомий, подальші дані — з 1946 р.

У 1946–1947 рр. Г. Модін працював у Києві, в ІЗАН: у колекції ННПМ є зібрані ним з 17.05 до 6.09.46 тушки птахів із Київщини та Закарпаття. У 1963 р. Г. Модін став організатором та директором Хінганського природного заповідника АН СРСР. Остання відомість — брошура 1967 р. «Заповідники Амурської області» (Модін & Щетинин 1967).

Рис. 1. Георгій Модін у колі родини (фрагмент), різдвяне фото 7.01.1964. Фото передано з архіву родини Модіних (за сприяння Л. Боровик).

Ключові доробки в галузі теріології

Геннадій Модін почав свою роботу у «Стрільцівському степу» 1949 р., коли заповідник підпорядкували АН (можливо, Г.М. був у штаті ІЗАН). Відомі його колекції звіди датовані 1950–1954 рр. Модін зібрав тут цінні серії ссавців і передав їх до ННПМ ($n = 301$) та ЗМКУ (131) (Київ). Окрім того, з осені 1950 р. до весни 1952 р. досліджував фауну лісосмуг (стаціонари Інституту землеробства), у т. ч. працював у Кам'яному степу (Модін 1956 а). У 1955 р. звітувався в Інституті ботаніки АН УРСР за науковою темою «Інвентаризація хребетних Стрілецького степу»¹.

Автор близько 20 публікацій. Усі відомі публікації Г. Модіна пов'язані зі ссавцями степу. Відомий за статтями про екологію й шкодочинність зайця сірого в лісосмугах (Модін, 1956 а), мишівку лісову та їжачка вухатого у Стрільцівському степу (Модін, 1956 б), бабака на сході України (Абеленцев *et al.* 1961). Разом із ним, судячи з дат на етикетках зразків, працювали А. Фрідман (1950), І. Сокур (1951), Б. Образцов (1951–1953), З. Ходикіна (1953), В. Самош та В. Абеленцев (1956–1961). З останніми співпрацював, схоже, найбільше. Профіль дослідника в Google Scholar:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=gfZOnyQAAAAJ>

Найцитованішими є «Замітки про вухатого їжачка і лісову мишівку в Стрілецькому степу» (Модін, 1956 б) та «Сучасний стан поселень байбака та досвід його реакліматизації в Україні» (рос.) (Абеленцев *et al.* 1961).

Особливістю колекцій ссавців, зібраних Г. Модіним (432 зразки 21 виду), є їхня прив'язка до «Стрільцівського степу» та відсутність вибіркової частки видів у колекціях можуть відображати їхню рясноту у природі. Серед зібраних ним колекцій (цифри — кількість зразків у ННПМ + ЗМКУ) є:

- значні за обсягом і якістю матеріалу серії *Mustela eversmanni* (47+39), *Sicista strandi* (2+10, як «*betulina*»), *Spalax microphthalmus* (17+7), *Cricetulus migratorius* (22+14), *Lagurus lagurus* (65(50)+13), *Microtus «arvalis»* (124+15), *Sylvaemus uralensis* (4+17, як «*sylvaticus*»);
- зразки *Hemiechinus auritus* (1+1), *Crociodura leucodon* (1+0), *Vulpes vulpes* (0+3), *Martes foina* (1+0), *Mustela lutreola* (0+3), *M. putorius* (1+0), *Vormela peregusna* (1+2), *Lepus europaeus* (0+1), *Marmota bobak* (1+2), *Allactaga major* (1+0), *Sicista severtzovi* (1+1), *Mus musculus* (0+3), *Micromys minutus* (6+0), *Cr. cricetus* (6+0).

1963 року Г. Модін опинився в новоствореному Хінганському природному заповіднику, підпорядкованому АН СРСР, і в ньому був першим директором (із 3.10.63, не довше року), спостерігав тут барса й деяких інших великих ссавців. Ще за три роки, 1967 р. став одним з авторів брошури «Заповідники Амурської області» (Модін & Щетинин 1967).

¹ Інститут ботаніки — тогочасна організація-куратор заповідника «Стрільцівський степ». Сам заповідник у ті часи називали «Стрілецький степ» (у статтях Г. Модіна також). У статті на захист бабака (Модін 1956 с) підписався як «директор бабакового заповідника Стрілецький степ».

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Робота Геннадія Модіна в Україні — це розквіт досліджень у «Стрільцівському степу». Тут 1931 р. був створений «бабаковий» заказник, який 1948 р. став державним і до 1961 р. був самостійним дослідним центром АНУ. Власне, цим заповідником керував Г. Модін, найімовірніше — весь період з 1948 до 1961 рр. Ним тут було створено систему моніторингу хребетних заповідника і зібрано унікальні колекції ссавців і птахів.

Окрім згаданих вище колекцій ссавців у ННПМ є зібрана Г. Модіном колекція птахів — обсягом 50 екз. Спільно з Л. Смогоржевським мав спільну публікацію про жайворонків (1956). Напевно мав інтерес і до інших груп: в «Історії НАН України за 1946–1950 рр.» відмічено, що у 1946–1947 роках Г. Модін був на посаді м.н.с. «відділу лускокрильців» ІЗАН.

Пам'яті дослідника автором для збірника «Зоологічні колекції та музеї» підготовлено статтю, яку покладено в основу цього нарису (Загороднюк 2014). На сьогодні накопичено й нові дані, які вимагають свого аналізу.

Література

- Абеленцев, В. И., В. М. Самош, Г. В. Модин. 1961. Современное состояние поселений байбака и опыт его реакклиматизации на Украине. *Труды Среднеазиатского научно-исследовательского противочумного института*, 7: 309–320.
- Загороднюк, І. 2014. Георгій Модін та колекційні зразки ссавців у теріологічних колекціях зі сходу України. В кн.: Загороднюк, І. (ред.). *Зоологічні колекції та музеї. Національний науково-природничий музей НАН України*. Київ, 113–114.
- Модін, Г. В. 1956 а. Спостереження над зайцем-русаком в умовах полезахисних лісонасаджень. *Збірник праць Зоологічного музею*, 27: 44–51.
- Модін, Г. В. 1956 b. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрільцевському степу. *Збірник праць Зоологічного музею*, 27: 154–159.
- Модин, Г. В. 1956 c. Байбак на Украине. *Охота и охотничье хозяйство (Москва)*, № 6: 35.
- Модин, Г. В. 1956 d. О поведении некоторых животных во время солнечного затмения (30 июня 1954 г.). *Зоологический журнал*, 35 (7): 1094–1095.
- Модин, Г. В. 1960. О распространении зайцем-русаком семян некоторых видов сорных растений. *Зоологический журнал*, 39 (3): 472–474.
- Модин, Г. В., В. И. Щетинин. 1967. *Заповедники [Амурской области]*. Хабаровское книжное издательство, Благовещенск, 1–16.

ЗАГОРДНЮК, І. Геннадій Модін — дослідник Стрільцівського степу та колектор теріологічних матеріалів. — Геннадій Модін (1918–1967+) — один із найпримітніших дослідників фауни заповідних територій сходу України. У період між 1947 та 1961 рр. він працював у Стрільцівському степу (однозначно у 1950–1954 рр.), де вів детальні спостереження за хребетними з особливою увагою до ссавців. Дослідником зібрано потужні колекції, що тепер представлені в Зоологічних музеях ННПМ (n = 301) та Київського університету (n = 131). Ним підготовлено близько 20 публікацій, частина з яких (зокрема про мишівок лісових, їжачків вухатих, зайців сірих) є високо цитованими.

Наглов Володимир Олександрович — теріолог, дослідник природних осередків особливо небезпечних інфекцій

Оксана Марковська¹, Геннадій Ткач²

¹*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)
e-mail: ksenia.markovskaia@gmail.com; orcid: 0000-0002-2573-4524*

²*Харківський обласний центр контролю та профілактики хвороб МОЗ України (Харків); e-mail: tkach_gen@ukr.net*

MARKOVSKA, O., H. TKACH. Naglov Volodymyr Oleksandrovych, a mammalogist and researcher of natural foci of particularly dangerous infections. — Volodymyr Naglov was a mammalogist, entomologist, ornithologist, specialist in medical parasitology, researcher of natural foci of infectious diseases in Kharkiv Oblast, employee of the Department of Particularly Dangerous Infections of the Kharkiv Regional Sanitary and Epidemiological Station. He devoted his entire life to the study of small mammals, their ectoparasites and infectious diseases that they host and transmit. Volodymyr Oleksandrovych predicted outbreaks of epizootics in natural centres based on observations of population dynamics of mouse-like rodents. A number of his works are devoted to the ecological and faunal features of small mammals.

Біографічні деталі

Народився 30 вересня 1930 р. в м. Харків у родині військовослужбовця, майора інженерно-будівельних військ. У 1938 р. вступив до початкової школи. У 1942 р. сім'я евакуювалася в м. Бердськ Новосибірської обл., де продовжив навчання (Наглова 2010). Там часто бував на природі, що й визначило його подальший життєвий шлях. Після звільнення Харкова родина повернулася до міста. У 1948 р. Володимир Олександрович закінчив школу та вступив до Харківського державного університету на біологічний факультет.

Володимир Наглов — теріолог, ентомолог, орнітолог, спеціаліст із медичної паразитології, дослідник природних осередків інфекційних захворювань. Був одним з дослідників епізоотій, який наполягав на визначенні видової належності дрібних ссавців працівниками СЕС, боровся за регулярні виїзди задля дослідження чисельності дрібних ссавців для якіснішого прогнозування спалахів інфекційних захворювань.

Рис. 1. Володимир Олександрович Наглов на XIII Теріологічній школі в Кам'янці-Подільському, 13.10.2006. Фото М. Колеснікова (за: Наглова 2010).

В ХДУ обрав спеціалізацію на кафедрі зоології хребетних, вів дослідження під керівництвом І. Б. Волчанецького. У 1953 р. закінчив університет та був направлений зоологом в Уральську протичумну станцію (ПЧС). У 1953 р. для підвищення кваліфікації направлений у м. Саратов в інститут «Мікроб», де познайомився з майбутньою дружиною, зоологом Гур'ївської протичумної станції Г. І. Шваковою. Двічі був направлений до Зоологічного інституту АН СРСР (ЗІН) для підвищення кваліфікації. Протягом 1954–1960 рр. працював у протичумній системі (Наглова 2010).

У 1960 р. повернувся до Харкова, заочно закінчив аспірантуру при Харківському аграрному університеті ім. В. В. Докучаєва під керівництвом О. О. Мигуліна, але дисертацію не захищав. У 1962 р. почав працювати ентомологом у відділі медпаразитології в Харківській обласній СЕС, згодом переведений до відділу особливо небезпечних інфекцій, де працював усі наступні роки. Помер 13 травня 2009 р., у віці 78 років, похований у м. Харків.

Ключові доробки в галузі теріології

Теріологічні дослідження розпочав в Уральській ПЧС, де паралельно з вивченням птахів займався методами застосування нових отрут для боротьби з гризунами (шляхом ручної, механічної та авіаобробки) і зниження епіднапруженості в міжріччі Волги й Уралу (Наглова 2010), розробляв методи боротьби з піщанками. Під час роботи в Харківській обласній СЕС також збирав пелетки сов і вивчав епізоотологічну значущість пелеток для виявлення динаміки туляремійних процесів на північному сході України. Його дослідження також були присвячені ектопаразитам дрібних ссавців, рукокрилих, зокрема гамазовим та іксодовим кліщам і блохам.

Його еколого-фауністичні дослідження ссавців стосуються гризунів північного сходу України. Низка робіт присвячена впливу урожайності жолудів та інших факторів на чисельність лісових гризунів, зональним відмінностям у структурі угруповань мишоподібних гризунів степу та лісостепу, особливостям біотопної преференції та динаміці чисельності житника пасистого на північному сході України (Наглов 2006), структурі угруповань дрібних ссавців суходільних широколистяних лісів сходу України (Наглов 1996), особливостям структури угруповань дрібних ссавців на полях лісостепової та степової зон Харківської області, впливу зміни клімату на дрібних ссавців (Наглов 2004), видовому складу та чисельності землерийок у Харківській області.

Значна частина публікацій присвячена прогнозуванню та динаміці чисельності дрібних ссавців у придонецьких лісах (Наглов 1962), у заплавах річок, динаміці чисельності хатньої миші в скиртах (Зоря *et al.* 1998), прогнозуванню чисельності мишоподібних гризунів та туляремійних епізоотій на території північно-східної України, поширенню та чисельності мишака європейського (Наглов 1995), шапарки сибірської та миші курганцевої в Харківській обл., сезонним змінам чисельності дрібних ссавців у скиртах.

Ще одним напрямом досліджень було вивчення природних осередків інфекційних захворювань у популяціях гризунів, до робіт цього циклу належать дослідження стану зараженості міських популяцій пацюка сірого лептоспірозом, епізоотичного контролю популяцій байбака в Харківській області. Деякі роботи Наглова присвячені харчуванню гризунів, розмноженню дрібних ссавців, зокрема нориці рудої (Наглов 2002), порівняльному аналізу методів відлову дрібних ссавців (Ткач & Наглов 2004), статистичному аналізу преференцій видів та структури угруповань.

Більшу частину життя Володимир Олександрович присвятив вивченню інфекційних епізоотій на території Харківської області, зокрема природних осередків туляремії, лептоспірозу, ієрсиніозу, геморагічної лихоманки з нирковим синдромом, сказу, іксодового кліщового бореліозу та ін.

Загалом Володимир Олександрович є автором понад 150 наукових публікацій з теріології, ентомології, медичної паразитології та орнітології.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

В університетські роки займався орнітологією під керівництвом І. Б. Волчанецького. 1950 р. брав участь у дослідженні фауни молодих полезахисних смуг лівобережної України, вивчав орнітофауну нагірних дібров і заплавних лісів околиць біостанції ХНУ ім. В. Н. Каразіна, орнітофауни Волзько-Уральського міжріччя, антропогенних змін лісового орнітокомплексу в середній течії Сіверського Дінця.

Багато часу й уваги приділяв вивченню паразитичних і кровосисних членистоногих, вивченням яких захопився під впливом дружини ще під час роботи в Уральській ПЧС. Тоді разом з дружиною вивчав ектопаразитів рептилій, завдяки чому описали новий вид гамазового кліща *Ophionyssus eremidensis* Naglov et Naglova, 1960 (Mesostigmata: Macronyssidae), що паразитує на ящірках (Lacertidae) і агамових (Agamidae); тип в ЗІН. Також вивчав особливості виплоду синантропних мух і кровосисних комарів.

Володимир Олександрович завжди був готовий до нового — до останніх днів виїздив у поля, відвідував наукові семінари та конференції. Завжди займав активну життєву позицію: фактично щороку брав участь у зібраннях Теріошколи; неодноразово брав участь у розробці методичних посібників для працівників СЕС, керував дипломними роботами студентів-зоологів ХНУ; консультував багатьох ентомологів і зоологів зі всієї України.

Рис. 2. Володимир Олександрович Наглов на 14-й Теріошколі, Чорнобиль, 27.09.2007. Фото І. Загороднюка.

Під час роботи в Харківській СЕС за наполегливу працю та вагомий внесок у справі забезпечення епідемічного добробуту населення неодноразово нагороджувався преміями та грамотами, у т. ч. від МОЗ України.

Вільно володів матметодами аналізу даних та завжди був відкритий для нового, легко і завжди ділився своїм досвідом з молодими колегами.

Був класичним бардом — гарно грав на гітарі, писав вірші та пісні про свої експедиції, про мандри і життя мандрівників. Майже вся його родина пов'язана з біологією, його дружина була медичним ентомологом, акарологом, старший син Олександр теж став біологом, захистив кандидатську дисертацію і зараз працює на біологічному факультеті ХНУ.

Література

- Зоря, А. В., В. А. Наглов, Г. Е. Ткач. 1998. Особенности размножения, сезонных и многолетних колебаний численности *Mus musculus* (Mammalia) в скирдах северо-востока Украины. *Вестник зоологии*, **32** (5–6): 83–88.
- Наглов, В. А. 1962. Размещение и численность мышевидных грызунов в придонеских лесах в 1960 г. *Вопросы сельскохозяйственной энтомологии и зоологии*. Харьков, ХСХИ, **36–37**: 176–186.
- Наглов, В. А. 1995. Распространение и численность *Sylvaemus sylvaticus* (Rodentia, Muridae) в Харьковской области. *Вестник зоологии*, № 5–6: 87–89.
- Наглов, В. А. 1996. Сообщества мелких млекопитающих суходольных дубрав Восточной Украины. Сообщение 1. Видовой состав и структура сообществ. *Вестник зоологии*, № 4–5: 46–52.
- Наглов, В. 2002. Розмноження рудої норичі на Харківщині. *Вісник Львівського університету. Серія Біологія*, **30**: 76–83.
- Наглов, В. А. 2004. Влияние изменения климата на мелких млекопитающих. *Ученые записи Таврического национального университета. Серия Биология, химия*, **17** (2): 27–32.
- Наглов, В. 2006. Полевая мышь *Apodemus agrarius* (Mammalia. Muridae) в Харьковской области. *Праці Теріологічної Школи*, **8**: 91–99.
- Наглова, Г. 2010. Життєвий шлях Володимира Олександровича Наглова (1930–2009). *Праці Теріологічної Школи*, **10**: 173–174.
- Ткач, Г. Е., В. А. Наглов. 2004. Сравнительный анализ одно- и многосуточных учетов численности мелких млекопитающих на ловушко-линиях. *Ученые записи Таврического национального университета. Серия «Биология, химия»*, **17** (2): 61–65.

МАРКОВСЬКА, О., Г. ТКАЧ. Наглов Володимир Олександрович — теріолог, дослідник природних осередків особливо небезпечних інфекцій. — Теріолог, ентомолог, орнітолог, спеціаліст із медичної паразитології, дослідник природних осередків інфекційних захворювань у Харківській області, співробітник відділу особливо небезпечних інфекцій Харківської обласної санітарно-епідеміологічної станції. Все життя присвятив дослідженням дрібних ссавців, їх ектопаразитів та інфекційних захворювань, які вони зберігають та переносять. Володимир Олександрович прогнозував спалахи епізоотій у природних осередках на основі спостережень за динамікою чисельності мишоподібних гризунів. Низка його праць присвячена еколого-фауністичним особливостям дрібних ссавців.

Вадим Негода — дослідник кажанів, природознавець, мандрівник

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Vadym Negoda, a researcher of bats, naturalist, and traveller. — An essay about a researcher who had a very short but extremely vivid path as a zoologist, naturalist, and world traveller. Starting as a field ornithologist, Vadym became interested in field research on bats during his university years (winter records in caves, ultrasonic detection, etc.). He supplemented these studies with work at the Bat Rehabilitation Centre at the Kyiv Zoo, work at the Ringing Centre of the National Academy of Sciences of Ukraine, and work with museum collections including re-identification of samples that provided new important data on the migratory activity and geographical ranges of species, variability of characters, sex ratio, and other aspects.

Біографічні деталі

Вадим Васильович Негода народився 20 жовтня 1979 р. в м. Біла Церква. Мати — лікар-інфекціоніст, батько — інженер. Життя батька передчасно обірвалося в 1992 р., від крововиливу в мозок (врешті, те саме вбило й Вадима). Ріс разом із рідним по матері братом Андрієм (Андрій Чайка). Навчався в Київському університеті ім. Т. Шевченка, на біологічному факультеті (1997–2002 рр.), спеціалізувався на кафедрі зоології. Після закінчення КНУ працював кілька років у Центрі кільцювання (Інститут зоології НАНУ).

У рамках академічної роботи планувалася дисертаційна робота по міграціях кажанів. Проте захоплення мандрями взяло гору, і врешті, Вадим звільнився і перейшов у «вільне плавання», включно зі справжнім плаванням під вітрилами (мав міжнародний сертифікат для плавання під вітрилами). У період 2006–2016 рр. був у чернецтві (Трахтемирів). Пішов з життя 11 травня 2016 р.

Рис. 1. Вадим Негода в подорожі по озеру Імандра в Лапландії, липень 2003 р. Фото з архіву Вадима.

Ключові доробки в галузі теріології

Почавши орнітологом (група В. Грищенко та низки славних Вадимових одногрупників) і маючи низку вагомих публікацій, Вадим уже на дипломному проєкті виступив як хіроптеролог, обравши об'єктом досліджень нетопирів. Ним було проведено низку важливих розвідок, що включали серію польових досліджень (печери як місця зимівлі, літні обліки з сітками й детекторами) аналіз колекцій обох київських зоологічних музеїв (Київський університет і Академія наук) та перевизначення зразків, ведення бази даних про місця і дати знахідок видів (включно з перевизначеннями) і аналіз сезонної їх динаміки й особливостей поширення, включно з аналізом літніх ареалів самиць і самців, співвідношення статей у різних географічних вибірках тощо.

Це було потужним стартом. І це відбувалося в стані активної його участі в усіх інших ініціативах УЦОК (Українського центру охорони кажанів) як однієї з найбільш яскравих тогочасних робочих мереж Теріологічної школи. Зокрема, до основної «власної» теми дослідження нетопирів додавалася неперервна робота Вадима в команді з В. Тищенком та А. Голенко у Київському зоопарку у створеному ними Центрі реабілітації кажанів — з друком і роздачею городянам тисяч листівок про потреби охорони кажанів і принесенні тварин, що потрапили в антропогенні пастки, до зоопарку. І важливим аспектом стала як участь у настановчому циклі лекцій на Детекторному семінарі (Ядути 2001), так і практична робота з детектором.

Вкрай важливою для накопичення нових даних, для візуального контакту з кажанами і практики роботи з ними (кільцювання, визначення видів тощо) стала практика зимових експедицій нашої групи до печер Центрального Поділля завдяки активній участі кожного, включно з Вадимом. Загалом Вадим взяв участь у п'яти експедиціях УЦОК 2001–2004 рр., зокрема до печер Центрального Поділля, печер Криму, печери Буковинка, каменярень Керченського півострова. Не раз він брав участь і в літніх обліках кажанів з використанням ультразвукового детектора (Канів, Поділля, Київщина).

Серед відомих його публікацій теріологічного спрямування — «Перша реєстрація *Pipistrellus kuhlii* з Києва» (англ.) (Godlevsky *et al.* 2000), «Сезонна динаміка населення кажанів Поліського природного заповідника» (Жила *et al.* 2001), «Нетопири: роди *Pipistrellus* та *Hypsugo*» (Загороднюк & Негода 2001), «Статева структура популяцій нетопирів *Pipistrellus nathusii* та *P. pipistrellus* в Україні» (Негода 2002), «Міграційний статус *Pipistrellus nathusii* та *Pipistrellus pipistrellus* в Україні» (англ.) (Negoda & Zagorodniuk 2003).

Загалом дослідник є автором близько 10 публікацій.

Профіль дослідника в Google Academy ($h = 5$)

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=AB-YnL8AAAAJ>

Вадиму присвячено статтю в *Theriologia Ukrainica* (Загороднюк 2018).

Чесноти, захоплення, відзнаки

Вадим мав величезну кількість захоплень, кожен з яких забирало його цілком. У шкільні роки та університеті захоплювався фехтуванням. Все життя захоплювався книгами й подорожами і вважав, що гроші можна витратити тільки на це.

В університеті захопився польовою орнітологією, їздив у експедиції, зокрема на байдарках по Сейму й Дніпру, з одногрупниками та студентами суміжних курсів. У 2001 р. почалися його мандри: 2001 — Кольський півострів, 2003 — там само по оз. Імандра, на веслах і під вітрилом на байдарці, 2003–2004 — автостопом по всій Британії.

Далі пішов крен у мандри святими місцями.

Ці мандри були по північній Росії, Індії, Північній Африці, Тибету. Незмінно мандрував і Україною, і врешті, отримавши в Індії статус монаха, осів у Трахтемирові, називаючи себе «ченець із Бучака на ім'я Плавко Русин». На початку 2014 р. брав участь у демонстрації проти втручання військ РФ у внутрішні справи України. Брав участь у акціях на заповідання Бузького Гарду і створення Національного парку «Середньодніпровський» (2015 р.).

Рис. 2. Вадим у статусі ченця на ім'я Плавко Русин (близько 2010 р.). Передано А. Чайкою.

Література

- Жила, С., М. Шквиря, В. Негода. 2001. Сезонна динаміка населення кажанів Поліського природного заповідника. В кн.: Загороднюк, І. (ред.). *Міграційний статус кажанів в Україні*. Українське теріологічне товариство, Київ, 95–97. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк, І., В. Негода. 2001. Нетопири: роди *Pipistrellus* та *Hypsugo*. В кн.: *Міграційний статус кажанів в Україні*. Укр. теріол. тов-во, Київ, 65–72. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк, І. 2018. Вадим Негода (1979–2016) — дослідник кажанів та природоохоронець. *Theoriologia Ukrainica*, 16: 177–186.
- Негода, В. 2002. Статеву структуру популяцій нетопирів *Pipistrellus nathusii* та *P. pipistrellus* в Україні. *Вісник Луганського пед. університету. Біологічні науки*, Вип. 1: 119–120.
- Godlevsky, L., V. Tyshchenko, V. Negoda. 2000. First records of *Pipistrellus kuhlii* from Kyiv. *Vestnik zoologii*, 34 (3): 78.
- Negoda, V., I. Zagorodniuk. 2003. Migratory status of *Pipistrellus nathusii* and *Pipistrellus pipistrellus* in Ukraine. *Novitates Theriologicae*, 3: 37–43.

ЗАГОРДНЮК, І. Вадим Негода — дослідник кажанів, природознавець, мандрівник. — Нарис про дослідника, який пройшов дуже короткий, проте надзвичайно яскравий шлях зоолога, природознавця й мандрівника світом. Розпочавши як польовий орнітолог, Вадим в університетські роки захопився польовими дослідженнями кажанів (обліки на зимівлі в печерах, ультразвукова детекція тощо). Ці дослідження він доповнював роботою в центрі реабілітації кажанів при Київському зоопарку, роботою в Центрі кільцювання НАНУ та роботою з колекціями, включно з перевизначенням зразків, що давало чимало нових важливих даних про міграційну активність і географічні ареали видів, мінливість ознак.

Сергій Оболенський — теріолог, польовик, дослідник степових ссавців

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Serhiy Obolensky, a mammalogist, field scientist, and researcher of the steppe mammals. — Essay on one of the most productive researchers of mammals, a graduate of Kyiv University, a colleague of F. Dobrzhansky, I. Pidoplichko, B. Vinogradov, A. Formozov and others. The researcher specialized mainly in the study of steppe fauna, including faunas of Slobozhanshchyna, Chernozem, the North Caucasus, the Volga region, Mongolia and others. He focused on rodents, especially sousliks, voles, mice, and worked with bone materials (owl pellets, fossils, skull and tooth identification) and studied agricultural pests and topics of their control.

Біографічні деталі

Оболенський Сергій Іванович народився близько 1898 р.¹ Відомо лише, що «Оболенський — син княжого роду» (Формозов 2006; про Оболенських в мережі є чимало джерел). Навчався в Києві в Університеті св. Володимира (УсВ, згодом КІНО, КДУ, КНУ), найімовірніше у 1914–1918 рр.

Відомо, що у 1917–1918 рр., ще студентом, С. І. брав участь у розбудові експозиції Зоологічного музею УсВ (М. Біляшівський, особ. повід.).² Одразу після закінчення УсВ, з осені 1918 р., став до роботи асистентом кафедри зоології Київської політехніки (зав. О. Лебедєв) і пробув там до весни 1920 р., після чого поступився місцем Ф. Г. Добержанському.

Рис. 1. Сергій Оболенський на фото з колегами (невід., фрагмент). Фото А. Аргиропула; близько 1930 р., з архіву родини Формозових (за сприяння М. Формозова). Позаду напевно колекційні шафи, тобто зйомка була в музеї.

¹ Рік оцінено на основі відомостей про навчання в УсВ (1914–1918) та віку вступу (16 р.), звідки 1914 – 16 = 1898. Відомості про роки повідомив М. Біляшівський (особ. повід.).

² Саме 1918 р. до УсВ прийшов викладачем на кафедру зоології В. Артоболевський, який від початку взявся за розбудову зоологічного музею.

У 1921 р. був співробітником і секретарем Зоологічного музею УАН. У післякиївський період С. Оболенський зійшовся з багатьма російськими зоологами, а надто з О. Формозовим, у домі якого бував не раз, завдяки чому збереглися і фото, виявлені в архіві Л. Формозової¹. Автор припускає, що С. І. працював у Москві у групі С. Огньова, який готував і видав у 1923 р. книгу «Фауна наземних хребетних Воронежської губернії», а 1924 — «Гризуні Північного Кавказу». Попри все, О. М. Формозов (щоденники) називав його «ленінградським зоологом», тобто С. Оболенський спочатку потрапив до ЗІН (1921–1922 рр.), а звідти — до групи С. Огньова (1921–1923 р.)².

З тих самих щоденників та листів О. Формозова нам відомо про далекосхідні мандри: «10.07.1928... Від Оболеніуса отримав... лист. Він... на тому місці... (Сучан, на північ від Владивостока), робив розкопки у печері...». «24.08.1928. Серед листів був один від Оболенського, написаний за день до його від'їзду до Ленінграда. Останнім етапом його подорожі була поїздка в 650 верст на конях на північ від Невера, в район золотозубого Алдану».

Доля науковця трагічна. Оболенського арештували 1935 р., він потрапив до таборів, де під кінець мав можливість долучитися до зоології. У статті 1945 р. з результатами обліків 1942–1943 рр. на «зоні» афіліація вказана як «Карагандинська с.г. дослідна станція». 1945 р. він отримав волю, приїхав до Воронежа, встиг видати декілька статей, а невдовзі загинув у Кам'яному степу, з невідомих причин замерз 1947 або 1948 р. (За Формозовим, «не виключено, що це було самогубство»).

Ключові доробки в галузі теріології

Наукові старті дослідника були в Києві, в УсВ, потім в КПІ і далі в ЗМ ВУАН. У колекціях ННПМ наявні його збори 1919–20 р. з Київщини, Харкова, Білгородщини. У липні-серпні 1920 р. збори його були на Білгородщині (Валуйки), у березні 1922 р. він збирав матеріали на Вороніжчині. У кінці 1922 р. брав участь у з'їзді зоологів у Петербурзі з доповіддю «Звірі Кам'яного степу Воронежської губернії...» (рос.) (Оболенский 1923). Цій темі присвячена і підготовлена згодом стаття — «Нотатки про звірів Кам'яного степу Воронежської губ.» (рос.; Оболенский 1926).

До «східноєвропейського» циклу досліджень належать його праці «Фауна гризунів степів Передкавказзя» (рос.; Оболенский 1935) та «Ховрахи Білорусі» (Оболенский 1927). Надалі тема ховрахів стала центральною: дослідник видав огляди, визначники та ревізії, включно з відновленням забутих підродових груп (Оболенский 1927; Obolensky 1927 та ін.). Серед його доробків — опис нових таксонів, напр. *Urocitellus Obolensky*, 1927.

¹ Відомо, що «перша дружина О. М. Формозова, Любов Миколаївна (у дівочтві Промптова), явно добре ставилася до Оболенського, який багато бував у них удома» (з листа М. Формозова).

² Найімовірніше, контакт з групою С. Огньова (вкл. з К. Воробйовим) стався у Кам'яному степу, де С. Оболенський працював протягом 1921–1922 рр. (період вказано у публікації 1922 р.).

Рис. 1. Сергій Оболенський в компанії теріологів ЗІН, у фондах Лабораторії ссавців (фрагмент): Б. Виноградов, К. Флеров, С. Оболенський. Фото А. Аргиропула, 1926 р., з архіву Л. Формозової (за сприяння М. Формозова).

Важливо: Б. Виноградов — у робочому халаті, інші при краватках; Флеров напевно приїхав з Москви, Оболенський у статті 1926 р. писав, що працює у С. Огнева (= у Москві). З цього випливає, що зустріч могла бути в рамках якоїсь конференції.

У дослідженнях С. Оболенського була виразна орієнтація на тему «шкодочинних гризунів». Про це, зокрема, свідчить і його стаття «Досліди з винищення щурів деякими отрутами» (рос.) (Оболенский & Соколова 1928). Це дослідження з деталями цитовано І. Підоплічком у книзі «Шкідливі гризуни правобережного лісостепу» (1930: 48).

У давніх журналах надходжень відділу зоології ННПМ є записи про передачу ним влітку 1920 р. 14 зразків ссавців¹. Подібні зразки є й у відділі палеонтології ННПМ (*Rattus*, 1920, Білгородська обл., Куликові Липяги). Є серія зборів 1922 р. з мережі Докучаєвських станцій, зокрема й зібраний ним типовий зразок *Mus musculus funereus* Ognev 1924 (№ S-46728 в ЗММУ; Воронізька обл., Бобровський р-н, Докучаївська дослідна станція; 16.03.1922). У базі даних про ссавців є 29 записів про зразки, зібрані С. Оболенським з початку березня 1919 р. до кінця серпня 1920 р.

Колекції він збирав і в Сибіру та Далекому Сході. У щоденниках Формозова зазначено: «24.08.1928. ... Успіхами його я майже вбитий: він зібрав 327 штук [гризунів], серед них *Alticola* — монгольські полівки з хребта Хінгана — надзвичайна новина, і лісовий лемінг». «Східні» дослідження відображено в низці публікацій, серед яких — «Матеріали щодо четвертинної фауни ссавців Сибіру» (англ.; *Obolenskij* 1926) та «Матеріали за фауною гризунів південної частини Єнісейської, Іркутської губерній та Забайкалля» (рос., *Виноградов & Оболенский* 1927).

Важливим дослідженням 1942–1943 рр. «на зоні» — «на землях Карагадинського радгоспу НКВС» стала робота «До методики вивчення динаміки населення дрібних ссавців» (рос.; *Оболенский* 1945), у якій автор показав ефективність моніторингу й прогнозування популяційних хвиль мишовидих гризунів при аналізі сов'язних пелеток. Згодом писав статті про шкодочинних у сільському господарстві гризунів та їх контроль.

¹ Уточнено за сприяння С. Тайкової (ННПМ).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Сергій Оболенський мав широке коло спілкувань, що позначалося і на нетиповому для тих часів частому співавторстві. У час роботи в КПІ серед його вчинків привертає до себе увагу те, як 1920 р. він віддав свою позицію асистента приятелю і тоді студенту Ф. Добржанському¹. Важливим було спілкування з О. М. Формозовим, який у щоденниках тепло згадував «Оболеніуса». Про нього О. О. Формозов писав (2006): «Оболенський — син княжого роду, здатний теріолог, був людиною екзальтованою. У листах ... він перемещував повідомлення про нові спостереження над гризунами віршами Володимира Соловйова, міркуваннями про музику та еманції духу.».

Відзнаками дослідника є часті цитування його праць. На честь його названо підвид соні з Чорнозем'я: «*Dyromys nitedula obolenskii* Ognev 1923».

Література

- Виноградов, Б. С., С. И. Оболенский. 1927. Материалы по фауне грызунов южной части Енисейской, Иркутской губерний и Забайкалья. *Известия Сибирской краевой станции защиты растений от вредителей (Томск)*, № 2 (5): 25–39.
- Оболенский, С. И. 1923. Звери Каменной степи Воронежской губернии Бобровского уезда. В кн.: *Труды Первого Всерос. съезда зоологов ... в Петрограде* Рос. гидрол. ин-т, Петроград, 27.
- Оболенский, С. И. 1926. Заметки о зверях Каменной степи Воронежской губ. *Природа и охота* (Прилож. к журналу «Украинский охотник и рыболов»). Харьков, 7–25.
- Оболенский, С. И. 1927. Заметка о распространении и систематических особенностях крапчатого суслика (*Citellus suslica* Güld.). *Труды Станции по борьбе с вредителями при НИИ сельского и лесного хозяйства*. Минск, 2 (8): 1–9.
- Оболенский, С. И., Н. М. Соколова. 1928. Опыты по истреблению крыс некоторыми ядами. *Защита растений*, № 5–6: 573.
- Оболенский, С. И. 1935. Фауна грызунов степей Предкавказья. *Борьба с грызунами в степях Предкавказья (сб. статей о работах 1932–1934)*. Ростов-на-Дону, 32–41.
- Оболенский, С. И. 1945. К методике изучения динамики населения мелких млекопитающих. *Зоологический журнал*, 24 (1): 48–58.
- Obolenskij, S. 1926. Materials for the Quaternary fauna of mammals in Siberia. *Доклады АН СССР, серия А*, № 3: 35–38.
- Obolensky, S. 1927. A preliminary review of the palaearctic sousliks (*Citellus* and *Spermophilopsis*). *Доклады АН СССР*, № 12: 188–193.

ЗАГОРОДНЮК, І. Сергій Оболенський — теріолог, польовик, дослідник степових ссавців. — Нарис про одного з найбільш продуктивних дослідників ссавців, випускника Київського університету, соратника Ф. Добржанського, І. Підоплички, Б. Виноградова, О. Формозова та ін. Дослідник спеціалізувався переважно на вивченні степових комплексів, вивчаючи фауни Слобожанщини, Чорнозем'я, Північного Кавказу, Надволжя, Монголії тощо. Його ключовими об'єктами були гризуни, надто ховрахи, полівки, миші, а напрямками роботи — кісткові матеріали (пелетки сов, викопні зразки, визначення за черепами й зубами) та тема шкодочинних у сільському господарстві гризунів і контролю їхньої чисельності.

¹ Вони напевно були знайомі з часу навчання в УсВ, і Ф. Добржанський був на курс молодшим.

Панасенко Ніна Андріївна — теріолог, викладач, захисник природи

Леонід Рековець¹, Людмила Дема²

¹ Національний науково-природничий музей НАН України
e-mail: leonid.rekovets@iprwr.edu.pl; orcid: 0000-0001-9934-7095

² Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя

REKOVETS, L., L. DEMA. Panasenko Nina Andriivna, a mammalogist, teacher, and conservationist. — N. A. Panasenko's main scientific research was devoted to the analysis of the state of small-mammal fauna of the Middle Dnipro Region and north-east Ukraine, particularly to long-term monitoring of populations, helminthic infections and detailed study of some representatives (moles, rodents, and bats). The most thorough information on these topics she obtained on the basis of studying the mammal fauna of the Trostyanets Dendrological Reserve and of long-term population dynamics of small mammals. Nina Andriivna was known as an experienced teacher and author of theoretical and practical principles of nature protection.

Біографічні деталі

Ніна Андріївна Панасенко народилася 08 жовтня 1934 р. в с. Роздори Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. Її батько Андрій загинув під Сталінградом, а мати Мотрона Акимівна була інвалідом II групи на утриманні дочки. Після закінчення школи у 1952 р. вступила до Дніпропетровського державного університету, який закінчила у 1957 р. за спеціальністю «зоологія», з кваліфікацією біолог-зоолог, вчитель біології та хімії середньої школи.

Працювала в школі вчителем, була інспектором шкіл району. Від 1967 р. і до виходу на пенсію працювала на кафедрі зоології інституту (потім університету) в Ніжині, на посадах викладача (1967–1971), старшого викладача (1971–1974), а після захисту дисертації — в. о. доцента (1979–1981) та доцента (з 1989 р.). Працювала на кафедрі, якою керувала Інеса Віталіївна Марисова — відомий орнітолог, педагог, популяризатор та мандрівник. Померла Ніна Андріївна 04 травня 2013 р. і похована на Овдійському цвинтарі в Ніжині.

Рис. 1. Ніна Андріївна Панасенко. 1967 рік. Автор фото невідомий; з архіву Л. Рековця.

Ключові наукові доробки

Підготовка кандидатської дисертації за темою «Деякі еколого-морфологічні особливості мишовидих гризунів Середнього Придніпров'я» відбувалася в аспірантурі кафедри зоології Черкаського педінституту під керівництвом доц. Сергія Львовича Самарського. Захист відбувся 25 червня 1974 р. у Дніпропетровському університеті, за спеціальністю «зоологія».

Наукові здобутки Ніни Андріївни мають здебільшого регіональний та прикладний характер і стосуються переважно Середнього Придніпров'я та північної частини України. Це праці фауністичного змісту з екскурсом в екологію та гельмінтологію дрібних ссавців, їх еколого-популяційного розподілу, біоценотичного значення та охорони. Наукова тематика була присвячена також оцінці стану екосистем долин малих річок Черкаського Полісся на основі вивчення кількісного та якісного складу дрібних ссавців і динаміки їх чисельності. Зібраний фактологічний матеріал по цих групах складав надійну основу для морфо-адаптаційних опрацювань студентами і включений до основних фондів Зоологічного музею Ніжинського університету.

Значна кількість опублікованих робіт включала результати вивчення та аналізу теріофауни заповідної території «Тростянець» на Чернігівщині, де Ніна Андріївна разом зі студентами упродовж багатьох років проводила багато часу над моніторингом змін теріофауни та аналізом причин хвилеподібної динаміки популяцій (Панасенко *et al.* 1982). Цьому присвячені роботи по кротах, полівках, мишах, дрібних мустелах, рукокрилих і деяких інших групах. Автор понад 30 наукових праць, серед яких праці, присвячені анатомо-морфологічним ознакам крота звичайного, видовому складу і чисельності мишовидих гризунів, фауні як компонентам біогеоценозу заповідника «Тростянець» та ін. (Панасенко 1983; Панасенко & Рековець 1998).

Вона мала прекрасну бібліотеку з унікальними старими виданнями та велику колекцію шкірок та черепів мишовидих гризунів.

Рис. 2. Інеса Марисова вітає Ніну Панасенко з 50-літтям (1984). Фото з архіву Л. Рековця.

Значну увагу приділяла викладанню зоології і природоохоронній темі, чому присвятила низку статей і два посібники: «Навчальні завдання до лабораторних робіт з зоології хордових» (1975) та «Природоохоронна освіта в школі. Посібник для вчителя» (Київ, Радянська школа, 1981 р.). У видавництві «Вища школа» декількома перевиданнями вийшов підручник «Охорона природи». Публікувала праці про систему екоосвіти і виховання студентів, системний підхід при підготовці вчителя біології до природоохоронної роботи в школі.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Все життя Ніни Андріївни присвячене вихованню та навчанню молоді. Завжди відчувалося, що це вона робить від душі, з ентузіазмом, натхненням. Це відчували і студенти. Багато часу вони проводили разом під час польових практик із зоології та постановки експериментів у природі по вивченню фауни. Позитивні особисті якості характеру Ніни Андріївни завжди переважали над всім іншим, наприклад, над службовими й життєвими негараздами, що незмінно підкреслювало властивий їй оптимізм і гарний настрій.

Все це повною мірою відчував і один з авторів цього нарису (Л.Р.): наші стосунки на кафедрі були еволюційними: спочатку студент — викладач, далі викладач — викладач, доцент — професор, врешті — співробітник — керівник кафедри. Відзначалися вони взаємною доброзичливістю, взаєморозумінням упродовж 48-річного стажу спільної роботи на одній кафедрі. Це було проявом непересічної особистості зі щирістю і любов'ю в серці.

Ніна Андріївна як викладач і куратор груп студентів користувалася авторитетом та великою повагою студентів, про що свідчать їхні спогади, розміщені у книзі Г. В. та О. Г. Самойленків «Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів. Том 2: 1920–2010» (Ніжин, 2015). Ніколи не поривала зв'язків із кафедрою й коли вже була на пенсії.

Література

- Панасенко, Н. А., Н. Ф. Куркчи, Е. Д. Мельниченко, А. Н. Сметанин. 1982. Микромаммалии и их роль в ландшафтном парке «Тростянец». *Сохранение и восстановление старинных парков*. Наукова думка, Киев, 93–95.
- Панасенко, Н. А. 1983. Анатомо-морфологические признаки и роющая деятельность обыкновенного (Talpa europaea L.) в условиях дендрологического заповедника «Тростянец». В кн: *Морфологические особенности позвоночных животных Украины*. Наукова думка, Киев, 76–82.
- Панасенко, Н. А. И. И. Капинос. 1989. *Охрана природы. Учебное пособие*. Вища школа. Киев, 1–254.
- Панасенко, Н. А., Л. І. Рековець. 1998. Особливості краніологічних ознак зубної системи крота європейського (Talpa europaea L.). *Наукові записки Ніжинського університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Природничі та фізико-математичні науки*, Кн. 2: 65–67.
- Рековець, Л. І., І. В. Марисова, Н. А. Панасенко, О. С. Вобленко. 1996. Екологічній освіті й вихованню – безперервність. В кн: *Сучасний стан та шляхи вирішення екологічних проблем Чернігівської області*. Матеріали науково-практичної конференції. Ніжин, 143–144.

РЕКОВЕЦЬ, Л., Л. ДЕМА. Панасенко Ніна Андріївна — теріолог, викладач, захисник природи. — Основні наукові пошуки спрямовані на аналіз даних про стан фауни дрібних ссавців Придніпров'я та північно-східної України з метою багаторічного моніторингу чисельності їх популяцій, зараження гельмінтами та детального вивчення окремих представників (кротів, гризунів, кажанів). Найбільш ґрунтовні відомості про це отримані на базі вивчення теріофауни дендрологічного заповідника «Тростянець» та багаторічної динаміки популяцій дрібних ссавців. Ніна Андріївна відома як досвідчений викладач і автор теоретичних і практичних засад охорони природи.

Герман Панов — фахівець з біології напівводних звірів та дослідник фауни Чорнобильської зони

Віталій Смаголь

Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)
e-mail: v.smagol@gmail.com; orcid: 0000-0001-5277-2422

SMAGOL, V. Herman Panov, a specialist in the biology of semi-aquatic mammals and researcher of the fauna of the Chernobyl Zone. — A significant part of the essay is devoted to the virtues of Herman Mikhailovich, the memories of his friends and colleagues. At the same time, the scientific achievements of the scientist are highlighted, which are mainly related to measures for re-acclimatization, protection, and rational use of the beaver. Special attention is paid to his study of habitats, forage base, parasitofauna of species, etc. At the same time, G. M. Panov studied the migration and accumulation of radionuclides in mammalian tissues in the Chernobyl Exclusion Zone.

Біографічні деталі

Герман Панов народився в с. Алатир (Чувашія) в сім'ї військового. Після низки переїздів сім'я осіла в Горькому (Нижній Новгород). Звідти вступив до Московського пушно-хутрового інституту. У 1954 р. після ліквідації МПХІ продовжив навчання на факультеті мисливствознавства Іркутського сільсько-господарського інституту, який закінчив з відзнакою у 1957 р. Після цього Г. М. Панов поїхав до Києва, де жили дві його тітки, і вступив до аспірантури при Інституті зоології АН УРСР. Маючи бажання займатися бобрами та фауною Сибіру, перевівся до Іркутська, в аспірантуру до проф. Скалона.

Тоді й одружився, але дружина наполягала на житті в Києві. У Красноярську працював деякий час міжрайонним мисливствознавцем, потім — науковим і старшим науковим співробітником Красноярського відділення Всесоюзного НДІ тваринної сировини та хутра. Упродовж 1966–1967 рр. завідував Красноярським відділенням цього інституту. Врешті переїхав у Київ до дружини.

Рис. 1. Герман Панов удома. На фоні — трофеї (ікла). Фото І. Лереґейди; 05.05.2008.

У Києві влаштувався мисливствознавцем Українського товариства мисливців та рибалок; потім перейшов до Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН), у якому до пенсії працював старшим науковим співробітником Відділу фауни та систематики хребетних (лабораторія екології мисливських тварин).

З дружиною прожив довге щасливе, хоч і бездітне життя. Помер 26 червня 2021 р.; після кремації поховали на Берковецькому цвинтарі (Київ).

Ключові доробки в галузі теріології

Усі наукові здобутки Германа Михайловича тісно пов'язані з втіленням у практику ведення мисливського господарства та раціональне використання ресурсів бобра й ондатри. У зв'язку з неодноразовими переїздами, дисертацію готував у трьох закладах: Іркутському сільгоспінституті, Красноярському відділенні Всесоюзного НДІ тваринної сировини та хутра та в ІЗАН. Назва дисертації — «Бобер Єнісейського Сибіру (акліматизація, екологія, господарське використання)» (керівник В. М. Скалон; захист 1974 р. в ІЗАН).

Після аварії на Чорнобильській АЕС Герман Михайлович із колегами в грудні 1986 р. провів перший авіаоблік копитних у зоні зараження. У наступні роки він — один з основних виконавців тем, пов'язаних з оцінкою стану угруповань звірів і птахів у Зоні відчуження. Був активним учасником досліджень з міграції радіоактивних елементів у ланцюгу ґрунт–рослинність–тварини. За дев'ять років роботи в Чорнобильській зоні Г. М. Панов здійснив понад 50 експедицій загальною тривалістю близько 600 днів.

Герман Михайлович опублікував близько 100 наукових праць, в т. ч. книгу про свій улюблений об'єкт дослідження — «Бобри» (Панов 1990).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Однокурсник Г. М. Панова, проф. М. М. Смирнов (2009) охарактеризував його так: «Народився в інтелігентній сім'ї. Вчився дуже добре, інститут закінчив з червоним дипломом. Чудово складений, спортивний, завжди чистий, охайний, з легкою посмішкою на вустах. Був зібраний, цілеспрямований, дисциплінований...». Студентом займався спортивною гімнастикою.

Немало теплих слів про науковця можна віднайти в мемуарах фахівців (Штильмарк 2006; Мельников 2012). Як польовик він мав неординарну натуру та молодецьку вдачу. Як згадують його однокурсники С. О. Коритін та В. О. Ігнат'єв (2006), «одного разу ледь не замерз у Саянах, двічі тону в тайгових ріках, чотири рази потрапляв у автомобільні аварії, тричі ... опинявся на межі нещасних випадків під час польотів на Таймирі».

Рис. 2. Герман Михайлович на біобазі Теремки: річниця Чорнобіля. Фото І. Легейди. 26.04.2011.

Професійні інтереси Германа Михайловича вдало поєднувалися із захопленням, якому він віддавався усією душею, — полюванням. До останніх років не розлучався з предметом особливої гордості — карабіном «Барс-1», з якого стріляв надзвичайно влучно. Щороку відзначав роковини трагедії на Чорнобильській АЕС, зустрічаючись із колегами, які з перших днів після аварії були у «науковому строю» поряд з ліквідаторами.

На схилі років не був позбавлений милих дивацтв, зокрема не користувався мобільним зв'язком. Чесноти, якими щедро нагородила Панова природа, залишилися до старості — скромність, порядність, охайність, відповідальність. Він був уособленням «рафінованого інтелігента», який вмів донести до співрозмовника свою думку у доступній, змістовній формі.

Література

- Корытин, С. А., В. А. Игнатьев. 2006. *Храм Дианы на Пехре*. Альфа-Ком, Вятка, 1–552.
- Мельников, В. К. 2012. *Записки Охотоведа*. ООО «ПТП ЭРА», Москва, 1–352.
- Панов, Г. М. 1990. *Бобры*. Урожай, Киев, 1–176.
- Панов, Г. 2002. Динаміка ареалів та чисельності напівводних хутрових звірів в Україні у другій половині ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **30**: 119–132.
- Смирнов, С. Н., М. Н. Смирнов. 2009. *Три века и две судьбы: воспоминания, размышления, дневники*. Поликом, Красноярск, 1–743.
- Штильмарк, Ф. Р. 2006. *Отчет о прожитом (записки эколога-охотоведа)*. Логата, Москва, 1–528.

СМАГОЛЬ, В. Герман Панов — фахівець з біології напівводних звірів та дослідник фауни Чорнобильської зони. — Значний обсяг нарисів присвячено чеснотам Германа Михайловича, спогадам його друзів та колег. Поряд з тим, висвітлено наукові здобутки вченого, які, переважно, стосуються заходів з реакліматизації, охорони, раціонального використання бобра. Особливої уваги заслуговують дослідження стацій існування, кормової бази, паразитофауни виду тощо. Паралельно Г. М. Панов досліджував міграцію та накопичення радіонуклідів у тканинах ссавців на території зони відчуження ЧАЕС.

Підоплічко Іван Григорович — теріолог, палеонтолог, палеоеколог, археолог, музеолог

Павло Пучков, Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: putshkov@gmail.com

PUTSHKOV, P., I. ZAGORODNIUK. Pidoplichko Ivan Grygorovych, a mammalogist, palaeontologist, palaeoecologist, archaeologist, and museologist. — I. G. Pidoplichko (1905–1975) had various research interests. He invented the ‘pellets method’ to investigate small-mammal faunas (1928) and the ‘collagen method’ for age determination of bones of Quaternary mammals (1952). He argued that a ‘mixed fauna’ of mammals of the tundra, steppe and forest zones co-existed in the Pleistocene in Eurasia (1930–1960). He contributed to the development of Ukrainian archaeozoology. He proposed the ‘anti-glacialistic theory’ negating the past existence of large scale glaciations in Eurasia and North America. He demonstrated the decisive role of man in Pleistocene and Holocene extinctions of many mammals. He investigated famous Late Paleolithic sites with mammoth bones constructions and proved that these constructions were real human dwellings. He was an outstanding organizer of science, director of the Ukrainian Institute of Zoology (1965–1973) and of the National Museum of Natural History of NAS of Ukraine.

Біографічні деталі

Дитинство та молодість Івана Підоплічки (1905–1975) прийшлися на буремні роки першої половини ХХ ст. Народився майбутній вчений 2 серпня 1905 р. в с. Козацьке, Черкаської обл. Першу освіту здобував у 1918–1924 в учительській семінарії та на вищих педагогічних курсах у Корсунь-Шевченківському, по закінченню яких вчителював у середній школі.

У 1925–1927 рр. Іван Григорович продовжив свою освіту в Інституті прикладної зоології та фітопатології в Ленінграді. З 1928 р. навчався в Києві, де в 1930 р. закінчив перші три курси ветеринарного інституту, в 1931–1935 рр. пройшов дві аспірантури, одну — в Інституті геології, а другу — в Інституті зоології та біології АН УРСР. У 1935 р. Іван Григорович захистив кандидатську дисертацію на тему «Походження сучасної фауни ссавців УРСР», в 1950 р. — став доктором біологічних наук, захистивши дисертацію на тему «Основні риси історії фауни Європейської частини СРСР».

Рис. 1. Іван Григорович Підоплічко. Фото з архіву ННПМ, періоду 1930-х років.

Навчання І. Г. Підоплічко поєднував з роботою. Так, у 1924–1925 рр. він працював інструктором з боротьби зі шкідниками сільського господарства в Губернському земельному управлінні м. Києва, в 1925–1930 рр. — асистентом відділу ентомології Київської с.г. дослідної станції; в 1931 р. — старшим асистентом Інституту цукрової промисловості в Києві.

У довоєнні роки та одразу після війни він був старшим науковим співробітником в Інституті археології АН УРСР (1934–1941; 1945–1947), а також в Інституті зоології та біології АН УРСР (1935–1938). Пройшов всю війну, по її закінченні поновив наукову й посадову кар'єру.

В Інституті зоології АН УРСР Іван Григорович у 1947–1973 рр. завідував відділом палеозоології, в 1955–1957 був заступником директора по науковій частині, а у 1965–1973 рр. — директором. З 1973 р. до кінця життя був директором Центрального науково-природничого музею (ЦНПМ).

Мав тісні зв'язки з Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка (далі КДУ). У 1946 р. отримав вчене звання доцента. У 1947–1948 рр. був проректором з наукової роботи, доцентом (1939–1941; 1945–1952), а згодом професором (1952–1959) кафедри історичної геології.

У 1961 р. І. Г. Підоплічко обраний членом-кореспондентом АН УРСР, а у 1967 р. — академіком АН УРСР; в 1966–1970 він — академік-секретар Відділення загальної біології, член Президії АН УРСР.

Поза переліченими посадами Іван Григорович у 1955–1964 рр. був головою комісії з охорони природи АН УРСР; у 1958–1967 — заступником головного редактора Української Радянської Енциклопедії (далі УРЕ); у 1973–1975 рр. — віцепрезидентом Всесоюзного теріологічного товариства.

Помер 20 червня 1975 р. похований на Байковому кладовищі у Києві.

Ключові доробки в галузі теріології

З 1920 по 1975 рр. І. Г. Підоплічко вів надзвичайно активну експедиційну діяльність. Нею було охоплено мало не всі області України, а також ряд територій Молдови, Європейської Росії та Сибіру. Різномічні глибокі знання та нестандартне мислення дозволяли вченому оригінально осмислювати наукові проблеми і пропонувати нетрадиційні шляхи їх вирішення. Серед його найвідоміших доробків можна згадати (виділити):

«Пелетковий» метод вивчення дрібних ссавців І. Г. Підоплічко розвинув у 1925–1937 рр., коли працював у галузі боротьби зі шкідниками рослин. Визначаючи види дрібних ссавців по кістках з пелеток хижих птахів, І. Г. Підоплічко одержав багато нових даних про їх поширення, рівні чисельності та роль птахів у боротьбі зі шкідливими гризунами.

Палеозоологічні та археозоологічні дослідження. На основі опрацювання безлічі кісток з археологічних та природних місцезнаходжень Іван Григорович та його співробітники склали каталог знаходжень викопних фаун України. Отримані дані стали базою для узагальнень про тенденції змін

фаун у часі та просторі, залежності цих змін від природних чинників та діяльності людини. Працюючи на стику палеозоології та археології, І. Г. Підоплічко утвердив археозоологію, як самостійний напрямок.

Колагеновий метод визначення віку четвертинних кісток вчений розробив у 1946–1952 рр. Метод спирається на дані про поступову втрату кістками колагену. Іван Григорович встановив коефіцієнти, які дозволяли визначати приблизний вік кісток тварин, які жили в останні 200–300 тисяч років. Сьогодні четвертинні кістки датуються частіше іншими методами, проте на той час це було значним проривом, і колагеновий метод став основою багатьох палеозоологічних та археологічних досліджень і датувань.

«Змішані» фауни. На відміну від тодішніх поглядів, що знахідки в одному геологічному шарі видів з різних природних зон є наслідком механічного змішування різновікових кісток або сезонних міграцій чи помилкових визначень тощо, І. Г. Підоплічко довів, що, по-перше, екологічна толерантність багатьох видів ссавців значно більша, ніж вважається, а по-друге, що є природні й антропічні фактори, які сприяли утворенню біоценотично «змішаних» фаун.

Роль людини в зміні фаун. До середини 1960-х наукова більшість вважала, що мамутів знищили зміни клімату. Проте, І. Г. Підоплічко наполягав, що цих та ряд інших тварин, знищили люди. Це викликало шквал критики, але Іван Григорович навів ряд переконливих прикладів часткового або повного зникнення малих і великих тварин внаслідок прямого чи непрямого (через зміну середовища) впливу людини.

Споруди з кісток мамутів. І. Г. Підоплічко разом з І. Г. Шовкоплясом керував розкопками Мізинської, Добранічівської та Межирічської стоянок, а також брав участь у розкопках Кирилівської стоянки в Києві, поховань Гінці, Кодак, Амвросіївка, Новгород-Сіверський. Він довів, що то були житла давніх людей, подібні до сучасних яранг, а не культові споруди чи звалища кісток. Крім того, за його переконанням кістки, з яких складали ці житла, належали тваринам, що були вбиті людиною, а не якимось іншим.

Іван Григорович лишив по собі понад 900 публікацій, у т. ч. 18 книжок. Більшість їх присвячена ссавцям плейстоцену з описом нових таксонів різного рангу, історичній фауністиці, «доісторичній» археології та четвертинній геології. Профіль дослідника в Гугл-Академії ($h = 14$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=vHFkiOcAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

З початком війни пішов на фронт добровольцем (від Черкащини до Сталінграда, від Сталінграда до Берліна). Почав війну рядовим, закінчив майором. Отримав медаль «За оборону Сталінграду» (1942); орден Червоної Зірки (1944); медаль «За перемогу у Великій Вітчизняній Війні» (1945);

Створення Центрального науково-природничого музею АН УРСР (ЦНПМ) — заслуга та підсумок багаторічної роботи, якою керував Іван Григорович. Цей музейний комплекс сформовано на базі невеликих музеїв-фондосховищ закритого типу, не пристосованих для відвідування. У 1965–1975 рр. І. Г. Підоплічко був головою Музейної ради АН УРСР.

Рис. 2. Іван Григорович Підоплічко. Фото з архіву ННПМ, 1969 р.

Нечасто великий вчений є вправним організатором. І. Г. Підоплічко належав до виключень. Ще у 1935 р. він створив та очолив групу палеозоології, яка згодом стала відділом. Він організовував численні довоєнні й повоєнні експедиції та розкопки, у тому числі «рятувальні», у місцях, що були zalиті водами рукотворних «морів»-водосховищ Дніпра.

Саме йому українські зоологи зобов'язані заснуванням фахового журналу «Вісник зоології» (рос.) та наданням йому всесоюзного статусу, а також започаткуванням 40-томного видання «Фауна України» (з 1956 р.). Для вітчизняних палеозоологів велике значення мало заснування та редагування ним серій «Викопні фауни України та суміжних територій» (рос.) та «Природні обставини та фауни минулого» (рос.). Величезним є його внесок у розвиток енциклопедичної справи, зокрема УРЕ, для якої він написав сотні статей.

Іван Григорович постійно дбав про охорону природи, віддавав цій проблемі багато сил. Він був співавтором ряду природоохоронних постанов і законів. Очолюючи Комісію з охорони природи АН УРСР в 1955–1964, він, разом зі своїм помічником Федором Пугачем робив усе можливе для розвитку заповідної мережі в Україні. За їх участі організовано 4 заповідники: Поліський, Канівський, Карпатський, Луганський. Вони разом відстоювали заповідники у часи, коли влада хотіла їх ліквідувати, зверталися у найвищі інстанції і з приводу забруднення довкілля відходами промисловості. За свою позицію обидва отримали догани від Президії АН УРСР та були звільнені з Комісії.

Іван Григорович Підоплічко багато займався викладацькою діяльністю. Підготував понад 30 докторів та кандидатів наук різних спеціальностей. Серед його учнів — Н. Л. Корнієць, В. О. Топачевський, Є. Л. Короткевич, В. І. Свистун, К. Татаринів, Н. Г. Тимченко-Білан, В. І. Тарашук та ін.

Серед його загальнонаукових розробок найбільш відома антигляціальна теорія, обґрунтована в 1946–1956 рр. Її суть — теза про відсутність у минулому величезних покривних зледенінь на рівнинах Євразії та вплив Балто-Чорноморського басейну на розвиток біоценозів в плейстоцені. І. Г. Підоплі-

чко прийшов до цієї ідеї на основі вивчення викопних решток тварин і переосмислення геологічних фактів. Ідея викликала обурення наукового бомонду, але проблема великих зледенінь й дотепер є дискусійною.

Іван Григорович мав численні нагороди й відзнаки. Окрім нагород часів війни, у нього були почесна грамота Президії Верховної Ради УРСР (1966); орден Трудового Червоного Прапора (1971); медаль «За доблесну працю»; Державна премія УРСР за наукову розробку та створення Центрального науково-природничого музею АН УРСР (1975).

Література

- Абелєнцев, В. І., Підоплічка, І. Г., Попов, Б. М. 1956. *Загальна характеристика ссавців. Комахоїдні, кажани*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–345. (Серія: Фауна України; Том 1, вип. 1).
- Підоплічка, І. Г. 1928. Исследование фаун млекопитающих по погадкам птиц. *Захист рослин*, № 3–4: 87–96.
- Підоплічка, І. Г. 1930. Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп у сільському господарстві. *НКЗС УРСР*, **63**: 1–107.
- Підоплічка, І. Г. 1937. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. *Збірник праць зоологічного музею*, **19**: 101–170.
- Підоплічка, І. Г. 1938. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Випуск 1*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–176.
- Підоплічка, І. Г. 1951. *О ледниковом периоде. Випуск 2. Биологические и географические особенности европейских представителей четвертичной фауны*. Изд-во АН УССР, Киев, 1–264.
- Підоплічка, І. Г. 1954. *О ледниковом периоде. Випуск 3. История четвертичной фауны европейской части СССР*. Изд-во АН УССР, Киев, 1–220.
- Підоплічка, І. Г. 1969. *Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине*. Наукова думка, Киев, 1–164.
- Підоплічка, І. Г. 1976. *Межжирические жилища из костей мамонта*. Наукова думка, Киев, 1–240.
- Шовкопляс, І. Г., Г. І. Молявко, І. Б. Люрін, Н. Г. Дмитренко. 1976. *Іван Григорович Підоплічка*. Наукова думка, Киев, 1–75.

Пучков, П., І. ЗАГОРДНЮК. Підоплічка Іван Григорович — теріолог, палеонтолог, палеоеколог, археолог, музеолог. — Поле досліджень І. Г. Підоплічки (1905–1975) дуже широке. Він розвинув «пелетковий метод» досліджень фауни дрібних ссавців (1928) та «колагеновий метод» визначення віку кісток вимерлих тварин (1952). Він встановив, що тундрові, степові й лісові види ссавців у плейстоцені справді співіснували водночас у складі «змішаних фаун» на просторах Євразії (1930–1960). Він розвинув археозоологію як окрему дисципліну. І. Г. Підоплічка висунув «антигляціальну теорію» відсутності в минулому масштабних покривних зледенінь у Євразії та Північній Америці (1940–1956). Він продемонстрував вирішальну роль людини в плейстоценових та голоценових вимираннях ряду ссавців. Він досліджував відомі палеолітичні стоянки зі спорудами з мамутових кісток та довів, що це були справжні житла. Він був видатним організатором науки, директором Інституту зоології (1965–1973) та Науково-природничого музею АН.

Богдан Пилявський — каменяр зоологічних досліджень

Надія Стецула

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка (Дрогобич)
e-mail: n.stetsula@gmail.com; orcid: <https://orcid.org/0000-0002-0129-7331>

STETSULA, N. Bohdan Pylyavsky, a stonemason of zoological research. — An essay on the outstanding researcher of the vertebrate fauna of the Carpathians and Podillia, author of 90 scientific articles, methodical manuals and textbooks, and scientific supervisor of a number of scientific topics on fauna monitoring. He studied the ecology of rodents in highlands of the Carpathians and the fauna of terrestrial vertebrates in western regions of Ukraine. The researcher developed and implemented new technical means for studying the activity of animals, methods of museification of samples. One of the developers of zoological museums of Poltava and Ternopil universities. He was the organizer of the VI Theriological School at the Golytsia Biostation (1999) and the supervisor of three dissertations.

Біографічні деталі

Богдан Романович Пилявський (1931–2010) — видатний учений-зоолог, педагог, еколог, музеолог, таксидерміст, наставник, на праці якого виховуються нові генерації, які, збагачені досвідом попередніх каменярів зоологічних досліджень.

Народився 1931 року в с. Білобожниця Чортківського району Тернопільської обл. У 1955 р. — закінчив Чернівецький університет; у 1961 р. — аспірант Львівського науково природознавчого музею АН УРСР, а у 1963 р. переведений аспірантом до Інституту зоології АН УРСР.

З 1964 р. — викладач кафедри зоології Полтавського державного педагогічного інституту; з 1974 р. — доцент кафедри зоології Тернопільського державного педагогічного інституту ім. Я. Галана; з 1982 р. до 1998 р. — завідувач кафедри зоології ТДПІ ім. Я. Галана (з 1997 р. — Тернопільський національний університет ім. В. Гнатюка); з 1988 р. по 2010 р. — науковий керівник кандидатських дисертацій. Похований у Тернополі 2010 р.

Ключові доробки в галузі теріології

Науковий шлях розпочав під час проведення польових досліджень щодо вивчення екології мишоподібних гризунів в умовах високогір'я Українських Карпат на г. Пожижевська, (1416 м над рівнем моря) Природознавчого музею АН УРСР (м. Львів) під керівництвом проф. Ф. Страутмана. Цей інтерес залишився у дослідника на довгі подальші роки.

Рис. 1. Богдан Пилявський: ліворуч — фото 1964 р., з особової справи в архіві Тернопільського університету; праворуч — з магістрантами у створеному ним Зоологічному музеї (праворуч автор нарису). Фото раніше опубліковані в нарисі про дослідника (Загороднюк 2016).

Завданням молодого вченого було з'ясувати видовий склад мишоподібних гризунів в умовах високогір'я Українських Карпат; особливості живлення полівки темної (*Microtus agrestis*) та полівки підземної (*Microtus subterraneus*) і сезонних міграцій тварин. У цей час Богдан Романович продемонстрував неповторну винахідливість і творчість. З приладів гігрографа та термографа сконструював апарат для вивчення добової активності мишоподібних гризунів, що описав у відповідній публікації (Пилявський 1969). За матеріалами досліджень опубліковано серію статей (Пилявський 1964, 1970, 1976 та ін.). Результати наукових досліджень на тему живлення, активності й міграції мишоподібних гризунів у субальпійському поясі Українських Карпат узагальнено в авторефераті дисертації, захищеної 1967 р., проте і надалі продовжував ці дослідження і публікував відповідні статті, переважно з увагою до живлення й активності полівок (напр. Пилявський 1970).

Згодом приділяв увагу й іншим групам ссавців, зокрема разом з аспірантами й магістрантами вивчав живлення мишей, структуру угруповань мишовидих заповідних територій Тернопілля і Карпат, динаміку популяцій мисливських звірів Тернопілля (Пилявський *et al.* 2000) тощо.

Наукова школа Богдана Романовича знаменита підготовкою і захистом трьох кандидатів біологічних наук, у т. ч. двох у галузі теріології: Любов Шевчик «Екологія мишовидих гризунів Західного Поділля», та Надії Стецули «Екологія мишоподібних гризунів НПП «Сколівські Бескиди».

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Дослідник цікавився не тільки ссавцями, але й іншими групами; напр. є стаття про знахідки й біологію ескулапового полоза на Тернопіллі (1983). На кафедрі зоології Тернопільського педагогічного інституту працював над ви-

конанням колективної теми «Зооценози долин приток Дністра Західного Поділля...», підготував довідник «Фауна хребетних Тернопільської області» (Талпош & Пилявський 1998). Загалом є автором 90 наукових статей, методичних посібників та підручників (напр.: Пилявський 2004).

Важливо відзначити керівництво Богданом Романовичем кафедри зоології та зоологічним музеєм ТПУ. Великий інтерес мав до створення зоологічних колекцій та експозицій. Один із засновників Зоологічного музею Тернопільського університету. Брав активну участь у створенні музейних експозицій у вишах Полтави й Тернополя (Загороднюк 2016). Розробив власні методи виготовлення мокрих препаратів (1970) та оригінальних підходів до вивчення анатомії й морфології, викладених ним у посібнику «Лабораторний практикум із зоології хребетних (анатомія, морфологія)» (2004).

1999 року він став організатором VI Теріологічної школи на біостанції «Голиця» (1999 р.), на якій були й доповіді, і круглі столи, і акція «Ніч кажанів», і екскурсії по горбогір'ях Голиці та до печери «Млинки», і презентація книги «Ссавці України під охороною Бернської конвенції».

Література

- Загороднюк, І. 2016. Дослідник фауни України Богдан Пилявський (1931–2010). *Праці Теріологічної Школи*, 14: 158–165.
- Пилявський, Б. Р. 1964a. Живлення полівки темної (*Microtus agrestis* L.) у високогір'ї Чорногори Українських Карпат. *Проблеми розвитку природничих і точних наук*. Вид-во Львів. ун-ту, Львів, 119–125.
- Пилявський, Б. Р. 1964b. Матеріали до вивчення добової активності полівки темної (*Microtus agrestis* L.) в умовах субальпійського поясу Чорногори Українських Карпат. *Тваринний світ західних районів України*. Наукова думка, Київ, 52–55.
- Пилявський, Б. Р. 1969. Прибор для изучения суточной активности мышевидных грызунов-землероев. *Биологические науки. Научные доклады высшей школы (Москва)*, № 9: 143–148.
- Пилявський, Б. Р. 1970. Суточная и сезонная активность подземной полевки (*Microtus subterraneus* Selys-Longch.) в высокогорье Украинских Карпат. *Вестник зоологии*, № 2: 24–27.
- Пилявський, Б. Р. 1976. Питание европейской земляной полевки в высокогорье Советских Карпат. *Вестник зоологии*, № 4: 90–92.
- Пилявський, Б. Р., О. В. Барабаш, І. О. Марушій. 2000. Динаміка чисельності ... мисливських звірів Тернопільщини. *Наукові записки. Тернопільський ДПУ. Серія Біологія*, № 3 (10): 18–21.
- Талпош, В. С., Пилявський, Б. Р. 1998. *Фауна хребетних Тернопільської області*. Навчальна книга — Богдан, Тернопіль, 1–80.

СТЕЦУЛА, Н. Богдан Пилявський — каменяр зоологічних досліджень. — Нарис про видатного дослідника фауни хребетних Карпат і Поділля, автора 90 наукових статей, методичних посібників та підручників, наукового керівника низки наукових тем з моніторингу фауни. Досліджував екологію гризунів в умовах високогір'я Карпат, фауну наземних хребетних західних регіонів України. Дослідник розробляв і впроваджував нові технічні засоби для вивчення активності тварин, методики музеєфікації зразків. Один із розбудовників зоологічних музеїв Полтавського й Тернопільського університетів. Був організатором VI Теріологічної школи на біостанції «Голиця» (1999) та керівником трьох дисертацій.

Марія Писарева — дослідниця теріофауни степу

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Maria Pysareva, researcher of steppe mammal fauna. — Maria Yukhymivna Pysareva was one of the most accurate and prolific researchers of mammals (especially small mammals) of the network of artificial forest stands in the steppe zone of Ukraine, both island forests and forest belts. The essay briefly presents information about her biography and a broader overview of scientific works. The latter are reconstructed mainly according to the researcher's publications. Among the important achievements of M. Pysareva are studies of the ecology and systematic features of the mound-building mouse, analysis of the composition of the small-mammal fauna of artificial forests and reviews of the mammal fauna of the steppe zone.

Біографічні деталі

Марія Юхимівна Писарева (1903–1974) — видатна дослідниця екології гризунів степових екосистем і багаторічний організатор викладацької роботи в Дніпропетровському університеті.

Марія Писарева народилася 1903 р. Відомостей про дату й місце народження та місце навчання не відомо. Можна лише припустити, що все її життя пов'язане з Дніпром (Дніпропетровськом) і з навчанням в Дніпропетровському університеті (до 1933 р. — ІНО). У 1941 р. доцент кафедри зоології М. Писарева була в народному ополченні ДДУ (<https://bit.ly/3z24Enu>).

Мала звання доцента і кандидата біологічних наук. Протягом 1950–1965 рр. (15 років поспіль) була деканом біологічного факультету Дніпропетровського державного університету ДДУ. Пішла з життя 1974 р., відомостей про місце поховання немає.

Рис. 1. Марія Юхимівна Писарева. Фото орієнтовно у віці 50 р., тобто бл. 1953 р. Фото раніше опубліковане в нарисі про історію кафедри зоології Дніпропетровського університету (Булахов *et al.* 2003), редаговане.

Ключові доробки в галузі теріології

Кандидат біологічних наук, деталей про дисертацію немає, проте очевидно, що така робота була пов'язана з екологією гризунів.

Марія Юхимівна Писарева — відомий фахівець в області теріології, вивчала екологію гризунів. Найбільш відомі роботи з екології курганчикової миші та розподілу гризунів у штучних лісових насадженнях степової зони УРСР. Основний список відомих автору наукових праць дослідниці охоплює період 1948–1972 років. Її ключовою (по суті найпершою) працею стала робота «До екології та систематики миші курганцевої» (Писарева 1948), яка, очевидно, і була основною дисертаційною працею. [У 1950 р. дослідниця стала деканом факультету, що припускає наявність кандидатського ступеня.] Того ж року спільно з В. Стаховським була опублікована стаття «Деякі дані про наземних хребетних долини р. Орелі» (Стаховський & Писарева 1948), що підкреслює її зв'язок із Дніпровським регіоном та дніпровською науковою школою¹.

Надалі одним з основних напрямів досліджень стали ссавці штучних лісів та лісостуг, що тоді було не тільки популярною, але й однією з ключових і по суті обов'язкових тем досліджень природників. Тоді й виходить цикл праць про ссавців (переважно гризунів) деревостанів, зокрема «Ссавці штучних степових лісів південного заходу УРСР» (Писарева 1953), «Гризуни байрачних лісів та прилеглих до них сільськогосподарських угідь» (Писарева 1955), «Про ссавців штучних лісів степової зони УРСР» (Писарева 1960). Такі дослідження біоти штучних лісів велися під кер. проф. О. Л. Бельгарда.

Надалі увага перейшла й на інші райони й об'єкти. Зокрема, спеціальної уваги заслужила теріофауна о-ва Фурсина (Писарева & Абрамова 1960) — великого острова площею 1300 га², затопленого у 1963–1964 рр. Кам'янським водосховищем. Останні її наукові праці датовані 1968–1972 рр. і мають оглядовий чи тезовий характер, серед них — «Теріофауна степових лісів України» (Писарева 1968) та «Динаміка чисельності гризунів в агроценозах степу південного сходу України» (Писарева 1972).

Загалом М. Писарева є автором понад 50 наукових праць.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Значну частину свого життя дослідниця присвятила організаційній роботі, будучи протягом 15 років деканом біологічного факультету ДДУ (1950–1965 рр.). За спогадами М. Матвеева, відомого еколога й випускника ДДУ, «Очоловувала факультет декан доцент Марія Юхимівна Писарева — строга

¹ Василь Васильович Стаховський (1883–1966 рр.) завідував кафедрою зоології хребетних ДДУ протягом 1929–1964 рр. (Булахов *et al.* 2003).

² За wikimapia (<https://bit.ly/3syTW6w>), «До заповнення Дніпродзержинського водосховища острів Фурсин був улюбленим місцем відпочинку жителів Дніпродзержинська. Являв собою кільце з колишніх островів із внутрішнім великим озерно-болотним простором.»

та вимоглива до себе та до оточуючих, принципова, коректна та справедлива.» З огляду на наукові публікації дослідниці ясно, що Марія Юхимівна успішно поєднувала організаційну роботу не тільки з викладанням (як основою роботи на факультеті), але й із науковою діяльністю.

За свою натхненну працю дослідниця отримала одну з найвищих державних нагород того часу — орден Леніна (Булахов *et al.* 2003) [рік невідомий; найімовірніше, за участь в ополченні Дніпропетровська у 1941 р.]. Про інші чесноти чи захоплення дослідниці невідомо; їх не знайдено, попри докладні пошуки в інтернеті та оглядах з історії Дніпропетровського університету.

Література

- Булахов, В. Л., О. Є. Пахомов, В. В. Бригадиренко, В. Я. Гассо. 2003. *Методологія та історія розвитку зооекологічних досліджень у Дніпропетровському університеті*. ДНУ, Дніпропетровськ, 1–32. URL: <https://bit.ly/3409KoL>.
- Писарева, М. Е. 1948. К экологии и систематике курганчиковой мыши. *Научные записки Днепропетровского гос. университета. Сборник работ биол. факультета*, **32**: 227–248.
- Писарева, М. Е. 1953. Млекопитающие искусственных степных лесов юго-запада УССР. *Научные записки Днепропетровского гос. университета*, **50**: 93–101.
- Писарева, М. Е. 1955. Грызуны байрачных лесов и прилегающих к ним сельскохозяйственных угодий. *Научные записки Днепропетровского гос. университета. Сборник работ биол. факультета*, **51**: 67–82.
- Писарева, М. Е., Р. Г. Абрамова. 1960. О млекопитающих острова Фурсина. *Научные записки Днепропетровского гос. университета. Сборник работ биол. факультета*, **62**: 57–61.
- Писарева, М. Е. 1960. О млекопитающих искусственных лесов степной зоны УССР. *Искусственные леса степной зоны Украины*. ХГУ, Харьков, 383–400.
- Писарева, М. Е. 1968. Териофауна степных лесов Украины. *Изучение природы степей*. Матер. Межвуз. симпозиума. ОГУ, Одеса, 171–173.
- Писарева, М. Е. 1969. Эколого-фаунистическая характеристика млекопитающих степных лесов Украины. *Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины*. Наукова думка, Киев, 88–90.
- Стаховский, В. В., М. Е. Писарева. 1948. Некоторые данные о наземных позвоночных долины р. Орели. *Научные записки Днепропетровского гос. университета. Сборник работ биол. факультета*, **30**: 71–73.

ЗАГОРОДНЮК, І. Марія Писарева — дослідниця теріофауни степу. — Марія Юхимівна Писарева є одним з найбільш ретельних і плідних дослідників теріофауни (надто дрібних ссавців) у мережі штучно створених деревостанів у степовій зоні України — як острівних лісів, так і лісосмуг. Нарис включає невеликі (фактично крихітні) відомості про її біографію і ширший огляд наукових доробків. Останній реконструйовано переважно за публікаціями дослідниці. Серед важливих доробків М. Писаревої — дослідження екології й систематичних ознак миші курганцевої, аналіз складу мікротеріофауни штучних деревостанів та огляди теріофауни степової зони.

Надія Полушина — теріолог Львівського університету

Софія Питель-Гута, Андрій Затушевський, Ігор Дикий

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів)
e-mail: pytelsofia98@gmail.com; orcid: 0000-0003-4707-9871

PYTEL-HUTA, S., A. ZATUSHEVSKYI, I. DYKYI. Polushyna Nadiya, a mammalogist of Lviv University. — Nadia Polushyna (1927–2010) was a prominent mammalogist from Lviv, who studied mammals of western region of Ukraine and of the Ukrainian Carpathians, mapping the distribution of species and describing mammal assemblages of these regions; she also studied the zoogeography and ecology of mammals. She worked for over 37 years as an associate professor at the Department of Zoology of Lviv University. She dealt with nature protection issues, in particular the creation of the Volyn Reserve (now Shatsk National Nature Park). She authored more than 110 scientific papers. She made a significant contribution to mammal collection of the Zoological Museum of LNU, collected 336 specimens of skulls and study-skins of mammals.

Біографічні деталі

Полушина Надія Андріївна народилася 26 червня 1927 р. у містечку Стара Русса Новгородської обл., РФ. У 1945 р. закінчила середню школу (з 1944 сім'я у Львові). Упродовж 1946–1951 рр. навчалася у Львівському університеті, на кафедрі зоології хребетних, яку закінчила з відзнакою. Протягом 1951–1954 рр. перебувала в аспірантурі при Інституті агробіології АН УРСР. Підготувала дисертацію, яку захистила 1955 р. З 01.09.1954 — асистент, а з 01.09.1955 — в. о. доцента кафедри зоології хребетних тварин Львівського державного університету ім. Івана Франка.

У 1955 р. — старший науковий співробітник Зоологічного музею, одночасно протягом 1955–1974 рр. — доцент кафедри зоології хребетних, а протягом 1974–1992 рр. — доцент кафедри зоології ЛНУ ім. І. Франка. Померла 19 вересня 2010 року і похована у Львові.

Рис. 1. Надія Андріївна Полушина. Портрет з особової справи, орієнтовно 1990 р.

Ключові доробки в галузі теріології

Дисертацію на тему «Екологія, поширення та народногосподарське значення родини кунячих західних областей УРСР» захистила в Інституті зоології АН УРСР 1955 р. (науковий керівник — проф. Ф. Й. Страутман).

Вела дослідження теріонаселення Українських Карпат (виконала його картографування) і, як зазначено у першому випуску «Праць Теріошколи»: «у 1979 р. нами підготовлені кадастрово-довідкові карти поширення 20 видів кажанів Західної України» (рос.) (Полушина 1998)¹. Одночасно Надія Андріївна вела й картотеку спостережень за ссавцями як аналог сучасних баз даних про фауну. На жаль доля цієї картотеки нам не відома.

Вивчала зоогеографію та екологію ссавців, фауністичний склад регіону в цілому, Українських Карпат і міста Львова зокрема, як урбоценозу. Багато часу присвячувала вивченню гризунів та рукокрилих. Важливим науковим доробком було виокремлення теріокомплексів західного регіону України в цілому і Карпат зокрема (Полушина 1977, 1987).

Надія Андріївна опублікувала близько 110 наукових праць, керувала понад 70 дипломними роботами, присвяченими вивченню ссавців. Серед них, зокрема, такі теріологічні праці, як: «До систематичного положення і екології ласки на заході України» (Полушина 1964), «Екологія та практичне значення лисиці в західних областях України» (Полушина 1967); «Розподіл і чисельність дрібних ссавців Чорногори» (Полушина 1972); «Теріокомплекси висотних поясів Українських Карпат» (рос.) (Полушина 1978).

Колекційних зразків черепів ссавців, що зберігаються у фондах Зоологічного музею ЛНУ, зібраних Полушиною Н. А. налічується 115 екз. Зібрана колекція включає 20 видів ссавців з 8-ми родів. Більша частина матеріалу походить із Західної України (Закарпатська, Львівська обл.) та значна частина зразків зберігається без етикеток. Також у фондах зберігається велика кількість тушок ссавців — 221 екз., що належать до 19 родів. Значну частину своїх зборів дослідниця передала до ННПМ (125 зразків 11 видів).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Талановитий педагог. В університеті читала фундаментальний курс зоології хребетних і такі спецкурси, як зоогеографія, теріологія, екологія. Керувала великою кількістю дипломних робіт на теріологічну тематику. Дослідниця своїми доробками щодо екології представників родини мустелових вплинула на вибір дисертаційної теми І. Дикого — дослідження поширення, мінливості, біології й екології борсуків в умовах заходу України.

Займалася питаннями охорони природи, зокрема створення Волинського заповідника — нині Шацький НПП.

¹ Ця праця врешті стала однією з найвідоміших і найцитованіших.

Рис. 2. Надія Андріївна Полушина веде заняття з теріології. Фото з архіву Зоологічного музею ЛНУ ім. І. Франка. Орієнтовно 1982 р.

Окрім теріології приділяла увагу герпетології, і мала в цій галузі такі публікації, як: «До герпетофауни Закарпатської області і Радянських Карпат» (1952), «Матеріали до батрахофауни Львівської області» (1962); «Про поширення деяких видів земноводних Карпат» (1964), «Розмноження плямистої саламандри та його залежність від зовнішнього середовища» (1966).

Пам'яті дослідниці присвячено повідомлення в енциклопедичному довіднику Львівського університету (Іванець 2011) та інформацію для учасників 9 Теріошколи в Шацькому НПП (Дикий 2012).

Література

- Дикий, І. 2012. XVII теріологічна школа-семинар у Шацькому НПП «Ресурси фауни і фауна як ресурс» (2010 рік). *Праці Теріологічної Школи*, **11**: 154–158.
- Іванець, О. 2011. Полушина Надія Андріївна. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : в двох томах. Том 2 (А–К)*. ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 306.
- Полушина, Н. А. 1964. До систематичного положення і екології ласки на заході України. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **2**: 46–52.
- Полушина, Н. А. 1967. Екологія та практичне значення лисиці в західних областях України. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **3**: 74–83.
- Полушина, Н. А. 1972. Розподіл і чисельність дрібних ссавців Чорногори. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **4**: 66–81.
- Полушина, Н. А. 1977. Териокомплексы высотных поясов Украинских Карпат. В кн.: *Экология, методы изучения и охрана млекопитающих горных стран*. Свердловск, 48–50.
- Полушина, Н. А. 1987. Терионаселение агробиотопов и его формирование. В кн.: *Влияние антропогенной трансформации ландшафтов на население наземных позвоночных: Тезисы докладов всесоюзного совещания. Часть 1*. Москва, 74–76.
- Полушина, Н. А. 1998. Состояния популяций рукокрылых Западного Подолья. *Праці Теріологічної школи, випуск 1 Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. Київ, 106–116.

PYTEL-HUTA, S., ZATUSHEVSKYI, A., DYKYI, I. Надія Полушина — теріолог Львівського університету. — Надія Полушина (1927–2010) — визначний львівський теріолог, досліджувала теріонаселення західного регіону України та Українських Карпат (виконала його картографування), виокремлювала теріокомплекси цих територій; вивчала зоогеографію та екологію ссавців. Працювала понад 37 років доцентом кафедри зоології ЛНУ. Займалася питаннями охорони природи, зокрема створення Волинського заповідника — нині Шацький НПП. Авторка понад 110 наукових праць. Здійснила значний внесок у теріологічні колекції Зоологічного музею ЛНУ, зібравши 336 зразків черепів і тушок ссавців.

Борис Попов — теріолог, фауніст, колектор, дослідник кажанів України

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Borys Popov, a mammalogist, faunist, collector, researcher of bats of Ukraine. — Essay on one of the brightest academic mammalogists of pre-war Ukraine — Borys Mykhailovych Popov (1913–1942). The researcher went through a difficult time of professional search and only at the end of 1936 he became a scientist of the Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences. In a very short period (actually only 5.5 years) the researcher conducted a significant amount of field research, accumulated unique collection materials and a number of important field observations, which became the basis for the preparation of a number of works widely cited to date. His work (MS) ‘Bats of Ukraine...’, written by the author before the war and published by his colleagues in 1956, became especially important.

Біографічні деталі

Попов Борис Михайлович народився 21 грудня 1913 р. в м. Сумах. Батько, викладач сільськогосподарської школи, у 1914 р. переїхав із сім’єю працювати в м. Борисоглебск (Тамбовська губ.), а 1919 р. помер від сухоти (Борису було 6 років), після чого сім’я (мати, сестра і Борис) переїхали до Києва, і Бориса з сестрою взяв на своє утримання брат матері Григорій Іванович Попов (за автобіографією). У 1924–1929 р. вчився в 7-річці.

Після 7-річки два роки (1929–1930) вчився в Технікумі Інтенсивних Культур. На другий рік студіювання в технікумі через скруту кинув навчання і пішов працювати техніком у відділ ентомології Київської сільськогосподарської дослідної станції, під кер. І. Г. Підоплічка¹. У 1931 р. після ліквідації Станції отримав тимчасову роботу в заповіднику «Конча-Заспа»; восени того ж 1931 року брав участь в експедиції АН у районі Дніпробуду, як орнітолог.

Рис. 1. Борис Попов. Зображення на основі фото в статті І. Г. Підоплічка (1952), редаговане; бл. 1936–1940 рр.

¹ Цьому сприяло перебуванню у 1927–1930 рр. юннатом Педбіостанції (автобіографія).

У 1932 р. поступив на роботу в НДІ ґрунтознавства техніком-ботаніком (інвентаризація земель у Золотоноші), а наступного 1933 р. — в НДІ плодово-ягідного господарства орнітологом (приваблювання птахів, Китаїв). Врешті, 1935 р. поступив на 4 курс робфаку КДУ, який закінчив 1936 р. без відриву від роботи, після чого поступив на біофак Київського університету.

3 весни 1936 р. (24.03) почався академічний період — дослідник отримав роботу в Зоологічному музеї Зообіну ВУАН¹, як лаборант по хребетних, а з 15.12.1937 — як м.н.с.² З початком війни призваний на фронт. Як боєць, був прикріплений до «штабу 4 с.д.» [стрілецької дивізії], брав участь в обороні Бахмутського шляху. Загинув 20.01.1942 р. біля х. Довгий «Кагановичського» [Попаснянського] району, похований у братській могилі.

Ключові доробки в галузі теріології

Перші зоологічні дослідження Борис Попов провів 1931 р., коли отримав роботу в заповіднику «Конча-Заспа», а восени того ж року брав участь в експедиції АН в районі Дніпробуду, вже як орнітолог. У тогочасному доробку дослідника з'явилися дві статті — і про Конча-Заспу з описом живлення сипухи, що містить величезну кількість важливих теріологічних даних (Попов 1932), і про орнітофауну Дніпробуду (1937).

Протягом 1931–1941 рр. (а надто 1936–1941) дослідник зібрав унікальні матеріали й опублікував низку важливих теріологічних статей, серед яких: «Мала рясоніжка на Київщині» (1931), «Мамаліологічні нотатки» з двома частинами — «І. Поширення Лейслерової вечерниці (*Nyctalus leisleri* Kuhl, Chiroptera) в УСРР» та «ІІ. Знахідка лісової мишівки (*Sicista montana* Mehely) в межах УСРР» (Попов 1936), «До питання про географічне поширення деяких дрібних ссавців в УРСР» (рос.) (Попов 1939), «О сезонных миграциях летучих мышей» (рос.) (Попов 1941a) і одну з найбільш фундаментальних фауністичних праць того часу — «Матеріали до фауни ссавців заповідника Гористе і його околиць» (Попов 1941b).

З 1940 р. він зацікавився історією фауни УРСР і почав працювати у відділі палеозоології Інституту зоології АН УРСР, провів ряд палеонтологічних розкопок у Херсонській і Запорізькій областях, брав участь в обробці пліоценової фауни з відкладів р. Кучургана і в одеських катакомбах.».

Доробки дослідника щодо кажанів неодноразово відзначені колегами. З приводу рукопису Б. Попова В. Абеленцев в огляді кажанів Закарпаття (1950) писав так: «За останні роки Інститутом зоології АН УРСР зібрано нові матеріали з поширення рукокрилих в Україні. У цьому відношенні ми особливо зобов'язані дослідженням ... Бориса Михайловича Попова.... Ці матеріали

¹ У лютому 1936 року ВУАН перейменували в АН УСРР.

² Бориса Попова взяли по суті на місце П. Крижова (див. нарис): є рекомендація на призначення, підписана в.о. зав. відділом фауністики ЗБІ АН УРСР Б. І. Більським.

увійшли в цінну монографічну працю Б. М. Попова «Рукокрилі (Chiroptera) УРСР та прилеглих місцевостей» Можна лише пошкодувати, що ця робота досі не опублікована.». Врешті, ідея такої публікації була зреалізована у форматі «Фауни України» (Абеленцев & Попов 1956). По суті, Борис Попов став першим автором першого випуску цієї монографічної серії.

Важливо окремо відмітити внесок дослідника в накопичення теріологічних колекцій. У базі даних автора є записи про знахідки 214 екз. 32 видів ссавців (переважно гризунів та кажанів в ННПМ), зроблених Б. Поповим протягом 1931–1941 рр. (Загороднюк 2013).

Із примітних фактів, окрім серійних зборів умовно звичайних видів в умовно типових місцях, відзначимо серії, що розширюють уявлення про географію досліджень та об'єкти уваги (за: Загороднюк 2013): • широка географія поїздок по Криму (06–07.1938, з В. Антоновичем, кажани, гризуни); • дослідження міграційної хвилі лісових кажанів в Асканії-Нова (20.09.1938, знахідки *Nyctalus leisleri* та *lasiopterus*); • масштабна експедиція у західні області 09–10.1940 (спільно з В. Антоновичем: кажани, гризуни, кроти); • зимові виїзди на Донбас (Волноваха, Куп'янськ, 12.1937, зразки *Micromys*, *Mus*); • поїздка в Азію (*Mus musculus*: 2 екз., Туркменістан, Тахта-Базар, 7.08.1929; *Rhombomys opimus*: 1 екз., Ташкентська обл., Бекабад, 4.08.1929).

Автору відомо лише 10 публікацій дослідника, проте всі вони часто цитовані. Наприклад, розділ «Рукокрилі» у «Фауні України» (1956) має 131 цитування, а той самий випуск в цілому — ще 80 цитувань; на третьому місці — стаття про сезонні міграції кажанів (1941).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Цікавився Борис Михайлович і птахами; наприклад, у нього була згадана вище стаття 1932 р. «Сипуха та її їжа в заповіднику Конча-Заспа» (Попов 1932) та стаття у «Збірнику праць зоологічного музею» за 1937 р. «Матеріали до орнітофауни порожистої частини р. Дніпра».

Серед невідомих сторінок біографії є й гіпотеза автора про те, що його «померлий від сухоти» батько насправді був репресованим (а згодом славнозвісним) ботаніком Михайлом Поповим. Власне, така гіпотеза дозволяє пояснити й особливе опікування Б. Попова з І. Підоплічком.

Попов у червні 1941 р. пішов добровольцем на фронт і загинув у боях на Бахмутському шляху, на підступах до Луганська, під хут. Довге (Підоплічко 1952)¹. У холі III поверху ННПМ є пам'ятна дошка з іменами загиблих на фронтах Другої світової війни, серед них є й запис «Б. М. Попов». Навесні 2009 р. автор спільно з М. Коробченко та С. Заїкою знайшли місце поховання бійця, де до 100-ліття з дня народження дослідника (2013) планувалося пос-

¹ Похоронка була на ім'я матері Катерини Іванівни (Київ); окрім того, у 1950-х рр. (архіві Підоплічка) було листування з сестрою (Ростов).

тавити пам'ятний знак першому автору першого випуску «Фауни України», проте подальші події в регіоні зашкодили цим планам.

Про дослідника є згадка в огляді Б. Мапзурмовича історії зоологічних досліджень в Україні (1972). Його пам'яті присвячено статті Підоплічко (1952) й автора (Загороднюк 2001). Про нього створено сторінку на сайті Українського теріологічного товариства (<https://bit.ly/3hd2pFG>, 19.03.2008), створено профіль дослідника в Гугл-Академії (<https://bit.ly/35jSA64>, $h = 7$) і представлено розвідку щодо зібраних ним колекцій (Загороднюк 3013).

Література

- Абелєнцев, В. І., Б. М. Попов. 1956. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera. В кн.: Підоплічко, І. Г. (ред.). *Фауна України. Том 1: Ссавці, випуск 1*. Вид-во АН УРСР, Київ, 229–446.
- Загороднюк, І. 2001. Б. М. Попов та початки хіроптерології в Україні. В кн.: *Міграційний статус кажанів в Україні*. Українське теріологічне товариство, Київ, 173 (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк, І. В. 2013. Зоологічні колекції як джерело біографічної інформації: до історії досліджень Анатолія Аргіропула та Бориса Попова. *Практичні питання природничої музеології*. ННПМ НАН України, Київ, 15–16. ISBN 978-966-02-7001-5.
- Підоплічко, І. Г. 1952. Пам'яті Б. М. Попова (до 10-річчя з дня смерті). *Збірник праць зоологічного музею*, **25**: 96–97.
- Попов, Б. М. 1932. Сипуха та її їжа в заповіднику Конча-Заспа. В кн.: *Матеріали до порайонного вивчення дрібних звірів та птахів, що ними живляться; випуск 1*. Київ, 81–91.
- Попов, Б. М. 1936. Мамаліологічні нотатки. 1. Поширення Лейслерової вечірничі (*Nyctalus leisleri* Kuhl, Chiroptera) в УСРР. II. Знахідка лісової мишівки (*Sicista montana* Mehely) в межах УСРР. *Збірник праць Зоологічного музею*, **18**: 191–196.
- Попов, Б. М. 1939. К вопросу о географическом распространении некоторых мелких млекопитающих в УССР. *Зоологический журнал*, **18** (2): 331–335.
- Попов, Б. М. 1941a. О сезонных миграциях летучих мышей. *Природа*, № 2: 87–90.
- Попов, Б. М. 1941b. Матеріали до фауни ссавців заповідника Гористе і його околиць. *Природа заповідника АН УРСР Гористе. Випуск 1*. Під ред. М. Г. Холодного. Київ, 27–40.

ЗАГОРДНЮК, І. Борис Попов — теріолог, фауніст, колектор, дослідник кажанів України. — Нарис про одного з найяскравіших академічних теріологів України довоєнного часу — Бориса Михайловича Попова (1913–1942). Дослідник пройшов складний час професійного пошуку і тільки з кінця 1936 р. отримав посаду науковця Зоологічного музею ВУАН. За дуже короткий період (фактично тільки 5,5 років) дослідник провів значну кількість польових досліджень, зібрав унікальні колекційні матеріали й низку важливих польових спостережень, що стало основою підготовки низки праць, широко цитованих і дотепер. Особливого значення набула його праця «Рукокрилі України...», написана автором перед війною й опублікована його колегами 1956 р.

Євдокія Решетник — видатна постать в історії академічної зоології та музеології в Україні

Марина Коробченко

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: aquatarine@ukr.net; orcid: 0000-0002-1063-482X

KOROBCHENKO, M. Evdokia Reshetnyk, an outstanding figure in the history of academic zoology and museology in Ukraine. — Essay on the Ukrainian researcher of zoology, ecology, taxonomy of rodents, collector of mammal collections and patriot of Ukraine. From 1936 she had worked at the Zoological Museum of AS UkrSSR (now part of NMNH), took part in numerous expeditions to various regions of Ukraine, collected significant collection series, made efforts to preserve the museum's scientific collections during the German occupation during World War II, collaborated with the Red Cross. In 1951, she was politically repressed, after her release she continued her scientific activity and began biographical research of her colleagues; created an archive of zoologists of the Academy of Sciences.

Біографічні деталі

Євдокія Григорівна Решетник (1903–1996) — дослідниця екології, біології та мінливості гризунів родів *Spalax* (сліпак) і *Spermophilus* (ховрах), історії науки, активно сприяла збереженню музею та його колекцій у роки війни. Народилася 14.03.1903 р. у с. Кошманівка на Полтавщині. Навчалась у гімназії у Полтаві, куди вступила екстерном, а з 1918 р. навчалася на трирічних педагогічних курсах. 1920–1924 рр. — навчання на біологічному факультеті Полтавського ІНО, після закінчення переїхала до Харкова.

У 1931–1934 рр. — аспірантура у НДІ зоології та біології при Харківському університеті. У 1935 р. переїхала до Києва, працювала науковим співробітником у Київському зоопарку, вела гурток юннатів. З 16.05.1936 — науковий співробітник Інституту зоології та біології, була його вченим секретарем. У 1940 р. захистила дисертацію на ступінь кандидата біологічних наук.

Рис. 1. Євдокія Решетник. 14.03.1950 (її день народження). Фото з сімейно архіву, передане сином; редактовано.

Рис. 2. Євдокія Решетник з чоловіком Я. Хоменко, відомим дослідником-україністом, вченим-секретарем Інституту української мови, першим упорядником огляду про пам'ятки та пам'ятники Шевченкові. Фото 13 серпня 1928 р., з архіву автора, отримане від сина Є. Решетник — Еміля Хоменка.

Під час німецької окупації 1941–1943 рр. залишилася в Києві, працювала у Червоному Хресті, 1942 р. на 18 діб була заарештована гестапо. Протягом 05.1942–09.1943 — робота в Інституті захисту рослин, створеному на базі Інституту зоології АН України. Після війни працювала в ІЗАН у відділі хребетних (1946–1950). У 1951–1955 рр. ув'язнена до Чернігівської колонії за звинуваченнями у співпраці з окупантами та як «озлоблену матір і дружину», адже на той час було ув'язнено і чоловіка і сина. У 1955–1961 рр. працювала районним ентомологом у Києво-Святошинській СЕС. З 1961 р. отримала дозвіл на проживання в Києві й повернулася до роботи в ІЗАН, де працювала до 1986 р., але лише за тимчасовими трудовими угодами.

Померла 22 жовтня 1996 р., похована у Києві на Совському цвинтарі.

Ключові наукові доробки

Наукова робота Є. Решетник започаткована її аспірантськими дослідженнями в Степовому інституті Асканії-Нової, з вивчення екології жайворонків та їх ролі в степових екосистемах, про що була захищена наукова робота у Харківському філіалі Всеукраїнського зоолого-біологічного інституту (Зообіну) у 1934 р. по закінченні аспірантури¹.

З 1936 р. дослідниця продовжує наукову роботу в ІЗАН, де організовує та здійснює численні експедиції по всіх регіонах України та по території Молдови, під час яких нею зібрано сотні зразків; експедиції здійснює й у воєнний час. Величезний обсяг матеріалу, зібраного й впорядкованого Є. Решетник, увійшов до фондів ННПМ, включно з серіями сліпаків та ховрахів, у т.ч. й типовими серіями описаних нею таксонів (Коробченко 2019). Важливо відзначити й те, що Є. Решетник неодноразово виїжджала до різних установ з метою отримання від них колекційних зразків, про що, зокрема, свідчать численні подібні записи в журналі наказів Зообіну за 1937–1941 рр.

Євдокія Решетник відома, насамперед, завдяки дослідженням біології та мінливості гризунів з родів *Spalax* (сліпак) та *Spermophilus* (ховрах). У її пра-

¹ Ця підсумкова аспірантська робота не була зарахована як дисертаційна, що можна пов'язати з репресіями її ймовірного керівника В. Станчинського (прямих свідчень цього немає, проте відомо, що саме він був керівником екологічного циклу досліджень в Харківському Зообіні).

цях 1939–1965 рр. докладно описано особливості екології, морфології та поширення цих груп, з описом нових видів і підвидів. Зокрема, нею обґрунтовано самостійність піщаного сліпака, але лише як підвиду сліпака подільського, — *Spalax podolicus arenarius* (Решетник 1939), згодом визнаного як окремий вид, *Spalax arenarius*. Одна з його особливостей — це вид ссавців з найвужчим серед усіх європейських хребетних ареалом. Надалі дослідниця опублікувала розширений аналіз поширення, біології та мінливості сліпаків фауни України (Решетник 1941), що дотепер є одним з найдокладніших досліджень цих гризунів в обсязі фауни України.

Серед описаних Євдокією Григорівною нових таксонів і два підвиди крапчастого ховраха (нині це підвиди ховраха), описані як *Citellus suslica vollhynensis* та *C. s. ognevi* (Решетник 1946). Цими об'єктами дослідниця займалася ще до німецько-радянської війни, а під час війни вони стали ключовими в тематиці Інституту захисту рослин, у який було перепрофільовано Інститут зоології (Загороднюк 2021). Завдяки цим дослідженням дослідниця змогла забезпечити виживання себе і сім'ї, а також мати актуальну тему всієї групи, включно з керівником цього інституту М. Шарлеманем (Коробченко 2016). 1948 р. дослідниця опублікувала повновагомий огляд таксономії, поширення й мінливості ховрахів (Решетник 1948), подібний її довоєнному огляду сліпаків. До теми поширення й мінливості ховрахів дослідниця поверталася і згодом, після репресій (Решетник 1965; Решетник & Балахин 1967).

Всі її дослідження були пов'язані зі степовою фауною, і попри те, що через руки дослідниці проходили дуже різні матеріали (Коробченко 2019), її основну увагу привертали саме степові види і серед них — сліпаки й ховрахи. Особливістю її роботи було проведення системних досліджень, які охоплювали весь цикл базових відомостей про види — таксономію, номенклатуру, мінливість, діагностику, поширення, біологію, екологію. Популярна тоді тема шкодочинності гризунів її не дуже переймала.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Євдокія Решетник була натхненним педагогом: під час навчання в Полтавському ІНО вона працювала у Полтавському Дитячому будинку, згодом після закінчення та переїзду до Харкова, викладала біологію у Робітничій школі (ст. Основа, околиці м. Харків), а після переїзду до Києва, коли працювала у Київському зоопарку, організувала Зоологічний гурток для дітей, у якому формувався не один згодом знаний зоолог.

Попри тяжкі особисті випробування її хвилювала доля науковців колег, яким загрожувало забуття через репресії радянської влади. Як архіваріус Інституту зоології АН УРСР, Євдокія Решетник збирала й ретельно вела особові справи, готувала розгорнуті матеріали і по суті створила в ІЗАН архів з особовими справами зоологів. На підставі таких матеріалів вона робила біографічні статті пам'яті колег, зокрема про М. Шарлеманя (Решетник 1970) та

І. Іваненка (1998), доклала зусиль до відродження імен своїх репресованих радянською владою колег (Сергій Парамонов, Сергій Медведєв та ін.).

Попри загрози свободи та життю собі та рідним, Є. Решетник залишалася патріотом вільної України до кінця свого життя. Вона лишила спогад-звернення до майбутніх поколінь — «Моя Оленіана» (1994)¹, що був надиктований нею сину, коли вона майже втратила зір. У цьому творі вона описує свої зустрічі в катівнях гестапо з Оленою Телігою і закликає до непримиренності перед поневоленням «Третім Римом».

Література

- Загороднюк, І. 2021. Ховрахи війни: історія зоологічних досліджень та колекцій *Spermophilus* в умовах Райхскомісаріату Україна. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, **37**: 17–38. <https://doi.org/10.36885/nzdpm.2021.37.17-38>
- Коробченко, М. 2016. Євдокія Решетник (1903–1996) — видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні. *Вісник ННПМ*, **14**: 136–146.
- Коробченко, М. 2019. Колекції Євдокії Решетник у теріологічних зібраннях Національного науково-природничого музею НАН України. *Природнича музеологія. Випуск 5*. Київ, 67–71.
- Решетник, Є. Г. 1939. До систематики і географічного поширення сліпаків (*Spalacidae*) в УРСР. *Збірник праць зоологічного музею АН УРСР*, **23**: 3–21.
- Решетник, Є. Г. 1941. Матеріали до вивчення систематики, географічного поширення та екології сліпаків (*Spalacinae*) УРСР. *Збірник праць Зоологічного музею*, **24**: 23–95.
- Решетник, Є. Г. 1946. О новых подвидах крапчатого суслика *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov. и *Citellus suslica ognevi* subsp. nov. *Бюллетень МОИП. Отделение биологии*, **51** (6): 25–27.
- Решетник, Є. Г. 1948. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР. *Труди Інституту зоології АН Укр. РСР*, **1**: 84–113.
- Решетник, Є. Г. 1965. Європейський ховрах (*Citellus citellus* L.) в Закарпатській області. *В кн.: Наземні хребетні України*. Наукова думка, Київ, 122–123.
- Решетник, Є. Г., Н. О. Балахин. 1967. О некоторых различиях трех подвигов сусликов рода *Citellus* фауны УССР. *Доповіді АН УРСР, Серія Б*, № 5: 465–468.
- Решетник, Є. Г. 1970. Памяти Николая Васильевича Шарлеманя (1887–1970). *Вестник зоологии*, № 6: 87–89.

КОРОБЧЕНКО, М. Євдокія Решетник — видатна постать в історії академічної зоології та музеології в Україні. — Нарис про українську дослідницьку зоологію, екологію, таксономію гризунів, теріологічних колекцій та патріотку України. З 1936 р. працювала у Зоологічному музеї АН УРСР (нині у складі ННПМ), здійснила численні експедиції в різні регіони України, збирала значні колекційні серії, доклала зусиль для збереження фондів музею в часи німецької окупації у роки 2СВ, співпрацювала з Червоним Хрестом. У 1951 р. репресована, після звільнення продовжила наукову діяльність та розпочала біографічні дослідження своїх колег; створила архів зоологів АН.

¹ Нарис опубліковано 1994 р. у часописі «Українське слово»; його бібліографія: Решетник, Є. Г. 1994. *Моя Оленіана. Українське слово*, № 10: 5.

Рудишин Михайло Петрович — зоолог-мисливствознавець, теріолог, еколог, дослідник гір

Анатолій Мамчур, Володимир Кияк, Юрій Канарський

Державний природознавчий музей НАН України (Львів)
e-mail: mamchur1963@gmail.com; orcid: 0000-0003-4946-8061
Інститут екології Карпат НАН України (Львів)
e-mail: vlodkoryjak@ukr.net; ykanarsky@gmail.com

МАМЧУР, А., В. КУЯК, Ю. КАНАРСЬКИЙ. Rudyshyn Mykhailo Petrovych, a zoologist, game expert, mammalogist, ecologist, and researcher of mountains. — Mykhailo P. Rudyshyn (1927–2000) was a prominent researcher of biology and population ecology of rodents of western Ukraine. During many years, he had been working in a number of scientific and research institutions in Lviv, Ukraine, such as the Institute of Agrobiology (1951–1954), State Natural History Museum (1954–1973), Lviv department of the Institute of Botany (1973–1991), and the Institute of Ecology of the Carpathians (1991–2000). Candidate (1959) and doctor of biological sciences (1999). A passionate naturalist, game expert and researcher of the high-mountain zone of the Ukrainian Carpathians. Author of more than 100 scientific articles, as well as monographs, game dictionary, methodical and practical recommendations.

Біографічні деталі

Народився 27 січня 1927 р. в селянській сім'ї у с. Срібне Дубенського повіту Волинського воєводства (нині Рівненська обл.). Навчався у початковій польській школі у сусідньому с. Понятувка (зараз не існує), з 1939 р. за часів радянської влади — у Крупецькій середній школі. У 1942 р., під час німецької окупації, навчався в Кременецькій середній технічній школі.

У цьому ж році школу закрили, і М. Рудишин поступив до Волинської духовної семінарії у Кременці. У 1943 р. закривають і семінарію. У 1944 р. працював учителем у початковій школі в с. Карпилівці та займався самоосвітою. Цього ж року в село входить Червона армія, на фронт забирають батька (загинув 1945 р.). У вересні 1944 р. поступив на природничо-географічний факультет Кременецького педінституту, який закінчив 1946 р.

Рис. 1. Михайло Петрович Рудишин (1927–2000). Фото з особової справи (1970-ті роки).

З 1946 до 1951 р. навчався на біологічному факультеті Львівського університету ім. І. Франка (спеціальність біолог-зоолог). У 1951 р. скерований на роботу до новоствореного¹ Інституту агробіології АН УРСР, м.н.с. відділу зоології. У 1954 р. після реорганізації цього інституту перейшов до Науково-природознавчого музею АН УРСР, де його темою стало вивчення і контроль чисельності гризунів. За цією темою 1959 р. захистив кандидатську дисертацію, а 1964 р. отримав звання старшого наукового співробітника.

У 1973 р. на базі Музею було створено Львівське відділення Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР (з 1991 р. — Інститут екології Карпат НАН України), у якому Михайло Петрович продовжив працювати у відділі експериментальної екології (згодом перейменовано на відділ популяційної екології). У 1999 р. захистив докторську дисертацію.

Помер у 2000 р.; похований на Голосківському цвинтарі у Львові.

Ключові наукові доробки

Кандидатська дисертація М. П. Рудишина мала назву «Мишовидні гризуни Західного лісостепу УРСР» (1959). Докторська — «Екологія популяцій гризунів західного регіону України» (1999).

Від початку роботи в Інституті екології Карпат НАН України він досліджує популяції фонових видів мишовидних гризунів і їхні функції у первинних і вторинних екосистемах заходу України, з особливою увагою до субальпійського й альпійського поясів Карпат, де вивчає структуру популяцій, взаємозв'язки, реакції на зміну чинників середовища.

Відомою для багатьох колег була система ловчих ліній для вивчення дрібних ссавців навколо біостаніонару «Пожижевська»: тут дослідник отримував великі вибірки для досліджень, знав у деталях біотопні преференції кожного виду. Серед праць того періоду примітні статті з екології рідкісних видів, зокрема про живлення снігових полівок (Рудышин 1975) та екологію карпатської популяції мишівки лісової (Рудышин 1975).

У розвиток ініціатив Українського теріологічного товариства активно брав участь у різних заходах, нарадах та семінарах. Зокрема, його матеріали представлено у матеріалах конференції «Хом'якові фауни України» (про екологію полівки підземної в Карпатах, 1987), у збірнику «Вивченість теріофауни України, її раціональне використання та охорона» (про першочергові задачі розвитку мисливського господарства в Україні, 1989). Під його керівництвом проводиться розробка матеріалів мисливського впорядкування угідь Львівської області та їх великомасштабне картування, опрацьовуються шляхи раціонального ведення мисливського господарства, а результати цих робіт публікуються у монографії (Рудышин *et al.* 1987).

¹ Інститут створено на базі Науково-природознавчого музею АН УРСР.

Михайло Петрович був керівником низки госпдоговірних тем, зокрема, щодо впорядкування угідь районних рад УТМР Львівської обл., розробки екобіологічних засад створення боброво-ондатрового заказника в Цуманському лісгоспагу. Обґрунтовує доцільність застосування методів популяційної біології у веденні мисливського господарства і раціональному використанні ресурсів; розробляє відповідні науково-практичні рекомендації.

Під час численних експедицій ним зібрано велику колекцію тушок гризунів, комахоїдних та рукокрилих — 1950 екземплярів, які зберігаються у Державному природознавчому музеї НАН України.

Михайло Петрович є автором більш як 100 наукових праць, серед них 6 колективних монографій, словник-довідник та 7 методичних праць.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Михайло Петрович був пристрасним природолюбом. Його головні захоплення пов'язані з проведенням дозвілля в лісі та в полі. Організовував численні колективні полювання — на ратичних, на зайців. Для нього головним було спілкування з природою, його тваринним світом, їх пізнання. Рушницю він носив більше на плечі, ніж напоготові. Захоплювався також тихим полюванням — був завзятим грибником.

Одним із напрямків досліджень М. П. Рудишина було вивчення консортивних зв'язків ентомофільних видів рослин з комахами-запилювачами у високогір'ї Карпат, що було важливим компонентом комплексних екологічних досліджень Інституту екології Карпат. Виконував обов'язки начальника експедиції відділу популяційної екології ІЕК, забезпечуючи її належне функціонування на високогірному біологічному стаціонарі «Пожижевська». Сам щороку виїжджав на біостаціонар «Пожижевська» — 2–3 рази на рік на місячні «вахти». Під час експедицій був душею колективу — у години відпочинку полюбував співати українські народні пісні, завжди був щедрим на жарти, доброзичливим, життєрадісним і щирим колегою.

Рис. 2. На Говерлі біля стели «Рідні землі України». М. П. Рудисин стоїть справа, серед працівників і гостей Інституту екології Карпат НАНУ на чолі з фундатором хреста і стели — О. Барецьким (стоїть зліва). Автор фото: В. Г. Кияк, 1996 р.

Михайло Петрович постійно брав активну участь у суспільному житті колективу інституту і неодноразово вибирався членом місцевого комітету профспілкової організації ІЕК. Він регулярно публікував статті з природоохоронної тематики в місцевій пресі, підтримував творчі контакти з мисливськими товариствами та господарствами регіону.

Література

- Бондаренко, В. Д., І. В. Делеган, І. Я. Соловій, М. П. Рудишин. 1989. *Облік диких тварин. Практичні рекомендації*. Львів, 1–66.
- Бондаренко, В. Д., І. В. Делеган, К. А. Татаринов, М. В. Чернявський, С. Д. Татух, В. І. Лисенко, М. П. Рудишин. 1993. *Мисливствознавство: навчальний посібник*. РНМК ВО, Київ, 1–200.
- Рудишин, М. П. 1958. Розміщення і динаміка чисельності мишовидних гризунів у Західному Лісо-степу Української РСР. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–28.
- Рудишин, М. П. 1961. Розміщення мишовидних гризунів у рослинних асоціаціях Боржавських полонин і Чорногори. *Наукові записки науково-природознавчого музею АН УРСР*, 9: 80–91.
- Рудишин, М. П. 1963. *Рекомендації по боротьбі з шкідливими гризунами*. Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1–36.
- Рудишин, М. П. 1975. Количественная характеристика питания снежной полевки Украинских Карпат. *Вестник зоологии*, № 5: 82–84.
- Рудишин, М. П., Г. Н. Мурский, М. И. Борух. 1979. *Методические рекомендации по улучшению кормовой базы охотничьих угодий*. Львов, 1–40.
- Рудишин, М. П. 1982. К экологии карпатской популяции лесной мышовки. *Вестник зоологии*, № 2: 63–65.
- Рудишин, М. П., Г. М. Мурський, К. А. Татаринов, П. П. Урбанович, І. А. Виноград, [et al.]. 1987. *Раціональне ведення мисливського господарства*. Каменяр, Львів, 1–184.
- Рудишин, М. П., Б. І. Колісник, Є. П. Авдєєнко. 1992. *Словник-довідник мисливця*. Урожай, Київ, 1–176.

Мамчур, А., В. Кияк, Ю. Канарський, Рудишин Михайло Петрович — зоолог-мисливствознавець, теріолог, еколог, дослідник гір. — Михайло Петрович Рудишин (1927–2000) — дослідник біології та популяційної екології гризунів на заході України. Протягом багатьох років був науковим співробітником Інституту агробіології АН УРСР (1951–1954), Науково-природознавчого музею АН УРСР (1954–1973), Львівського відділення Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР (1973–1991), Інституту екології Карпат НАН України у Львові (1991–2000). Кандидат (1959) і доктор біологічних наук (1999). Пристрасний натураліст, мисливствознавець і дослідник високогір'я Українських Карпат. Автор понад 100 наукових публікацій, низки монографій, методично-практичних рекомендацій і словника-довідника мисливця.

Олексій Олександрович Салганський як світоч у галузі мисливствознавства

Сергій Жила, Ігор Загороднюк

*Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник (Іванків)
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: drevazila@gmail.com; orcid: 0000-0002-3471-6790*

ZHYLA, S., I. ZAGORODNIUK. Oleksiy Oleksandrovych Salgansky, an expert in game management. — An essay about an outstanding game expert and naturalist, doctor of sciences and professor, lecturer at the Ukrainian Agricultural Academy, who prepared several generations of game management scientists during the 50 years of his teaching experience. Oleksiy Oleksandrovych always insisted on the understanding of forest animals and the forest as a whole, educated professionals with a broad and deep ecological thinking. Supported the idea of creating game farms and authored many scientific papers and textbooks on game management.

Біографічна довідка

Олексій Олександрович Салганський народився 25 листопада 1919 р. у родині священика в с. Ягодне Горьківської обл. (Нижньоновгородської губ.). Батька репресовано 1937 р. як служителя культу (реабілітовано 1953 р.). У 1934 р. працював учителем «лікнепу». У 1938–1942 — студент «Пушмеху» і консультант кіностудії у режисера А. М. Згуріді. Захищав Москву в 1941 р., потім закінчував навчання, у 1943–1945 рр. знову на фронті.

Олексій Салганський — людина, яка жила поза системою, але мала надзвичайний вплив на формування та розвиток природничих знань у лісознавстві та мисливському господарстві, один з ключових стовпів у формуванні в Україні мисливствознавства як галузі знань та галузі практичної діяльності.

Салганський — фронтовик, який ніколи про це не говорив. На фронті — командир взводу протитанкових рушниць, помічник командира маршової роти, командир взводу, а пізніше — роти штрафбату. Нагороджений чотирма орденами БВВ та багатьма медалями. Після поранення — інструктор школи службового собаківництва, головний мисливствознавець Військової Академії ім. М. Фрунзе. Борода у війну не раз рятувала: бородатий здоровань у рукопашному бою всіх лякав.

Рис. 1. Професор О. Салганський. Фото С. Жили, 03.06.2007.

Після демобілізації з війська у 1946 р. — завідувач відділу хижих Київського зоопарку, потім — завідувач секції копитних у Асканії-Нова. 1952 р. захистив кандидатську дисертацію і став доцентом Київського лісгосподарського інституту (у складі Української сільськогосподарської академії, УСГА, нині НУБіП), де викладав курси дисциплін мисливствознавчого циклу. Докторську дисертацію захистив 1968 р., отримав звання професора і продовжив викладання мисливствознавчих дисциплін в УСГА.

Пішов за світи 13.11.2010. Похований у с. Хотів на Київщині.

Ключові доробки в галузі теріології

Кандидатська дисертація мала назву «Пантові олені на півдні України: новий метод утримання» (1952), докторська — «Одомашнення диких копитних: уведення в культуру тваринництва нових диких видів» (1968). Ключові наукові праці були за тими ж темами: дослідник видав дві монографії — «Зоопарк Асканія-Нова: Досвід акліматизації диких копитних і страусів» (Салганский *et al.* 1963) та «Одомашнення диких копитних (Введення в культуру тваринництва нових видів копитних)» (рос.) (Салганский 1994).

Дуже відомою стала і його науково-популярна книга «Птахи та звірі наших лісів» (Салганский 1964), видана за ред. М. А. Воїнственського.

Одна з ідей, якою він особливо опікувався, — проєкт П. О. Мантейфеля з одомашнення лося¹. Екологічні принципи, які він відстоював, йшли попереду часу. Очевидна тепер ідея, що лось і ліс невіддільні одне від одного, складно було упровадити на лісфаци. А він повторював, що без лося не може формуватися природний ліс. Лось, коли скушує у деревця верхівковий пагін, то змушує дерево кущитися і збільшує приріст гілкового корму². Відстоював необхідність для лісівників не тільки технічної, а ще й біологічної освіти. Про нього колеги жартома казали, що він мисливствознавець, який скотився в зоотехнію. Був дуже близьким до того, щоби створити дичеферми. Проєкт був утопічним, але велика любов до лося, глушця, тетерука не дала йому змоги зрозуміти безперспективність спроб їхнього одомашнення.

Рис. 3. О. О. Салганський у складі комісії мисливствознавців: Крим, Алушта, травень 1963 р.: [Ім'я?] Логінов, Михайло Воїнственський, Павло Улицький, Євген Крайнев, Олексій Салганський. Автор фото невідомий, фото з вебколекції ІЗАН.

¹ У 1970-х існував промисловий відстріл лося і його м'ясо експортували у Європу.

² В. М. Маурер згадує, що О. О. Салганський на тему його кандидатської сказав: «Не потрібно захищати лісові культури від лося, потрібно захищати лося від культури».

Часто студентам давав теми дипломних, які стосувалися не лісового господарства, а біології, що було викликом технократичній освіті лісівників 1980-х. Прикладом є й дипломна робота С. Жили «Плямистий олень півдня України», матеріал для якої збирався у Чорноморському заповіднику.

Сила таких гігантів, як О. О. Салганський, — не тільки в їхніх знаннях, але й у поширенні цих знань і формуванні плеяди учнів і послідовників. І статус викладача в профільному виші цьому не просто сприяв, а був основою просування знань та ідей. Попри це, спеціальність із роками слабшала, а численні звернення мисливствознавців про необхідність відкриття мисливствознавчого факультету у Києві щоразу отримували відмову. Мисливствознавці були проблемними для радянської системи і небажаними для сучасного суспільства. За часів незалежної України було створено кілька факультетів мисливствознавства, проте поступово ці спеціальності згасали.

Чесноти

Олексій Олександрович був дуже непростою людиною: він не боявся йти проти системи й цьому навчав студентів. Не вписувався він і в образ класичного ветерана. Багато, хто з фронтовиків продовжував жити війною, командувати, згадувати й розказувати про себе. Він цього не робив. Часто читав лекції-проповіді, як священик. Це закладало у студентів духовний стрижень. З таких проповідей особливо запам'ятовувалося те, що у кожного мають бути свої принципи та ідеали, і потрібно завжди відстоювати правду.

У повоєнний час випускники-мисливствознавці часто вступали у конфлікти з владою, не давали їй браконьєрити. І такі виші стали «прикривати», а посади мисливствознавців давати колишнім партапаратчикам. О. О. Салганський доклав багато зусиль, щоби відродити мисливствознавчий факультет у Києві і створити нормальну мисливствознавчу спеціальність. І він цього досяг. У сільгоспінституті більше півстоліття викладав курси дисциплін: «Біологія лісових звірів та птахів», «Лісова зоологія», «Мисливствознавство», «Охорона природи», «Мисливське господарство», «Біологія та етологія мисливсько-промислових звірів», «Дичинорозведення», «Техніка мисливського промислу», «Звірівництво», «Мисливське собаківництво».

У 1970–1990-х роках працював у складі експертної ради ВАК за спеціальністю «Мисливствознавство та звірівництво», був головою комісії з доместикації при вченій раді Інституту генетики РАН.

ДОП — ознака часу. В УСГА у 1970–1990 рр. діяла Дружина з охорони природи, створена при гуртку біологів-мисливствознавців, яким багато десятиліть керував проф. О. О. Салганський. Зі спогадів дружинників: «Членами гуртка і дружини були переважно студенти лісгосподарського факультету. Ми часто їздили по всьому колишньому Радянському Союзу, виконуючи різні наукові теми, які доповідали спочатку на засіданнях гуртка, а потім на різних студентських і наукових конференціях» (Солоп 2010).

Зоологічний музей в УСГА існував здавна, він був продовженням Зоологічного музею, створеного Вагнером та ін. в КПІ, він якого у 1921 р. виокремився сільгоспінститут. Проте ті колекції влітку 1941 р. були вивезені до КДУ і загинули при підриві будівлі КДУ восени 1943 р. Тому музей фактично формувався заново. Відновленням музею займався особисто О. Салганський, який вважав наочність, як і практику, однією з основ підготовки мисливствознавців. Нині музей названо його ім'ям — Музей лісових звірів і птахів ім. професора О. О. Салганського (Шевченко *et al.* 2015). За вебсайтом НУБіП, колекція музею охоплює майже 1800 експонатів.

Був учасником багатьох міжнародних конгресів та симпозіумів.

Володів тонким почуттям гумору. Це було покоління викладачів, котре ставилось з вимогливістю, але з повагою до студента, були авторитетами. Не боявся критикувати радянську наукову й освітню систему.

О. О. Салганського згадують його учні (напр. Смаголь & Токарева 2014). Серед останніх відзнак — Розпорядження Президента України N 290/2007-рп від 12.12.2007: «Призначити довічні державні стипендії видатним діячам освіти: ... Салганському Олексію Олександровичу — 1919 р. н., докторові біологічних наук, професорові, відмінникові освіти України».

Література

- Салганский, А. А., И. И. Слесь, В. Д. Треус, Г. А. Успенский. 1963. *Зоопарк «Аскания-Нова»: (Опыт акклиматизации диких копытных и страусов)*. Гос. изд-во с.-х. лит., Киев, 1–306.
- Салганский, А. А. 1964. *Птицы и звери наших лесов*. Под ред. М. А. Воинственского. Лесная промышленность, Москва, 1–399.
- Салганский, А. А. 1994. *Одомашивание диких копытных (Введение в культуру животноводства новых видов копытных) : монография*. Изд-во УСХА, Киев, 1–287. ISBN 5-7987-0065-8
- Смаголь, В., О. Токарева. 2014. Професор Салганський Олексій Олександрович (1919–2010). До 95-річчя від дня народження. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Лісівництво та декоративне садівництво*, **198** (2): 308–310. <https://bit.ly/3tahXB3>
- Солоп, Ю. 2010. ДОП Української Сільськогосподарської Академії. В кн.: Василюк, О. В., В. І. Ільницька (упор.). *Ким ти був, коли був молодим? Спогади учасників руху студентських Дружин по охороні природи (ДОП) України*. НЕЦ України, Київ, 35–38. <https://bit.ly/3q6BlaY>
- Шевченко, С. М., В. М. Тищенко, І. В. Давиденко. 2015. Фондова колекція Музею лісових звірів і птахів ім. професора О. О. Салганського (Київ). *Вісник Національного науково-природничого музею*, **13**: 111–118. <https://bit.ly/33gb7PR>

ЖИЛА, С., І. ЗАГОРОДНЮК. Олексій Олександрович Салганський як світоч у галузі мисливствознавства. — Нарис про видатного мисливствознавця і природознавця, доктора наук і професора, викладача Української сільгоспакадемії, який за понад 50-років педагогічного стажу підготував декілька поколінь мисливствознавців. Олексій Олександрович завжди наполягав на розумінні лісових звірів і лісу як єдиного цілого, виховував фахівців з широким і глибоким екологічним мисленням. Прихильник ідеї створення дичеферм, автор багатьох наукових праць і низки підручників з мисливствознавства.

Сергій Левкович Самарський — керівник школи з вивчення фауни та екології хребетних Середнього Придніпров'я

Максим Гаврилюк¹, Іван Митяй, Володимир Стригунов

¹*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси
e-mail: gavrilyuk.m@gmail.com, orcid 0000-0001-5729-8184*

GAVRILYUK, M., I. MYTAY, V. STRIHUNOV. Serhii Levkovych Samarskyi, head of the school of research into the fauna and ecology of vertebrates of the Middle Dnipro Region. — Samarskyi S. L. (7.10.1915–22.05.1998) was an Ukrainian zoologist. He was born in Poltava Oblast, studied at the Dnipropetrovsk National University (1936–1941) and was a postgraduate at Kyiv Pedagogical Institute (1949–1952). He worked at Kremenets Pedagogical Institute (1945–1949), Hluchiv Pedagogical Institute (1953–1954), Berdychiv Pedagogical Institute (1954–1956), Odesa State University (1956–1961), and Cherkasy Pedagogical Institute (1961–1987). He earned a degree of Candidate of Biological Sciences (1954). In Cherkassy, he launched a large-scale study of fauna and ecology of mammals of the Middle Dnipro Region. He supervised 14 researchers who earned doctoral degree in mammalogy. He authored over a hundred scientific and methodical works.

Біографічні деталі

Народився 7 жовтня 1915 р. в с. Павлівка Кобеляцького району Полтавської обл. в сім'ї селян. Протягом 1936–1941 рр. навчався на біологічному факультеті Дніпропетровського державного університету, де отримав кваліфікацію біолога. З липня 1941 по 1945 р. служив у Радянській Армії, у 1945 р. брав участь в бойових діях на Другому Білоруському фронті. У березні 1945 р. поранений, у червні — демобілізований.

Сергій Левкович Самарський — видатний зоолог, педагог, організатор теріологічних досліджень Центральної України у II пол. XX ст. Для написання цієї публікації використано матеріали особової справи науковця, що зберігаються в архіві Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, спогади викладачів цього закладу та його сина.

Рис. 1. Портрет дослідника. Автор невідомий, 1950-ті роки. Фото із сімейного архіву О. С. Самарського.

Протягом 1945–1949 рр. — викладач зоології Кременецького вчительського інституту (м. Кременець, Тернопільська обл.). У 1949–1952 рр. — аспірант кафедри зоології Київського педінституту. У 1953–1954 рр. — старший викладач Глухівського вчительського інституту (Сумська обл.). 1954 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену вивченню розвитку зародка птахів (захист у Дніпропетровському університеті). Протягом 1954–1956 рр. — завідувач кафедри природознавства Бердичівського педінституту (Житомирська обл.). У зв'язку із закриттям природничого факультету разом зі студентами переведений до Одеського державного університету ім. І. Мечникова, де працював спочатку на посаді старшого викладача, потім — доцента.

1961 р. отримує звання доцента і переїжджає працювати до Черкаського педагогічного інституту, де обіймає посаду доцента кафедри зоології. У Черкасах під його керівництвом розгорнуто масштабні зоологічні дослідження. У 1963 р. за активної участі Сергія Левковича на кафедрі зоології відкрито аспірантуру, яку він очолював протягом багатьох років (про дисертантів далі). Протягом 12 років — 1966–1977 рр. — завідувач цієї кафедри.

Із 1977 р. С. Л. Самарський перейшов на посаду доцента кафедри зоології, де працював до виходу на пенсію (1987). Пішов з життя 22.05.1998, похований у м. Черкаси (цвинтар № 2). Дружина Ганна Передрій (1925–2019) — мовознавець, канд. пед. наук; син Олександр (1956 р.н.) — дипломат.

Ключові доробки в галузі теріології

Працюючи в Одесі, вивчав поширення, розмноження й екологію гризунів — сліпаків (*Spalax*), сліпачка (*Ellobius talpinus*), щура водяного (*Arvicola amphibius*). У Черкасах керований ним колектив кафедри зоології розробляв комплексну тему з вивчення фауни наземних хребетних Середнього Подніпров'я та раціонального її використання. Під його керівництвом захищено 14 кандидатських дисертацій з теріології (наведено за хронологією):

Борис Розумовський «Особливості екології популяцій ондатри в різних частинах ареалу» (1967); Анастасія Горбенко «До пізнання екології ховрахів в умовах Середнього Придніпров'я» (1970); Микола Бойко «Екологія хижих звірів Середнього Придніпров'я, їх господарське значення і практичне використання» (1971); Павло Рева «Мисливсько-промислові птахи Кременчуцького водосховища та шляхи їх раціонального використання» (1972); Ніна Панасенко «Еколого-морфологічні особливості мишоподібних гризунів Середнього Придніпров'я» (1973); Марія Картель «Порівняльне еколого-фізіологічне вивчення популяцій пацюка сірого степової і лісостепової зон України» (1973); Катерина Сологор «Еколого-фізіологічні особливості рукокрилих Середнього Придніпров'я» (1973); Ганна Козлова «Фауна і екологія комахоїдних ссавців та їх господарське значення» (1974); Анатолій Волох «Річковий бобер Середнього Придніпров'я та перспективи його господарського використання» (1979); Андрій Вискушенко «Гризуни та комахоїдні осушувальних площ Середнього Придніпров'я» (1980); Світлана Лялюхіна «Порівняльне дослідження біології хатньої і курганцевої мишей в ареалі спільного існування» (1984); Станіслав Семенюк «Європейська руда полів-

ка в широколистяних лісах Середнього Придніпров'я» (1986)¹; Микола Євтушевський «Акліматизація та господарське використання плямистого оленя в Україні» (1989); Людмила Білик «Вовчки як структурний елемент лісових біоценозів Середнього Придніпров'я» (1989); Ігор Мерзлікін «Особливості біології пацюка сірого в умовах північного сходу України» (1991)².

Працював над докторською дисертацією за темою «Спосіб життя й адаптації комахоїдних і гризунів Центрального Лісостепу УРСР». Роботу над нею було завершено, проте захист так і не відбувся. Автор понад 100 наукових праць, серед яких підручники, посібники, монографії, методичні рекомендації, численні статті з питань зоології, екології та охорони природи, екологічної освіти тощо. Серед них праці про розмноження й чисельність ссавців (Самарський 1962; Бойко & Самарський 1970; Самарський 1977, 1978), екологічні особливості (Никитченко & Самарський 1970; Волох & Самарський 1977; Самарський & Самарський 1980).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

С. Л. Самарський зробив вагомий внесок у справу підготовки вчителів, підготував сотні фахівців. Тривалий час у педінституті викладав курс зоології хребетних, організовував і проводив польові практики. Його лекції з зоології, екології, охорони природи вирізнялися глибиною та водночас дохідливістю. Автор низки підручників і посібників для студентів та вчителів. Серед них — перший в Україні українськомовний підручник «Зоологія хребетних» (1976), а також «Лабораторні заняття для учнів із зоології безхребетних» (1967), «Розмноження птахів» (1963), «Природа Черкащини» (1971).

Рис. 2. Сергій Левкович Самарський та Михайло Анатолійович Воїнстенський, на спільних польових дослідженнях. Черкаська обл., 1968 р. Автор фото невідомий; фото з архіву ННІ природничих та аграрних наук Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Сергій Левкович Самарський підтримував тісну співпрацю з ученими Академії наук УРСР, мав часті контакти з М. А. Воїнстенським, В. І. Абеленцевим, С. Г. Решетником, В. М. Самошем, Є. М. Ємчуком, К. А. Татариним, О. О. Петрусенком.

¹ Ця дисертація не пройшла процедуру захисту, проте згодом доповнена і 2002 р. перезахиснена під назвою «Морфофункціональні особливості, чисельність та просторовий розподіл рудої полівки (*Clethrionomys glareolus*) в широколистяних лісах Середнього Придніпров'я» (керівник переробленої дисертації — доц. В. Межжерін).

² Аспірантура була у С. Самарського, проте захист вже був під керівництвом Є. Карасьової.

Брав активну участь в організації та проведенні наукових конференцій. У 1977 р. на базі кафедри зоології проведено VII Всесоюзну орнітологічну конференцію; у 1984 р. проведено розширений пленум Українського відділення Всесоюзного теріологічного товариства на тему «Вивчення теріофауни республіки, її раціональне використання і охорона», за матеріалами якої видано однойменний збірник наукових праць (1985).

Грав на різних музичних інструментах (баян, контрабас, мандоліна), любив співати та фотографувати. Фотографуванням навіть заробляв собі на життя у студентські роки. Любив транспорт — у його сім'ї завжди був автомобіль. Мав виключне почуття гумору.

Приділяв значну увагу справі популяризації та поширення природничих знань серед широких верств населення. Був ректором на громадських засадах університету «Природа», віддав свій хист на утвердження й розвиток Товариства охорони природи у м. Черкаси. У пам'ять про дослідника опубліковано декілька праць (Гаврилюк *et al.* 2015; Нікітченко 2007).

Література

- Бойко, Н. Я., С. Л. Самарский. 1970. Особенности размножения и численности некоторых млекопитающих Среднего Приднестровья. *Вестник зоологии*, № 3: 14–20.
- Волох, А. М., С. Л. Самарский. 1977. Особенности осенне-зимнего питания речных бобров в прибрежных районах и на островах Кременчугского вдхр. *Вестник зоологии*, № 5: 18–23.
- Гаврилюк, М. Н., І. С. Митяй, В. І. Стригунов. 2015. Самарський Сергій Левкович (1915–1998) — до сторіччя від дня народження. *Вісник Черкаського ун-ту. Серія Біологічні науки*, 19: 3–8.
- Нікітченко, Н. Т. 2007. Самарський Сергій Левкович — педагог і науковець. *Біологія XXI ст.: теорія, практика, викладання: Матер. міжнар. наук. конф.* Фітосоціоцентр, Київ, 5–6.
- Никитченко, Н. Т., С. Л. Самарский. 1970. Роль землероек как прокормителей иксодовых клещей Среднего Приднестровья. *Вестник зоологии*, № 5: 37–41.
- Самарский, С. Л. 1962. О размножении малого слепыша на территории Одесской области. *Зоологический журнал*, 41 (10): 1583–1584.
- Самарский, С. Л. 1977. Размножение малого суслика (*Citellus pygmaeus*) в лесостепи Приднестровья. *Зоологический журнал*, 56 (1): 113–119.
- Самарский, С. Л. 1978. Особенности размножения мыши-малютки (*Micromys minutus* Pall.) (Mammalia, Muridae) в условиях Среднего Приднестровья. *Вестник зоологии*, № 6: 20–24.
- Самарский, А. С., С. Л. Самарский. 1980. Некоторые вопросы экологии сони-полчка (*Glis glis* L.) в условиях лесостепной Украины. *Экология*, № 1: 105.

ГАВРИЛЮК, М., І. МИТЯЙ, В. СТРИГУНОВ. Сергій Левкович Самарський — керівник школи з вивчення фауни та екології хребетних Середнього Придніпров'я. — Самарський С. Л. (7.10.1915–22.05.1998) — український теріолог. Народився в Полтавській області. Навчався в Дніпропетровському державному університеті (1941) та в аспірантурі Київського педінституту (1949–1952). Працював у Кременецькому педінституті (1945–1949), Глухівському педінституті (1953–1954), Бердичівському педінституті (1954–1956), Одеському державному університеті (1956–1961) та Черкаському педінституті (1961–1987). Кандидат біологічних наук (1954), доцент (1961). У Черкасах розгорнув масштабні дослідження фауни та екології ссавців Середнього Придніпров'я, під його керівництвом захищено 14 кандидатських дисертацій із теріології. Автор понад 100 наукових публікацій та методичних видань.

Василь Самош: теріологія як робота та як сенс життя

Ігор Загороднюк, Людмила Ластікова

*Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X*

ZAGORODNIUK, I., L. LASTIKOVA. *Vasyl Samosh: mammalogy as work and sense of life.* — An essay on a scientist who was a graduate of Uzhhorod University and began his career as a herpetologist, later a morphologist, but eventually became a specialist in the study of ecology, ecomorphology, and ecophysiology of rodents. His main research targets were marmots, muskrats, and hamsters. The latter had been the main object of research for many years and he studied differences in the distribution, adaptation, hibernation, growth and individual physiological parameters of the typical (red) and black forms of the hamster. The period of basic research covers the years 1953–1978 with studies in mammalogy dated to 1960–1978.

Біографічні деталі

Василь Михайлович Самош — уродженець Закарпаття, народжений 1925 р. в с. Іза Хустського округу (на той час Підкарпатська Русь, Чехословаччина). Навчався в Ужгородському університеті з 1946 р. по 1951 р., спеціальність зоолог-біолог. Володів трьома іноземними мовами: угорська, чеська, німецька. Його перша наукова праця (про плазунів Закарпаття) опублікована 1953 р. у «Наукових записках Ужгородського університету». Після закінчення навчання в університеті отримав направлення викладача біології в середню школу селище Волове Закарпатської обл.

За клопотанням ректорату Ужгородського державного університету, його перевели ст. лаборантом університету при кафедрі зоології хребетних. Аспірант Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН) у 1952–1955, захистив дисертацію 1955 р., і з 17.10.1955 — м. н. с. ІЗАН (1955–1966). З наступного 1966 р. і до 1970 р. — старший науковий співробітник (с.н.с.) з річною перервою в роботі (13.02.69 по 10.02.70), після чого — м.н.с., і тільки з 27.12.1977 за конкурсом обраний на 5 років на посаду с.н.с. Відділу популяційної екології та охорони наземних тварин, де працював наступні три роки.

Рис. 1. Василь Михайлович Самош. Фото з особової справи (аркуш з обліку кадрів від 24.10.1955).

Був одруженим, дружина — науковець, генетик. Мали дочку. Пішов із життя 04.01.1981 (дата закриття справи в ІЗАН «у зв'язку зі смертю»).

Ключові доробки в галузі теріології

У Києві в ІЗАН перша тема була пов'язана з морфофункціональними дослідженнями кінцівок у відділі Касьяненка. Дисертація мала назву «Плечовий суглоб ссавців. (Функціональний аналіз)», захищена 1955 р. Надалі він був виконавцем тем з вивчення великорозмірних гризунів, зокрема дослідження популяцій бабака (праці 1958–1963 рр.), акліматизація ондатри (праці 1962–1969 рр.), мінливість та екофізіологія хом'яка (праці 1969–1978 рр.). Також як унікальний слід інших тем у ННПМ є зразок лемінга, здобутий В. Самошем в Архангельській обл. влітку 1964 р. (Загалом в ННПМ є 68 зразків ссавців, зібраних В. Самошем у 1956–1964 рр.). За списком його публікацій, період роботи в ІЗАН охоплює 1956–1978 роки.

На сайті ІЗАН в історії відділу екології відзначено, що основні зусилля співробітників відділу в 1960–1970-х роках стосувалися вивчення полівок і ховрахів у агроценозах України (тут перелік фактично всіх співробітників), проте ще один напрям стосувався виключно В. Самоша: «вивчалися екологічні умови існування ондатри в Київському, Канівському, Кременчуцькому, Дніпродзержинському та Каховському водосховищах (В. М. Самош)». Одним із ключових результатів цього циклу досліджень стала колективна монографія «Ондатра», видана «Науковою думкою» 1969 р. за авторства Д. Берестеннікова, О. Гізенка та В. Самоша (Берестенников *et al.* 1969).

Автор 47 наукових праць, Найцитованішими теріологічними публікаціями (5 і більше цитувань, тут назви подано скорочено, без латини) є такі:

«Сучасний стан поселень бабака та досвід його реакліматизації в Україні» (Абеленцев *et al.* 1961: 17 цит.), «Ондатра» (Берестенников *et al.* 1969: 12 цит.), «Бабак у Стрілецькому степу» (Самош 1963: 7 цит.), «Ріст та розвиток хом'яка звичайного» (Самош 1972: 7 цит.), «Причини скорочення ареалу бабака в Україні» (Самош 1958: 6 цит.), «Поширення меланістичної форми хом'яка звичайного в Україні» (Самош 1978: 5 цит.), «Матеріали по екології бабака на Україні» (Самош 1960: 5 цит.).

У продовження досліджень відмінностей рудих і чорних морф хом'яка Василь Михайлович аналізував спадковість варіантів забарвлення, що базувалося на експериментах з їх розмноження (Самош 1975). Його бажанням було розібратися не тільки у спадковості ознак (меланісти мали свій ареал, це не було повним меланізмом, але були певні екофізіологічні відмінності) і з'ясуванню того, чи можуть відмінності мати таксономічну основу, а поліморфізм — результатом змішування двох різноколірних рас.

Василь Михайлович Самош був одним із восьми авторів розділу «Ссавці» (29 видів) у першому виданні Червоної книги України (1980).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

За спогадами сучасників це була світла людина, надійний у всьому колега. Він мріяв повернутися на малу батьківщину, явно не вписавшись у соціум великого міста. Маючи успіх і достаток, він не мав визнання, що і породило кризу. Спочатку його роботу про хом'яків-меланістів піддали нищівній критиці (С. Гершензон), потім нав'язали неприємну для нього тему синантропних пацюків на агрофермах (І. Сокур), врешті, його, хоч і перевели у старші наукові співробітники, дали лише «пів ставки». Все це позначилося на його моральному стані; він важко переживав це, страждав від нестерпного головного болю, що розвинувся, став припускати розвиток пухлини і в різдвяний день 1981 р. припинив муки з висоти четвертого поверху.

Його пам'ятають як світлу людину, яку легко було образити. Василь Михайлович завжди ніс тепло спогадів про своїх колег, серед них І. Коліушев, пам'яті якого він присвятив нарис у «Віснику зоології» (1968).

Профіль дослідника в гугл-академії ($h = 6$): <https://bit.ly/3zw7Sja>

Література

- Абеленцев, В. И., В. М. Самош, Г. В. Модин. 1961. Современное состояние поселений байбака и опыт его реакклиматизации на Украине. *Труды Среднеазиатского научно-исследовательского противочумного института*. Алма-Ата, 7: 309–320.
- Берестенников, Д. С., А. И. Гизенко, В. М. Самош. 1969. *Ондатра*. Наукова думка, Київ, 1–90.
- Самош, В. М. 1958. Причины сокращения ареала байбака на Украине. *Проблемы зоогеографии суши*. Изд-во Львов. ун-та, Львов, 235–240.
- Самош, В. М. 1960. Матеріали по екології бабака на Україні. *Праці Інституту зоології АН УРСР*, 16: 23–29.
- Самош, В. М. 1963. Байбак в Стрелецкой степи. *Охота и охотничье хозяйство*, № 11: 23–24.
- Самош, В. М. 1969. Реакция двух цветных форм (черной и рыжей) хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) на градиент температуры. *Вестник зоологии*, № 5: 22–25.
- Самош, В. М. 1972. Рост и развитие хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.). *Вестник зоологии*, № 4: 86–89.
- Самош, В. М. 1975. Новые данные о генетической структуре диморфных популяций хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.). *Генетика*, № 11: 22–26.
- Самош, В. М. 1976. Некоторые особенности зимней спячки хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) в условиях эксперимента. *Вестник зоологии*, № 1: 74–75.
- Самош, В. М. 1978. Распространение меланистической формы хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) (Mammalia, Muridae) на Украине. *Вестник зоологии*, № 6: 75–76.

ЗАГОРОДНЮК, І., Л. ЛАСТИКОВА. Василь Самош: теріологія як робота та як сенс життя. — Нарис про науковця, що був випускником Ужгородського університету і починав як герпетолог, а згодом і морфолог, проте скоро став фахівцем у вивченні екології, екоморфології та екофізіології гризунів. Його основними об'єктами досліджень послідовно були бабаки, ондатри та хом'яки. Остання група стала основним об'єктом досліджень на довгі роки, з увагою до пошуку відмінностей у поширенні, адаптаціях, сплячці, рості й окремих фізіологічних параметрах типової та чорної форм хом'яка. Період основних досліджень охоплює 1953–1978 роки, з розквітом теріологічних праць дослідника у 1960–1978 рр.

Іван Сахно — науковець, музеолог, педагог, дослідник екології гризунів і степової фауни

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

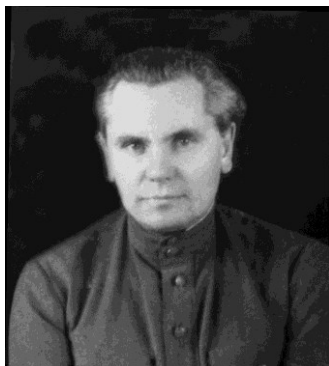
ZAGORODNIUK, I. Ivan Sakhno, a scientist, museologist, teacher, researcher of rodent ecology and steppe fauna. — An essay on one of the brightest researchers of eastern Ukraine and, in fact, the first 'local' mammalogist, who studied in detail several different aspects of regional mammalogy: the state of populations of top species (marmots, desman, mole-vole), long-term changes in fauna, including extinction or reducing the distribution of a number of aboriginal species, the consequences of the introduction of alien species (muskrat, raccoon dog, etc.), the state and dynamics of populations of murine species important in agriculture (mice, voles), ecological analysis and diet of harmful species (including detailed experiments in the vivarium). He created a school of researchers of changes in fauna as a result of economic development of the steppe and the development of a network of forest belts.

Біографічні деталі

Іван Сахно народився 12 листопада 1904 р. в м. Лебедин Сумської обл. Вищу освіту здобув в Харківському ІНО 1928 р. Там само вступив до аспірантури, в якій навчався під кер. В. Станчинського, після чого працював у Сумському педінституті (03.1934–10.1934), звідки переїхав до Луганська на роботу в Донецькому ІНО (надалі Ворошиловградський педінститут). З 1938 р. — доцент і завідувач новоствореної кафедри зоології. Кандидат біологічних наук з 1940 р. (захист у Дніпропетровську).

У серпні 1941 р. мобілізований до лав Червоної армії; повернувся з фронту 1945 р. Після демобілізації 1945 р. відновився на посаді завідувача кафедри зоології. Був одружений з Людмилою Титаренко (1912–1971), яка до пенсії (1967) працювала з ним на кафедрі. Іван Іванович був засновником зоологічної спеціалізації й зоологічного музею в Луганську, створив віварій, розвивав бази польових практик.

Рис. 1. Іван Сахно. Фото з архіву автора (фрагмент загального фото викладачів ДІНО), близько 1945 р.

Навесні 1969 р. у віці 65 років після конфлікту з керівництвом і фактично виживанням його з посади на користь нових і перспективних кадрів написав заяву на звільнення і вийшов на пенсію. Після цього в інституті ніколи не з'являвся, проте продовжував займатися наукою до кінця життя і публікувати статті у фахових виданнях. Певний час вже на пенсії співпрацював з Луганською обласною СЕС за темою контролю популяцій гризунів.

Помер у Луганську близько 1984 р., восени, у віці близько 80 років (точний рік не з'ясовано). Похований у Луганську, на Гострій Могилі.

Ключові доробки в галузі теріології

Перше дисертаційне дослідження виконане по суті (документів немає) в циклі досліджень харківського Зообіну і групи В. Станчинського (Загороднюк 2011), матеріали якого опубліковано в статті «До вивчення фауни звірів і птахів полезахисних смуг Одеської і Миколаївської областей і впливу фауни на прилеглі поля» (Сахно 1938); дисертацію захищено 1940 р.

Надалі був період зайняття іхтіологією (1940–1941), 5 років військової служби (1941–1945) і відновлення кафедри (1945–1950). І лише у 1950-х роках, напевно у продовження досліджень під час польових практик, підготував спільно з М. Симоновим детальне дослідження результатів акліматизації нових мисливських звірів у регіоні (Сахно & Сімонов 1956). Надалі дослідник ще не раз повертався до теми змін теріофауни, як загалом (Сахно 1963, 1969), так і стосовно мисливської фауни (Сахно 1970).

Важливим і по суті особливим напрямком досліджень, які мало хто проводив, стали системні експерименти у віварії щодо живлення і репродукції польових гризунів, що проливало світло на проблему прогнозу і регуляції їхньої чисельності. Ця тема планувалася як дисертаційна. Прикладом є стаття «Вплив агротехнічних заходів на співвідношення статей та плодовитість деяких мишоподібних гризунів...» (Сахно 1959). Близькими дослідженнями стали «Полезахисні лісосмуги як стації переживання мишоподібних гризунів у придонецьких степах» (1964), «Вплив сівозміни на чисельність мишовидних гризунів» (1966). На жаль, через низку причин¹ захисту не сталося.

Автор щонайменше 21 наукової праці, опублікованих протягом 1938–1976 рр. П'ятьма найцитованішими його теріологічними публікаціями є:

«Матеріали до екології сліпачка звичайного у Ворошиловградській області» (Сахно 1978, 17 цит.); • «Сліпачок (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщині» (Сахно 1971, 14 цит.); • «Вплив агротехнічних заходів на співвідношення статей та плодовитість деяких мишоподібних гризунів на полях Луганської області» (Сахно 1959, 12 цит.); • «До вивчення фауни звірів і пта-

¹ Серед них — спровоковані скандали з кадровими питаннями (1967–1969), звільнення дружини й початок серії власних хвороб (1967), вихід на пенсію (1969), смерть дружини (1971), переїзд кафедри й музею у новий корпус (1971) (докладніше: Загороднюк 2011).

хів полезахисних смуг Одеської і Миколаївської областей і впливу фауни на прилеглі поля» (Сахно 1938, 11 цит.); • «Розміщення та чисельність бабака степового (*Marmota bobac* Mull.) у Ворошиловградській області» (Сахно 1972, 7 цит.). Профіль дослідника в гугл-академії ($h = 6$):

https://scholar.google.com.ua/citations?user=Lrq7t_wAAAAJ

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Все життя Івана Івановича було пов'язане з наукою. Він вів свої дослідження завжди, не знаючи ні вихідних, ні відпусток. Вивчав, окрім ссавців, також риб (добре відомі його публікації про риб Дінця і його заплавних озер періоду 1940–1941 років), керував дослідженнями комах.

Надзвичайно важливою стала роль І. Сахна у розбудові зоологічної спеціалізації в Луганську: саме ним (за активної участі його дружини Л. Титаренко, яка до виходу на пенсію була асистентом кафедри) створено кафедру зоології, включно з кабінетом зоології, який врешті став зоологічним музеєм, чималу живу експозицію, що розміщувалася в коридорах педінституту, віварій, польову базу практик (Загороднюк 2011).

У різні роки викладав зоологію, дарвінізм, методику біології. Дуже відомим стали заняття в голодні роки з вивчення анатомії й скелетів свійських тварин, для чого у віварії розводили й регулярно давали для занять студентам курей і кролів. Була налагоджена потужна (тисячі зразків, про що збереглися зошити обліку) система виготовлення і поширення по навчальних закладах регіону препаратів і кістяків різних тварин як наочних посібників. Для Зоомузею передав чимало колекцій, у т.ч. приватну колекцію метеликів з різних частин світу (щороку дарував дружині нові зразки).

З часів війни, яку пройшов повною мірою (Кавказ, Балкани, Берлін, служба пошуку героїв), мав багато бойових і пам'ятних нагород, пов'язаних з участю у війні, зокрема два ордени Червоної зірки. Попри це, ніколи не брав участі у ветеранських рухах і заходах. Пам'яті Івана Івановича Сахна автор створив сторінку на вебсайті УТТ (<https://bit.ly/3EHhTuY>).

За період роботи в Луганському (Ворошиловградському) педінституті за участі й керівництва І. Сахна започатковано цикли досліджень регіональної фауни та її змін за багатьма модельними групами — ссавці, риби, двокрилі, лускокрилі, птахи, направлено на завершення дисертацій і захисти до Дніпропетровська та Києва низку надалі знаних фахівців (Л. Лебедєва, І. Белік, Н. Шевцова, В. Лісничий, М. Самчук, М. Ярошенко та ін.).

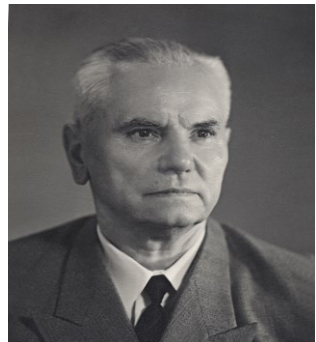

Рис. 2. Іван Сахно. Архів автора (з сімейного фотоальбому І. Сахна; отримано за сприяння О. Байрачної). 1972 р.

Нарис про дослідника та його роль у розвитку зоології та музейної справи на Луганщині опубліковано у «Віснику ННПМ» (Загороднюк 2011).

Література

- Загороднюк, І. В. 2011. Іван Сахно та розвиток зоології й музейної справи на Луганщині: історичні розвідки. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **9**: 69–89.
- Сахно, І. І. 1938. До вивчення фауни звірів і птахів полезахисних смуг Одеської і Миколаївської областей і впливу фауни на прилеглі поля. *Збірник праць Зоологічного музею*, **21–22**: 97–138.
- Сахно, І. І., М. А. Сімонов. 1956. Результати акліматизації промислових звірів у Ворошиловградській області. *Наукові записки. Ворошиловградський педагогічний інститут. Серія фізико-математичних і природничих наук*, **6**: 16–30.
- Сахно, И. И. 1959. Влияние агротехнических мероприятий на соотношение полов и плодовитость некоторых мышевидных грызунов на полях Луганской области. *Зоологический журнал*, **38** (12): 1856–1868.
- Сахно, И. И. 1963. Краткий обзор фауны млекопитающих Луганской области. *Доклады и сообщения на научной сессии, посвященной итогам НИР за 1962 год*. Луганский гос. пед. институт имени Т. Г. Шевченко. Физ.-мат. и ест.-геогр. факультеты. Луганск, 49–54.
- Сахно, И. И. 1969. Изменение в составе зверей Луганской области. *В кн.: Охраняйте родную природу. Выпуск 2*. Донбасс, Донецк, 114–123. [передрук: Сахно, І. 2015. Зміни у складі фауни звірів Луганської області (станом на 1969 рік). *В кн.: Дослідження ссавців степових регіонів*. ННПМ НАН України, Київ, 49–57. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 9).]
- Сахно, И. И. 1970. Охотничье хозяйство и охрана животных [на Ворошиловградщине]. *В кн.: Охраняйте родную природу. Выпуск 3*. Донбасс, Донецк, 122–142.
- Сахно, И. И. 1971. Слепущонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщине. *Вестник зоологии*, № 5: 65–69.
- Сахно, И. И. 1972. Размещение и численность сурка степного (*Marmota bobac* Mull.) в Ворошиловградской области. *Вестник зоологии*, № 1: 45–50.
- Сахно, И. И. 1978. Материалы к экологии слепущонки обыкновенной в Ворошиловградской области. *Вестник зоологии*, № 1: 74–76.

ЗАГОРДНЮК, І. Іван Сахно — науковець, музеолог, педагог, дослідник екології гризунів і степової фауни. — Нарис про одного з найяскравіших дослідників сходу України й по суті першого «місцевого» теріолога, який докладно вивчав декілька різних аспектів регіональної теріології — стан популяцій топових видів (бабак, хохуля, сліпачок), вікові зміни фауни включно з аналізом зникнення чи скорочення ареалів низки аборигенних видів, наслідки інтродукції чужорідних видів (ондатра, снот та ін.), стан та динаміка популяцій важливих у сільському господарстві видів мишовидих (миші, полівки), аналіз екології та живлення шкодочинних видів (включно з детальними експериментами у віварії). Створив школу дослідників змін фауни внаслідок освоєння степу і розбудови мережі лісосмуг.

Павло Свириденко — теріолог, еколог, організатор науки

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Pavlo Syvrydenko, a mammalogist, ecologist, and organizer of science. — The life of the researcher is broad in geography and bright in achievements. The route ‘Putyvl, Moscow, Transcaucasia, Rostov, Moscow, Kyiv, Bila Tserkva, and Kyiv’ lasted 78 years, of which the first 15 and the last 30 were spent in Ukraine. Extraordinary experience was gained during his work in Rostov at the North Caucasus Plant Protection Station and continued in academic institutions of Ukraine, in particular in the Arboretum ‘Olexandria’ and at the Experimental Base ‘Teremky’ of the Institute of Zoology. Since 1948, he had been an academician of the Ukrainian AS. His work was mainly devoted to the ecology of murine rodents, as well as to variability, growth and development of rodents, pest insects, and zoochory of forest birds and rodents.

Біографічні деталі

Павло Олексійович Свириденко — відомий теріолог та еколог, перший з чотирьох українських академіків-теріологів, обраний академіком 1948 р.

Павло Свириденко народився 7 березня (20 за старим стилем) 1893 р. у місті Путивль Сумської обл. (тоді Курська губернія Рос. Імперії). Вищу освіту здобув на біологічному відділенні Московському університеті, спеціалізація — ентомологія та захист рослин (випуск 1915 р.).

Павло Свириденко — один із найпослідовніших дослідників екології дрібних ссавців в історії української теріології, еколог широкого профілю, який переймався темами динаміки популяцій, їхнього репродуктивного потенціалу, ролі тварин у функціонуванні екосистем та участі у змінах й відновленні рослинного покриву. Одночасно як знавець популяційних циклів він багато уваги приділяв управлінню популяціями, зокрема й контролю чисельності шкочочинних видів тварин (як мишовидих гризунів, так і комах) в агроценозах.

Рис. 1. Портрет дослідника. Автор і дата невідомі. Дату автор оцінює як «близько 1950 р.», тобто після повернення до Києва з «Олександрії». Це — одне з небагатьох відомих автору зображень дослідника.

Після університету протягом 1916–1930 рр. працював на Закавказзі й у Ростові на Дону, зокрема у 1916–1923 рр. в різних установах Закавказзя та Північного Кавказу, розробляючи методи регуляції чисельності шкідників сільського господарства. З 1923 до 1930 р. — у Ростові-на-Дону, де за його ініціативою було створено Крайову Північно-Кавказьку станцію захисту рослин (СТАЗРа), директором якої він і був. З 1930 р. — у Москві, де став членом Всесоюзного об'єднання з боротьби зі шкідниками й хворобами сільгосп. рослин і керівником науково-дослідного та виробничого сектору; у 1932–1941 рр. — професор Московського університету.

У 1941 р. працював у Всесоюзному НДІ бурякового виробництва, де завідував лабораторією ентомології, вивчав шкідників цукрового буряку. У 1945 р. його обрали членом-кореспондентом АН УРСР. У травні 1947 р. переїхав до Києва, де до 1954 рр. керував Державним дендрологічним парком «Олександрія» АН УРСР та розташованою в Парку лабораторією екології, що підпорядковувалася Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН). Лабораторія 1948 р. переїхала до Києва на експериментальну базу «Теремки» і реорганізована 13.11.1948 (Протокол № 27 засідання Президії АН УРСР) у Відділ екології тварин ІЗАН¹, що проіснував 70 років, до 2018 р.

1954 р. через стан здоров'я Павло Свириденко вийшов на пенсію, проте працював за фахом до кінця життя, публікуючи наукові праці, включно з монографією 1957 р. про запасання кормів тваринами та останньою в його житті статтею 1971 р. про зоохорію. Помер у віці 78 років, 25.12.1971, в Києві.

Рис. 2. Павло Свириденко на вітанні з нагоди обрання академіком АН УРСР, разом з О. Маркевичем, одночасно обраним членом-кореспондентом. 3.07.1948. НБУВ, Фонд 121, оп. 3, спр. 4.

Можна припускати збіг, але 31.07–7.08.1948 відбулася сесія ВАСГНІЛ — ключова подія у протистоянні «мічуринської агробіології» і класичної генетики, тоді ж стався поворот в організації біологічної науки з її переходом на рейки прикладних задач.

¹ Того 1948 р. відбулися кардинальні зміни в організації біології в АН, що стало наслідком серпневої сесії ВАСГНІЛ. У дотичних до цього нарису орбітах сталося обрання Свириденка академіком, звільнення директора «Олександрії» акад. П. Погребняка, призначення Свириденка директором Олександрії, звільнення директора ІЗАН акад. Д. Третьякова та призначення директором ІЗАН О. Маркевича, а завлабом екології ІЗАН — Свириденка, врешті, відбувся переїзд Свириденка до Києва, призначення його головою Відділу біологічних наук Президії АН та членом трьох вчених рад — в Інститутах ентомології, зоології та гідробіології. Все це робилося в рамках впровадження у життя рішень сесії ВАСГНІЛ (Протокол № 22 засідання Президії АН УРСР, присвяченого питанню про стан і завдання біологічної науки від 4–6.10.1948. Окрім того, у Протоколі № 27 від 13.11.1948: «Постановили виплатити кошти на переїзд до Києва акад. П. О. Свириденку.» (Історія НАНУ. 1946–1950: Част. 2).

Ключові наукові доробки

Праці Павла Свириденка присвячені систематиці, зоогеографії та екології різних груп шкідливих і корисних тварин, розробці засобів боротьби зі «шкідниками» сільського господарства (гризунами й комахами). Він є автором гіпотези про походження фауни передкавказьких та гірських степів.

У період роботи на Північному Кавказі вивчав видовий склад, поширення, екологію та господарське значення гризунів. Найдавнішою (найпершою) відомою його працею є стаття 1927 р. «Поширення ховрахів у Північно-Кавказькому краї та деякі міркування про походження фауни Передкавказьких та Калмицьких степів» (Свириденко 1927), надалі повертався до теми поширення ховрахів і походження гірського степу (Свириденко 1937), та аналізував поширення й мінливість мишаків («лісових мишей») Кавказу та Передкавказзя (Свириденко 1936). В останній праці визнав як окремі види *Sylvaemus fulvipectus* Ognev 1924 (група видів *S. witherbyi*) та *S. ponticus* Sviridenko 1936 (група видів *S. tauricus* = *flavicollis*), яких від часів Свириденка і до 1990-х років не визнавали, а підтвердилося все тільки у 1990-х рр. при запровадженні порівняльно-генетичних методик аналізу. У складі першого з них розрізняв описані ним у тій самій праці підвиди — високогірний *S. f. saxatilis* та передгірний *S. f. planicola* Sviridenko 1936.

Надалі увагу приділяв екології гризунів. П'ятірку найбільш цитованих праць (за Google Scholar) становлять: «Розмноження та загибель мишоподібних гризунів» (Свириденко 1934); «Лісові миші Північного Кавказу та Передкавказзя» (Свириденко 1936); «Живлення мишоподібних гризунів та значення їх у проблемі відновлення лісу» (Свириденко 1940b); «Запасання корму тваринами» [монографія] (Свириденко 1957), «Розмноження та коливання чисельності нориці рудої в умовах України» (Свириденко 1967).

Серед інших його праць найбільш примітними й високо цитованими (за хронологією) є статті про фактори обмеження чисельності мишовидих гризунів (1935), огляд ряду гризунів у зведенні «Природа Ростовської області» (Свириденко 1940a), аналіз екологічних факторів, що визначають поширення та евритопність польової миші (Свириденко 1943), методика визначення плідності гризунів на підставі аналізу плацентарних плям (Свириденко 1958), ріст і розвиток нориці рудої (Свириденко 1959), роль вивірки звичайної у поширенні волоського горіха (1971, остання публікація науковця).

Павло Олексійович брав участь у найвідоміших київських екологічних конференціях, зокрема й другій з них, 1950 року, де доповідав «Про періодичність масових появ мишовидих гризунів». Підготував 5 кандидатів і двох докторів наук (Гиренко 1968). За наявними довідниками, П. Свириденко є автором понад 180 праць та монографій «Запасання корму тваринами» (Свириденко 1957). За Google Scholar, відомо 242 цитування 28 праць, індекс Гірша $h = 10$. Профіль Павла Свириденка в Google Scholar:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=iY9s83kAAAAJ>

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

У період роботи на Північному Кавказі, окрім гризунів, досліджував комах-шкідників сільського господарства — саранових, конюшинових насінників тощо. У 1925 р. організував експедицію для оцінки можливостей використання авіації у боротьбі зі шкідниками господарства, що дало високі результати й відзначено нагородами. Займався питаннями зоохорії та приваблення комахоїдних птахів на ділянки, вражені шкодочинними комахами.

Кавалер Ордену Трудового Червоного Прапора (1945). Про дослідника є статті в УРЕ (1963) та у «Віснику зоології» (Гиренко 1968).

Література

- Гиренко, Л. Л. 1968. Павел Алексеевич Свириденко (к 75-летию со дня рождения). *Вестник зоологии*, № 2: 89–91. <https://bit.ly/3DkdNsT>
- Свириденко, П. А. 1927. Распространение сусликов в Северо-Кавказском крае и некоторые сообщения о происхождении фауны Предкавказских и Калмыцких степей. *Известия Северо-Кавказской станции защиты растений (Ростов-на-Дону)*, № 3: 123–171.
- Свириденко, П. А. 1934. Размножение и гибель мышевидных грызунов. *Защита растений (Ленинград)*, 3: 5–59.
- Свириденко, П. А. 1936. Лесные мыши Северного Кавказа и Предкавказья. *Сборник НИИ зоологии Московского университета*, 3: 96–107.
- Свириденко, П. А. 1937. Суслики Большого Кавказа и происхождение горной степи. *Зоологический журнал*, 16: 448–452.
- Свириденко, П. А. 1940a. Грызуны. В кн.: *Природа Ростовской области*. Ростовское областное книгоиздательство, Ростов-на-Дону, 281–290. <https://bit.ly/30pWacZ>
- Свириденко, П. А. 1940b. Питание мышевидных грызунов и значение их в проблеме возобновления леса. *Зоологический журнал*, 19 (4): 680–703.
- Свириденко, П. А. 1943. Экологические факторы, определяющие географическое распространение и эвритопность полевой мыши. *Зоологический журнал*, 22 (5): 280–298.
- Свириденко, П. А. 1951. О росте и развитии лесной желтогорлой мыши. *Труды Института зоологии АН УССР*, 6: 127–135.
- Свириденко, П. А. 1957. *Запасание корма животными*. АН Украинской ССР, Киев, 1–155.
- Свириденко, П. А. 1958. К методике определения величины вывода у грызунов по плацентарным пятнам. *Бюллетень МОИП, отдел биологический*, 63 (2): 49–54.
- Свириденко, П. А. 1959. Рост и развитие европейской рыжей полевки (*Clethrionomys glareolus* Schreb.). *Зоологический журнал*, 38 (5): 756–766.
- Свириденко, П. А. 1967. Размножение и колебания численности рыжей полевки в условиях Украины. *Вестник зоологии*, № 2: 9–24.

ЗАГОРОДНЮК, І. Павло Свириденко — теріолог, еколог, організатор науки. — Життєвий шлях дослідника довгий за географією та яскравий за здобутками. Маршрут «Путівль, Москва, Закавказзя, Ростов, Москва, Київ, Біла Церква, Київ» тривав 78 років, з яких перші 15 і останні 30 були в Україні. Надзвичайний досвід здобуто при роботі в Ростові на Північно-Кавказькій станції захисту рослин і продовжено в академічних установах України, зокрема в Дендропарку «Олександрія» та Експериментальній базі Інституту зоології «Теремки». З 1948 р. академік АН УРСР. Праці присвячено переважно екології мишовидих гризунів; праці також охоплюють мінливість, ріст і розвиток гризунів, тему шкодочинних комах та зоохорію лісових птахів і гризунів.

Свистун Володимир Ілліч та його динотерії

Леонід Рековець

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: leonid.rekovets@upwr.edu.pl; orcid: 0000-0001-9934-7095

REKOVETS, L. Svystun Volodymyr Illich and his *Deinotherium*. — A scientist, museologist, practitioner, author of almost 40 works in palaeontology of large mammals of Ukraine and adjacent territories. An expert in osteomorphology, he was noted for his ability to scientifically reconstruct the bones of extinct forms and, on this basis, to reconstruct and install their skeletons for the palaeontological exhibition of the NMNH. He took part in the reconstruction of buildings from the bones of mammoths and large mammals known from such localities of Ukraine as Mizyn and Mezhyrich; they are impressive exhibits of the museum. He took part in expeditions, was friendly and respected in the team. He participated and was injured in the Second World War; he was awarded orders, medals and honours.

Біографічні деталі

Родився 5 травні 1925 р. в с. Терешки Сквирського району Київської обл. Навчання в школі перервала війна, де він, молодим підлітком, брав участь в обороні Києва в районі Голосіївського лісу, а на західних кордонах був тяжко поранений і мусив усе життя замовляти спеціальне взуття. У повоєнний час закінчив школу і Київський педінститут, після чого працював у різних установах. 1959 р. став співробітником Палеонтологічного музею Інституту зоології АН УРСР (згодом ННПМ НАНУ), пройшовши шлях від лаборанта до старшого наукового співробітника. Працював тут до смерті.

Помер 22.05.2000 р., похований на Лісовому цвинтарі в Києві.

Учасник та інвалід Другої світової війни, палеотеріолог, музезнавець та людина відкритої, широкій і добрій душі — таким колеги пам'ятають Володимира Ілліча. Формування його як палеотеріолога і спеціаліста з вимерлих великих ссавців пліоцену і плейстоцену йшло під керівництвом І. Г. Підоплічка та В. О. Топачевського. Вони цінували його як талановиту людину за його здібності в остеології та розуміння особливостей морфологічної структури кісток, яку він знав і відчував та творив неповторне при реставрації зразків та реконструкції ознак, особливо вимерлих форм.

Рис. 1. Свистун Володимир Ілліч. Фото з архіву автора, близько 1980 р.

Ключові доробки в галузі теріології

Список опублікованих праць В. І. Свистуна налічує близько 40 позицій, включаючи дві монографії: про динотеріїв України (Свистун 1974) та фауну вимерлих копитних півдня Східної Європи (Давид *et al.* 1990).

Динотерії (= Дейнотерії)¹ — рідкісна і морфологічно специфічна група хоботних міоцену та пліоцену Євразії й Африки. У палеонтологічній експозиції ННПМ НАН України вона представлена у вигляді реконструйованого повного скелета виду *Deinotherium levius* з місцезнаходження Гусятин Тернопільської обл., завдяки старанням і талантам В. І. Свистуна.

Його наукові роботи присвячені вивченню морфології та систематики таких вимерлих форм як динотерії (*Deinotheriidae*), верблюди (*Camelidae*), конеподібні (*Equidae*), мастодонти (*Mammutidae*, *Mastodont*), велетенські олені (*Cervidae*, *Megaloceros*), бізони (зубри) (*Bovidae*), носороги-еласмотерії (*Rhinocerotidae*, *Elasmotherium*) (Свистун 1965, 1971, 1973, 1979, 1980).

Разом зі співавторами ним опубліковані роботи по історичній фауністиці окремих місцезнаходжень теріофауни часів пліоцену і плейстоцену. Це відомі тепер захоронення Табурище, Доманькове, Романькове, Кахновський кар'єр, Кодак, а також ряд алювіальних захоронень річки Дніпро з районів будівництва Канівської та Кам'янської (Дніпродзержинської) ГЕС.

Фауні останніх була присвячена його кандидатська дисертація (1963 р.). Опубліковані також праці стратиграфічного змісту по визначенню віку відкладів гори Півиха та захоронень Середнього Придніпров'я, тираспольського гравію та воронцовського печерного комплексу (Ломасєв & Свистун 1977). Ряд праць присвячено особливостям тафономії й вивченню остеологічних решток роду *Homo* та деяких дрібних ссавців, а також морфологічній мінливості рогів і черепів оленів.

Володимир Ілліч мав приятні й теплі стосунки з багатьма колегами як у Києві, так і в інших наукових центрах. Зокрема, у нього були тісні наукові контакти з колегами із Палеонтологічного інституту РАН у Москві (проф. К. К. Флеров, Б. А. Трофімов, Ю. В. Решетов і ін.) та дружні відносини з його директором — академіком Л. П. Татариним.

Рис. 2. Володимир Ілліч Свистун та Олександра Федорівна Скорик у польових умовах. Фото з архіву автора, близько 1990 р.

¹ До наукового обігу ввійшли обидві назви, які слід вважати відповідними.

Здібності Володимира Ілліча до реставраційних робіт з остеології розкрилися на початку 60-х років, коли розпочалася генеральна реконструкція ННПМ, включаючи Палеонтологічний музей. Роботи вистачало всякої — фізичної, розумової, творчої, не бракувало натхнення і завзятості працівників музею до створення нової експозиції під керівництвом І. Г. Підоплічка. Були створені відповідні умови в препарувальній лабораторії, де поступово повставали скелети вимерлих таксонів: гіпаріон, носоріг-хілотерій, динотерій, верблюд, страус, а остання робота Володимира Ілліча — скелет жирафи херсонотерія. Всі вони доповнили експозицію неогенового залу музею. Скелети мамута, зубра, тура, велетенського оленя, стеллерової корови, а також печерного ведмеда та деяких хижих ссавців, змонтовані при участі В. І. Свистуна, склали основу експозиції антропогенового залу. Шедевром (і дотепер неперевершеним) архітектурного мистецтва В. І. Свистуна та колег є реставрація та реконструкція помешкань давніх людей пізнього палеоліту з кісток мамутів та великих ссавців з місцезнаходжень України Мізин та Межиріч. Ідея таких реконструкцій належить І. Г. Підоплічку (і очевидно І. Г. Шовкоплясу), а виконані вони співробітниками музею на основі матеріалів з розкопів, які тривали майже століття.

Опублікування цих матеріалів у ряді закордонних видань та організація відповідних виставок у Японії, Швеції та Німеччині свідчать про унікальність цих знахідок та виняткову їхню наукову цінність. Разом з О. Л. Короткевич та колегами по музею² Володимир Ілліч від початку 60-х років був активним учасником у формуванні нової цілісної експозиції Палеонтологічного музею, яка завжди була і залишається динамічною.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Володимир Ілліч виконував багато організаційної роботи в колективі, допомагав В. О. Топачевському по відділу і музею. Був він людиною винятково чуйною і доброзичливою, завжди намагався бути у центрі колективу, розбавляв нашу часом сіру буденність живим струменем цікавих розповідей, був оптимістом, відкритим і довірливим для співрозмовника. За його старанність та людяність у колективі його поважали.

Життєвий і творчий шлях В. І. Свистуна складний і, очевидно, типовий для людей воєнного покоління, на долю яких випало відродження країни та становлення особистості у повоєнний час. У Палеонтологічному музеї ІЗАН у тому часі разом формувалися такі знані палеотеріологи й люди подібного життєвого шляху, як В. І. Свистун, Н. Л. Корнієць, В. О. Топачевський, О. Л. Короткевич, О. Ф. Скорик, В. І. Бібікова. Ми їх згадуємо, і в пам'ять про них написано важливі статті, які засвідчують етапи зростання не тільки

² В їх числі — В. А. Івановський, Г. Т. Кальченко, І. Б. Люрин, А. Л. Путь, Ю. О. Семенов, М. Д. Поплавська, А. С. Уманська, В. І. Бібікова, Н. Г. Білан.

установ, але й науки в цілому. Важливо, що є такі нариси й про Володимира Ілліча Свистуна (Апольцев 2015) і що редакцією поточного видання запланований і цей нарис.

Був нагороджений бойовими орденами та медалями, відзначений нагородами керівництва Інституту зоології АН УРСР та ННПМ НАН України.

Література

- Апольцев, Д. А. 2015. Владимир Ильич Свистун — ученый-палеозоолог и музеолог. *Питання історії, науки і техніки*, № 3: 34–39.
- Давид, А. И., К. А. Татаринов, В. И. Свистун. 1990. Хищные, хоботные и копытные раннего плейстоцена юго-запада СССР. Штинца, Кишинев, 1–132.
- Ломаев, А. А., В. И. Свистун. 1977. Определение геологического возраста древнего аллювия горы Пивихи (Среднее Приднпровье) по костным остаткам млекопитающих. *Доповіді АН УРСР*, № 11: 965–968.
- Свистун, В. І. 1965. До питання про діагностичні ознаки черепів у підвидів велетенських оленів роду *Megaloceros*. *Доповіді АН УРСР*, № 8: 1085–1087.
- Свистун, В. И. 1971. Новые находки верблюдов (*Tyloroda*) в отложениях понта Европейской части СССР. *Вестник зоологии*, № 1: 64–68.
- Свистун, В. И. 1973. Череп эласмотерия кавказского (*Elasmotherium caucasicum* Boriss.) из позднеплиоценовых отложений Запорожской области. *Вестник зоологии*, № 2: 53–60.
- Свистун, В. И. 1974. *Динотерии Украины*. Наукова думка, Киев, 1–52.
- Свистун, В. И. 1979. Лошадь стенона (*Equus stenorhis* Cocchi) из позднелиоценовых отложений Западного Причерноморья УССР. *Доклады АН УССР*, № 9: 776–778.
- Свистун, В. И. 1980. Бизоны верхнелиоценовых и раннеантропоценовых отложений Юго-Запада Причерноморья Украины. В кн.: Вялов, О. С. (ред.). *Палеонтологические исследования на Украине*. Киев, 216–294.

РЕКОВЕЦЬ, Л. Свистун Володимир Ілліч та його динотерії. — Вчений, музеолог, практик, автор майже 40 праць із палеотеріології великих ссавців України та прилеглих територій. Праці присвячені вивченню фаун із місцезнаходжень пліоцену та плейстоцену, а також детальному морфологічному аналізу окремих представників: Proboscidea, Artiodactyla, Peryssodactyla. Добрий знавець остеоморфології та відзначався здібністю до наукових реконструкцій кісток вимерлих форм і на цій основі — реконструкції й монтуванні їх скелетів для експозицій Палеонтологічного музею ННПМ. Брав участь у реконструкціях житлових споруд з кісток мамутів та великих ссавців відомих із місцезнаходжень України Мизин та Межиріч — виразні експонати музею. Був учасником експедицій, відзначався доброзичливістю та користувався повагою в колективі. Учасник та інвалід Другої світової війни, нагороджений орденами, медалями та відзнаками.

Микола Селезньов — зоолог, теріолог, дослідник фауни Придніччя та степових деревостанів

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Mykola Selezniyov, a zoologist, mammalogist, researcher of the fauna of the Donets region and steppe forest stands. — Essay on a scientist whose research is associated with Kharkiv University (Biofaculty, 1919–1923) and the Laboratory of Game Management (ca. 1929–1938). The researcher began his practice as an ornithologist, but later worked as a mammalogist focusing on small mammals and later on the game fauna (especially marmots and desmans). The geography of his research covered the Kharkiv region and southern coastal regions of the Azov (Donetsk Oblast) and Black seas (Mykolaiv Oblast). An important aspect of the researcher's work was the amassment of zoological specimens, which are now stored in the collection of the Academy of Sciences (NMNH) and Kharkiv University (MNKhU).

Біографічні деталі

Селезньов Микола Георгійович¹ — харківський дослідник. Біографічні деталі неповні. У 1917–1918 рр. він був колектором ентомологічних фондів однієї з дослідних установ Харкова (можливо як студент). Селезньов був студентом-практикантом кафедри зоології хребетних Харківського університету 1920-х рр., в колекціях є збори цього часу (1919–1922 рр.) з різних районів Харківщини; мав спільну публікацію з В. Аверіним (Атемасова & Кривицький 1995). Його наукові праці випадають на період 1923–1940 рр. Всі дослідження пов'язані з харківським відділенням Зообіну та мисливською лабораторією, де М. Селезньов працював принаймні у 1929–1933 рр. з позначенням її як «Українська Мисливська Лабораторія» (Селезньов 1936b).

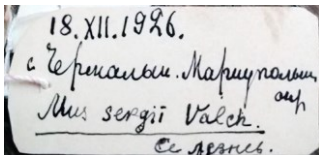

Рис. 1. Фото етикетки *Mus spicilegus* зі слободи Чермалик в ННПМ: екз. позначено як *Mus sergii* Valkh (№ 10241, leg. Селезньов), є зразки з тієї ж серії, позначені як зібрані О. Мигуліним. Не виключено, що Селезньов не досліджував вид, а здобув зразки на замовлення (збори у грудні 1926 р., один зразок — у квітні 1927 р.)

¹ Варіанти написання імені дослідника у його публікаціях — Селезньов НГ, МГ, МЮ; Селезнев Н. (напр. «Селезнев Н.»: Селезнев 1928; «Селезнів М. Г.»: Селезнів 1932; «Селезньов М. Ю.»: Селезньов 1936b). Тут прийнято ім'я й по-батькові як «Микола Георгійович».

Ключові доробки в галузі теріології

Шлях дослідника був непростим, і за «степовою» компонентою його досліджень на початку 1930-х рр. подібний до шляху низки інших представників тогочасної харківської школи В. Станчинського (І. Сахно, Є. Решетник т. і.). Дослідник працював як типовий тогочасний «орнітотеріолог», що було характерно для багатьох дослідників того часу.

У перший період своїх досліджень (1919–1922), який напевно збігається з навчанням у Харківському університеті, дослідник приділяв увагу майже виключно птахам. У цей період за колекцією ННПМ та МПХУ, відомі збори птахів, зроблені ним у Харкові (1919, 1920, 1922, 1929), на оз. Лиман Зміївського р-ну (1920–1922) та в Ізюмському р-ні Харківщини (1921) (Т. Атемасова, особ. повід.). Надалі увага була зосереджена й на ссавцях.

У другий період (1926–1932) дослідник особливу роль приділив дрібним ссавцям. Серед праць цього періоду вирізняються такі важливі публікації, як «Нова знахідка сліпунця (*Ellobius talpinus* Pall.) на Правобережжі» (Селезнев 1928) з описом знахідки сліпачка в Новоолександрівці «Качкарівського» (Нововоронцовського) р-ну Херсонської обл. у 1927 р. (явно мова про переданий зразок), звідки були й подальші знахідки (Коробченко *et al.* 2014). Ще одна праця цього періоду — «Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць» (Селезнів 1932) [мова про Лозовеньку і Харків]. У цей період дослідник вивчав фауну різних місцевостей і накопичував колекційні зразки. У ННПМ є зібрані ним зразки ссавців зі сл. Чермалик біля Маріуполя, зокрема й типова серія *Mus sergii* (= *spicilegus*)¹, зібрана у 1926–1927 рр., виявлена й переописана автором (Загороднюк Пархоменко 2018)².

У третій період (1936–1940) увага дослідника зосереджена на трьох напрямках. Перший з них — вивчення популяцій хохулі в басейні Дінця, з афіліацією «Українська Мисливська Лабораторія». Ключовою працею була стаття «Поширення вухолі на Україні і матеріали до її біології» (Селезньов 1936а) з результатами 1928–1929 рр. Була ще одна серія публікацій за підсумками роботи в мисливській лабораторії, де тема дослідження поширення й біології хохулі велася як одна з ключових з 1933 р.³ — розділи у колективній монографії «Хохуля» 1936 р. — «Будова нір хохулі в Україні», та «Географічне поширення», зокрема частини «Нижній Дон, Середній та Нижній Дніпро, Міус» (Шапошников 1936; авторство частин зазначено у змісті).

¹ Є загадкою те, що «зразки, зібрані М. Селезньовим, мають дату «1926» і позначення «*Mus sergii*», тобто Селезньов вживав цю назву ще до її опису» (Загороднюк Пархоменко 2018).

² Відомі зразки птахів зі Стрільцівського степу (1928), Середина-Будського р-ну Сумщини (1929), о. Бирючий на Херсонщині, околиць с. Старомлинівка (1930), Білосарайської і Кривої коси (1930), заповідника «Кам'яні Могили» та Азовського лісництва (1930) на Донеччині.

³ У передмові вказано (с. 3–4), що М. Селезньов та М. Милотін представляли в монографію доробки від української зональної станції «ВНИИПО» (Всесоюзного НДІ пушно-хутрового і мисливсько-промислового господарства), як тоді називали цю лабораторію.

Другим напрямком стало дослідження популяцій бабака, які на той час збереглися у Стрілецькому степу (Старобільщина) та на Великому Бурлуку (північ Харківщини). Цей напрям відбито у статті «Про бабаків на Стрілецькому степу й Великому Бурлуку» (Селезньов 1936b), так само з вказанням афіліації «Українська Мисливська Лабораторія».

Третій напрямок — його праця про птахів лісосмуг Побужжя (Селезньов 1940), афілійована до Зообіну Харківського університету, з приміткою, що збір матеріалу проводився автором влітку 1937 р. Ця праця була, очевидно, дисертаційною (Т. Атемасова, особ. повід.), а її «сліди» є в наявних колекціях: в МПХУ є зразки птахів, зібрані М. Селезньовим в околицях «Акмететки» (нині с. Прибужжя, 1936 та 1937 рр.) та у Володимирівському дослідному лісництві (1938) Миколаївської обл.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Дослідник чимало уваги приділяв дослідженням птахів, цьому було присвячено і його останню працю про птахів штучних деревостанів на території Доманівського району Миколаївщини (Селезньов 1940). Не виключено, що це була його дисертаційна праця. Робота була виконана влітку 1937 р. і представлена від сектору екології Зоолого-біологічного інституту ХДУ. Описуючи задачі охорони птахів, зокрема й на оз. Лиман (Зміївський район), дослідник у своїх статтях спільно з В. Аверіним явно виказує опозицію до «маларійщиків» (яким був і Б. Вальх), і це є важливою його характеристикою.

При пошуку згадок про нього виявлено такі записи в статті А. Кириченка (1930), який опрацьовував харківські колекції клопів «в зоологічних кабінетах Університету, сільськогосподарського Інституту та Станції для Захисту Рослин од шкідників» (с. 281). В огляді є 13 записів про зразки, зібрані колектором «М. Селезнів», всі з Харкова, у період: 01.05–6.06.1917 та 9.06.1918. Найімовірніше, мова йде про матеріали університету, де у 1920-х роках він був практикантом (Атемасова & Кривицький 1995).

Можливо, саме нашого героя стосується запис на вебсайті «Книга пам'яті Харківської області»: Задонецьке, Зміївський р-н: Братська могила радянських воїнів, 1943–1945. ... Сержанти: ... Селезнев Н. Г.» (прізвище тут дано без перекладу, як на плиті) (<https://memorial.kharkov.ua/Zadoneckoe>). Подібний запис є на сайті «подвиг народу» — про Селезньова Миколу Григоровича, 1914 р., який був у війську з 1937 по 1940 р. і добровольцем на фінському фронті 6.01–18.03.1940 р.¹, а далі призваний до армії Печерським РВК 1941 р. і з 1943 р. був на західному фронті: <http://podvignaroda.ru/?#id=11657911>

¹ Ці записи за датами цілком узгоджені з відомими періодами наукової активності, включно з розривом публікацій між 1936 та 1940 рр. і припиненням публікаційної активності після 1940 р. Важливим фактом є й вказівка на Печерський РВК — дослідник міг бути перед війною на Київщині: наприклад, аспірантом ІЗАН або співробітником «Заготхутра» в Заворичах, куди 1936 р. перейшла харківська мисливська лабораторія. Проте це все лише припущення.

Література¹

- Загороднюк, І., В. Пархоменко. 2018. Борис Вальх та розвиток зоології й музеології на сході України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: біологія*, **31**: 72–98. <http://doi.org/10.26565/2075-5457-2018-31-8>
- Кириченко, А. Н. 1930. Матеріяли до пізнання фавни справжніх полутвердокрильців (Nemiptera — Heteroptera) Харківської губернії[і]. *Труди Фізично-Математичного Відділу ВУАН*, **15** (2): 281–319. (Серія: Збірник праць зоологічного музею; Вип. 8: 177–215).
- Коробченко, М., І. Загороднюк, К. Редінов. 2014. Огляд поширення та морфометричні особливості сліпачка *Ellobius talpinus* (Arvicolidae) у Нижньому Подніпров'ї (Україна). *Праці Теріологічної школи*, **12**: 89–101. <http://doi.org/10.15407/ptt2014.12.089>
- Селезнев, Н. 1928. Нова знахідка сліпунця (*Ellobius talpinus* Pall) на Правобережжі. *Український мисливець та рибалка*, № 10: 41.
- Селезнів, М. Г. 1932. Матеріяли до вивчення фавни дрібних звірів м. Харкова та його околиць. *Матеріяли до порайонового вивчення дрібних звірів та птахів, що ними живляться. Випуск 1*. Видавництво комісії природничо-географічного красзнавства ВУАН, Київ, 77–80.
- Селезньов, М. Ю. 1936a. Поширення вухолі на Україні і матеріали до її біології. *Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР*, **17**: 25–36.
- Селезньов, М. Ю. 1936b. Про бабаків на Стрілецькому степу й Великому Бурлуку. *Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР*, **17**: 63–77.
- Селезньов, Н. Г. 1940. Птахи лісних полезахисних смуг Богданівки і Акмечетки Одеської області. *Праці науково-дослідного зоолого-біологічного інституту. Сектор екології. Харківський державний університет*, 8–9: 103–113.
- Шапошников, Л. В. (ред.). 1936. *Выхухоль. Сборник*. Редакционно-издательский отдел Главпуш-нины НКВД. Москва, 1–172. <https://bit.ly/36mC5qo>

ЗАГОРДНЮК, І. МИКОЛА СЕЛЕЗНЬОВ — зоолог, теріолог, дослідник фауни Придінців'я та степових деревостанів. — Нарис про науковця, дослідження якого асоційовані з Харківським університетом (біофак, 1919–1923) та Мисливською лабораторією (орієнтовно 1929–1938). Дослідник почав свої практики як орнітолог, проте надалі працював як теріолог, з увагою до дрібних ссавців, а надалі — до мисливської фауни (надто бабак та хохуля). Географія досліджень охоплювала Харківщину та південні приморські регіони України, прилегли до Азову (Донеччина) і Чорного моря (Миколаївська обл.). Важливим аспектом роботи дослідника стало накопичення ним колекцій, відомих у природничих музеях Академії наук (ННПМ) та Харківського університету (МПУ).

¹ Існують також рукописні щоденники В. Аверіна та М. Селезньова, згадані в літературі (зокрема у виданні «Птахи басейну Сіверського Дінця», вип. 10, 1999, с. 52), проте на час написання рукопису вони недоступні (архів М. Баніка, Т. Атемасова, особ. повід.) й не відомо, чи будуть доступні надалі через військові дії в м. Харкові.

Анна Сеник — дослідниця комахоїдних ссавців Карпат та викладач вищої школи

Андрій Затушевський, Ігор Загороднюк

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів)
e-mail: andriy.zatushevsky@gmail.com; orcid: 0000-0002-0033-0718

ZATUSHEVSKYI, A., I. ZAGORODNIUK. Anna Senyk, a researcher of insectivorous mammals of the Carpathians and an educator. — An essay on one of the researchers of the mammal fauna of the Carpathians. Anna Senyk devoted a significant part of her efforts in science to the analysis of the variability, distribution, and ecology of insectivores. Many of her research objects had been poorly studied, rare or were represented by special forms in the Carpathians. The researcher also worked for some time in the Lviv Natural History Museum of the Academy of Sciences, thanks to which she preserved a significant part of materials in her collections. Later she worked in Lviv Zooveterinary Institute.

Біографічні деталі

Сеник Анна Федорівна народилася 17 квітня 1933 р. у с. Новосілка, Тлумачького р-ну Станіславської (= Івано-Франківської) обл. У 1952 р. закінчила Нижнівську середню школу. Протягом 1952–1957 рр. навчалася на кафедрі зоології біологічного факультету Львівського державного університету імені І. Франка (ЛДУ ім. І. Франка). У 1957–1958 рр. працювала вчителем природознавства і хімії Вишнівської СШ (Івано-Франківська обл.). З вересня 1958 р. — старший лаборант кафедри біохімії, з березня 1959 по серпень 1960 р. — старший лаборант кафедри фармації Львівського медінституту. У 1960–1963 рр. — аспірантка кафедри зоології біофаку ЛДУ ім. І. Франка.

Після закінчення аспірантури працювала у Львівському Природознавчому музеї АН УРСР: з 1963 до 07.1965 р. — м.н.с, далі до 05.09.1968 — старший науковий співробітник музею. З вересня 1968 р. — асистент кафедри біології Львівського зооветеринарного інституту.

Рис. 1. Анна Сеник, фото з її випускного альбому після закінчення навчання на біофаці ЛДУ ім. І. Франка, 1957 р.

У 1969 р. захистила дисертацію й отримала науковий ступінь кандидата біологічних наук. Одночасно з роботою в Зооветеринарному інституті упродовж 1975–1976 рр. працювала асистентом кафедри зоології біологічного факультету ЛДУ. У 1977 р. Анна Федорівна повертається на постійну роботу до Львівського зооветеринарного інституту на посаду доцента кафедри біології, де працювала щонайменше до 2000 р.

Ключові доробки в галузі теріології

Дисертацію на тему «Комахоїдні ссавці західних областей УРСР» захистила у Львові в ЛДУ ім. І. Франка) 1968 року (керівник — Ф. Страутман; один з опонентів, за спогадами самої А. Сенік, — О. Кузякін).

Наукові інтереси охоплювали: зоологію, екологію, охорону тварин. З теріологічних об'єктів вивчала передусім представників ряду комахоїдних. У списку її доробків 43 статті, найвідомішими серед них є такі: «Про характер зміни деяких діагностичних ознак у рясоніжок» (рос.) (Сенік 1964), «Нова форма крота Українських Карпат» (рос.) (Сенік 1965), «Мідиця альпійська Українських Карпат» (рос.) (Сенік 1967), «Мідиця звичайна Українських Карпат» (рос.) (Сенік 1972) «Морфологічні особливості крота звичайного (*Talpa europaea* L.) із західних областей України» (рос.) (Сенік 1974).

Вже з кінця 1970-х рр. дослідниця, працюючи в зооветеринарному інституті, перейшла на вивчення симбіотичних інфузорій у жуйних ссавців. У цей період публікаційна активність обмежувалася тезами доповідей на конференціях, як от: «Вивчення інфузорій рубця великої рогатої худоби в нормі та при фасціольозі» (рос.) (Сутягин *et al.* 1976), «Залежність фауни інфузорій рубця від дії деяких антгельмінтиків» (рос.) (Сенік *et al.* 1980).

Зібрані дослідницею колекції є в різних установах, зокрема в Зоомузеї ЛНУ зберігаються 154 зразки п'яти видів. У теріологічній колекції ННПМ є 26 зразків трьох видів землеріжок (дві рясоніжки та мідиця альпійська), зібраних А. Сенік протягом 1950–1962 рр. у різних районах Карпат (Шешул, Менчул, Чорногора, Сколе). Є її зразки і в далеких музеях, як рясоніжка мала із Закарпаття в Дарвінівському музеї (<https://nathist.ru/node/143450>).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Як колишній працівник Львівського державного природознавчого музею АН УРСР у співавторстві з колегами з цього музею підготувала путівник «Державний природознавчий музей. Путівник» (видання опубліковано у 1972 р., хоча А. Сенік працювала в музеї раніше, у 1963–1968 рр.).

В університеті читала лекції з дарвінізму, викладала зоологію. Анна Сенік є одним з авторів одного з найвідоміших і найкращих в Україні за визнанням багатьох колег підручника «Зоологія з основами екології», що втримав два видання — 2000 та 2008 рр. (Сенік & Кулаківська 2008).

Серед позатеріологічних наукових інтересів дослідниці — вивчення волохокрильців (напр. стаття 1984 р. «Взаємини між гельмінтами та личинками волохокрильців у гідроценозах Карпат» <https://bit.ly/3KP09Sn>).

Цікавилася і займалася вишиванням. Була постійним учасником виставок української вишивки, які проводилися в університеті до Дня Матері, учасник щорічних конференцій-зустрічей випускників тощо. У матеріалах однієї з таких конференцій 2013 р. опублікувала спогади про свого університетського наставника Ф. Страутмана та своїх одногруппників.

Література¹

- Кафедра екології та біології Львівського національного університету ветеринарної медицини та БТ імені С. З. Гжицького: <http://www.vetuniver.lviv.ua/kafedra-ekolohii-ta-biologhii/istoriia.html>
- Сеник, Г. Ф. 1964. Про характер змін деяких діагностичних ознак у кутор. В кн.: *Проблеми розвитку природничих і точних наук*. Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 125–129.
- Сеник, Г. Ф. 1965. Нова форма крота Українських Карпат. *Доповіді АН УРСР*, № 5: 674–676.
- Сеник, А. Ф. 1967. Бурозубка альпийская Украинских Карпат. *Вестник зоологии*, № 4: 58–64. pdf: <https://bit.ly/3G8UzqB>
- Сеник, А. Ф. 1972. Бурозубка обыкновенная Украинских Карпат. *Вестник зоологии*, № 3: 67–71. pdf: <https://bit.ly/3o4brJ4>
- Сенук, А. Ф. 1974. Морфологические особенности крота обыкновенного (*Talpa europaea* L.) из западных областей Украины. *Вестник зоологии*, № 3: 24–27. pdf: <https://bit.ly/3GaCfxc>
- Сеник, А. Ф., В. С. Сутягин, И. Н. Угрин, В. Д. Данильчак. 1980. Зависимость фауны инфузорий рубца от действия некоторых антгельминтиков. В кн.: *Конференция Украинского паразитологического общества. Тезисы докладов. Часть 4*. Киев, 22–23.
- Сеник, А. Ф., О. П. Кулаківська. 2008. *Зоологія з основами екології: підручник*. Друге видання. Каменяр, Львів, 1–287.
- Сутягин, В. С., А. Ф. Сеник, И. Н. Угрин, В. Д. Данильчак. 1976. Изучение инфузорий рубца крупного рогатого скота в норме и при фасциолезе. В кн.: *Материалы II Всесоюзного съезда протозоологов. Часть 3*. Киев, 108.

ЗАТУШЕВСЬКИЙ, А. І. ЗАГОРДНЮК. Анна Сеник — дослідниця комахоїдних ссавців Карпат та викладач вищої школи. — Нарис про одну з дослідниць теріофауни Карпат. Анна Сеник значну частину своїх зусиль у науці доклала до аналізу мінливості, поширення та особливостей екології представників ряду комахоїдних. Значна частина об'єктів досліджень є маловивченими, рідкісними й такими, що представлені в Карпатах особливими формами. Дослідниця також певний період працювала у Львівському природознавчому музеї АН, завдяки чому зберегла в колекціях значну частину матеріалів, а згодом — у Львівському зооветеринарному інституті.

¹ Матеріали про дослідницю є в Архіві ЛНУ (№ 5451, опис 2 о/с, фонд Р-119).

Скорик Олександра Федорівна — віланийна королева

Леонід Рековець, Аліна Ступак, Вікторія Смаголь

Національний науково-природничий музей НАН України
e-mail: leonid.rekovets@upwr.edu.pl; orcid:0000-0001-9934-7095

REKOVETS, L., A. STUPAK, V. SMAGOL. Oleksandra Skoryk — the Villanian queen. — Oleksandra Skoryk was a researcher of small mammals of the Neogene and Quaternary periods. She worked with faunal material recovered from the Black Sea and Azov Sea regions of Ukraine. In co-operation with V. O. Topachevsky, she published more than 30 articles, which deal with different species such as hamsters, jerboas, and murids. She described 10 new species of leporids and rodents. An active participant in the creation of the palaeontological exhibition of the museum, curator scientific collections, and author of some exhibitions of the museum, she was actively involved in the social life of the department and enjoyed its recognition and respect.

Біографічні дані

Олександра Федорівна Скорик народилася 25 березня 1930 р. в с. Шарки Рокитнянського р-ну Київської обл. в сім'ї колгоспників — Федора Афанасійовича та Фекли Іванівни Скорик. У 1950 р., по закінченні 10-річки, вступила до Київського ветеринарного інституту (нині у складі НУБіП), який закінчила у 1955 р. за спеціальністю ветлікаря і була направлена на роботу до радгоспу с. Лашівка Дніпропетровської обл. Згодом переїхала у с. Новоазовське у Донецькій обл., де працювала лікарем районної ветлікарні, потім до с. Шубків Рівненської обл., де працювала м.н.с. Рівненської дослідної станції.

1976 р. на зустрічі мікропалеотеріологів у Зоологічному інституті АН СРСР (ЗІН) проф. І. М. Громов назвав Олександрю Федорівну «віланийна королева»: 1972 р. дослідниця опублікувала актуальну дотепер працю «Коренезуби безцементні полівки роду *Villanuvia* пізньоміоценових відкладів півдня України». Це був важливий підсумок наявних, а одночасно і представлення нових матеріалів з історії цього роду — предків філетичної лінії *Prolagurus*–*Lagurus*, яких тепер об'єднують під назвою *Borsodia*.

Рис. 1. Скорик Олександра Федорівна (1930–2004), 1979 р. Фото з архіву ННПМ.

У 1960 р. у зв'язку зі вступом до аспірантури чоловіка, Геннадія Мацуки, переїхала до Києва, де працювала старшим лаборантом відділу тваринництва ВДНГ. У 1961 р. прийнята на посаду старшого лаборанта у відділ палеозоології Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН, нині ННПМ), яким керував І. Г. Підплічко. У 1973 р. за результатами вивчення вимерлих фаун розрізів Тилигульського лиману захистила кандидатську дисертацію під керівництвом В. О. Топачевського, захист в ІЗАН. У відділі палеонтології пропрацювала 43 роки. Олександри Федорівни не стало за кілька місяців після остаточного виходу на пенсію — 15.12.2004.

Ключові наукові доробки

Наукова діяльність Олександри Федорівни пов'язана з дослідженням мікротеріофауни з місцезнаходжень неогенового часу та четвертинного періоду. Всі дослідження і публікації виконані під керівництвом В. О. Топачевського та у співавторстві з ним. Початок цьому процесу поклав опис нового виду коренезубої безцементної полівки *Dolomys ukrainicus* Topacevski et Scorig з пізньопліоценового місцезнаходження Черевичне на лівому березі Хаджибейського лиману (Топачевский & Скорик 1967).

Пізніше детально опрацьовані й опубліковані праці по вимерлих фаунах Тилигульського (Топачевський & Скорик 1977) і Хаджибейського (Топачевський *et al.* 1987) лиманів, підсумовані результати морфо-еволюційної та систематичної ревізії представників нижчих хомякоподібних пізнього неогену та плейстоцену півдня Східної Європи (Топачевський & Скорик 1992). Остання праця включає опис ряду нових родових та видових таксонів.

Не менш важливими є наукові напрацювання О. Ф. Скорик стосовно еволюції та систематики окремих представників мікротеріофауни, зокрема родів *Ochotonoides*, *Ischymomys*, *Microlophiomys*, *Lophocricetus*, *Pliopygerethmus*, *Protalactaga*, *Villanyia*, *Mimomys* тощо. Описано видові та підвидові таксони, подана їхня порівняльно-морфологічна характеристика, визначено можливі шляхи їх міграцій та формування ареалів у часі, окреслено вірогідні філогенетичні стосунки та роль у формуванні сучасних таксонів, а відповідно і біоценозів (Топачевський & Скорик 1979, 1984, 1988).

Олександрі Федорівні належать також ряд праць із систематизації та узагальненню відомостей щодо груп пізньоміоценових та ранньопліоценових гризунів родин вивіркові Sciuiridae, соневі Myoxidae, стрибунцеві Zapodinae, стрибакові Dipodidae та вимерлої родини Eomidae. Отримані нею аналітичні дані представлено у вигляді динаміки теріоасоціацій, які відображають поступовість та почерговість змін таких асоціацій у часі, в залежності від кліматичних подій (Топачевський & Скорик 1986).

Примітним, але короткочасним зацікавленням О. Ф. Скорик було вивчення слідів запальних станів на кістках копитних, зокрема гіпаріонів. Такі патологічні зміни мали місце на кістках посткраніального скелета у вигляді

новоутворень, що ймовірно було спричинено прижиттєвими травмами й оцінено як захисна реакція організму (Скорик 1979).

Реконструкція умов існування видів, тобто біоценозів та їх стратиграфічна приуроченість відповідно до наявної геохронологічної шкали було одним з основних завдань у дослідженнях О. Ф. Скорик, як і відділу в цілому. Практично кожна дисертаційна робота, виконувана у відділі, включала проблематику палеобіоценотичну і стратиграфічну, що тим самим, підкреслювало комплексний характер палеозоологічних досліджень у співпраці з інститутами географії та геології НАН України. Матеріалами до таких узагальнювальних висновків завжди були фауністичні дані з окремих місцезнаходжень фауни, які отримувалися в результаті проведення польових експедиційних робіт, постійним учасником яких завжди була О. Ф. Скорик протягом всього часу її праці у палеонтологічному відділі ІЗАН/ННПМ.

Серед основних досліджених за участю О. Ф. Скорик фаун з місцезнаходжень півдня Східної Європи були: Черевичне, Жевахова гора, Крижанівка, Лузанівка, Більшовик, Протопопівка, Семибалка, Обухівка, Морозівка, Озерне, Котловина, Виноградівка, Етулія, Андріївка, Фрунзівка, Ногайськ, Тарханкут, Гуньки, Матвіївка, Каїри, Карай Дубина, серія захоронень Кучургану, Тилигулу та Криму (Крохмаль & Рековец 2010).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Олександра Федорівна увійшла до грона палеотеріологів країни і світу, завдяки своїм старанням та багатолітній співпраці з В. О. Топачевським, як вимоглива до себе і чуйна співробітниця палеонтологічного відділу ННПМ НАН України. Займалася проектуванням експозиції та оформленням вітрин палеонтологічного відділу, допомагала у препаруванні та реставрації експонатів, монтуванні скелетів, визначенні та укомплектуванні матеріалів для відповідної частини мікротеріологічної експозиції, готувала текстові інформаційні матеріали до експонатів, формувала загальну композиційність вітрин, дбала про постійне оновлення експозиції згідно з вимогами часу.

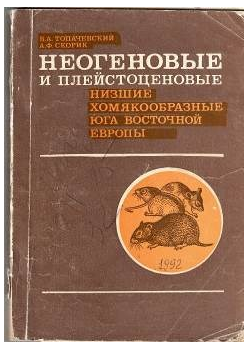

Рис. 2. О. Ф. Скорик та В. І. Свистун на роботі. 1982 р. Фото з архіву Л. Рековця.

Рис. 3. Обкладинка монографії «Неогенові та плейстоценові нижчі хом'якоподібні півдня Східної Європи». 1992 р.

Обов'язком її було впорядкування й утримання в належному стані фондів наукових матеріалів, а також проведення екскурсій по палеонтологічному музею для відвідувачів. Брала активну участь у профспілковій діяльності ІЗАН та ННПМ. Її праця неодноразово відмічена нагородами й грамотами, їй вручено медалі «В пам'ять про 1500-річчя Києва» та «Ветеран праці». Досягнувши пенсійного віку, Олександра Федорівна продовжила працю у відділі за контрактом і працювала в ньому майже до кінця свого життя.

Література

- Крохмаль, А. И., Л. И. Рековец. 2010. *Местонахождения мелких млекопитающих плейстоцена Украины и сопредельных территорий*. LAT&K, Київ, 1–330.
- Скорик, А. Ф. 1972. Корнезубые безцементные полевики рода *Villanyia* позднемiocеновых отложений юга Украины. *Природная обстановка и фауны прошлого*, 6: 35–50.
- Скорик, А. Ф. 1979. Случаи остеопатологии у гиппарионов. *Вестник зоологии*, № 1: 75–76.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик. 1967. Новый вид рода Долomis — *Dolomys (Pliomys) ucrainicus* sp. n. (Rodentia, Microtidae) — из верхнеплиоценовых отложений юга Украины. *Вестник зоологии*, № 1: 61–67.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик. 1977. *Грызуны раннетаманской фауны Тилигульского разреза*. Наукова думка, Киев, 1–250.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик. 1979. Систематический обзор позднемiocеновых и раннеплиоценовых грызунов (Mammalia, Rodentia) Северного Причерноморья. *Вестник зоологии*, № 6: 11–17.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик. 1984. Первая находка ископаемых остатков косматых хомяков — *Lophiomys* (Rodentia, Cricetidae). *Вестник зоологии*, № 2: 57–60.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик, Л.И. Рековец. 1987. *Грызуны верхнеогеновых и раннеантропогеновых отложений Хаджибейского лимана*. Наукова думка, Киев, 1–207.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик. 1992. *Неогеновые и плейстоценовые низшие хомякообразные юга Восточной Европы*. Наукова думка, Киев, 1–242.

РЕКОВЕЦ Л., А. СТУПАК, В. СМАГОЛЬ. Олександра Федорівна Скорик — віланийна королева. — Олександра Федорівна Скорик — дослідниця дрібних ссавців неогену та четвертинного періоду. Працювала з матеріалами місцезнаходжень Причорномор'я та Приазов'я території України. У співавторстві з В. О. Топачевським було опубліковано понад 30 статей та три монографії присвячені хом'якам, тушканчикам, мишоподібним та іншим дрібним ссавцям. Описала більш як 10 нових для науки видів зайцеподібних та гризунів. Активна учасниця палеонтологічних експозицій музею, зберігач і доглядач наукових палеонтологічних фондів, автор деяких експозицій музею, відзначалась активністю в суспільній діяльності колективу та користувалась його визнанням і повагою.

Сокур Іван Тарасович як знаний науковець-теріолог і природознавець

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Sokur Ivan Tarasovich, a celebrated mammalogist and naturalist. — Ivan Sokur (1908–1994) was one of the most famous and key researchers of the mammal fauna of Ukraine, its historical changes and economic significance. The researcher paid a lot of attention to the study of mammals of the Carpathians, Polissia, and the Steppe. He is the author of important monographic reviews of mammals of the Carpathians, historical changes of the mammal fauna, pests and their control, and of game fauna. He analysed both owl pellets (tens of thousands of samples) and archive and chronicle sources, concerned with collections (which he collected) and biogeography. The breadth of his views and knowledge of the fauna and ecology of mammals have always gained respect and he supervised dissertations of many well-known colleagues.

Біографічні деталі

Іван Тарасович народився 17 липня 1908 р. в с. Вікнина Гайсинського повіту Подільської губ. (Гайворонський р-н Кіровоградської обл.). У 1937 р. закінчив Харківський університет і вступив до аспірантури при Зоологічному інституті ХУ, де вивчав екологію гризунів полежахисних лісосмуг, чому й присвятив дисертацію (захист 1941 р.). У ті ж роки поїхав працювати на західну Україну, на Волинь, де обіймав посаду завідувача кафедри зоології й директора Учительського інституту в м. Луцьку (1940–1941).

Іван Тарасович — одна з найяскравіших постатей української теріології, який проявив себе і як дослідник і знавець дикої фауни, і як дослідник історії природокористування, і програм з «покращення» угідь чужорідними видами, і як музейник і колектор, і організатор науки та активний її популяризатор у системі товариства «Знання».

Рис. 1. Іван Сокур. Фото з архіву відділу екології ІЗАН (фото стоїть в кол. кімнаті автора), близько 1990 р.

За сайтом «подвиг народу» — в РККА з 03.1942 р., місце призову Акмолинський РВК, Казахстан», місце служби: Третє Горьківське танкове училище, викладач, у 10.1942–01.1944 — агітатор стрілецького полку 6 Армії (Прибалтійський фронт), 6.01.44 отримав тяжкі поранення в бою, за що згодом удостоєний Червоної зірки, комісований і з 04.1944 знову викладач ГТУ. Серед іншого І.Т. розповідав автору про перебування у Тегерані й те, як він там здобув тигра, якого через Баку намагався передати до Києва.

По війни став киянином і з 1946 р. — науковий співробітник ІЗАН, а у 1948–1954 рр. — завідувач Зоомузею ІЗАН (структурою, що була в окупації). Згодом перейшов до відділу екології, який переїхав до Києва з Білої Церкви, в якому й працював до кінця життя. 1961 р. захистив докторську дисертацію і став завідувачем цього відділу. На пенсії був професором-консультантом відділу (1975–1989) і керівником групи з прикладної теріології, в якій був і автор. Попрацював по чорнобильській тематиці, що принесло біду — падіння в ожеледицю з переломом стегна назавжди прикували до крісла.

В Івана Тарасовича була дружна й успішна вся сім'я, одна з дочок стала професором медицини. Пішов з життя у віці 86 років, 02.11.1994, у Києві.

Ключові наукові доробки

Перше дисертаційне дослідження виконане в харківському Зообіні й захищено 1941 р. за темою «Вплив полезахисних лісосмуг на кількість та поведінку мишоподібних гризунів навколишніх полів» (1941). За цими матеріалами видано й одну з найвідоміших його статей — «Про фауну птахів та ссавців партизанських лісних полезахисних смуг...» (Сокур 1940).

Важливо зазначити, що І.Т. багато часу проводив у експедиціях, охопивши ними малодосліджені з огляду на теріофауну райони — Карпати, Закарпаття, Західне Полісся, Крим. У ці роки у «Доповідах АН УРСР» виходять його статті: «Нові матеріали до фауни ссавців Закарпатської області» (1949), «Нові дані про фауну дрібних ссавців західного Полісся УРСР» (1950), «До питання про зоогеографічну характеристику Радянських Карпат» (1951). Тоді ж вийшли й перші огляди — «Господарське значення ссавців Закарпатської області і шляхи їх використання» (1952) та «Звірі Радянських Карпат і їх господарське значення» (Сокур 1952), а також дві невеликі, але важливі книги — «Акліматизація і розведення хутрових звірів на Україні» (1953) та «Мишівсько-промислові звірі західних областей України» (1954).

Наступним суттєвим циклом досліджень став аналіз теріофауни України, з увагою до її складу, поширення видів та історичних змін. Тоді виходить з друку науково-популярне видання, яким багато природознавців користуються й дотепер, — «Ссавці фауни України та їх господарське значення» (Сокур 1960), з детальними картами поширення видів (фактично вперше). Докторську дисертацію підготував за темою «Ссавці фауни України (Історичні зміни, екологія, практичне значення та шляхи раціонального використання)», яку

захистив 1961 р. в Харківському державному університеті. Важливими працями стали монографії «Історичні зміни та використання фауни ссавців України» (Сокур 1961) та «Шкідливі гризуни і боротьба з ними» (Сокур 1963a). Одним із важливих кроків у розвитку фауністики стала праця з аналізом до 100 тис. пелеток — «Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України» (Сокур 1963b). Надалі багато часу приділяв науково-прикладним темам та роботі з аспірантами та колегами, з якими мав низку спільних публікацій (напр.: Сокур *et al.* 1988; Сокур & Михалевич 1990). Він є засновником степового стаціонару ІЗАН в Чаплинці (надалі в Асканії).

У період 1970–1980-х років, коли від всіх вимагали економічних ефектів та госпдоговірних тем, Іван Тарасович розробляв та аналізував експериментально проекти безвідвальної оранки та впровадження обробітку полів аміачною водою замість токсичного фосфіду цинку для боротьби з гризунами. Серед учнів І. Т. Сокура — близько 15 кандидатів і докторів наук, зокрема й І. Ємельянов, Н. Філіпчук, О. Корчинський, С. Тесленко та ін.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Іван Тарасович був лектором товариства знання, і багато різного готував не тільки про ссавців чи тваринний світ, але й про заповідники, про природо-користування, про еволюцію, про походження людини тощо. Про це він любив згадувати, але не так про зміст занять (вони напевно були типовими), але й про те, куди тільки його для цього не відвозили, включно з якимись сараями серед поля, з яких ліфти вели в глибокі бункери й цілі заводи чи військові частини. Звісно, деталі він нам не казав, але було ясно, що його військове минуле дозволяло йому тим займатися і з того мати певні хосени.

Його широкі знання дозволяли йому займатися в різний час (особливо на початках) різними групами хребетних, включно з птахами й амфібіями. Властне і найпотужніший в ІЗАН відділ екології сформувався як відділ з участю низки дуже різномірних за об'єктами дослідження фахівців, що дозволило колективу взятися за складну тематику, розвинуту надалі за керівництва учня й послідовника Сокура — І. Г. Ємельянова — у тематику біорізноманіття.

Іван Тарасович любив природу. Він був фотомисливцем і рибалкою, в експедиціях нерідко після виставляння пасток скеровував загін на бівуак біля річки, щоби раненько пройти там зі спінінгом. В експедиції навіть у старшому віці, вже з автором (тобто у 1980–1990-х рр., а він 1908 р.!) їздив з наметом, спали і в лісосумагах, і на берегах річок, і серед полів, він завжди давав всім виспатися, і сам куховарив зранку — на багатті або на примусі.

Рис. 2. Сокур на фотополпованні, бл. 1980 р. Фото з архіву відділу екології ІЗАН; за сприяння Л. Годлевської.

Мав і чимало академічних відзнак у вигляді грамот. За участь у 2СВ мав низку військових нагород, серед яких Орден «Отечественной войны» II ступеню (06.04.1985), Медаль «За победу над Германией...» (09.05.1945), «Орден Червоної зірки» (06.08.1946), медаль «За отвагу» (12.06.1968). Багато років його портрет був на стенді ветеранів ІЗАН, і тепер в бібліотеці ІЗАН є «ветеранський» альбом, в якому один із розворотів присвячений І. Т. Сокуру.

Пам'яті проф. Сокура автор присвятив вебсторінку «Спогади про Івана Тарасовича Сокура (до 100-річчя з дня народження)» (<https://bit.ly/3ENhTuY>), відтворений у історика війни Бортнікова і в адаптації викладений автором у Вікіпедії. Стислий нарис про дослідника з приводу 100-річчя від його народження є у «Віснику зоології» (Смельянов & Загороднюк 2008). Є й нарис про нього у історіографії (Кухта & Луговський 2012).

Література

- Смельянов, І. Г., Загороднюк, І. В. 2008. Іван Тарасович Сокур (17.07.1908 — 02.11.1994): до 100-річчя від дня народження. *Вестник зоологии*, **42** (4): 381–382.
- Кухта, Л. К., О. Г. Луговський. 2012. Теріолог професор Сокур Іван Тарасович (17.07.1908–03.11.1994). *Історія науки і біографістика* (online), № 2: <https://bit.ly/3mNTGg6>
- Сокур, І. Т. 1940. Про фауну птахів та ссавців партизанських лісних полезахисних смуг Генічеського району. *Праці науково-дослідного зоолого-біологічного інституту*, 8–9: 115–121.
- Сокур, І. Т. 1952. *Звірі Радянських Карпат і їх господарське значення*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–68.
- Сокур, І. Т. 1960. *Ссавці фауни України та їх господарське значення*. Держжупедвидав, Київ, 1–211.
- Сокур, І. Т. 1961. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–84.
- Сокур, І. Т. 1963a. *Шкідливі гризуни і боротьба з ними*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–95.
- Сокур, І. Т. 1963b. Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України. *Збірник праць зоологічного музею АН УРСР (Київ)*, **32**: 29–42.
- Сокур, І. Т., М. В. Дворников, В. А. Лобков *et al.* 1988. Наземные беличьи Украины (современное состояние, особенности экологии, рациональное использование и охрана). *Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана*. Наукова думка, Киев, 51–63.
- Сокур, І. Т., О. А. Михалевич. 1990. Многолетние колебания численности серых полевых и ее регуляция в агроценозах Украины. *Народнохозяйственное значение грызунов на Украине*. Киев, 3–43. (Серия: Ин-т зоол. АН УССР, Препринт; № 90.19).

ЗАГОРДНЮК, І. Сокур Іван Тарасович як знаний науковець-теріолог і природознавець. — Іван Сокур (1908–1994) є одним з найвідоміших і ключових дослідників териофауни України, її історичних змін та господарського значення. Дослідник багато уваги приділив вивченню ссавців Карпат, Полісся, Степу. Йому належать важливі монографічні огляди про ссавців Карпат, про історичні зміни териофауни, шкодочинних гризунів та їх контроль, мисливську фауну. Він аналізував як пелетки (десять тисяч зразків), так і архівні й літописні джерела, переймався як колекціями (які й сам збирав), так і біогеографією. Широта його поглядів і знання фауни та екології ссавців завжди викликала пошану, і до нього пішли в аспірантуру чимало надалі знаних колег.

Соловійов Валентин Іванович — епізоотолог, теріолог, еколог

Світлана Ужевська¹, Дмитро Соколовський²

¹Одеський національний університет (Одеса), e-mail: grass_snake@ukr.net

²Український Протичумний НДІ (Одеса), e-mail: vespertinus6@gmail.com

UZHEVSKA, S., D. SOKOLOVSKY. Soloviov Valentyn Ivanovych, an epizootologist, mammalogist, and ecologist. — An essay about V. I. Soloviov, a zoologist, epizootologist, head of the zoological laboratory of Odessa Anti-Plague Institute. Valentyn Soloviov studied natural foci of particularly dangerous infections and the role of small mammals and their parasites in their functioning in the north-western Black Sea region and other regions of Ukraine, as well as Kazakhstan and Central Asia. In the centre of his attention were the natural foci of particularly dangerous infections, prevention of the spread of the plague, leptospirosis, tularaemia, and iersiniosis.

Біографічні деталі

Соловійов Валентин Іванович народився 20.09.1936 р. в с. Кумарі Врадівського району Миколаївської обл., у сім'ї вчителів. Після смерті батька в 1938 р. сім'я переїхала до м. Первомайськ Миколаївської обл. В Одесі він оселився після закінчення Другої світової війни у тітки, на Ближніх Млинах. У 1954 р. Валентин Іванович поступив на біологічний факультет Одеського держуніверситету, який закінчив 1959 р.

З 1959 р. працював на посаді ентомолога відділу медичної паразитології та малярії у 27 санепідзагоні Одеського Військового округу; робоче місце у військовій частині 28310 (рис. 1). У 1963 р. був переведений у відділ особливо-небезпечних інфекцій в/ч 28310.

У 1967 р. перейшов працювати в Одеську портову протичумну лабораторію на посаду паразитолога. У 1970 р. лабораторію перейменували в Одеську протичумну станцію МОЗ СРСР. У 1975 р. захищає кандидатську дисертацію. З 1985 р. по 1992 р. — завідувач зоологічної лабораторії (рис. 2). З 1992 р. почався новий етап у його житті — утворено НВП ЕКОНАД, яке очолював до кінця життя (25.10.2017).

Рис. 1. Валентин Соловійов під час роботи в епідзагоні. Надано дочкою Н. В. Філатовою.

Ключові наукові доробки

Під час роботи в санепідзагоні вивчав нідікольну та паразитичну фауну мікромамалій. Це були одні з перших досліджень гамазових кліщів на півдні України (Соловйов 1966). В Одеській портовій протичумній лабораторії В.І. вивчав поширення гризунів і проблеми профілактики завозу чуми. Результати узагальнені в дисертації «Борьба с грызунами на судах и в портах как мера профилактики чумы (по материалам портов Украины)» (Соловьев 1974). Виконуючи моніторинг мікромамалій, Валентин Іванович зробив суттєвий внесок у профілактику розповсюдження особливо небезпечних інфекцій, ООІ (туляремії, чуми, ієрсиніозу, лептоспірозу). Надалі це було розвинуто в дослідженнях Одеської протичумної станції (надалі Протичумний НДІ).

У 1978 р. на базі Одеської ПЧС за участі болгарських спеціалістів проведено вивчення чутливості до чуми ховраха європейського як можливого індикатора активізації реліктових осередків чуми в умовах українського Причорномор'я та на окремих територіях Болгарії, де в минулому реєстрували масове захворювання чумою. Підтверджено можливість існування природних осередків чуми в поселеннях ховраха (Емельянов *et al.* 1978).

Його досвід вивчення вогнищ трансмісійних інфекцій та організаційно-методичної роботи дозволяв надавати допомогу відділам ООІ районних та обласних СЕС України та Молдови, а також дезератслужбам портів Чорного моря. Соловйов В. І. ділився своїм досвідом з організації дератизації на судах та в портах, що відображено в його методичних рекомендаціях.

У 1987–1990 рр. брав активну участь у роботі секції медичної теріології Українського теріологічного товариства, зокрема у семінарах, організованих УТТ спільно з Центральною республіканською СЕС.

Валентин Іванович є автором і співавтором понад 60 наукових публікацій переважно епізоотологічної спрямованості. Він творчо ставився до роботи, про що свідчать рацпропозиції щодо вилування гризунів та виготовленню приманок для знищення гризунів.

Важливим розділом роботи ПЧС було проведення підготовки фахівців з ООІ. Застосовувалися різні форми підготовки: курси спеціалізації, цикли тематичного удосконалення, семінари, робочі місця, вчення. У 1987 р. на базі Одеської ПЧС під керівництвом В. І. Соловйова організовані всесоюзні курси спеціалізації для зоологів санепідслужби.

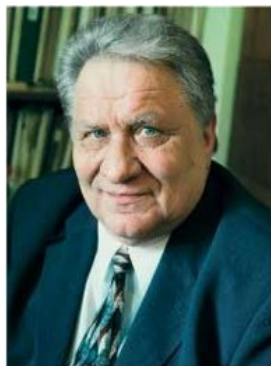

Рис. 2. В. І. Соловйов у зрілому віці. З вебсайту who-is-who.ua

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Валентин Іванович мав активну життєву позицію. Активно пропагував санітарно-епідеміологічні знання. За трудові успіхи нагороджений медаллю «За доблесний труд» (1969 р.). За активну участь у ліквідації вогнища холери в Одесі (1970 р.) нагороджений значком «Відмінник охорони здоров'я». У 1986 р. — за доблесну працю медаллю «Ветеран труда».

Після виходу на пенсію займався впровадженням у виробництво біопрепарата еконадін — органічного сорбента-біодеструктора вуглеводів нафти, розробленого на кафедрі мікробіології та вірусології ОДУ Г. А. Кожановою (дружиною В.І.) та її співробітниками. У 1991 р. організував науково-виробниче підприємство ЕсоНад («екологічна надія»), керівником якого був до кінця життя. Підприємство працювало над розробкою і впровадженням природоохоронних технологій, спрямованих на ліквідацію нафтового забруднення об'єктів довкілля (Соловьев *et al.* 2001).

Нарис про науковця є на вебсайті who-is-who.ua <https://bit.ly/3GYJZTP>

Література

- Емельянов, П. Ф., В. В. Ивановский, В. И. Соловьев. 1978. Некоторые наблюдения за европейским сусликом (*Citellus citellus* L.) в Могилев-Подольском районе Винницкой области. *Особо опасные инфекции на Кавказе*. Тезисы докладов IV краевой научн.-практич. конф. (20–22 декабря 1978 г.) Ставрополь, 211–213.
- Карасева, Е. В., В. И. Соловьев, И. Н. Гавриловская. 1990. Медицинское значение. *Серая крыса: Систематика, экология, регуляция численности*. Наука, Москва, 338–360.
- Русев, И. Т., В. И. Соловьев. 1987. Некоторые особенности экологии серой крысы в пойме Нижнего Днестра. *Материалы по экологии и методам ограничения численности серой крысы*. Москва, 129–142.
- Русев, И. Т., Н. П. Бабенко, В. И. Соловьев, А. П. Харченко. 1983. Характер размножения серых крыс на территории города и порта Одессы. *Экология и медицинское значение серой крысы*. Наука, Москва, 12–13.
- Соловьев, В. И. 1974. *Борьба с грызунами на судах и в портах как мера профилактики чумы (по материалам портов Украины)*: Автореф. дис. ... канд. биол. наук; спец. 14.00.30 — Эпидемиология. Одесса, 1–36.
- Соловьев, В. И., Г. А. Кожанова, Т. В. Гудзенко, В. В. Губанов. 2001. Сорбенты и биопрепараты для ликвидации нефтяного загрязнения моря. *Экологические проблемы Черного моря: Сб. науч. статей ОЦНТЭИ*. ОЦНТЭИ, Одесса, 287–293.
- Соловьев, В. И. 1966. Гамазовые клещи позвоночных и их гнезд в условиях преобразенной степи Украины. *Первое акарологическое совещание*. Тез. докл. Наука, М.-Л., 197.

УЖЕВСКА, С., Д. СОКОЛОВСЬКИЙ. Соловйов Валентин Іванович — епізоотолог, теріолог, еколог. — Нарис про зоолога, епізоотолога, завідувача зоології Одеського протичумного інституту. Валентин Іванович вивчав природні вогнища особливо небезпечних інфекцій та роль дрібних ссавців та їх паразитів в їх функціонуванні у Північно-західному Причорномор'ї та інших регіонах України, а також Казахстану і Центральної Азії. У центрі його уваги були природні вогнища особливо небезпечних інфекцій, профілактика розповсюдження чуми, лептоспірозу, туляремії, ієрсиніозу.

Сребродольська Євгенія — теріолог, знавець акустичної комунікації гризунів та ультразвуків кажанів

Ігор Дикий, Марія Марців

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів)
e-mail: i.dykyu@gmail.com; orcid: 0000-0003-3625-8567

DYKYU, I., M. MARTSIV. Srebrodolska Yevgenia, a mammalogist and expert in acoustic communication of rodents and ultrasounds of bats. — Srebrodolska Yevgenia Borysivna (1960–2012) was a zoologist, mammalogist, Ph.D., associate professor of the Department of Zoology at Ivan Franko National University of Lviv. She was a student of the famous zoologist O. Nikolsky. Her thesis was titled ‘Acoustic activity and population structure of the northern pika’. She was the first among Ukrainian mammalogist to carry out field research on the acoustic communication of mammals during expeditions to the Altai Republic and the Sayan Mountains. She was one of the first organizers of field research on bats using detectors in Prykarpattia and Volyn regions. She authored over 80 scientific papers.

Біографічні деталі

Сребродольська Євгенія Борисівна народилася 6 жовтня 1960 р. у м. Львів у сім’ї науковців. Тато — геолог, а мама — зоолог-орнітолог. З дитинства цікавилася біологією, разом з мамою їздила на студентські польові практики. У 1978 р. поступила на кафедру зоології біологічного факультету Львівського державного ун-ту ім. І. Франка (нині — ЛНУ ім. І. Франка), який закінчила з відзнакою у 1983 р. Після навчання в університеті, вступає в аспірантуру на кафедру зоології хребетних МДУ ім. М. В. Ломоносова.

Під керівництвом проф. О. Нікольського спільно з М. Формозовим бере активну участь в експедиціях у район Алтаю та Саян. У 1989 р. захищає кандидатську дисертацію «Акустична активність та популяційна структура пискухи північної (*Ochotona hyperborea* Pallas, 1811)».

Рис. 1. Євгенія Борисівна Сребродольська. Фото в її останнє літо, 2012 р. Фото з архіву авторів.

Одночасно з навчанням в аспірантурі у 1983–1985 рр. — старший лаборант Зоологічного музею ЛДУ ім. І. Франка. З 1988 по 1990 рр. працює молодшим науковим співробітником НДЧ університету. З 1990 р. починає викладати зоологію студентам, у 1990–1995 рр. як асистент, а з 1995 р. — доцент кафедри зоології ЛНУ ім. І. Франка.

Окрім викладання базових дисциплін, розробила і читала спецкурси «Теріологія» та «Етологія». Вела польові практики із зоології на Високогірному біостаніонарі «Менчул Квасівський» та Шацькому біогеографічному станіонарі. Керувала дипломними роботами з теріологічної тематики.

Після двох років боротьби з важкою хворобою Євгенія Борисівна померла 6 грудня 2012 р. Похоронена на Янівському цвинтарі у Львові.

Ключові доробки в галузі теріології

Вперше серед вітчизняних теріологів проводила польові дослідження акустичної комунікації ссавців на прикладі пискух (сіноставок) (*Lagomorpha*) (Никольський & Сребродольська 1989). Вагомим внеском до вивчення біокомунікації тварин була кропітка робота по збору фонотеки звукових сигналів пискух, зібрана нею в польових експедиційних умовах Алтаю і Саян. Аналіз цієї унікальної колекції дозволив досліджувати видову специфіку вокальної активності пискух, географічну мінливість, тонку акустичну структуру звукових сигналів, за допомогою якої тварини кодують різноманітну інформацію, та з'ясувати роль звукової сигналізації у підтриманні популяційної структури пискух Зауралля (Формозов & Сребродольська 1991).

Досліджувала сучасний стан та історичні зміни, структуру популяцій та угруповань ссавців і птахів заходу України (Сребродольська *et al.* 1998; Srebrodolska *et al.* 2002a). Декілька її праць присвячено дослідженню окремих видів гризунів, серед яких — хом'як, ховрах подільський, ондатра та вивірка (напр.: Сребродольська & Левицька 2005).

Була однією з перших серед організаторів польових досліджень рукокрилих із застосуванням ультразвукових детекторів для обліку кажанів на Прикарпатті та Волині. Чимало її робіт присвячено дослідженню кажанів Шацького НПП (Сребродольська *et al.* 2008, 2012) та теріофауни цього парку загалом (Сребродольська *et al.* 2004). Проводила дослідження теріофауни й кажанів зокрема на території заказника «Чолгинський» (Сребродольська *et al.* 2002b). Член Українського Центру Охорони Кажанів.

Брала участь у проведенні IX Міжнародної Теріологічної Школи-семінару (7–12 жовтня 2002 р.) у Природному заповіднику «Розточчя», учасниця VI, IX та XVII Теріологічних шкіл. Євгенія Борисівна опублікувала понад 80 наукових праць. Серед найцитованіших її теріологічних праць — «What has happened with *Cricetus cricetus* in Ukraine» (1998), «Літня фауна кажанів Шацького національного природного парку» (2001), «Теріофауна Шацького національного природного парку» (2004).

Євгенія Борисівна навесні 2000 р. була учасницею Детекторного семінару на біостаціонарі «Ядути». Пройшовши відповідне навчання, отримала ультразвуковий детектор і стала активною дослідницею рукокрилих як у лісопарковій зоні м. Львова, так і на Волинському Поліссі під час польових студентських практик.

Рис. 2. Євгенія Борисівна з пізнім кажаном у руках, спіяним на горищі біофаку ЛНУ, листопад 2010 р.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Талановитий педагог. В університеті читала такі курси дисциплін, як «Теріологія», «Теорія еволюції», «Етологія», «Зоогеографія». Керувала великою кількістю курсових і дипломних робіт на теріологічну тематику. Серед її відомих учнів — І. В. Дикий, О. В. Янчуков. Її аспірант І. В. Дикий захистив кандидатську дисертацію на тему: «Борсук (*Meles meles* L., 1758) на заході України: морфологія, поширення, екологія, охорона».

Член Західного відділення Українського орнітологічного товариства. Співзасновник західноукраїнської орнітологічної станції з вивчення міграцій птахів «Avosetta». Брала активну участь у польових виїздах з кільцювання птахів на орнітологічній станції «Avosetta» в с. Чолгині. Одна з організаторів моніторингових досліджень популяції лелеки білого на заході України.

Пам'яті дослідниці присвячено два повідомлення В. Лесніка в енциклопедичних довідниках ЛНУ ім. Івана Франка (зокрема: [Леснік 2011](#)).

Література

- Башта, А.-Т., Є. Б. Сребродольська, І.В. Дикий, В.О. Мисюк. 2002. Ставкова нічниця *Myotis dasycneme* в західних областях України. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*, № 1 (45): 110–112.
- Дикий, І. В., Є. Б. Сребродольська, Т. А. Башта. 1998. Хіроптерологічні дослідження Львівщини: минуле і сучасне. В кн.: Загороднюк, І. (ред.). *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*, Київ, 153–155. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
- Дикий, І., Є. Сребродольська. 2008. Рідкісні і малочисельні види ссавців Шацького національного природного парку. В кн.: Загороднюк, І. (ред.). *Раритетна теріофауна та її охорона*, Луганськ, 102–106. (Серія: Праці Теріологічної школи; вип. 9).
- Кусьнеж О. В., Дикий І. В., Сребродольська Є. Б. 2012. Моніторинг колоній нетопирів (*Pipistrellus*, Chiroptera) у Шацькому НПП. *Стан і біорізноманіття екосистем Шацького національного природного парку: Матеріали наук. конф.*, Львів, 35–36.

- Леснік, В. 2011. Сребродольська Євгенія Борисівна. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка; в 2 тт. Том II: А-К*. ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 459.
- Никольский, А. А., Е. Б. Сребродольская. 1989. Звуковая активность северной пищухи (*Ochotona hyperborea*) в период запасаения корма. *Бюллетень МОИП. Отд. биол.*, **94** (2), 22–29.
- Сребродольська, Є. Б., І. В. Дикий, В. О. Мисюк. 2004. Теріофауна Шацького національного природного парку. *Ученые записки Таврического национального университета. Серия биология, химия*, **17** (56), № 2: 134–143.
- Сребродольська, Є. Б., К. М. Левицька. 2005. Карпатська білка (*Sciurus vulgaris carpathicus* Pietr., 1853), у колекціях музеїв м. Львова. В кн.: *Біорізноманіття Українських Карпат*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Карпатського високогірного біологічного станіонару ЛНУ ім. І. Франка, Львів, 78–82.
- Формозов, Н. А., Е. Б. Сребродольская. 1991. Опыт использования различных методик отлова, определения пола и мечения при популяционных исследованиях пищух (*Ochotona*). В кн.: Бернштейн, А. Д., Н. А. Формозов (ред.). *Экология пищух фауны СССР*. Наука, Москва, 88–93.
- Delehan, I., I. Dykyy, N. Dzubenko, Ye. Srebrodolska. 2002. Problems of the protection of large carnivores in the Ukrainian Carpathians. *Вісник Львівського університету, серія біологічна*, Випуск **30**: 99–105.

Дикий, І., М. Марців. теріолог, знавець акустичної комунікації гризунів та ультразвуків кажанів. — Сребродольська Євгенія Борисівна (1960–2012) — зоолог-теріолог, к.б.н., доцент кафедри зоології Львівського національного університету ім. І. Франка. Учениця відомого зоолога О. Нікольського, що захистила дисертацію «Акустична активність та популяційна структура пищухи північної». Вперше серед вітчизняних теріологів проводила польові дослідження акустичної комунікації ссавців під час експедицій на Алтай і Саяни. Була однією з перших організаторів польових досліджень рукокрилих із застосуванням детекторних обліків на Прикарпатті та Волині. Автор понад 80 наукових праць.

Євген Стекленьов — знаний фахівець в галузі віддаленої гібридизації і фізіології відтворення тварин

Наталія Ясинецька

Біосферний заповідник Асканія-Нова імені Ф. Е. Фальц-Фейна НААН (Асканія-Нова); e-mail: nyasynetska@gmail.com; orcid: 0000-0001-7739-6945

YASYNETSAKA, N. Yevhen Stekleniov, a well-known researcher in the field of distant hybridization and physiology of animal reproduction. — The essay traces the path of formation of the main directions of his research. As a result of long-term experiments on crossing wild and domestic animals, he clarified the anatomical and physiological features of the development and reproductive capacity of distant hybrids. In his scientific works, the results of studying of barriers of interspecific hybridization are generalized, indicators of productivity and efficiency of use of remote hybrids are resulted. He also studied the physiology of reproduction, morphology, genetics and behaviour of some rare animal species, which are summarized in monographs.

Біографічні деталі

Євгена Петровича Стекленьова (справжнє ім'я Степан Олексійович Браницький) народився 7.11.1930 у Полтаві (за «офіційними» даними 20.08.1926) у с. Сквар'ява (нині Золочівський район Львівської обл.) у сім'ї селян. Навчався у Золочівській гімназії, рік провчився у Львівському медінституті. Старший брат був бійцем УПА, і сім'я була змушена переховуватися. Степана врятувала росіянка, яка дала йому документи сина її чоловіка. З новим прізвищем він переїхав до Полтави, де закінчив вечірню школу і вступив до сільськогосподарського інституту, на зоотехнічний факультет.

Завершивши у 1953 р. інститут, отримав кваліфікацію «вчений зоотехнік». У грудні 1953 р. став працювати лаборантом ветбаклабораторії Всесоюзного НДІ гібридизації та акліматизації тварин «Асканія-Нова» імені М. Ф. Іванова, а у січні 1954 р. зарахований до аспірантури. Після її закінчення у 1957 р. Євген Петрович обіймає посаду в.о. с.н.с. відділу зоопарку, через 8 місяців — с.н.с. Ступінь кандидата біологічних наук присуджено 1960 р., доктора біологічних наук за напрямком 03.550 – «Разведение и генетика животных» — у 1972 р., вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «фізіологія тварин» — у 1965 р., вчене звання професора за спеціальністю 03.00.15 «генетика» — у 2001 р.

Рис. 1. Портрет Євгена Петровича Стекленьова. Фото з сімейного архіву.

Протягом 1975–1979 рр. Євген Петрович керував відділом акліматизації та гібридизації диких тварин. Надалі обіймав посади старшого наукового співробітника (1979–1990 р.), завідувача лабораторії фізіології розмноження та гібридизації диких тварин (1990–1994 р.), в.о. провідного наукового співробітника відділу акліматизації та гібридизації тварин (до червня 1995 р.) Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». У червні 1995 р. Євген Петрович перейшов на посаду провідного наукового співробітника відділу акліматизації та гібридизації тварин Біосферного заповідника «Асканія-Нова»; протягом 2002–2011 рр. працював головним науковим співробітником Лабораторії збереження різноманіття диких тварин.

Був одружений з Л. А. Логіною. Після виходу на пенсію продовжував спостереження за тваринами зоопарку «Асканія-Нова», опрацьовував результати досліджень, надавав наукові консультації. Помер 24.05.2019 в смт Асканія-Нова. Похований у рідному селі Сквар'ява на Львівщині.

Ключові наукові доробки

Виконанню наукових досліджень з фізіології відтворення, віддаленої гібридизації, морфології, генетики та селекції, етології тварин Євген Петрович присвятив понад 50 років наукової діяльності. Він значно збагатив наукові напрацювання в галузі віддаленої гібридизації тварин. У результаті експериментів зі схрещування диких та свійських тварин з родин Bovidae, Cervidae, Equidae, Camelidae, Suidae, Leporidae з'ясовано анатомо-фізіологічні особливості розвитку, відтворювальної здатності віддалених гібридів, проаналізовано етапи становлення гаметогенезу. Результати узагальнено у двох монографіях (Стектленёв 2001, 2005). Проаналізовано 101 вид ссавців та їх гібридних форм, створено нові форми гібридів комбінацій бантенга та бізона американського зі свійською короною, які передані для впровадження в Інститут тваринництва степових районів «Асканія-Нова» та Зону ЧАЕС.

Є. П. Стектленёвим опубліковано 342 наукові статті. В них найбільша увага приділялася у 1990–1994 роках фізіології розмноження, у 1995–2001 роках — акліматизації та гібридизації, у 2002–2011 роках — розведенню й етології диких тварин. Маючи значні напрацювання, Євген Петрович налагодив контакти з багатьма науково-дослідними установами та вишами й організував в Асканії-Нова низку генетичних, морфологічних, гістологічних, цитологічних, біохімічних та остеологічних досліджень гібридів і окремих диких видів тварин з колегами з багатьох інших установ (у відомому авторці переліку — 10 провідних установ України та різних республік СРСР).

Євгеном Петровичем Стектленёвим створено цілу наукову школу та підготовлено вісім кандидатів сільськогосподарських (І.С. Шинкаренко) і біологічних наук (В. М. Зубко, Т. М. Єлістратова, Н. І. Ясинецька, А. Д. Лобанова, В. М. Смаголь, В. О. Смаголь, В. А. Самчук).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Своєю невтомною працею Євген Петрович заслужив повагу до себе. Як член Вченої ради і методичної комісії заповідника брав активну участь у науково-організаційній його діяльності. Протягом 20 років був членом редакції журналу «Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова». За час наукової діяльності він взяв участь у 79 конгресах, симпозиумах, конференціях з фізіології, генетики, анатомії, екології, морфології, біохімії тварин, розвитку заповідної справи в Україні та за кордоном (РФ, Франція, Чехія, Угорщина). Наукову діяльність поєднував із педагогічною, читаючи лекції студентам.

За участі Є. П. Стекленьова досягнуто успіхи у розведенні безкільових птахів у зоопарку «Асканія-Нова», що описано в монографії *«Розмноження безкілевих птахів»* (2017, спільно з М. В. Біловольською).

За значні досягнення в науковій діяльності Є. П. Стекленьова нагороджено Грамотами Міністерства сільського господарства УРСР (1965, 1967 р.), Грамотою Республіканського комітету профспілки робітників і службовців сільського господарства і заготівель (1967 р.), Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969 р.); ювілейною пам'ятною медаллю, випущеною з нагоди 100-річчя від дня народження Миколи Вавилова (1987 р.), ювілейною медаллю Президії ВР СРСР (1970 р.), Почесними грамотами УААН (1998, 2000 р.), Почесною Грамотою Міністерства охорони навколишнього природного середовища (2006 р.), Почесною відзнакою НААН (2010 р.).

Євген Петрович залишиться у нашій пам'яті як наполегливий, невтомний, працелюбний та вірний обраній справі науковець. Його наукову компетентність доповнювали такі риси, як відповідальність та коректність, вимогливість насамперед до себе.

Література

- Стеклєнев, Е. П. 2001. *Отдаленная гибридизация животных : монография*. Аграрная наука, Киев, 1–232.
- Стеклєнев Е. П. 2005. *Морфологическая характеристика гамет млекопитающих в связи с их гибридизацией : монография*. Аграрна наука, Киев, 1–169.
- Ясинецька, Н. І. 2020. *Стеклєнов Євген Петрович — видатний учений в галузі віддаленої гібридизації тварин (1930–2019). Матеріали до бібліографії 1957–2017*. Відп. ред. Н. І. Ясинецька. Асканія-Нова, Біосферний заповідник «Асканія-Нова» НААН, 1–51.

ЯСИНЕЦЬКА, Н. Євген Стеклєнов — знаний фахівець в галузі віддаленої гібридизації і фізіології відтворення тварин. — У нарисі простежується шлях становлення основних напрямів його наукових досліджень. У результаті багатолітніх експериментів зі схрещування диких та свійських тварин ним було з'ясовано анатомо-фізіологічні особливості розвитку та відтворювальної здатності віддалених гібридів. У наукових працях узагальнені результати вивчення бар'єрів міжвидової гібридизації, наведено показники продуктивності та ефективності використання віддалених гібридів. Також ним здійснені дослідження фізіології відтворення, морфології, генетики й поведінки окремих рідкісних видів тварин, які узагальнені в монографіях.

Татаринов Кость Адріанович — зоолог-фауніст, палеонтолог, натураліст-мандрівник

Павло Хосцький¹, Павло Яценко²

¹Національний лісотехнічний університет України (Львів)

²Інститут екології Карпат НАН України (Львів)

e-mail: hpb@ua.fm; orcid: 0000-0001-9726-953X

KHOYETSKYY, P., P. YASHCHENKO. Tatorynov Kost Adrianovych, a zoologist, faunist, palaeontologist, and naturalist-traveller. — His scientific research interests were related to zoology, palaeontology, ecology and ethology of vertebrates, museum work, nature conservation, game management, etc. He was the first to give a detailed description of the species composition, distribution, ecological features of mammals of the western region of Ukraine. During a 45-year period (1952–1997), he searched for palaeozoological material of Neogene–Quaternary vertebrates, mainly birds and mammals. More than 100 of his publications deal with the results of fossil fauna analysis. He paid much attention to game management in Ukraine, in particular to issues of improving the organization and rational use of game resources with a focus on the specifics of the natural and socio-economic characteristics of the country.

Біографічні деталі

Татаринов Костянтин Адріанович народився 29 серпня 1921 р. у м. Ростов-на-Дону (Росія). 1923 р. сім'я переїхала до м. Києва. Хлопчина навчався у середній школі № 7, і з 6 класу був у юннатському гуртку при Зоологічному музеї Київського університету. З 1938 р. вищу освіту здобував у тому ж університеті. Після початку II світової війни студентів перевели до Одеського університету, який тоді перебував у евакуації у м. Майкоп.

У 1942 р. отримав диплом біолога з відзнакою. У цьому ж році мобілізований у діючу армію. Служив у складі гвардійських мінометних частин, війну пройшов від Кавказу до Праги, звільняв Україну, Угорщину, Чехію. Нагороджений 14 бойовими орденами та медалями. Після демобілізації у 1948 р. зарахований молодшим науковим співробітником Львівського науково-природознавчого музею АН УРСР. У 1954–1958 рр. — директор музею; активізував роботу колективу і започаткував створення Біостанціону на полонині Пожижевська (Чорного-ра). Організував видання збірників праць музею.

Рис. 1. Костянтин Адріанович Татаринов. Фото 01.1982 р., з архіву автора.

Протягом 1958–1963 рр. завідував кафедрою зоології Кременецького педінституту, а в 1963–1972 рр. — доцент кафедри лісівництва Львівського лісотехнічного університету (ЛЛТІ). У 1970 р. представив докторську дисертацію, яку захищав у ЛЛТІ. 1972 р. пройшов по конкурсу на завідувача кафедри медичної біології Львівського медінституту, у якому за рік отримав професорське звання. У медінституті працював майже 15 років. У лютому 1986 р. Кость Адріанович повернувся до ЛЛТІ.

Помер К. А. Татаринів 12 травня 2002 р., похований у родинному гробівці на Янівському кладовищі у м. Львові.

Ключові доробки в галузі теріології

У 1954 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Звірі західних областей УРСР» (рос.), докторська — «Фауна неогенових та антропогенових хребетних Поділля та Прикарпаття, її історія та сучасний стан» (рос.) (1970).

Його наукову діяльність можна розділити на три періоди.

Перший період — робота у Львівському науково-природознавчому музеї, коли під його керівництвом здійснено аналіз зоологічних робіт попередніх років та було розпочато новітні дослідження фауни Карпат і прилеглих регіонів. Він публікує низку статей, що стосується екології й біології окремих видів тварин (щура водяного, полівок сірої, снігової та рудої, ховраха європейського, ондатри, тхора степового), аналізує їхнє господарське значення.

У 1956 р. вчений опублікував монографію «Звірі західних областей України» (Татаринів 1956), у якій описав закономірності вертикального поширення ссавців залежно від рослинності, клімату й рельєфу, причини зміни чисельності ссавців тощо. Дослідник опрацьовував і питання зоогеографічного районування заходу України (Страутман & Татаринів 1958).

Другий етап — робота у Кременецькому педагогічному інституті. У кременецький період вчений досліджує фауну хребетних тварин Поділля й Волині (Татаринів 1960). У наукових записках Кременецького педінституту за 1962 р. виходить стаття «Плейстоценові і голоценові ссавці Кременецьких гір». Кременецький період став основою у збиранні й узагальненні даних для підготовки докторської дисертації.

Третій період наукової й педагогічної діяльності — робота у закладах вищої освіти м. Львова. Кость Адріанович займається питаннями відтворення, раціонального використання й охорони ссавців заходу України (напр., Дякун & Татаринів 1969). Багато уваги він приділяє питанням мисливствознавства, характеризує мисливські угіддя західних областей України, вивчає фауну Українських Карпат (Татаринів *et al.* 1975; Рудишин *et al.* 1987). Вчений активно досліджує різноманіття наземних хребетних Львова і його околиць, пише про це спеціальні статті (Татаринів 1972 та ін.).

Матеріали з Поділля, Волині й Карпат, доповненні пізнішими дослідженнями, лягли в основу монографії «Фауна хребетних заходу України» (Татаринів 1973). У книзі наведено видовий склад різних класів тваринного світу, подано еколого-біологічні характеристики видів, їхню хорологічну специфіку і трапляння у різних регіонах заходу України. Детальні дані про конкретні знахідки різних видів у багатьох областях свідчать про особистий внесок автора у вивчення екологічної специфіки багатьох видів тварин на основі польових досліджень. Інша монографія — «Пізньокайнозойські хребетні Заходу України (місцезнаходження, систематика, палеоекологія)» (рос.) (Татаринів 2000) присвячена викопним решткам хребетних, які автор збирав протягом 45 років (1952–1997 рр.). Загальна кількість проаналізованих матеріалів — понад 150 тис. кісткових залишків. У монографії подано вичерпну характеристику захоронень неогену та антропогену; особливу увагу приділено систематичному огляду викопних тварин (Давид *et al.* 1990).

Костянтин Адріанович Татаринів видав понад 800 публікацій, дві монографії, співавтор понад 10 монографій, 13 науково-популярних та 10 навчальних і методичних книг.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Кость Адріанович відзначався широкою ерудицією, глибинним знанням зоології, палеонтології, екології та етології хребетних тварин, музейної справи, охорони природи, мисливствознавства. Лекції професора прослухали понад 19 тис. студентів, під його керівництвом захистили дисертації вісім кандидатів і три доктори наук. Він ніколи не відмовляв у допомозі, надавав фахові консультації, редагував наукові публікації тощо.

Він характеризувався невтомною енергією, працездатністю, бував у багатьох наукових експедиціях, особисто збирав польові матеріали для публікацій і здійснював їхнє наукове узагальнення. У період відпусток за свій рахунок побував у різних куточках Євразії (Карелія, Алтай, Далекий Схід, Чукотка), а також відвідав Північну Африку та Центральну Америку. З мандрівок привозив різні експонати, що дозволило створити унікальний мінімузей у будинку вченого. В організованому ним музеї побувало багато студентів, аспірантів, молодих науковців, а також інших відвідувачів, які хотіли ближче ознайомитися із сучасною та викопною фауною України.

У 80-х роках ХХ ст. вченого запросили вести природоохоронну програму на Львівському телебаченні, яка здобула значний успіх у глядачів. Істотну роль при цьому відігравали і глибоке знання тваринного світу, і вміння подати матеріал доступно для звичайного, далекого від біології, глядача та навіть для малечі. Загалом він був ведучим 85 випусків природно-тематичного альманаху «Смерічка» і тележурналу «Людина і природа». Багато років входив до складу Ради Українського теріологічного товариства.

Член Співки журналістів України.

Після його смерті, згідно із заповітом науковця, колекцію викопних хребетних тварин передано Державному природознавчому музею НАН України. Особиста бібліотека, яка становила близько 2 тис. примірників книг, журналів, а також особистий архів Костянтина Адріановича поповнили фонд наукової бібліотеки ДПМ НАН України та НЛТУ України.

Література

- Давид, А. И., К. А. Татаринов, В. И. Свистун. 1990. Хищные, хоботные и копытные раннего плейстоцена юго-запада СССР. Штеница, Кишинев, 1–131.
- Дякун, Ф. А., К. А. Татаринов. 1969. Реаклиматизация зубров в лесах Волынской области. *Зоологический журнал*, 48 (4): 612–614.
- Рудишин, М. П., Г. М. Мурський, К. А. Татаринов, П. П. Урбанович, І. А. Виноград, [et al.]. 1987. *Рациональне ведення мисливського господарства*. Каменяр, Львів, 1–182.
- Страутман, Ф. Й., К. А. Татаринов. 1958. Зоогеографическое районирование западных областей Украины на основании распространения позвоночных животных. *Материалы к совещанию по зоогеографии суши*. Изд-во Львовского ун-та, Львов, 260–267.
- Татаринов, К. А. 1960. Відомості по теріофауні Волинського Полісся. *Наукові записки Кременецького педінституту*, 5: 157–183.
- Татаринов, К. А., Д. В. Владышевский, И. В. Марисова. 1975. *Лесные птицы, звери и охотоведение*. Вища школа, Львов, 231.
- Татаринов, К. А. 1956. *Звірі західних областей України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–188.
- Татаринов, К. А. 2000. *Позднекайнозойские позвоночные Запада Украины (местонахождение, систематика, палеоэкология) : монография*. Надстырье, Луцк, 1–254.
- Татаринов, К. А. 1972. До екології та чисельності деяких мишовидних Страдчанського лісництва. *Лісівницькі дослідження на Розточчі*. Каменяр, Львів, 279–285.
- Татаринов, К. А. 1973. *Фауна хребетних Заходу України*. Вид-во Львів. ун-ту, Львів, 1–257.

Хоєцький, П., П. ЯЩЕНКО. Татаринов Кость Адріанович — зоолог-фауніст, палеонтолог, натураліст-мандрівник. — Наукові інтереси стосувалися зоології, палеонтології, екології та етології хребетних тварин, музейної справи, охорони природи, мисливствознавства тощо. Вперше детально подав видовий склад, поширення, екологічні особливості ссавців Західного регіону України. Протягом 45 років (1952–1997 рр.) здійснював пошук палеозоологічного матеріалу з неоген-антропогенових хребетних, переважно птахів і ссавців. Понад 100 публікацій присвячені результатам аналізу викопної фауни. Приділяв увагу мисливському господарству України, зокрема питанням покращення організації та раціонального використання мисливських ресурсів з орієнтацією на специфіку природних та соціально-економічних особливостей країни.

Сергій Тесленко — дослідник видів-двійників гризунів та педагог

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Serhiy Teslenko, a researcher of sibling rodent species and a teacher. — Essay on Serhiy Teslenko (1959–2000), a researcher of sibling rodent species and their differences by geographical, ecophysiological, and cranial characters. The objects of his attention were voles of the superspecies *Microtus 'arvalis'*, to which the researcher devoted his thesis and all his articles. The ability of the researcher to focus on the tasks set for many was exemplary in solving multifaceted tasks and their clear implementation. He not only clarified a number of aspects of the differentiation of close species, but also showed their different participation in population outbreaks of rodents in the fields. The researcher created invaluable osteological collections. His post-dissertation activity was devoted to pedagogical practice.

Біографічні деталі

Народився Сергій Тесленко 18 березня 1959 р. у с. Ковжижа Котелевського району Полтавської обл. У 1966 р. батьківська сім'я переїхала до Полтави. Отримав середню освіту в Полтавській середній школі № 26, інтерес до біології сформувала шкільна вчителька-біолог. Одразу після школи у 1976 р. Сергій вступає на біологічний факультет Харківського державного університету, який закінчив з відзнакою університету в 1981 р. Отримав розподіл на кафедру зоології Полтавського державного педінституту, асистентом.

За два роки, у 1983–1986 рр. навчався за направленням у цільовій аспірантурі при Інституті зоології АН УРСР (ІЗАН) [ці роки всі дослідження вів спільно з автором]. Захистив дисертацію у 1986 р. і повернувся до ПДПІ на свою посаду асистента кафедри зоології. Невдовзі отримав посаду старшого викладача, а слідом і доцента кафедри зоології.

Рис. 1. Сергій Тесленко на виїзді, після важкої праці. Фото з архіву автора; близько 1990 р.

Поворотним у житті Сергія Васильовича став 1989 р., коли йому запропонували роботу викладача-біолога в Луандському університеті (Ангола). Він пройшов 10-місячні курси іноземних мов при КДУ ім. Т. Шевченка і на початку 1991 р. виїхав до Африки, де пропрацював два роки й через новий спалах громадянської війни в кінці 1992 р. повернувся до Полтави, де продовжив працю на кафедрі зоології. На початку 1995 р. Луандський університет знову розіслав всім колишнім іноземним викладачам запрошення і С.В. його прийняв, отримавши контракт до літа 2000 р. На жаль за тиждень до свого 41 дня народження 9.03.2000 р. його життя обірвав збройний напад грабіжників. Похований Сергій Тесленко в Полтаві.

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідження розпочав із цільової аспірантури в ІЗАН, під керівництвом проф. І. Сокура. Тема дисертації відповідала поточним задачам групи моніторингу польових гризунів-шкідників і прогнозу змін їхньої чисельності. Рівно за відведений час аспірантури Сергій підготував дисертаційну працю «Розповсюдження і морфо-екологічна характеристика видів-двійників звичайної полівки на території України» (Тесленко 1986).

Ця робота базувалася на кількох тисячах кілометрів експедицій по всій Україні й багатьох сотнях ідентифікованих особин, на аналізі видової приуроченості гризунів за електрофоретичними маркерами білків крові, вивченні їх екофізіології (насамперед дихання і споживання кисню), мінливості й діагностичного значення краніальних ознак (все це треба було препарувати), аналізі рівнів чисельності й ареалів. Захист відбувся на Спецраді при ІЗАН.

За цей час було створено найважливіші його доробки, відображені у статтях про цю групу видів-двійників гризунів: «Виды-двойники надвида *Microtus arvalis* на Украине. Сообщение 1. Распространение *Microtus subarvalis*» (Загороднюк & Тесленко 1986), «Виды-двойники надвида *Microtus arvalis* на Украине. Сообщение 2. Распространение *Microtus arvalis*» (Тесленко & Загороднюк 1986); «О диагностике обыкновенной и восточноевропейской полевки по краниальным признакам» (Тесленко 1990); «Полевки рода *Microtus* в Молдове» (Загороднюк *et al.* 1994), «Дискриминантный анализ морфологической дифференциации между *Microtus arvalis* и *M. rossiaemeridionalis*» (Песков *et al.* 1997), «Внутрипопуляционный аутосомный полиморфизм обыкновенной полевки *Microtus arvalis* Закавказья» (Ахвердян *et al.* 1999).

Важливим і недостатньо оціненим доробком дослідника стала оцінка шкодочинності видів, чим власне й займалася група проф. І. Т. Сокура, до якої дослідник входив, і демонстрація зв'язку зон регулярних (багаторічних) спалахів чисельності та відносного благополуччя з ареалами двійників була проривом у розумінні ситуації та складанні прогнозів.

Ще одним важливим аспектом стало створення унікальної колекції черепів двійників, маркованої генетичними маркерами (за участі й автора).

Рис. 2. Сергій Тесленко в кузові експедиційного авто ГАЗ-66 (водій — Володимир Левін), який був нашим будинком по 3–4 тижні 3–4 рази на рік. На цьому авто група пройшла не менше 10–12 тис. км по дорогах і полях України, беручи проби (облови шляхом розкопувань нір вдень і виставлянням пасток на ніч) через кожні 70–100 км. Фото з архіву автора, близько 1985 р.

Надалі Сергій Васильович вів у Полтавському педінституті базові курси й польові практики, накопичуючи нові ідеї досліджень, проте поточні навантаження і пропозиції роботи в Анголі (1989–1991 підготовка, 1991–1992 перший цикл, 1995–2000 другий цикл) забрали всі сили, а з тим і життя. В Анголі через громадянську війну польової роботи не було (принаймні в листах він про таке не писав, але писав про «тут регулярно пострілюють»).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Під час навчання в Харківському університеті брав активну участь у роботі студентського наукового товариства та дружини охорони природи. На кафедрі зоології хребетних спеціалізувався з орнітології, де й захистив дипломну роботу з біології птахів-дуплогнізників. Надалі Сергій не раз згадував вовчків-ліскульок, яких багаторазово знаходив у дуплянках (мова йшла про дослідження в Савранському лісі) і які його захопили, проте яких він не мав наміру вивчати, бо вивчення в ті часи означало препарування.

На початках роботи в ПДП (з 1981 р.) Сергій Васильович вів лабораторно-практичні заняття із зоології безхребетних та фізіології людини й тварин, польову практику із зоології безхребетних і зоології хребетних. Його вміння готуватися до кожного заняття захоплювали і студентів, і колег. Після першого «ангольського циклу» з початку 1993 р. він, повернувшись до Полтави, захопився розробкою й читанням нового курсу — «Основи соціоекології».

Варто відзначити, що кожну нову справу він починав із надзвичайним ентузіазмом і ретельністю планування кожної деталі. Так було і зі згаданим курсом, наче весь світ тим і мав перейматися — в цьому був весь Сергій Васильович. Проте потреби молодії сім'ї погнали його знову до Африки, яка його й «проковтнула». Як відповідальна в усьому людина, Сергій до пізнього часу просиджував в університеті й тягав за собою робочі матеріали, зокрема й стоси зошитів. Один такий раз став фатальним: ангольські грабіжники прийняли охайно одягненого білого з великим портфелем за цінну здобич, залишивши його у провулку з простреленою стегною артерією.

Сергій Васильович — приклад неймовірно високої організованості в роботі й плануванні досліджень і досягненні результативності кожного починання. Він ніколи не приймав наявні «правила гри», шукав і реалізовував найефективніші шляхи досягнення успіху в кожному починанні, і це всіх захоплювало. І ще завжди вражало його прагнення все робити не просто якісно, але й на до дрібниць пристосованому робочому місці з найкращими інструментами; всі записи так само були ідеальними, як і польові щоденники.

Про дослідника в «Працях Теріологічної школи» опублікована стаття «Сергій Тесленко (1959–2000): біографічний нарис» (Слюсар 2014). Ще один нарис про нього, підготовлений його «шефом» по Полтаві Миколою Тихоновичем Шевченком, є в архіві редакції та планується до публікації в Теріологічному бюлетені. Створений автором профіль дослідника в Гугл-Академії ($h = 6$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=dkFSgAYAAAAA>

Література

- Ахвердян, М. Р., Е. А. Ляпунова, Н. Н. Воронцов, С. В. Тесленко. 1999. Внутрипопуляционный аутосомный полиморфизм обыкновенной полевки *Microtus arvalis* Закавказья. *Генетика*, **35** (12): 1687–1698.
- Загороднюк, И. В., С. В. Тесленко. 1986. Виды-двойники надвида *Microtus arvalis* на Украине. Сообщение 1. Распространение *Microtus subarvalis*. *Вестник зоологии*, № 3: 34–40.
- Загороднюк, И. В., А. Г. Михайленко, С. В. Тесленко. 1994. Полевки рода *Microtus* в Молдове. В кн.: Соколов, В. Е., Карасева, Е. В. (ред.). *Синантропия грызунов: Материалы 2-го совещания*. ИЭМЭЖ, Москва, 88–91.
- Песков, В. Н., И. Г. Емельянов, С. В. Тесленко. 1997. Дискриминантный анализ морфологической дифференциации между *Microtus arvalis* и *M. rossiaemeridionalis*. *Вестник зоологии*, **31** (5-6): 100–103.
- Тесленко, С. В., Загороднюк И. В. 1986. Виды-двойники надвида *Microtus arvalis* на Украине. Сообщение 2. Распространение *Microtus arvalis*. *Вестник зоологии*, № 6: 27–31.
- Слюсар, М. 2014. Сергій Тесленко (1959–2000): біографічний нарис. *Праці Теріологічної Школи*, **12**: 127–128.
- Тесленко, С. В. 1990. О диагностике обыкновенной и восточноевропейской полевок по краниальным признакам. В кн.: *Пятый съезд Всесоюзного Теріологического общества АН СССР. Тезисы докладов. Том I*. Москва, 104.

ЗАГОРДНЮК, І. Сергій Тесленко — дослідник видів-двійників гризунів та педагог. — Нарис про Сергія Тесленка (1959–2000) — дослідника видів-двійників гризунів та їх відмінностей за географічними, екофізіологічними та краніальними ознаками. Об'єктом його уваги стали полівки надвиду *Microtus* “*arvalis*”, дослідженням яких дослідник присвятив дисертацію і всі свої статті. Вміння дослідника сконцентруватися на поставлених цілях для багатьох було зразковим у розв'язанні багатопланових задач і чіткого їх виконання. Ним не тільки з'ясовано низку аспектів диференціації близьких видів, але й показана їхня різна участь у спалахах чисельності гризунів на полях. Дослідник створив неоціненні остеологічні колекції. Післядисертаційна активність присвячена педагогічним практикам.

Віктор Арсентійович Токарський — дослідник бабаків

Тетяна Атемасова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)
e-mail: t.atemasova@karazin.ua; orcid: 0000-0002-7527-5143

ATATEMASOVA, T. Viktor Arsentijovych Tokarsky, a researcher of marmots. — Viktor Tokarsky (1955–2020) was a mammalogist, teacher, and conservationist. For 45 years, he had been researcher, lecturer, head of the Department of Zoology of Kharkiv National University, author of projects of nature reserves, in particular the Regional Landscape Park ‘Velykoburlutsky steppe’ and Dvorichansky National Nature Park. He was editor-in-chief of the first Red Book of Kharkiv Oblast. He authored over 120 scientific papers, as well as textbooks and manuals. He studied the ecology and biology of the genus *Marmota* throughout Eurasia, carried out work on domestication and re-acclimatization of marmots. He proved the exceptional importance of grazing for the conservation of marmots in the steppes of Ukraine.

Біографічні деталі

Токарський Віктор Арсентійович народився 18 лютого 1955 р. у с. Надвойци в Карелії. Після служби у лавах Збройних сил 1975 р. вступив на підготовчий факультет Харківського університету і став студентом біофаку. З 1981 по 1987 р. працював інженером, а згодом — директором біостанції університету в с. Гайдари. У 1988 р. здобув ступінь кандидата біологічних наук.

У 1987–1992 рр. — науковий співробітник Харківського національного університету. З 1993 р. — старший викладач кафедри зоології та екології хребетних тварин. У 1993–1999 рр. — керівник міжнародних дослідницьких проєктів з вивчення степових екосистем та різноманіття бабаків Євразії, що підтримувалися фондами INTAS, Дж. Сороса тощо. У 1993–2019 рр. — керівник лабораторії біорізноманіття біологічного факультету.

З 1995 р. — доцент кафедри зоології та екології тварин; 2000 р. отримав вчене звання доцента. У березні 2010 р. захистив докторську дисертацію «Біологія і екологія європейського бабака та його сучасний стан». З 2010 по 2013 р. — професор кафедри. У 2013–2020 рр. — завідувач кафедри зоології та екології тварин ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Помер 14 лютого 2020 р., похований на Слобожанському цвинтарі під Харковом.

Рис. 1. Віктор Токарський з бабаком на біостанції ХГУ. Весна 2004 р.

Ключові наукові доробки

Свої дослідження В. А. Токарський розпочав студентом у 1976 р., зацікавившись бабаками. Заказники «Бурлуцький» і «Катеринівський» — дві найбільші ділянки степів у Великобурлуцькому районі, де розташовано чималих колоній бабаків, стали місцем його наукових і природоохоронних інтересів. У 1988 р. захистив дисертацію «Степовий бабак в Україні (чисельність, біологія, захист та охорона)». У середині 1990-х на біостанції, якою він керував, почав роботи з доместикації бабаків (Токарський *et al.* 2014).

Тварин випускали в природні умови, розробляючи технології успішного випуску. Набутий досвід у розселенні бабаків згодом застосовували спільно з мисливськими організаціями по всій Україні та у сусідніх областях Росії (Токарський *et al.* 2006). У ті роки бабаків розселили у найближчих до біостанції ярах, де вони живуть і тепер. На запрошення мисливських організацій Камчатки В. А. Токарським зі співробітниками було організовано стаціонар із вивчення та розведення бабаків на мисливській базі «Вершинська».

У 1988 р. В. А. захистив кандидатську дисертацію у НДІ охорони природи й заповідної справи (Москва). З 1987 р. він став науковим співробітником, а з 1993 р. — старшим викладачем кафедри зоології та екології хребетних тварин ХНУ, проте наукові дослідження лишалися в пріоритеті. У 1993 р. за цикл робіт з вивчення ссавців одержав грант фонду Дж. Сороса.

У 1993–2019 рр. В. А. Токарський був керівником Лабораторії біорізноманіття, що виконувала дослідницькі роботи, пов'язані з розробкою стратегічних напрямів підтримки біорізноманіття у наземних екосистемах Лівобережної України, зокрема для розвитку природно-заповідного фонду (Токарський *et al.* 2012). Унікальна здатність — збирати команду та вести її до заданої мети — його риса. Під його керівництвом створено Регіональний ландшафтний парк «Великобурлуцький степ» (2000 р.) та степовий польовий дослідницький стаціонар у с. Нестерівка Великобурлуцького району, що дало змогу проводити унікальні дослідження (Токарський *et al.* 2015); зокрема, було доведено виключну необхідність випасання у степу для збереження бабака (Токарський 2015). У березні 2010 Віктор Арсентійович захистив докторську дисертацію за темою «Біологія і екологія європейського бабака *Marmota bobak* (Muller, 1776) та його сучасний стан».

Хроніка останніх п'яти років життя В. А. — історія безперервної боротьби з важкими хворобами. Відновившись після тяжкої операції, взяв участь у експедиції до Казахстану (Koshkina *et al.* 2019); влітку 2018 р. вивчав бабаків у Стрільцівському степу (Tokarsky *et al.* 2019). У вересні 2019 р. на Всеукраїнській зоологічній конференції у Шацьку його доповідь «Бабак степовий в Україні» була серед кращих. І стала останньою.

Загалом дослідник опублікував понад 120 наукових праць, у тому числі 4 наукових монографії, а також три підручники для вищої школи.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

В університеті викладав дисципліни «Зоологія хребетних», спецкурси «Екологія ссавців», «Систематика ссавців», «Заповідна справа», «Природоохоронна справа», керував навчально-польовою практикою, дипломними та курсовими роботами З 1995 р., як став доцентом кафедри зоології та екології тварин, він випустив понад 50 дипломників; двоє з його аспірантів успішно закінчили аспірантуру й захистили дисертації. Дослідження, до яких залучалися студенти, були присвячені різним групам ссавців (Токарський *et al.* 2012; Токарський 2013), але передусім бабаку степовому (Токарський 2009; Tokarsky 2015). Наприкінці 1990-х рр. ним видано власним коштом підручник «Зоология позвоночных» (перевиданий 2008 р. українською).

Голова громадської організації «Харківське теріологічне товариство». Член Міжнародної Робочої групи з вивчення бабаків. Член науково-технічної Ради Національного природного парку «Гомольшанські ліси». Член науково-технічної Ради національного природного парку «Дворічанський».

Учасник та організатор науково-практичних конференцій, у тому числі й міжнародних (Італія 1991; Польща 1993; Франція 1994; Ізраїль 1998; Швеція 2002). Декілька конференцій (1993 р. — міжнародна) організовані на біостанції ХНУ. Важливою віхою стала й П'ята Теріошкола, проведена на біостанції восени 1998 р. У вересні 2017 р. за його ініціативи на базі ХНУ організовано Всеукраїнську зоологічну конференцію.

Організатор та учасник численних наукових експедицій територією України, Забайкалля, Якутії, Середньої Азії (Токарський *et al.* 2012), Камчатки, Віктор Арсентійович зібрав на біологічній станції чималу живу колекцію бабаків з різних куточків континенту. У 2004 р. разом із Харківським прес-клубом започаткував на біостанції свято «День бабака», що мало привернути увагу до проблем збереження дикої природи. Цей захід перетворився на щорічну зустріч представників мас-медіа та науковців.

Під його керівництвом підготовлене ілюстроване видання «Природно-заповідна спадщина Харківської області» (2010), а ще за три роки (2013) — «Червону книгу Харківської області», автором всіх 20 нарисів про ссавців був Віктор Арсентійович. Багато зусиль докладено ним до створення НПП «Дворічанський», що тривало довгих 9 років.

Бувши тяжко хворим, Віктор Арсентійович працював над запланованими рукописами: 2017 року видано (разом із М. О. Кравченко) підручник «Зоология позвоночных», згодом — навчальний посібник «Ссавці сходу України» (Токарський & Токарська 2018). Остання його праця — мемуари «Камчатка: сурки и я. Записки зоолога».

Профіль дослідника в Гугл-Академії (259 цитувань, $h = 8$):

<https://scholar.google.ch/citations?user=TWipxUcAAAAJ>

Література

- Токарский, В. А., В. В. Грубник, А. С. Авдеев. 2006. Реакклиматизация степного сурка (*Marmota bobak* Mull. 1776) в Украине. *Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Серия биология*, **4**: 100–109.
- Токарський, В. А. 2009. Розміщення, щільність та чисельність бабака в Луганській обл. на межі ХХ та ХХІ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*, **26**: 19–33.
- Токарский, В. А., А. М. Волох, Н. В. Токарская, Е. В. Скоробогатов. 2012. Возрождение популяции речного бобра (*Castor fiber* L.) на Левобережной Украине. *Вісник Харківського національного університету В. Н. Каразіна. Серія біологія*, **16**: 114–124.
- Токарский, В. А. 2013. Суслики: *Spermophilus suslicus* (Guldenst., 1769) и *Spermophilus pygmaeus* (Pallas, 1778) на стыке их ареалов (Сообщение 1. Прошлое распространение). *Вісник Харківського національного університету В. Н. Каразіна. Серія біологія*, **18**: 138–143.
- Токарский, В. А., Г. А. Савченко, В. И. Ронкин. 2014. Этологические наблюдения за степными сурками на биологической станции ХНУ. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія біологія*, **20** (1100): 198–203.
- Токарский, В. А., В. И. Ронкин, Г. А. Савченко. 2015. Стационарные экологические исследования балочной степи северо-востока Украины: предварительные итоги 25-летних наблюдений. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія біологія*, **25**: 55–67.
- Токарський В. А., Н. В. Токарська. 2018. *Ссавці Східної України. Навчальний посібник*. ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків, 1–236.
- Koshkina, A., I. Grigoryeva, V. Tokarsky, et al. 2019. Marmots from space: assessing population size and habitat use of a burrowing mammal using publicly available satellite images. *Remote Sensing in Ecology and Conservation*, **5**: 1–15. <https://doi.org/10.1002/rse2.138>
- Tokarsky, V. A. 2015. A pasture of big ungulate animal as a key ecological factor influencing on the fluctuation of natural habitat in steppe herbivorous animals. *Vestnik zoologii*, **49** (2): 159–170. <https://doi.org/10.1515/vzoo-2015-0018>
- Tokarsky, V., V. Grubnyk, A. Atemasov. 2019. Results of the reintroduction of steppe marmot (*Marmota bobak* Mull. 1776) in the southern regions of right-bank Ukraine. *Visnyk of the Lviv University. Biology Series*, **80**: 160–169. <https://doi.org/10.30970/vlubs.2019.80.17>

АТЕМАСОВА, Т. Віктор Арсентійович Токарський — дослідник бабаків. — Віктор Токарський (1955–2020) — теріолог, викладач, природоохоронець; протягом 45 років — науковий співробітник, викладач, завідувач кафедри зоології Харківського національного університету, автор проєктів територій природно-заповідного фонду: регіонального ландшафтного парку Великобурлуцький степ, національного природного парку Дворічанський. Головний редактор першої Червоної книги Харківської області. Опублікував понад 120 наукових праць, навчальні посібники та підручники. Досліджував екологію та біологію роду *Marmota* на всій території Євразії, проводив роботи з domestикації та реакліматизації бабака. Довів виключне значення випасання для збереження бабака в степах України.

Топачевський Вадим Олександрович — теріолог, еволюціоніст, організатор науки

Леонід Рековець

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: leonid.rekovets@upwr.edu.pl; orcid: 0000-0001-9934-7095

REKOVETS, L. Topachevsky Vadym Oleksandrovych, a mammalogist, evolutionist, and science organizer. — A brief review on the life and career of the outstanding mammalogist and his scientific achievements. Attention is paid to the manifestation of personal qualities of the scientist and their influence on the nature of official duties as head of the institute and the museum. The achievements of V. Topachevsky in the field of stratigraphy and biocoenology, on the creation and mammalogical basis of the stratigraphic scheme of the Late Neogene of Eastern Europe, which is accepted into the practice of geological and palaeontological research, are presented. The researched largely contributed to the study of insectivores, mole-rats, and hamsters erecting many new taxa of different ranks are describing their phylogenetic relationships.

Біографічні деталі

Вадим Топачевський народився 16 липня 1930 р. в м. Черкаси. Після школи поступив на біологічний факультет Київського університету імені Т. Шевченка. Надалі все життя працював у Києві, в установах Академії наук, досягши звання академіка та довгий час (з 1973 р.) перебуваючи на посаді директора Інституту зоології АН УРСР. Захистив кандидатську дисертацію 1957 р. і докторську 1970 р. Професор КНУ з 1983 р. Пішов з життя у віці 74 роки, 9.11.2004; похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Він був продовжувачем наукових традицій сім'ї біологів, син академіка Топачевського та член знаної родини Топачевських. Людина енциклопедичних знань, міцної пам'яті та твердого характеру, здібна до аналітичного узагальнення та формулювання відповідних підсумкових висновків.

Все це виражалося й у його відповідальній позиції по захисту інтересів Інституту та його прикладних і фундаментальних напрямків дослідження, яку як директору часто доводилося відстоювати на різних рівнях, зокрема й у Президії АН. То був час вимогливих від академічних установ дій, направлених на отримання економічного ефекту від науки.

Рис. 1. Вадим Олександрович Топачевський. Фото після 2000 р. Автор невідомий, з архіву Ю. Семенова.

Ключові наукові доробки

Диференціація теріології та виокремлення мікропалеотеріології в самостійну галузь у середині ХХ ст. тісно пов'язано з іменами І. Г. Підоплічка та його учня В. О. Топачевського. Перші дослідження В. О. проведені у 1950-х роках і стосувалися викопних решток великих ссавців, проте з 1957 р. і до останньої публікації 2001 р. його дослідження стосувалися дрібних ссавців. Його наставником і вчителем у цій галузі був І. М. Громов, з яким В.О. завжди координував свої дослідницькі дії, а І. М. Громов неодноразово був рецензентом його монографій. Дослідником описано 85 нових таксонів різного рангу і проведено ревізії 46 родів дрібних ссавців — це значний внесок вченого у теріологію України та світу (Смельянов & Крохмальна 2010 та ін.).

Його ключовими напрямками роботи були: 1) історична фауністика пізнього неогену та плейстоцену (5 монографій); 2) ґрунтова ревізія таксономічного статусу та систематичного положення окремих груп ссавців (монографічні видання про хохулевих, сліпакових та хом'якових); 3) морфологія еволюційна та опис нових вимерлих таксонів (28 окремих публікацій і 85 нових таксонів); 4) послідовність фауністичних угруповань у часі та їх стратиграфічна приуроченість (9 публікацій); 5) палеобіоценологічні сукцесії та міграційні процеси таксонів із цим пов'язаних (7 публікацій); 6) стан зоологічних досліджень в Україні (8 публікацій); 7) публікації організаційного змісту.

Ці напрями й обсяги доробків свідчать про широку сферу наукових інтересів, серед яких провідне місце належить проблематиці змін морфологічних ознак у часі в окремих філогенетичних лініях (кладах) ссавців та реконструкції умов існування видів давніх біоценозів. Він є автором 8 монографій та керівником 11 кандидатських і 2 докторських дисертацій. Вадимом Олександровичем сформовано потужний науковий відділ палеозоології.

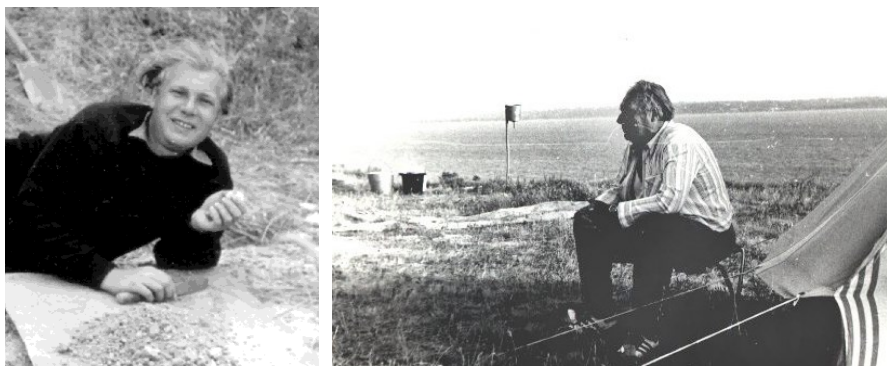

Рис. 3. Вадим Топачевський в експедиційних умовах: ліворуч — розбір матеріалу в часи аспірантури (керівник І. Підоплічка); праворуч — експедиція в Одеській обл., початок 1980-х років. Фото зі статті про В. Топачевського, з архіву Ю. Семенова (за: Смельянов & Загороднюк 2020).

Як науковець, Вадим Олександрович твердо стояв на позиціях дарвінізму і намагався підкріплювати це результатами глибокого порівняльно-морфологічного аналізу. Маючи дар аналітичного мислення, він, проте, не мав публікацій теоретичного або еволюційного змісту, хоча в робочих розмовах або у дискусіях на засіданнях відділу чи вченої ради його погляди незмінно були аналітико-синтетичними. Спиралися вони на теоретичні викладки та на власні дані глибокого морфофункціонального аналізу найбільш значущих ознак дрібних ссавців у поєднанні з умовами їхнього існування.

Він жив експедиціями, відкриттями, новими матеріалами з місцезнаходжень, пишався результатами останніх досліджень, які заповнювали вільні ніші в послідовності змін фауністичних асоціацій і геологічних подій. У підсумку це вдалося: у співавторстві з колегами він опублікував декілька праць стратиграфічної спрямованості, у яких обґрунтована біостратиграфічна схема пізнього неогену для південної частини Східної Європи (Топачевский *et al.* 1997, 1998). Йому вперше вдалося детально укласти фауни та події в еволюційній послідовності, узгодити їх зі змінами фауністичних комплексів та скорелювати і скорегувати їх з відповідними фаунами Західної Європи. Ця схема пізнього неогену активно цитується науковцями.

Значні за обсягом та різноманітні таксономічно і стратиграфічно теріологічні колекції, зібрані під час керованих Вадимом Олександровичем експедицій протягом півстоліття, нині складають безцінні фонди відділу палеонтології ННПМ та є основою нинішніх і майбутніх досліджень. У них сконцентровані голотиби, типові й меморіальні матеріали з систематики, стратиграфічних підрозділів чи місцезнаходжень, унікальні та рідкісні знахідки. Це стоїть перш за все гіпаріонових фаун, мікротеріофаун та фаун плейстоцену. Значна їхня частина є експонатами палеонтологічної експозиції ННПМ.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Вадим Олександрович не прагнув титулів, звань, посад чи нагород, але ті, що мав, він заробив своєю цілеспрямованою працею та бажанням утвердження нового в історичній фауністиці природно-історичного регіону, який був у сфері його досліджень. Він був вимогливим до себе та інших, пунктуальним у справах службових, обізнаним у справах поточних, говорив твердо і переконливо. У спілкуванні тримав дистанцію, ставився сумнівно до окремих відомостей і мав обмежене коло осіб у довірливому спілкуванні.

В експедиціях намагався керувати тільки науково-пошуковим процесом, у побутові та поточні справи не втручався. Польові роботи були підпорядковані чіткому розкладу з термінами фізичної праці, харчування та відпочинку. У теренових розмовах та дискусіях переважали справи службового характеру або спогади про рибальські пригоди, жартівливі розповіді про кота Пятнаша та історії своєї родини. Часто цитував Марка Твена, Ільфа і Петрова, Гіляровського чи бравого солдата Швейка.

Одним з його найбільш вподобаних місць локалізації експедицій багато років було село Черевичне біля Одеси, де вивчався багатошаровий та різновіковий (міоцен-пліоцен) розріз лівого берега Хаджибейського лиману і де з цигаркою в руках він дозволяв собі відпочити на крутому схилі, розмірковуючи над поточними задачами.

Біографічні дані про В. О. Топачевського опубліковані у багатьох українських та закордонних виданнях (22 статті), серед яких і пам'ятні праці його учнів з оглядом й аналізом його наукового доробку (Крахмальна *et al.* 2005; Ємельянов & Загороднюк 2020; Рековець 2020). Наукові розробки дослідника відмічені Премією імені І. І. Шмальгаузена НАН України 1994 р. Член-кореспондент АН УРСР з 1978 р., академік НАН України з 1992 р., Заслужений діяч науки і техніки України (1991). Особливо важливою була його роль у становленні й розвитку Українського теріологічного товариства (Ємельянов & Загороднюк 2020), від заснування УТТ і до кінця життя академіка.

Література

- Ємельянов, И. Г., Т. В. Крахмальна. 2010. Вадим Александрович Топачевский (16.07.1930–09.11.2004): к 80-летию со дня рождения. *Вестник зоологии*, **44** (5): 477–478.
- Ємельянов, И. Г. Загороднюк. 2020. Вадим Топачевский — видатний зоолог та організатор науки (з нагоди 90-річчя від дня народження). *Theriologia Ukrainica*, **19**: 148–156.
- Крахмальна, Т. В., О. А. Михалевич, Ю. А. Семенов. 2005. Вадим Александрович Топачевский. Библиография ученых Украины. Наукова думка, Київ, 1–80.
- Рековець, Л. І. 2020. Топачевський Вадим Олександрович — видатна постать в історії теріології України (до 90-річчя від дня народження). *Geo&Bio*, **19**: 157–164.
- Топачевский, В. А. 1969. *Слепышовые (Spalacidae)*. Наука, Ленинград, 1–248. (Серия: Фауна СССР. Том 3. Млекопитающие. Вып. 3).
- Топачевский, В. А. 1973. *Грызуны таманского фаунистического комплекса Крыма*. Наукова думка, Киев, 1–235.
- Топачевский, В. А., А. Ф. Скорик. 1977. *Грызуны раннетаманской фауны Тилигульского разреза*. Наукова думка, Киев, 1–252.
- Топачевский, В. А., В. А. Несин, И. В. Топачевский. 1997. Очерк истории микротернофауны (Insectivora, Lagomorpha, Rodentia) Украины в отрезке времени средний сармат — акчагыл. *Вестник зоологии*, № 6: 3–14.
- Топачевский, В. А., В. А. Несин, И. В. Топачевский. 1998. Биозональная микростратиграфическая схема (стратиграфическое распространение мелких млекопитающих — Insectivora, Lagomorpha, Rodentia) неогена северной части Восточного Паратетиса. *Вестник зоологии*, **32** (1–2): 76–87.

РЕКОВЕЦЬ, Л. Топачевський Вадим Олександрович — теріолог, еволюціоніст, організатор науки. — Огляд даних про життєвий і творчий шлях видатного теріолога та його науковий доробок. Звернено увагу на прояв особистих якостей вченого та їхній вплив на характер виконання службових обов'язків як керівника Інституту та Музею. Висвітлені досягнення В.Т. у сфері стратиграфії та біоценології, зокрема у створенні та теріологічному обґрунтуванні стратиграфічної схеми пізнього неогену Східної Європи, яка прийнята в практиці геологічних і палеонтологічних досліджень. Дослідник зробив визначний внесок у вивчення комахоїдних, сліпакових та хом'якоподібних, для яких описано багато нових таксонів різного рангу та з'ясовано філогенетичні стосунки.

Володимир Треус — орнітолог і теріолог

Наталія Ясинецька

Біосферний заповідник Асканія-Нова імені Ф. Е. Фальц-Фейна НААН (Асканія-Нова); e-mail: nyasynetska@gmail.com; orcid: 0000-0001-7739-6945

YASYNETSKA, N. Volodymyr Treus, an ornithologist and mammalogist. — An essay on a researcher of birds and mammals of the Askania-Nova Zoo, a graduate of Kharkiv University majored in biology–zoology (1948), who began research at the All-Union Research Institute of Acclimatization and Hybridization of Animals ‘Askania-Nova’. In 1952–1955, he worked in the Prioksko-Terasny and Astrakhan reserves, in 1956–1975 — at the Ukrainian Research Institute of Steppe Livestock ‘Askania-Nova’, where he collected unique material on wildlife acclimatization at the zoo. He published 135 works. The main areas of his research were ornithology, mammalogy, breeding, domestication, and hybridization of wild birds and ungulates.

Біографічні деталі

Володимир Данилович Треус — знаний орнітолог і теріолог, доктор біологічних наук. Народився 7 вересня 1921 року в с. Нижні Млини Полтавської області. У 1944–1948 рр. навчався на біологічному факультеті Харківського університету за спеціальністю «біолог-зоолог». Трудову діяльність розпочав у Асканії-Нова на посаді молодшого наукового співробітника Всесоюзного інституту акліматизації та гібридизації тварин. Протягом 1949–1952 рр., навчаючись в аспірантурі, підготував та захистив кандидатську дисертацію. Надаль працював заступником директора з науки у Приоксько-Терасному (1952–1953 рр.) і старшим науковим співробітником Астраханському (1953–1955 рр.) заповідниках.

У 1956–1975 рр. завідував відділом акліматизації та гібридизації тварин Українського ордена науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». Наукова діяльність пов'язана з дослідженням екології, розведенням диких птахів і копитних. У 1964 році отримав науковий ступінь доктора біологічних наук.

Помер 21 травня 1975 р. Похований на старому цвинтарі в смт Асканія-Нова.

Рис. 1. Портрет Володимира Даниловича Треуса 1960-тих років. Фото з сімейного архіву.

Ключові наукові доробки

Володимир Треус по закінченню університету 1948 р. почав працювати в Асканії-Нова як орнітолог, започаткувавши три напрями досліджень: підгодівля та охорона осілих, пролітних, зимуючих птахів; приваблення дуплогнізників; введення нових видів авіфауни. В Асканії відбулося формування кола його інтересів і як теріолога та прихильника охорони природи.

У 1949–1952 рр. під час навчання в аспірантурі дослідив авіфауну заповідника, захистив дисертацію «Птицы района Аскания-Нова и методы их привлечения». Повернувшись 1956 р. до Асканії-Нова, працюючи на посаді завідувача відділу, В. Д. Треус значно розширив напрями своїх наукових інтересів. Як керівник теми, організував досліді з акліматизації й одомашнення копитних. Ним здійснено аналіз результатів завезення до зоопарку «Асканія-Нова» диких видів тварин, особливостей їх відтворення, поведінки, віддаленої гібридизації. Через 7 років підготував перші узагальнення результатів досліджень в Асканії-Нова (Салганский *et al.* 1963). Остаточні підсумки В. Д. Треус навів у праці «80-летний опыт культурного освоения животных в зоопарке «Аскания-Нова», яку захистив 1964 р. як дисертацію доктора біологічних наук. Невдовзі видав її монографічний варіант (Треус 1968).

Володимир Данилович багато уваги приділяв збереженню рідкісних видів тварин (кінь Пржевальського, кулан, бантенг, гвинторогий козел та ін.). На той час в Асканії-Нова досягли значних успіхів у розведенні різних тварин, доместикації антилопи канна. За його участі створено 24 осередки вільної акліматизації мисливських тварин по всій країні. Дослідник опублікував 135 наукових і науково-популярних праць, взяв участь у низці з'їздів та конференцій з орнітології, теріології, екології, генетики, охорони природи. Під його керівництвом М. В. Лобанов підготував дисертацію за спеціальністю «зоологія». За наукові досягнення В. Д. Треуса нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (12.05.1969).

Рис. 2. (зліва). В. Д. Треус у зоопарку «Асканія-Нова» біля пам'ятника Чарльзу Дарвіну в 1963 р. Рис. 3 (справа). Володимир Треус (він стоїть у центрі) разом із колегами А. П. Харченком та І. В. Андрієвським у зоопарку Асканії-Нової. 1958 р. Фото з сімейного архіву.

Рис. 4. Портрет В. Д. Треуса.
Автор Ф. Захаров, 1973 р.

Чесноти, захоплення, відзнаки

Володимир Треус був популяризатором ідей охорони природи, заповідної справи, збереження біорізноманіття. Ним підготовлено низку статей у науково-популярних журналах «Природа», «Охота и охотничье хозяйство», фотоальбоми і брошури про зоопарк і заповідник «Асканія-Нова».

Він відрізнявся оригінальним мисленням, був високоерудованим і цікавим співрозмовником. Мав широке коло знайомих серед науковців, природоохоронців, художників, письменників. Під враженням від спілкування з Володимиром Даниловичем відомий художник-аніمالіст В. В. Сімонов написав 1962 р. його портрет.

На портреті роботи Федора Захарова Володимир Данилович схожий на поета Олександра Пушкіна, про що йому часто говорили. Був вродливим, артистичною натурою, прекрасно декламував і сам писав вірші. В. Д. Треус любив рибалити. Мав почуття гумору і про його жарти лишилися цікаві спогади (Рябко 2017). Обіймаючи відповідальну посаду завідувача лабораторії, яка за обов'язками прирівнювалася до директора зоологічного парку «Асканія-Нова», він відрізнявся принциповістю, мав авторитет серед колег і користувався повагою (Ворон & Лобанов 1975). Його ввічливість та турбота залишилися в пам'яті вдячних колег.

Література

- Ворон, Ф. П., Н. В. Лобанов. 1975. Памяти Владимира Даниловича Треуса (1921–1975). *Вестник зоологии*, № 6: 85–86.
- Рябко, В. М. 2017. Треус Владимир Данилович (21.09.1921 — 21.05.1975). *Аскания-Нова в решении научных проблем*. Изд-во 4-е, дополн. ПИЕЛ, Новая Каховка, 132.
- Салганский, А. А., И. С. Слесь, В. Д. Треус, Г. А. Успенский. 1963. Зоопарк «Аскания-Нова» (Опыт акклиматизации диких копытных и страусов). Госиздат с.-х. лит.-ры, Киев, 1–305.
- Треус, В. Д. 1968. *Акклиматизация и гибридизация животных в Аскании-Нова. 80-летний опыт культурного освоения диких копытных и птиц*. Урожай, Киев, 1–316.

ЯСИНЕЦЬКА, Н. Володимир Треус — орнітолог і теріолог. — Нарис про дослідника птахів і ссавців зоопарку «Асканія-Нова», випускника Харківського університету за спеціальністю «біолог-зоолог» (1948 р.), який почав наукову діяльність у Всесоюзному НДІ акліматизації та гібридизації тварин «Асканія-Нова». Протягом 1952–1955 рр. працював у Приоксько-Терасному й Астраханському заповідниках, 1956–1975 рр. — в Українському НДІ тваринництва степових районів «Асканія-Нова», де на базі зоопарку зібрав унікальний матеріал з акліматизації диких тварин. Опублікував 135 праць. Основні напрями наукової діяльності — орнітологія, теріологія, розведення, одомашнення, гібридизація диких птахів і копитних.

Турянин Іван Іванович — дослідник ссавців Українських Карпат

Арпад Крон, Володимир Рошко

Зоологічний музей Ужгородського університету (Ужгород)
e-mail: kron83arpad@gmail.com; orcid: 0000-0002-5708-8440

KRON, A., V. ROSKO. Ivan Ivanovich Turyanin, a researcher of mammals of the Ukrainian Carpathians. — An essay on a researcher of the Carpathian fauna, a graduate of Uzhhorod State University, Doctor of Biological Sciences, professor. One of the leading teachers of the Department of Zoology. He dedicated more than forty years of his life to Uzhhorod University and, as a result of many years of scientific activity, left more than 200 publications. A zoologist of general profile, but he preferred to study the wildlife (ecology, conservation, and rational use of fishes, birds, and mammals). He was awarded 45 honorary diplomas and the medal 'For Valiant Labour', a veteran of labour. He was the scientific editor of the journal 'The Carpathian region'.

Біографічні деталі

Іван Іванович Турянин народився 7 листопада 1926 р. в м. Свалява, Закарпатської обл. Закінчив у 1945 р. Мукачівську гімназію, а в 1951 — біологічний факультет Ужгородського державного університету. Трудову діяльність розпочав як асистент кафедри зоології, згодом — старший викладач і доцент.

У 1960 р. здобув ступінь канд. біол. наук, а з 1972 р. — ступінь доктора біологічних наук. Через 3 роки (1975) обраний на посаду професора кафедри зоології УжДУ. Продовж 6 років (1981–1986 рр.) працював на посаді завідувача кафедри зоології УжДУ.

Іван Іванович Турянин — учень відомого українського зоолога Іллі Колношева. 1952 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену гризунам Карпат, а 1972 р. — докторську про ссавців Карпат. Відомий працями: «Промислові звірі Карпат» та «Риби карпатських водоемів». Один з фундаторів обласного відділення українського товариства охорони природи (УТОП, 1960). У 1968 р. обґрунтував і сприяв організації наукової роботи лабораторії мисливства і фореелівництва Карпат. Іван Іванович Турянин понад 40 років віддав педагогічній роботі на рідному факультеті. Помер у віці 84 роки, 15 вересня 2011 р., у м. Ужгород.

Рис. 1. Іван Іванович Турянин. Фото з вікіпедії (з позначкою «Федір Куртяк — власне фото»).

Ключові наукові доробки

Наукову діяльність Іван Іванович розпочав ще за студентських років, у цей період (1947–1948) опубліковані результати перших досліджень у студентських наукових збірниках. Як результат багаторічної наукової діяльності загальний перелік публікацій у різних виданнях становить понад 200.

Іван Іванович — зоолог широкого профілю, проте наукові дослідження І. І. Турянини присвячені, переважно, вивченню тваринного світу (екології, охороні й раціональному освоєнню риб, птахів, звірів) в умовах надзвичайно інтенсивних антропоізаційних процесів у Закарпатській області, а також тепло- і холодноводному рибицтву, збереженню генофонду аборигенних сільськогосподарських тварин Закарпаття (гірськокарпатські вівці, гуцульські коні, бура карпатська велика рогата худоба, буйволи).

Кандидатська робота «Гризуні Закарпатської області УРСР» (1959) описує причини зміни чисельності рудої та звичайної полівок, жовтогорлої миші. Відмічений зв'язок чисельності фонових видів лісових гризунів з урожаєм, вертикальною поясністю та розповсюдженням ссавців. Одними з найвідоміших і найцитованіших праць цього періоду стали його ревізії складу полівових гризунів (Турянин 1956, 1969b).

Докторську роботу «Ссавці радянських Карпат, їх господарське та запаразитологічне значення» захистив 1972 р. в Інституті зоології (Київ), її було присвячено екології, генезису і практичному значенню звірів Карпат, з популяричними на той час елементами аналізу паразитофауни.

Серед наукових теріологічних опрацювань слід відмітити роботи над котовими Українських Карпат (Турянин 1988). Підсумовуючи результати 35-річного періоду моніторингу цієї групи (1952–1987 рр.), автор навів відомості про чисельність, морфометрію, розмноження, харчування, поширення рисі (*Lynx lynx*) та kota лісового (*Felis silvestris*). Його праці лягли в основу багатьох публікацій студентів, мисливців, місцевих, українських та закордонних колег.

На території Українських Карпат із другої половини XX ст. ведмедя бурого (*Ursus arctos*) вивчало багато науковців, серед них був і І. І. Турянин. У своїх працях Іван Іванович наводив статистичні показники чисельності цього виду: у 1947 р. налічували 74 особини, а в 1964 р. — 1000 особин (Турянин 1975). Було показано, що основні місця поселення ведмедя в Українських Карпатах розташовані у Горгіанах, на Свидовці, Чорногорі та на Боржавах. Також дослідник вказав про забій ведмедями 1100 голів худоби за період з 1948 по 1958 рік і дав пояснення цього: це не зростання рівня хижацтва, а результат того, що зі збільшенням числа особин ведмедя збільшується і кількість випадків нападу на свійських тварин (Турянин 1975).

З 1937 по 1960 рр. І. І. Туряниним зібрано та опубліковано народні назви тварин Закарпаття, включно зі згадками у повір'ях, легендах тощо.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Іван Іванович — активний учасник громадського життя факультету. Учитель тисячі студентів, виконував чимале педнавантаження за тематикою: зоології, екології, біоценології, охорони природи, зоогеографії, порівняльної анатомії, теріології, орнітології, звірівництва та біологічних основ тваринництва. Іван Іванович був член Закарпатської обласної ради УТМР. За його сприяння та керівництва у 1952 р. провів акцію охорони мисливських тварин. Активно проводив роз'яснювальні роботи про важливість охорони природи Закарпатської області на рівні обласних та республіканських ЗМІ.

У період з 1962 по 1998 рр. за сприяння І. І. Туряніна організовано Ужгородське відділення Московського товариства дослідників природи (МОИП, 1958) за що у 1980 р. був нагороджений медаллю з нагоди 175-річчя МОИП. За життя відзначений 45 почесними грамотами різних рівнів, нагороджений медаллю «За доблестный труд», ветеран праці. У 1972–1989 рр. — член Республіканської ради з координації біологічних досліджень України. Протягом 7 років (1994–2000) — науковий редактор часопису «Карпатський край».

Література

- Турянин, И. И. 1956. Эколого-систематический обзор семейства полевок (Mammalia, Microtinae) Закарпатской области. *Научные записки Ужгородского университета*, **21**: 81–91.
- Турянин, И. И. 1969a. Дикие млекопитающие и их паразиты из антропоценозов Украинских Карпат. *Вопросы охраны природы Карпат*. Карпати, Ужгород, 190–214.
- Турянин, И. И. 1969b. Об экологии подземной полевки *Microtus (Pitymys) subterraneus subterraneus* de Selys Longch в Украинских Карпатах. *Вопросы охраны природы Карпат*. Карпати, Ужгород, 222–237.
- Турянин, І. І. 1975a. *Промислові звірі радянських Карпат*. Ужгород, 1–94.
- Турянин, І. І. 1975b. *Хутрово-промислові звірі та мисливські птахи Карпат*. Карпати, Ужгород, 1–175.
- Турянин, И. И. 1979. Современное состояние и охрана карпатской популяции средневропейского лесного кота. *Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих*. Наука, Москва, 255–256.
- Турянин, И. И. 1988. Кошачьи Украинских Карпат. *Вопросы охраны и рационального использования растительного и животного мира Украинских Карпат*. Ужгород, 126–131.
- Turyanin, I. I. Koljusev. 1968. Occurrence of the Lynx in the Ukrainian Carpathians. *Acta Sci Nat. Acad. Bohemoslovenicae*, **2** (5-6): 236–240.

Крон, А., В. Рошко, Іван Іванович Турянин — дослідник ссавців українських Карпат. — Нарис про дослідника карпатської фауни, випускника Ужгородського університету, доктора біологічних наук та професора. Один із провідних викладачів кафедри зоології. Понад 40 років життя віддав роботі в Ужгородському університеті, є автором понад 200 публікацій. Зоолог широкого профілю, який приділяв першочергову увагу екології, охороні та раціональному використанню хребетних (риб, птахів, звірів). Нагороджений 45 почесними грамотами та медаллю «За доблесну працю». Науковий редактор часопису «Карпатський край» з 1994 по 2000 рр.

Філонов Костянтин Павлович — теріолог, созолог, засновник мелітопольської зоологічної школи

Семен Воловник¹, Анатолій Волох²

¹Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького (Мелітополь) e-mail: voseve@yahoo.com; orcid: 0000-0002-6875-0647

²Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Д. Мотормого (Мелітополь) e-mail: volokh50@ukr.net; orcid: 0000-0003-1291-921X

VOLOVNIK, S., A. VOLOKH. Filonov Kostiantyn Pavlovych, a mammalogist, environmentalists, and founder of Melitopol zoological school. — Kostiantyn Filonov (1921–1998) was a zoologist, ecologist, game and conservation expert. A graduate of the Moscow Institute of Down and Fur and Irkutsk Agricultural Institute (1952–1957). He worked as director (1955–1958) of Barguzynsky Reserve (1958–1962) and deputy director of Bashkir Reserve (1962–1963), as well as associate professor and head of the Department of Zoology at Melitopol Pedagogical Institute (1963–1970), where he founded a scientific school. From 1970, he worked in Moscow as a researcher at the Centre for Hunting and Reserves of the RSFSR and a leading researcher at the Laboratory of Morphology, Ecology and Behaviour of Higher Vertebrates of O. M. Severtsov IPPEE RAS (since 1981). Candidate (1962) and Doctor (1979) of Biological Sciences. Author of about two hundred scientific publications, including six monographs.

Біографічні деталі

Костянтин Філонов народився 7 травня 1921 р. в м. Воронеж, у родині залізничного службовця. Після закінчення середньої школи вступив до Московського автодорожнього інституту (1940). Навчання перервала війна, упродовж якої він служив розвідником.

Після закінчення війни його відрядили до Військового інституту іноземних мов (німецьке відділення). Після цього він працював спостерігачем агрометеостанції, літературним редактором Гідрометеоцентру СРСР, працював редактором у Московському поліграфічному інституті (1948–1954), а з 1952 р. навчався на факультеті мисливствознавства у Московському смушко-хутровому інституті. Його викладачами були знані зоологи С. Наумов, Б. Кузнецов, М. Бобринський, П. Мантейфель. Навчаючись одночасно у двох інститутах, Костянтин Павлович працював цензором Головліту, а потім редактором біологічного відділу «Дитячої енциклопедії».

Рис. 1. Костянтин Павлович Філонов. Фото близько 1963 р.

У 1955 р. факультет мисливствознавства перевели до Іркутського сільгоспінституту, де К. Філонов у 1957 р. одержав диплом біолога-мисливствознавця. З 1955 р., продовжуючи навчання, він очолював Баргузинський заповідник, а з 1958 р. був там заступником директора з наукової роботи. Невдовзі його запросили на аналогічну посаду в Башкирському заповіднику. Тут він організував науково-дослідну роботу, редагував «Праці» заповідника, видав кілька статей про екологію ссавців та птахів Південного Уралу.

Із 1963 р. К. Філонов працює у Мелітопольському педінституті, спочатку як доцент, а з березня 1968 р. — завідувач кафедри зоології. Специфіка невеликого педагогічного вишу не давали можливості повноцінно розкритися потенціалу зрілого науковця. Восени 1970 р. Костянтин Павлович з дружиною повернулися до Москви, де він знайшов роботу в новоствореній Центральній науково-дослідній лабораторії мисливського господарства та заповідників РРФСР. У 1979 р. захистив докторську дисертацію, з 1981 р. — провідний науковий співробітник лабораторії морфології, екології та поведінки вищих хребетних тварин Інституту проблем екології й еволюції РАН.

Життєвий шлях Костянтина Павловича скінчився 20 жовтня 1998 р.

Ключові доробки в галузі теріології

У 1950-х роках у Баргузинському заповіднику К. П. Філонов розпочав дослідження екології бабака *Marmota kamtschatica* та зимуючих птахів. Зібрані матеріали лягли в основу кандидатської дисертації «Роль екологічних факторів зими в житті птахів північно-східного узбережжя Байкалу» (1962).

Працюючи в Мелітополі, Костянтин Павлович виконав низку досліджень з інвентаризації орніто- й теріофауни, екології ссавців і птахів Північного Приазов'я. Після повернення до Москви вивчав насамперед екологію ратичних, хоча значну увагу приділяв також великим хижим та їхньому впливу на популяції жертв. Темою його докторської дисертації було «Особливості руху чисельності парнокопитних тварин (*Artiodactyla*) в умовах заповідного режиму на прикладі родини *Cervidae*» (1979).

Важливе місце у діяльності К. Філонова посідали заповідна справа й увага до вразливих видів. Працюючи у Башкирському заповіднику, він розробив методiku ведення «Літопису природи» як щорічного зведення зі спостереженнями за природою та результатами польових досліджень. У 1985 р. він разом з Ю. Нухимовською підготував і видав випробувані на практиці методичні рекомендації щодо ведення «Літопису», запроваджені слідом в усіх заповідниках СРСР. До останніх днів життя вчений відстоював ідею недоторканості еталонних заповідних територій, надавав допомогу працівникам заповідників та національних парків, був заступником голови Комісії по заповідниках АН СРСР та РАН. Крім того, він був членом редколегії журналу «Охота и охотничье хозяйство», працював як редактор і рецензент численних наукових публікацій, опонував дисертації.

Загалом у творчому доробку К. Філонова є приблизно 200 наукових публікацій, з яких 25 статей — за результатами дослідження у Баргузинському, кілька десятків — у Башкирському та Дарвінівському заповідниках, а упродовж «мелітопольського» періоду — близько 20 праць, що стосуються регіональної теріо- та орнітофауни. Важливою є його концепція щодо екологічної заміненості факторів смертності в популяціях ссавців, розкриттю впливу яких на чисельність угруповань присвячено багато його наукових праць.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

За участь у фронтових операціях Другої світової війни нагороджений 8 медалями, серед них «За відвагу» та «За бойові заслуги».

Він був вимогливим до себе та інших, пунктуальним і дуже принциповим у наукових справах. У 1966 р. в Алма-Аті на пленарному засіданні Всесоюзної конференції «Охорона та раціональне використання дикої живої природи» він виступив із доповіддю «Проблема заповідників та деякі шляхи її вирішення». У ній вчений різко засудив спрямоване руйнування заповідної мережі СРСР та створення на території найстаріших заповідників (Біловезька Пуща, Кримський, Азово-Сиваський та ін.) «заповідно-мисливських господарств» — місць полювання членів радянського уряду та діячів КПРС. У той час це потребувало значної громадянської відваги та мужності.

Як викладач, у Мелітополі він читав лекції з зоології хребетних, зоогеографії, вів лабораторні заняття з зоології та спецкурси з екології та охорони природи, а з особливою майстерністю — польові практики. Близьке спілкування з ним запалило інтерес до зоології у багатьох мелітопольських студентів, серед них відомі тепер орнітологи В. Лисенко, В. Сіохін, В. Попенко, В. Стригунов, теріологи А. Волох, С. Семенюк, батрахолог Є. Писанець, ентомолог С. Воловник, географ В. Булгаков та ін.

У цей мелітопольський період вийшов друком переклад підручника Ф. Дарлінгтона «Зоогеографія» (рос. мовою, 1966 р.), підготовленим ним спільно з його дружиною М. Мережковською.

Під час життя в Мелітополі Костянтин Павлович з дружиною любили відпочивати влітку на морському узбережжі в с. Тубал (Запорізька обл.). Як свідчать його наукові архіви, під час відпочинку він добував дрібних ссавців, проводив їхнє морфо-інтер'єрне дослідження. Зібрані матеріали (переважно черепи) передавав до Зоологічного музею МДУ ім. М. В. Ломоносова. Зокрема, у цій установі зберігається колекція черепів сліпачків, мишей, хом'ячків, ховрахів, мишівок та інших ссавців із Приазов'я.

Костянтин Павлович Філонов вільно володів німецькою та англійською мовами й під час відпочинку полюбляв читати іноземні книжки про тварин. Під час проживання у Москві, попри завантаженість справами, за найменшої нагоди приїжджав до Мелітополя для фауністичних досліджень, екскурсій та збирання зоологічних колекцій.

У похилому віці він захопився живописом — малював аквареллю етюди, особливо у Дарвінівському заповіднику, де він часто бував.

Література

- Волох, А. М., В. М. Попенко. 2001. Вклад К. П. Филонова в формирование мелитопольской зоологической школы. *Вестник зоологии*, **35**, № 5: 107–109.
- Соколов, В. Е., К. П. Филонов, Ю. Д. Нухимовская, Г. Д. Шадрина. 1997. *Экология заповедных территорий России*. Янус-К, Москва, 1–574.
- Филонов, К. П. 1977. Динамика численности копытных животных и заповедность. В кн.: *Охотоведение*. Лесная промышленность, Москва, 5–228.
- Филонов, К. П. 1983. *Лось*. Лесная промышленность, Москва, 1–248.
- Филонов, К. П., Ю. Д. Нухимовская. 1985. *Летопись природы в заповедниках СССР. Методическое пособие*. Наука, Москва, 1–143. (Перевидано у 1990 р.)
- Филонов, К. П. 1989. *Копытные животные и крупные хищники на заповедных территориях*. Наука, Москва, 1–251.
- Филонов, К. П. 1993. *Оценка состояния популяции оленых*. Наука, Москва, 1–270.
- Filonov, C. P., C. D. Zykov. 1974. Dynamics of moose populations in the Forest Zone of the European part of the USSR and in the Urals. *Naturaliste Canadian*, **101**: 605–613.
- Filonov, C. 1980. Predator-prey problems in Nature Reserves of the European part of the RSFSR. *Wildlife management*, **44** (2): 389–396.

ВОЛОВНИК, С., А. ВОЛОХ. Філонов Костянтин Павлович — теріолог, ссолог, засновник мелітопольської зоологічної школи. — Філонов К. П. (1921–1998) — зоолог, еколог, мисливствознавець, фахівець природоохоронної справи. Випускник Московського смушкохутровому та Іркутського сільськогосподарського інститутів (1952–1957). Працював директором (1955–1958) та заступником директора Баргузинського (1958–1962) Башкирського (1962–1963) заповідників, а також доцентом та завідувачем кафедри зоології Мелітопольського педінституту (1963–1970), де заклав підвалини наукової школи, звідки вийшла плеяда відомих вчених. З 1970 р. працював у Москві в ЦНДІ мисливського господарства і заповідників РРФСР та в Лабораторії морфології, екології та поведінки вищих хребетних тварин ШПЕЕ ім. О. М. Северцова РАН (з 1981 р.). Кандидат (1962) та доктор (1979) біологічних наук. Автор близько 200 наукових публікацій, серед них — 6 монографії.

Василь Храневич — дослідник фауни Поділля

Микола Матвєєв

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський); e-mail: matveevmd@ukr.net; orcid: 0000-0001-9641-1653

MATVIEIEV, M. Vasyl Khramevych, researcher of the fauna of Podillia. — An essay on a zoologist, who is considered founder of the Podolsk Zoological School. From 1919 to 1933, he worked in universities of Kamianets-Podilskyi. A zoologist, whose research interests included ornithology, mammalogy, lepidopterology, and herpetology; a popularizer of science; a researcher of the fauna of Podillia fauna. His mammalogical interests included research on the mammal fauna of Podillia and on the history of its formation. He authored over 20 scientific papers, including one of the first professional textbooks of zoology written in Ukrainian and titled 'Course of General Zoology: a textbook for universities' and 'Course of Animal Taxonomy'.

Біографічні деталі

Василь Полікарпович Храневич (1887–1937+) народився 28 лютого 1887 р. у с. Пирогівці Летичевського повіту Подільської губ. (нині Хмельницька обл.). Батько був священником, мати — домогосподарка. Після здобуття початкової освіти у місцевій школі В. П. Храневич з 1901 по 1907 рр. навчався в Подільській духовній семінарії. З 1907 р. по 1911 р. — на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету. Захистив дипломну роботу «Лускокрилі Подільської губернії». Після закінчення університету з 1911 по 1912 рр. пройшов практику з луківництва та меліорації боліт у Ризькому політехнічному інституті. У 1912 р. брав участь у науковій конференції в Німеччині. Стажувався у Швеції (Баженів 1993).

З 1912 р. працював спеціалістом (м. Новозибків) та інструктором (м. Чернігів) сільськогосподарського виробництва департаменту землеробства при Чернігівському губернському земстві, а з 1917 по 1919 рр. — у відділі луківництва департаменту землеробства Київського губернського земства (Матвєєв & Атемасова 1999; Яблонська 2019).

Рис. 1. Василь Храневич. З фотографії академічного складу факультету соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, 1930 р.

3 березня по червень 1919 р. працював у департаменті землеробства при уряді УНР. З 1919 р. — приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету. З часу створення у 1921 р. Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту був доцентом, з 1923 р. — професором кафедри зоології з ентомологією, а з 1930 р. — професором кафедри зоології і паразитології (Матвеев & Атемасова 1999).

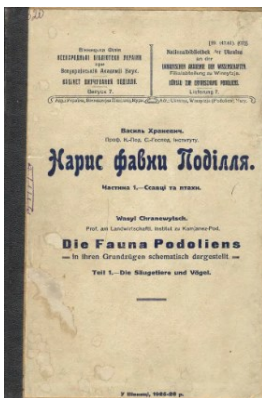
За контрреволюційну діяльність у 1933 р. В. П. Храневича засуджено до 5 років позбавлення волі з виконанням вироку у виправному трудовому таборі «Белбалтлаг». У 1937 р. В. П. Храневич пише заяву про дострокове звільнення, у відповідь на яке його направили у виправний табір на 8 років¹. Подальша його доля невідома. У 1958 р. В. П. Храневича реабілітовано.

Ключові доробки в галузі теріології та суміжних напрямків

Найвідомішими теріологічними працями В. П. Храневича є «Ссавці Поділля. Огляд систематичний» та «Нарис фауни Поділля. Частина 1 — Ссавці та птахи» (Храневич 1925a–b), в яких автор наводить для території Поділля 50 видів ссавців, що належать до 5 рядів та 15 родин. Найцікавішою є інформація про росомуху (*Gulo gulo*), здобуту мисливцями 1924 р. в Ярмолинецькому лісництві (за даними публікації у періодичній пресі).

У нарисі «Минуле фауни Поділля» В. П. Храневич, спираючись на праці попередніх дослідників, вказує ще 9 видів ссавців (тур, тарпан, зубр, сайга, олень європейський, лось, бобер, бабак, перегузня), що в минулому були поширені на Поділлі (Храневич 1926). Відомості, наведені В. П. Храневичем щодо теріофауни Поділля, стали основою оцінки вікових змін теріофауни Поділля (Загороднюк & Пірхал 2013).

Василь Храневич є автором понад 20 наукових праць та підручників.

Можна відзначити широке коло інтересів В. П. Храневича в зоології: орнітологія («Птахи Поділля. Огляд систематичний», «Матеріали до орнітофауни західних округ України», «Птахи-альбіноси», «Уваги до розповсюдження в західній частині України смовзика рудогрудого — *Sitta europaea*»), ентомологія («Матеріали до лепідоптерофауни Поділля», «Microlepidoptera Поділля (переважно Кам'янець-Подільської округи)», «Матеріали до характеристики шкідливої ентомофауни польових культур Кам'яниччини»), герпетологія («Способи лову та консервування плазунів та земноводних», «Виготовлення шкурок земноводних») (Яблонська 2019).

Рис. 2. Обкладинка видання «Нарис фауни Поділля».

¹ Архів управління Служби безпеки України в Хмельницькій області. Спр. П.5966: Храневич Василь Полікарпович. Т. 1. Арк. 450.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

У 1923–1924 рр. Василь Храневич працював завідувачем природничого відділу Подільського природничо-історичного музею; брав активну участь у роботі Кам'янець-Подільського наукового товариства при Українській академії наук, де був керівником природничо-математичної секції; був керівником підсекції прикладної зоології Науково-дослідної кафедри природи, сільського господарства та культури при Сільськогосподарському інституті (Матвєєв & Атемасова 1999; Яблонська 2019).

За видання у 1930 р. підручників «Курс загальної зоології: підручник для вишів» та «Курс систематики тварин», які були одними з перших фахових українськомовних підручників, отримав від Укрнауки НКО грошову нагороду і був відзначений грамотою (Яблонська 2019). Згодом, у 1934 р., ці підручники були «репресовані», потрапили під заборону.

Пам'яті дослідника написано декілька статей (Баженів 1993; Матвєєв & Атемасова 1999; Алещенко & Нестеренко 2003; Яблонська 2019).

Література

- Алещенко, М. І., В. А. Нестеренко. 2003. Професор В. П. Храневич — відомий вчений-зоолог Поділля. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Оіом, Кам'янець-Подільський, 3: 190–196.
- Баженів, Л. В. 1993. Храневич Василь Полікарпович. *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.* Кам'янець-Подільський, 390.
- Загороднюк, І., А. Пірхал. 2013. Ссавці Поділля: таксономія та зміни складу фауни за останнє століття. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, 29: 189–202.
- Матвєєв, М. Д., Т. А. Атемасова. 1999. Василий Поликарпович Храневич. *Орнитологи Украины. Библиографический справочник*. Харьков, 1: 100–102.
- Храневич, В. П. 1925a. *Ссавці Поділля. Огляд систематичний*. Віндерждрук ім. Леніна, Вінниця, 1–32.
- Храневич, В. П. 1925b. *Нарис фавни Поділля. Частина 1 — Ссавці та птахи*. Віндерждрук ім. Леніна, Вінниця, 1–130.
- Храневич, В. П. 1926. *Минуле фавни Поділля*. Віндерждрук ім. Леніна, Вінниця, 1–20.
- Яблонська, Д. 2019. Науково-педагогічна, музейна і громадська діяльність зоолога В. П. Храневича у Кам'янці-Подільському (1919–1933 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 29: 259–268.

МАТВЄЄВ, М. Василь Храневич — дослідник фауни Поділля. — Нарис про зоолога, який вважається фундатором Подільської зоологічної школи. З 1919 р. по 1933 р. працював у вишах Кам'янця-Подільського. Зоолог, наукові інтереси якого охоплювали орнітологію, теріологію, лепідоптерологію, герпетологію; популяризатор науки; дослідник фауни Поділля. Теріологічні інтереси включали дослідження теріофауни Поділля та історію її формування. В. П. Храневич — автор понад 20 наукових праць, зокрема одних з перших фахових підручників зоології, написаних українською мовою: «Курс загальної зоології: підручник для вишів» та «Курс систематики тварин».

Олександр Миколайович Цвєлих — зоолог, дослідник фауни хребетних України, мандрівник і красзнавець

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Oleksandr Mykolayovych Tsvelykh, a zoologist, researcher of the vertebrate fauna of Ukraine, traveller, and local historian. — Tsvelykh Oleksandr Mykolayovych (1954–2022) was a zoologist, an expert of all vertebrate groups of Ukraine, an ornithologist by profession, a researcher of the fauna of the Crimea, Kaniv and Kyiv oblasts. One of his distinctive features was the constant activity as a field researcher, as well as the careful analysis and knowledge of regional publications. The researcher had always paid attention to the need to record new faunal finds and confirm them with collection specimens. Among the mammalogical achievements of the researcher materials on small mammals predominate.

Біографічні деталі

Олександр Миколайович Цвєлих — уродженець м. Києва, 11 січня 1954 р. Закінчив Київський державний університет 1976 р., спеціалізувався на кафедрі зоології хребетних. Після завершення навчання працював там само протягом 1976–1988 рр., на посаді інженера кафедри; підготував дисертацію (кер. Л. О. Смогоржевський), яку захистив 1985 р. в Інституті зоології АН УРСР (ІЗАН) за спеціальністю «зоологія». З 1988 р. перейшов на роботу до ІЗАН, у відділ фауни та систематики хребетних, де виріс до посади та звання ст. наукового співробітника і працював там до кінця життя.

Олександр Миколайович — один із найкращих знавців як фауни хребетних України в цілому, так і рівня їх дослідження. Це один із найерудованіших дослідників, який не просто добре орієнтувався у рівні й стані знань, але й ділився ними й неодноразово брав участь у професійних дискусіях на семінарах, вчених радах та круглих столах.

Пішов з життя під час зоологічної екскурсії в Голосієвському нацпарку 22.02.2022. Похований у Києві на Лук'янівському цвинтарі.

Рис. 1. Олександр Миколайович Цвєлих і Голосієво; фото Л. Бондаренко 21 липня 2012 р.

Ключові доробки в галузі теріології

Цвєлих Олександр Миколайович — зоолог, знавець фактично всіх груп хребетних України, орнітолог за вузьким фахом, дослідник фауни Криму, Канівщини й Київщини. За сторінкою дослідника на сайті ІЗАН, наукові інтереси, окрім суто орнітологічних, фауністика, міграції, археозоологія, фауна заповідних територій. Теріологічні дослідження не такі інтенсивні, як орнітологічні, проте значущі. Серед доробків стосовно ссавців:

- дослідження фауни Канівського заповідника як місця багаторазових літніх польових практик, зокрема огляд хребетних Канівського заповідника (Горошко *et al.* 1989) та стаття «Фауна кажанів Канівського природного заповідника» (Ружіленко *et al.* 1998);

- дослідження кримської фауни і, зокрема, опис особливостей поширення миші курганцевої в Гірському Криму (Цвєлих 2009) та участь у серії археозоологічних досліджень, зокрема в монографії «Пізні неандертальці Криму» (рос.) (Боруцкая *et al.* 2018);

- дослідження фауни заповідних ділянок Києва, у т. ч. «Дослідження териофауни Святошинсько-Біличанського лісового масиву...» (Цвєлих 2020) та «Чисельне співвідношення видів землерийок у прибережних біотопах р. Любка у НПП Голосіївський» (Цвєлих 2021b)¹.

- одним із яскравих досліджень, яке перекрило всі попередні подібні розвідки, став докладний аналіз описів і фресок часів Київської Русі — «Загадкові літописні тварини Київської Русі» (Цвєлих 2021a).

Врешті, важливо назвати працю, яка видана як суто дидактична, проте є цінним і добре ілюстрованим довідником — «Шкільний визначник хребетних тварин» (Цвєлих 1983). Загалом відомо 132 бібліографії праць дослідника, узагальнені в його дослідницькому профілі в Google Scholar.

Дослідник був дуже організованим і одночасно дуже невибагливим в експедиціях. Він користувався мінімумом речей, проте завжди обстежував максимум об'єктів. Експедиції й виходи в природу були його способом життя — він користувався кожною можливістю їздити, рухатися, мандрувати, освіжати знання. Вже на пенсії активно співпрацював з Голосіївським НПП, де в останні 10 років проводив дослідження з інвентаризації фауни.

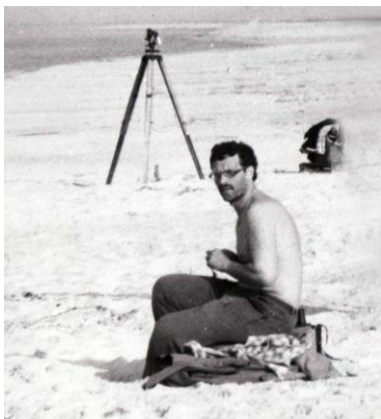

Рис. 2. Олександр Миколайович Цвєлих на Тендрівській косі (біля кордону Потіївка), під час замірів траєкторій і швидкості польоту морських птахів (робота з теодолітами). Фото автора, червень 1985 р.

¹ Ця праця стала останньою з написаних дослідником, і її доводкою займався вже автор.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Світ захоплень Олександра Миколайовича — природа і здоровий спосіб життя. Він пройшов школу гірського туризму при Київському університеті (школа Б. С. Захарченка), їздив у гори Кавказу, Криму, Карпат і Центральної Азії. Брав участь в азійських експедиціях у пошуках «єті» заради можливості побувати там із зоологічною метою. Ходив на байдарці й мандрував велосипедом, ходив у походи «на виживання». Щотижня бував у Голосіївському лісі, Ходосівці, на Зміїних валах, Пущі-Водиці, островах Дніпра.

Серед його учнів — О. Дядичева та автор цього нарису. Для нас було неймовірно цінною школою щотижневі екскурсії в природу та участь у польових практиках й експедиціях під керівництвом Олександра Миколайовича, а також важливі уроки з аналізу літератури, ведення щоденників і робочих зошитів, аналізу першоджерел та підготовки статей і доповідей. Всі перелічені особливості — це саме його школа.

Сторінка О. М. Цвелиха на сайті ІЗАН: <https://bit.ly/3pmhTMa>

Профіль в Гугл Академії ($h = 11$): [user=3gMewoUAAAAJ](https://scholar.google.com/citations?user=3gMewoUAAAAJ)

Література

- Борущая, С. Б., С. В. Васильев, О. П. Журавлев, [et al.], А. Н. Цвельх. 2018. *Поздние неандертальцы Крыма. Заскальная VI (Колосовская) слои III и IIIa*. Под ред. В. Н. Степанчука, С. В. Васильева. СЛОВО, Киев, 1–228.
- Горошко, О. А., В. Н. Грищенко, Л. П. Згерская, [et al.], А. Н. Цвельх. 1989. *Позвоночные животные Каневского заповедника*. Наука, Москва, 1–42. (Серия: Флора и фауна заповедников СССР. Опер.-Инф. материалы).
- Ружіленко, Н., В. Грищенко, В. Межжерін, О. Цвелих. 1998. Фауна кажанів Канівського природного заповідника. *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. Інститут зоології НАН України, Київ, 76–79. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 1).
- Цвельх, А. Н. 2009. Распространение курганчиковой мыши, *Mus spicilegus* (Mammalia), в Горном Крыму. *Вестник зоологии*, **43** (2): 184–188.
- Цвелих, О. М. 1983. *Шкільний визначник хребетних тварин*. Радянська школа, Київ, 1–256.
- Цвелих, О. 2020. Дослідження теріофауни Святошинсько-Біличанського лісового масиву в межах НПП «Голосіївський» *Novitates Theriologicae*, **11**: 77–82. <http://doi.org/10.53452/nt1113>
- Цвельх, А. Н. 2021a. Загадочные летописные животные Киевской Руси. *Природа*, № 2: 25–40.
- Цвелих, О. М. 2021b. Чисельне співвідношення видів землерийок у прибережних біотопах р. Любка у НПП Голосіївський. *Novitates Theriologicae*, **13**: 63–65. <http://doi.org/10.53452/nt1325>

ЗАГОРОДНЮК, І. Олександр Миколайович Цвелих — зоолог, дослідник фауни хребетних України, мандрівник і краєзнавець. — Цвелих Олександр Миколайович (1954–2022) — зоолог, знавець усіх груп хребетних України, орнітолог за вузьким фахом, дослідник фауни Криму, Канівищини й Київщини. Однією з його виразних особливостей була постійна активність як польового дослідника, інша особливість — уважний аналіз і знання регіональних публікацій. Дослідник завжди звертав увагу на потребу фіксації нових фауністичних знахідок і закріплення їх колекційними зразками. Серед теріологічних доробків дослідника переважають матеріали про дрібних ссавців.

Микола Шарлемань як теріолог та один із засновників природоохорони в Україні

Іван Парнікоза¹, Ігор Загороднюк²

¹ Національний антарктичний науковий центр МОН України (Київ)

² Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

PARNIKOZA I., I. ZAGORODNIUK. Mykola Sharleman, a mammalogist and one of the founders of nature conservation in Ukraine. — An essay on the famous zoologist, mammalogist, zoogeographer, environmentalist, and local historian. Mykola Sharleman is known for his fundamental surveys of the fauna of Kyiv and some other regions of Ukraine and for numerous popular science publications. The researcher also contributed to Ukrainian nature conservation. He was one of the participants in the establishment of conservation studies in Ukraine and the ideologue of the protection of natural monuments, the protection of certain species, such as the beaver. The scientist is also famous for his local history works and for the interpretation of biological details of The Tale of Igor's Regiment.

Біографічні деталі

Едуард Шарлеман (Микола Шарлемань) народжений 24 січня (н.с.) 1887 р. у м. Кременчук. Навчався у Київському реальному училищі (1896–1905). У 1906–1910 рр. — слухач агрономічного відділення Київському політехнічного інституту. Тоді ж працював у комісії з облаштування Київського зоопарку і був його вченим секретарем, а також на Дніпровській біостанції. З 1921 р. — вчений консерватор Зоологічного музею УАН, якому передав частину власних колекцій, зокрема риб і птахів.

Дослідник має низку різних написань імені та прізвища, як кирилицею, так і латинкою (напр. Едуард Шарлеман, Микола Шарлемань, Sharleman, Charlemagne). При хрещенні йому згідно з римсько-католицьким обрядом дали імена «Грьох святих покровителів»: Едуарда, Миколи та Петра. Тому роботи вченого, що видавалися до 1914 р., були підписані як «Едуард Шарлеман». Згодом, прийнявши православну віру, він почав носити друге ім'я — Микола — і писати своє прізвище з м'яким знаком — «Шарлемань», з французьким відповідником Charlemagne.

Рис. 1. Микола Шарлемань. Фото з сайту ІЗАН, редакційно; найімовірніше, стосується періоду 1930-х років.

У лютому 1923 р. М. В. Шарлемань обирають дійсним членом науково-дослідної кафедри зоології (кер. І. Шмальгаузен), а у 1924–1937 р. — завідувачем відділу фауністики і систематики Зообіну ВУАН. Одночасно, з 1924 р. М. Шарлемань — директор заповідника «Конча-Заспа». 1936 р. Шарлеманю присуджений науковий ступінь кандидата наук, а 1937 р. — доктора; ще за два роки отримав звання професора за фахом «прикладна зоологія».

У роки 2СВ був директором Інституту захисту рослин (створеного на місці ІЗАН), у якому спільно з Є. Решетник вів дослідження мінливості, екології та контролю чисельності ховрахів. При виїзді німецької окупаційної влади виїхав з сім'єю і колекціями (31.10.1943) до Познані, де працював наступні 1,5 роки в тому ж закладі як голова дослідницької групи. Навесні 1945 р. виїхав до Німеччини, де потрапив у радянську окупаційну зону, проте завдяки співпраці з владою за рік отримав дозвіл на повернення до Києва. З 1946 р. працював в Управлінні мисливського господарства, викладав у Київському лісогосподарському інституті. Наприкінці 1940-х і початку 1950-х зазнав репресій. Згодом за співпрацю з владою реабілітований (Хохлова 1980).

Помер 29 квітня 1970 р. Похований у Києві на Звіринецькому цвинтарі¹.

Ключові наукові доробки

Микола Шарлемань є зоологом широкого профілю, проте значну увагу вчений приділяв вивченню ссавців. 1911 р. як співробітник зоосаду він опублікував каталог цієї установи, 1920 р. видав перший в Україні визначник звірів (Шарлемань 1920), ухвалений Природничою секцією УНТ, який містив не тільки ключі, але й рекомендації щодо спостережень і збору зразків.

Микола Шарлемань був знавцем фауни Києва та околиць, зокрема її теріологічної складової. Він залишив фундаментальні на сьогодні зведення щодо тваринного світу дніпровських островів Труханового (1914), м. Києва з його околицями (1915) та заповідника «Конча-Заспа» (Шарлемань 1933), які дають можливість уявити собі фауну того часу та її зміни. Не раз підіймав питання охорони бобра, публікуючи статті в Українському зоологічному журналі (1923) та інших виданнях (напр. Шарлемань 1927a), займався його реінтродукцією в «Кончі-Заспі». Вивчав реліктову тварину України — хохулю, публікуючи про це окремі статті (напр.: Шарлемань 1936a).

У 1936–1937 рр. Микола Васильович підготував дві монографії — зведення щодо ссавців і птахів Чернігівщини (Шарлемань 1936b) та підручник із зоогеографії України (Шарлемань 1937). За суму доробків 1936 р. дослідник отримав науковий ступінь кандидата біологічних наук, без захисту, а наприкінці того ж року захистив докторську дисертацію, підготовлену на основі згаданого підручника «Зоогеографія УРСР» (1937), і 10.01.1937 йому було присуджено ступінь доктора наук (Хохлова 1998).

¹ Микола Шарлемань та заповідник Конча-Заспа <https://bit.ly/3eCTcVU>

Загалом М. В. Шарлемань — автор понад 300 праць з зоології, зоогеографії, орнітології, теріології, систематики та фауністики (Решетник 1970).

Інші напрямки діяльності

М. В. Шарлемань був всебічно-ерудованою людиною і мав широку палітру зацікавлень. Значну увагу приділив орнітології, краєзнавству, охороні природи та культурної спадщини, на ці теми часто писав у міських газетах.

У 1909 р. брав участь в організації Київського орнітологічного товариства ім. Кесслера (КОТК), в якому надалі був секретарем, працював над створенням «Музею місцевої природи», у березні 1914 р. був серед організаторів виставки з охорони природи й охорони хижих птахів, у 1915 р. проводив курси з охорони природи і створив при КОТК секцію охорони природи.

У січні 1918 р. працював у Відділі з охорони пам'яток природи в Міністерстві земельних справ УНР, а в серпні того ж року взяв участь в організації в Києві Першого з'їзду природників України (Хохлова 1998).

У 1919–1921 рр. Шарлемань — консерватор зоологічної колекції Музею Українського наукового товариства в Києві (УНТ). В УНТ він був також головою Фенологічної комісії та членом Термінологічної комісії, серед доробків якої — перший список українських назв ссавців, що надалі увійшов до Зоологічного словника (Шарлемань 1927b). З 1919 р. М. Шарлемань був редактором зоологічних видань Всеукраїнського видавничого союзу, у т.ч. видання «Походження видів» Ч. Дарвіна та кількох інших праць.

У ті ж роки завідував Секцією охорони природи при Сільськогосподарському вченому комітеті УРСР, серед заслуг якого — створення заповідника «Асканія-Нова» та заборона весняного полювання; брав участь в організації академічних заповідників — «Конча-Заспа», «Прохорівський», «Гористе»; у 1924–1931 рр. був директором заповідника «Конча-Заспа». З 1925 р. — член Центральної Ради Всеукраїнського союзу мисливців і рибалок, а в 1926–1929 рр. головує у Київській крайовій інспектурі з охорони природи (zareєстрував бл. 400 пам'яток природи), у 1927 р. проводить у Києві виставку з охорони природи, інспектує заповідник «Асканія-Нова» та Приморські заповідники, домагається охорони поселень бобрів.

Пам'яті Шарлеманя присвячено статтю Є. Решетник (1970) та монографію О. Хохлової (1998). 2015 р. В. Ульяновским впорядковано пам'ятне видання «Шарлемань, Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка» (678 с.), а слідом — збірник природоохоронних праць дослідника «Микола Шарлемань: наповнесні заповідної справи» (Василук 2017).

Рис. 2. Могила М. Шарлеманя збереглася на Звіриньському цвинтарі. Бюст роботи О. П. Скоблікова. Фото І. Парнікози.

Микола Шарлемань був талановитим краєзнавцем й одним із піонерів природознавчих екскурсій у Києві. У 1914 р. та 1920-ті рр. М. В. Шарлеманем виготовлено путівники по найцінніших місцях з природничої точки зору у Києві та його околицях. 1922 р. його обрано членом, а пізніше — вченим секретарем Комісії краєзнавства ВУАН (Василюк 2017).

Він все життя займався популяризацією науки та охорони природи, співпрацював з кінорежисерами (фільм про заповідник «Конча-Заспа» 1928 р., фільм «Бобер на Україні» 1931 р.). На пенсії вивчав «Слово о полку Ігоревім», пропонуючи ідентифікації згаданих там тварин. Вивчав походження та локалізацію топонімів, згаданих в Літописі Руському.

Профіль дослідника в Scholar Google ($h = 12$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=VCvyw4IAAAAJ>

Література

- Василюк, О. 2017. *Микола Шарлемань: напровесні заповідної справи*: [Історія життя українського науковця та природоохоронця]. LAT&K, Київ, 1–414. ISBN 978-617-7061-35-8
- Решетник, Е. Г. 1970. Памяти Николая Васильевича Шарлеманя (1887–1970). *Вестник зоологии*, № 6: 87–89.
- Хохлова, О. М. 1998. *М. В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина*. Полтава, 1–160.
- Шарлеман, Э. В. 1915. Млекопитающие окрестностей г. Киева. *Материалы къ познанию фауны юго-западной России. Томъ 1*. Под ред. В. М. Артоболевскаго. Орнитол. о-во им. К. Ф. Кесслера, Киев, 26–92.
- Шарлемань, М. 1920. *Звірі України. Короткий поради́ник до визначення, збирання та спостере́гання ссавців України*. Вукоопспілка, Київ, 1–82.
- Шарлемань, М. 1927a. Про сучасне поширення бобра на Україні та про заходи до його охорони. *Охорона пам'яток природи на Україні*. Харків, 17–34.
- Шарлемань, М. 1927b. Ссавці. — Плазуни. — Земноводяні. *Шарлемань, М., К. Татарко Назви хребетних тварин*. Держ. вид-во України, Київ, 9–67.
- Шарлемань, М. 1933. Матеріали до фауни ссавців Київщини. Ч. 1. Ссавці заповідника Конча-Заспа та його району. *Збірник праць зоологічного музею*, 12: 57–73.
- Шарлемань, М. 1936a. Вихухоль (*Desmana moschata* L.) в УСРР. *Збірник праць зоологічного музею*, 17: 39–52.
- Шарлемань, М. 1936b. *Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області*. Вид-во Української академії наук, Київ, 1–117.
- Шарлемань, М. 1937. *Зоогеографія УРСР: матеріали до вивчення географічного поширення наземних хребетних УРСР*. Видання 2-е. Видавництво АН УРСР, Київ, 1–235.

ПАРНИКОЗА, І., І. ЗАГОРОДНЮК. Микола Шарлемань як теріолог та один із засновників природоохорони в Україні. — Нарис про відомого зоолога, теріолога, зоогеографа, природоохоронця та краєзнавця. Микола Шарлемань відомий своїми фундаментальними фауністичними зведеннями фауни Києва та деяких інших регіонів України, численними науково-популярними публікаціями. Дослідник відзначився також у вітчизняній природоохороні. Він був одним з учасників закладання природоохоронного напрямку в Україні та ідеологом взяття під охорону пам'яток природи, охорони окремих видів, таких як бобер. Вчений уславився також своїми краєзнавчими роботами та інтерпретацією біологічних деталей «Слова о полку Ігоревім».

Іван Шнаревич — дослідник фауни ссавців Буковини

Ігор Скільський¹, Олександр Вікирчак²

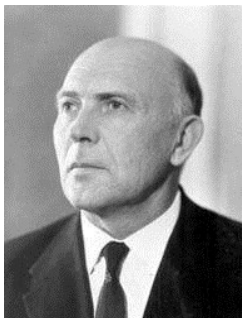
¹Чернівецький обласний краєзнавчий музей (Чернівці)
e-mail: skilskyiv@ukr.net; orcid: 0000-0001-7695-4220

²Національний природний парк «Дністровський каньйон» (м. Заліщики, Україна)
e-mail: ol_vikirchak@ukr.net, orcid: 0000-0002-2683-9213

SKILSKY, I., O. VIKYRCHAK. Ivan Shnarevych, researcher of the mammal fauna of Bukovyna. — Ivan Danylovych Shnarevych was a zoologist, doctor of biological sciences, professor, expert in the field of mammalogy and ichthyology, whose life was connected with the study of the fauna of Northern Bukovina and Prykarpattia. He had been head of the Department of Zoology at Chernivtsi University for decades. Inspirer and organizer, chief editor of the faunal compilation 'The Animal World of Soviet Bukovina' (1959). Author of several chapters of this publication, which played an important role in the development of regional zoological science. Under the guidance of Ivan Shnarevych, ten doctoral theses were defended, and hundreds of highly qualified biologists were trained.

Біографічні деталі

Іван Данилович Шнаревич народився 11 січня 1918 р. у м. Боготол Красноярського краю. У 1939 р. закінчив Томський державний університет за спеціальністю «зоологія хребетних тварин» (Скільський *et al.* 2013). Трудову діяльність розпочав в Алматинському зоопарку. У 1941 р. призваний до лав Червоної Армії, брав участь у боях на Калінінському фронті, де був тяжко поранений. З жовтня 1942 р. працював у Алматинському заповіднику. У 1945 р. І. Д. Шнаревич разом із сім'єю переїхав до Чернівців.

Іван Данилович Шнаревич (11.01.1918–22.07.1993) — зоолог, доктор біологічних наук, професор, фахівець у галузі теріології та іхтіології, життя якого пов'язано з вивченням тваринного світу Північної Буковини й роботою в університеті м. Чернівці. Автор 2 монографій та понад 200 наукових статей.

Рис. 1. Іван Данилович Шнаревич. Фото близько 1980 р., з архіву авторів.

У квітні 1946 р. І. Д. Шнаревича призначили асистентом кафедри зоології хребетних Чернівецького державного університету, в якому він надалі пропрацював майже 40 років (Скільський *et al.* 2013). У 1952 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1956 р. його затвердили завідувачем кафедри зоології. З середини 1950-х рр. І. Д. Шнаревич активно починає збирати матеріали для написання докторської дисертації, присвяченої іхтіофауні Карпат, яку захистив у кінці 1968 р. У 1975 р. його запрошено на посаду радника департаменту зоології Гаванського університету (Куба) (Чередарик *et al.* 2012).

Відійшов у вічність професор І. Д. Шнаревич 22 липня 1993 р. Він залишив значний науковий доробок, вдячних учнів і послідовників.

Ключові доробки в галузі теріології

Ще на початку своєї кар'єри, працюючи в зоопарку Алмати, дослідник готував статті, серед яких була і «Матеріали з біології гірського козла» (рос.) (Труди Алматинського зоопарку, 1948). З кінця 1940-х рр. І. Д. Шнаревич цілеспрямовано вивчав ссавців Буковини, і надалі продовжив роботи, розпочаті І. Ф. Андрєєвим (1953). Першочергова увага була зосереджена на з'ясуванні особливостей екології вивірки лісової, яка була одним з основних хутрово-промислових звірів. Зібрані матеріали лягли в основу його кандидатської дисертації «Екологія карпатської вивірки» (рос.) (1951).

Стационарні роботи з вивчення біології вивірки тривали протягом 1947–1948 рр. у Вижницькому районі Буковини, а експедиційними маршрутами були охоплені передгірські й гірські лісові масиви Чернівецької, Івано-Франківської та Дрогобицької (нині у складі Львівської) областей. За час досліджень І. Д. Шнаревич зібрав колекцію шкурок цих звірів у кількості 152 екз. У дисертації наведено морфологічні особливості, місця перебування виду, особливості живлення, розмноження, сезонні й вертикальні міграції, процес линяння і якість хутра, біоценотичні зв'язки тощо. Отримані результати (Шнаревич, 1950, 1954; та ін.) дозволили розробити засади раціонального використання ресурсів цього промислового звірка.

Низка публікацій присвячена особливостям життєвого циклу інших хутрово-промислових ссавців Чернівецької обл., зокрема крота (Шнаревич & Янголенко 1955).

У 1959 р. за редакцією та авторської участі І. Д. Шнаревича опубліковано зведення «Тваринний світ Радянської Буковини» (рос.) (Шнаревич 1959), яке відіграло важливу роль для розвитку регіональної зоології. У цьому виданні Іван Данилович навів інформацію щодо 53 видів ссавців, включно з описами морфології, поширення, річного циклу, трофічних зв'язків, господарського значення. Із сучасної точки зору значущість мають біологічні нарис про ховрахів європейського і подільського, хом'ячка сірого, норку європейську, тхора степового та інших звірів (Скільський *et al.* 2013).

За роки педагогічної діяльності І. Д. Шнаревичем підготовлено сотні висококваліфікованих біологів.

Рис. 2. Іван Данилович Шнаревич читає лекцію із зоології хребетних для студентів Чернівецького університету. 1960-ті рр.; фото з фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Іван Шнаревич був головою спеціалізованої Вченої Ради із захисту кандидатських дисертацій з біологічних спеціальностей у Чернівецькому державному університеті, членом Проблемної Ради Інституту гідробіології АН УРСР, Центральної Ради гідробіологічного товариства АН СРСР; членом Президії гідробіологічного товариства АН УРСР (Скільський *et al.* 2013).

І. Д. Шнаревич брав участь у підготовці та виданні Української Радянської Енциклопедії АН УРСР. Під його керівництвом підготовлено і захищено 10 кандидатських дисертацій. У 1975 р. Указом Президії ВР УРСР йому надано почесне звання Заслужений працівник Вищої школи Української РСР.

Література

- Скільський, І. В., Н. А. Смірнов, Л. І. Мелешук. 2013. Іван Данилович Шнаревич як теріолог (до 95-річчя від дня народження). *Біологічні системи*, **5** (1): 143–146.
- Чередарик, М. І., М. М. Марченко, О. І. Худий. 2012. Пам'яті Івана Даниловича Шнаревича. *Сучасні проблеми теоретичної і практичної іхтіології*. Книги–XXI, Чернівці, 12–15.
- Шнаревич, І. Д. 1950. Об ареалах карпатских белок. *Ученые записки. Черновицкий гос. университет. Серия биол. наук*, **7** (2): 155–162.
- Шнаревич, І. Д. 1954. Горизонтальні і вертикальні міграції карпатської білки. *Наукові записки. Чернівецький університет. Серія біологічних наук*, **15** (4): 149–158.
- Шнаревич, І. Д. 1959. Млекопитающие Советской Буковины. *Животный мир Советской Буковины*. ЧГУ, Черновцы, 5–65. (Серия: Труды экспедиции по комплексному изучению Карпат и Прикарпатья. Серия биол. наук; Том VII).
- Шнаревич, І. Д., К. І. Янголенко. 1955. Стационарный розподіл крота і посилення його промислу на Буковині. *Праці експедиції по комплексному вивченню Карпат і Прикарпаття; серія біологічна. Випуск I*. Вид-во Львівськ. ун-ту, Львів, 100–114.

СКІЛЬСЬКИЙ, І., О. ВІКІРЧАК. Іван Шнаревич — дослідник фауни ссавців Буковини. — Іван Данилович Шнаревич — зоолог, доктор біологічних наук, професор, фахівець у галузі теріології та іхтіології, життя якого пов'язано з вивченням тваринного світу Північної Буковини та Прикарпаття. Незмінний упродовж десятиліть завідувач кафедри зоології Чернівецького університету. Натхненник та організатор, відповідальний редактор фауністичного зведення «Животный мир Советской Буковины» (1959 р.). Автор кількох розділів цього видання, яке відіграло важливу роль для розвитку регіональної зоологічної науки. Під керівництвом Івана Шнаревича захищено 10 кандидатських дисертацій, підготовлено сотні висококваліфікованих спеціалістів-біологів.

Макс Штамм — природознавець, дослідник ссавців сходу України

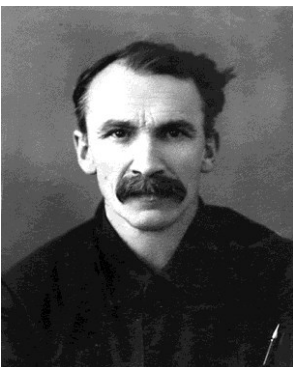
Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Max Heinrich Stamm, a naturalist, researcher of mammals of eastern Ukraine. — Max Heinrich Stamm (1893–1973?) was a researcher of the fauna of the Donets, an active member of the Scientific and Local History Club for the Study of the Siversky Donets as well as the Scientific Society of the Donets Region in Luhansk. He was a member of expeditions to study vertebrates of the basin and floodplain lakes of the Donets, was author of important publications about the Russian desman and the long-eared hedgehog. In 1942–1946, he was politically repressed on ethnic grounds (exile to Bogoslovlag), after which he spent the rest of his life in a settlement in the steppes of Kazakhstan, where he taught.

Біографічні деталі

Макс Генріх Штамм народився 1893 р. у м. Ізюм Харківської обл. Мав брата й сестру. Випускник Луганської гімназії (бл. 1911 р.) та Харківського університету (1912–1916). Мав хрест Чугуївського училища (1916?). У 1916+рр. був на фронті, 1916 р. поранений. З 1923 р. в Луганську. За відомостями з історії Луганського машинституту, у 1929–1930 рр. завідував хімлабораторією (його фото в лабораторії є й пізніше, зокрема ~1940 р.).

Дружина з дочкою (Наталія 1925 р.н.) все життя були в Луганську. Брат Ричард згодом жив в Авдіївці (?), сестра вислана до Сибіру. За його табірними анкетами: «Соціальне походження: службовець. Освіта: вища закінчена. Національність: німець. Партійність: безпартійний. Професія: хімік-аналітик. Вирок: мобілізація в трудову армію. Ким мобілізований: Ворошиловградський РВК, 27.03.42. Місце відбування: Богословлаг. Вибув: 19.04.46, за станом здоров'я»¹. Після таборів потрапив на поселення в Акмолинську обл. Казахстану (с. Константиновка), де вчителював як хімік і математик до глибокої старості. Побував у Луганську у дочки у ~1963 р. Помер на початку 1970-х, після невдалої хірургічної операції.

Рис. 1. Макс Штамм у віці бл. 40 років. Фото передане автору з сімейного архіву, орієнтовно зроблене 1933 р.

¹ Джерело: «Книга пам'яті радянських німців — в'язнів Богословлага» (рос.; див. також далі).

Ключові доробки в галузі теріології

Свою діяльність М. Штамм розпочав керівником біологічної секції Гуртка з вивчення Дінця¹. Надалі він реалізовував себе в рамках Донецького наукового товариства, членом якого був з принаймні 1926 р. У виданні «Праці Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському» (Вип. 1, 1928) є Реєстр членів товариства станом на 1.05.1928, де в розділі «Дійсні члени» є запис: «Штамм Макс Генрихович, спеціальність: природознавство».

Однією з перших теріологічних публікацій стала стаття з описом знахідок їжака вухатого (*Hemiechinus auritus*) в окол. Луганська у 1926 р. (Аверін & Штамм 1927). Окрім цього, двох їжаків він передав до Харківського зоопарку). З Харківським ІНО він і вирушив в експедицію по Дінцю.

Його інтерес до Дінця визначався цінністю заплавлених озер, і 1927 р. він став учасником експедиції по Дінцю. За її планом він займався пошуками хохулі та колекціонуванням хребетних, збирав матеріали з живлення птахів та ссавців (Фадєєв 1930). Експедиція пройшла від Чугуєва до Лисичанська 390 км, ще 150 км М. Г. Штамм пройшов берегом (Атемасова 1999). Відомою є його стаття про поселення хохулі (*Desmana moschata*) в околицях Серебрянки (Штамм 1930). Це став опис найпотужнішого й найбільш життєздатного поселення цього реліктового виду, чому надалі приділяли увагу й інші.

Є вказівки на те, що Макс Штамм збирав колекції. Та, в одному із нарисів іхтіологів вказано на зразок білоочки (*Ballerus sapa*) з Дінця в МПХУ (№ 6878), зібраний М. Штаммом 1928 р. Описані два зразки хохулі в МПХУ (Ілляхін 2015) з Серебрянки влітку 1928 р. (№ ІФ 713–714, 8.06.1928, оз. Гниле; 14.06.1928, оз. Зимовне), як припускається, також могли бути зібрані Штаммом. Відомі згадки ще двох хохуль, доставлених В. Аверіну навесні 1928 р. з Рубіжанського райвідділу ВУСОР (Фадєєв 1930), — саме літні, тому варто припустити, що їх міг доставити М. Штамм.

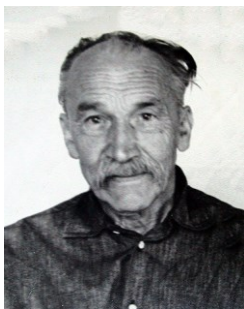

Рис. 2. Макс Генріх Штамм — фото у віці 23 (офіцер) та 70 (заслання) років (1916 та 1963 рр.). Фото з родинного архіву, за сприяння його онука М. Баєвського. На першому фото ідентифіковано нагрудний знак Чугуївського військового училища (1913 р.), друге фото зроблено у заслання, на поселенні в Казахстані.

¹ Повна назва — «Науково-краснзнавчий гурток з вивчення середньої течії Донця», створений 1924 р. під егідою Центрального бюро краснзнавства при ВУАН, його головою був С. Локтюшев. 1927 р., після його призначення директором «Донецького соціального музею» гурток увійшов до складу музею. Результати досліджень гуртка публікували у журналі «Радянська школа».

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Штам був не лише дослідником, але й вчителем, зокрема хімії, яку він викладав і у Луганську, і в засланні. Автору вдалося знайти вебсторінку «Вони були першими! Випускники 1951 р.» на сайті установи «Константиновська середня школа» (Акмолінська обл.). Серед перших викладачів школи відзначений «Штам [sic] Максим Генрихович — хімія, математика».

Ім'я науковця не забуде. Його як репресованого етнічного німця згадано на «Інформаційному порталі російських німців» (<https://bit.ly/34vIjUx> [картка 20438]), у книзі пам'яті радянських німців, що були в'язнями Богословлагу (<https://bit.ly/3Ls6hAu>)¹. Важливу нову інформацію знайдено завдяки пошукам Т. Атемасової й подальшому листуванню автора з онуком Штамма — М. Баєвським, від якого отримано низку важливих деталей і коментарів та серію неоціненних фотографій різного часу.

У пам'ять про дослідника підготовлено нарис у книзі «Орнітологи України» (Атемасова 1999) і відповідні згадки в описі історії становлення зоологічних досліджень на Луганщині (Загороднюк 2013).

Література

- Аверин, В. Г., М. Г. Штамм. 1927. О нахождении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Gmel.) на Украине. *Труды Харьковського товариства дослідників природи*, 1 (2): 51–53.
- Атемасова, Т. А. 1999. Макс Генрихович Штамм. В кн.: Атемасова, Т. А., И. А. Кривицкий (сост.). *Орнитологи Украины: Биобиблиографический справочник. Выпуск 1*. Харьков, 115.
- Загороднюк, І. В. 2013. Історія формування кафедри зоології (1922–1941). В кн.: В. Д. Дяченко, та ін. (ред.). *Факультет природничих наук: шляхами зростання*. Елтон-2, Луганськ, 142–149.
- Ільяхін, Ю. 2015. Хохуля руська, *Desmata moschata* L., в Музеї природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. *Novitates Theriologicae*, 9: 175–179.
- Фадеев, Н. Н. Отчет о работах Донецкой Научной Экспедиции (в 1927 году). В кн.: *Труды Донецької наукової експедиції. № 1*. Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок, Харків, 6–21.
- Шергалин, Е. Э. 2019. Светлой памяти лесовода, орнитолога и педагога Арнольда Робертовича Штамма (1892–1943). *Русский орнитологический журнал*, 28 (1804): 3609–3630.
- Штамм, М. Г. 1930. До відомостей про поширення хохулі (*Desmana moschata* L.) в басейні р. Дінця. В кн.: *Труды Донецької наукової експедиції. № 1*. Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок, Харків, 41–44.

ЗАГОРДНЮК, І. Макс Штамм — природознавець, дослідник ссавців сходу України. — Макс Генріх Штамм (1893–1973?) — дослідник фауни Дінця, активний учасник Науково-красознавчого гуртка з вивчення Сіверського Дінця та Наукового товариства Донеччани в Луганську. Був учасником експедицій з вивчення хребетних басейну Дінця (надто заплавлених озер), автор важливих публікацій про хохулю і вухатого їжачка. У 1942–1946 рр. зазнав репресій за етнічною ознакою (Богословлаг), після чого до кінця життя був на поселенні в степах Казахстану, де вчителював.

¹ Богословлаг — підрозділ у структурі ГУЛАГу, створений 15.11.40 для будівництва Богословського алюмінієвого заводу та обслуговування Північно-уральських бокситових рудників. Контингент на 1.10.41 — 14258 осіб, за 1941–1942 рр. тут померло 5937 ув'язнених.

Катерина Янголенко — дослідниця екології й таксономії сліпаків Буковини

Ігор Загороднюк¹, Ігор Скільський², Ірина Ткебучава³

¹Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

²Чернівецький обласний краєзнавчий музей (Чернівці)

³Чернівецький національний університет, Природничий музей (Чернівці)

ZAGORODNIUK, I., I. SKILSKY, I. TKEBUCHAVA. Kateryna Yangolenko, a researcher of the ecology and taxonomy of mole-rats of Bukovina. — Essay on a researcher who worked in Bukovina at least in 1955–1990. Biographical information about Kateryna Yangolenko is extremely incomplete, and, in fact, only the period of her work at the Department of Zoology of Chernivtsi University is known. At this university, she went from graduate student to associate professor, prepared a dissertation, extremely important for understanding the composition of the fauna of mole-rats, their morphology, taxonomy, and ecology in Bukovina, but with an obvious umbrella effect on the mammal fauna of Ukraine and neighbouring countries.

Біографічні деталі

Катерина Іванівна Янголенко народилася 15 травня 1924 р. в м. Великоцьк на Луганщині, де у 1932–1942 р. навчалася в Міловській середній школі. Після того вступила на педкурси у Старобільську, звідки евакуйована до Костроми. Після повернення у 1943 р. працювала санітаркою в евакогоспіталі, а з 1943 — студентка біофаку Ростовського університету. На 3 курсі переведена до Чернівецького університету, який закінчила 1948 р.

Залишилася лаборантом кафедри зоології хребетних до 1952 р., Одночасно у 1949–1957 рр. за сумісництвом була викладачем біології та хімії чернівецької середньої школи № 3. Із 1952 р. — наук. співроб. зоомузею (с.н.с. з 1953). У 1963–1967 — ст. викл. кафедри зоології ЧДУ, надалі в.о. доцента і доцент (з 1972). Дисертацію виконала на кафедрі зоології ЧДУ під кер. І. Шнаревича, захист 1965 р. Працювала на кафедрі доцентом до 1.06.1984 р., після чого вийшла на пенсію. Підтримувала контакти з колегами до 1990 р.

Рис. 1. Катерина Янголенко. Фото з випускного альбому студентів 1977 р.; архів Т. Андрющенко. Редаговано автором.

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідниця присвятила свій науковий доробок майже виключно ссавцям-землеріям, які були об'єктами кваліфікаційних досліджень. Її перша робота стосувалася біотопного розподілу та промислу кротів на Буковині (Шнарович & Янголенко 1955)¹. На дисертацію пішло 10 років, вона мала назву «Екологія сліпаків роду *Spalax* та їх господарське значення на Буковині»; її захищено у вересні 1965 р. у Львівському державному університеті, на біологічному факультеті; керівник — доц. І. Д. Шнарович².

Загалом відомо 19 наукових публікацій дослідниці, виданих протягом 1957–1990 рр., з виразним їх згасанням після 1967 р. Після 1967 р. у неї була 10-річна перерва (ймовірно, материнська), потому були лише три публікації 1977–1981 рр. про земноводних і плазунів, а в 1986 та 1990 рр. — повернення до теми сліпаків спільно з (за ініціативою) Н. Філіпчук.

Ці публікації можна схарактеризувати як єдиний цикл, що охоплює вивчення особливостей екології (репродукція, рийна діяльність тощо), морфології (ключові діагностичні ознаки видів) і таксономії. Щодо останнього важливо відзначити, що дослідниця вперше показала, що віднесення сліпаків Буковини до політипного виду «*Spalax microphthalmus*» є некоректним, і що сліпаки цього унікального біогеографічного вузла мають бути віднесені до трьох різних видів. Такими видами виявилися *Spalax zemni*, *S. graecus* та *Spalax (Microspalax) leucodon*, відомі українською як сліпаки подільський, буковинський (грецький) та понтичний (білозубий). Понад те, дослідниця показала, що ці три види не випадково сходяться в цьому регіоні, проникаючи сюди, у підгірні райони, по трьох межиріччях, і межі поширення яких визначаються, власне, річищами Прута і Дністра. Фактично ці дослідження «додали» до переліку фауни України два ендемічні види.

Ключовими працями «дисертаційного» періоду є такі: «Матеріали з екології сліпаків» (рос.) (Янголенко 1957), «До питання про екологію та поширення сліпаків на території Радянської Буковини» (Янголенко 1959), «До питання про морфофункціональні зміни статевих залоз у сліпаків подільського (*Spalax microphthalmus zemni* Erxleb) та гірського (*Spalax leucodon* Nordm) в умовах Буковини» (рос.) (Янголенко 1960) та «Матеріали по екології, систематиці та практичному значенню сліпаків на Буковині» (Янголенко 1963).

«Постдисертаційні» ключові роботи пов'язані з обґрунтуванням окремішності й описом морфології та поширення сліпака буковинського (Янголенко 1966), та підсумкам дослідження рийної діяльності фосорійних ссавців Буковини (1966). За 20 років дослідниця повернулася до теми сліпаків завдя-

¹ Значну частину біографічних даних отримано з архіву ЧНУ (І. Ткебучава).

² На отриманому від львівських колег авторефераті (за сприяння А. Бокотєя) стоїть дарчий напис (з датою 6.09.1965) К. Татариніву, напевно офіційному опоненту, численні помітки по тексту рукою К. Татаринів (зокрема, «у відгук») та сам його відгук, написаний на останній сторінці від руки, на 5 пунктів, доволі жорсткий, з 5 пунктів, підписаний 14.09.1965.

ки співпраці з Н. Філіпчук, з якою підготувала два огляди, що стали основою для включення обох «буковинських» видів сліпаків до червоних книг: «Сучасне поширення, чисельність та особливості екології білозубого сліпця в Україні» (Филипчук & Янголенко 1986) та «Буковинський сліпак» у серії «Рідкісні та зникаючі види ссавців СРСР» (Янголенко & Филипчук 1990).

У ННПМ є 25 екз. сліпаків (9 *Spalax leucodon*, 16 *Spalax graecus*), що зібрані К. Янголенко у 1959–1965 рр.; у ПМ ЧНУ є 28 екз. *Talpa europaea*, 100 екз. *S. graecus* та 23 екз. *S. leucodon*, зібрані нею у 1951–1964 рр.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Нам нічого не відомо про чесноти чи відзнаки дослідниці. Можна відмітити, що всі зібрані нею зразки сліпаків з Буковини, які ми мали змогу досліджувати в колекції ННПМ, акуратно препаровані. Відомо, що щороку, зокрема й у 1986–1990 рр. їздила на батьківщину у Старобільськ через Київ, будуючи щоразу в Інституті зоології УАН (Н. Філіпчук, особ. повід.).

Література

- Филипчук, Н. С., Е. И. Янголенко. 1986. Современное распространение, численность и особенности экологии белозубого слепыша на Украине. *Вестник зоологии*, № 1: 55–59.
- Шнаревич, І. Д., К. І. Янголенко. 1955. Стационарный розподіл крота і посилення його промислу на Буковині. *Праці експедицій по комплексному вивченню Карпат і Прикарпаття (серія біологічна). Том I*. Вид-во Львівського ун-ту, [Львів], 100–114.
- Янголенко, Е. И. 1957. Материалы по экологии слепышей. *Научный ежегодник за 1956 год. Черновицкий государственный университет*, 1 (2): 124–126.
- Янголенко Е. И. 1959. К вопросу об экологии и распространении слепышей на территории Советской Буковины. *Фауна и животный мир Советских Карпат*. Ужгородский государственный университет Ужгород, 51–57. (Серия: Научные записки УжГУ; Том 40).
- Янголенко, Е. И. 1960. К вопросу о морфофункциональных изменениях половых желез подольского (*Spalax microphthalmus zemmi* Erxleb) и горного (*Spalax leucodon* Nordm) слепышей в условиях Буковины. *Научный ежегодник за 1958 год. Биологический факультет*. Черновицкий государственный университет, Черновцы, 326–328.
- Янголенко, К. І. 1963. Матеріали по екології, систематиці та практичному значенню сліпаків на Буковині. *Матеріали до вивчення природних ресурсів Поділля*. Тернопіль, Кременець, 196–200.
- Янголенко, К. І. 1966. Грецький сліпак з правобережжя р. Прут, його ареал і морфологічні особливості. *Доповіді Академії наук Української РСР*, № 7: 965–966.
- Янголенко, Е. И., Н. С. Филипчук. 1990. Буковинский слепыш. *Редкие и исчезающие виды млекопитающих СССР*. Наука, Москва, 82–89.

ЗАГОРОДНЮК, І. І. СКІЛЬСЬКИЙ, І. ТКЕБУЧАВА. Катерина Янголенко — дослідниця екології й таксономії сліпаків Буковини. — Нарис про дослідницю, що працювала на Буковині в період щонайменше 1955–1990 років. Біографічні відомості про Катерину Янголенко вкрай неповні, і фактично відомо лише про період її роботи на кафедрі зоології Чернівецького університету. У цьому університеті вона пройшла шлях від аспірантки до доцента, підготувала дисертацію, вкрай важливу для розуміння складу фауни сліпаків, їх морфології, таксономії й екології в межах Буковини, проте з очевидним парасольковим ефектом на всю теріофауну України й суміжних країн.

Про видання *Novitates Theriologicae*

Часопис *Novitates Theriologicae* — видання Українського теріологічного товариства НАН України (УТТ), започатковане 2000 року для висвітлення ключових подій у житті товариства. Усі його випуски є тематичними й присвячені матеріалам конференцій, проєктів і тематичних «толок» на висвітлення певного напрямку досліджень або активізацію досліджень у певній галузі. Сторінка видання в інтернеті розміщена на вебсайті УТТ «Теріошкола»:

<http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm>

Там само можна знайти змісти й pdf-версії всіх випусків та окремих статей, інформацію про видання та його статуси, включно з адресами сторінок на сервісах *DOI*, *DOAJ*, *Google Scholar*, правила для авторів:

<http://terioshkola.org.ua/ua/novitates/nt-guide.htm>

Видання має два ISSN: 2709-491X (print) та 2709-4928 (online).

За *Google Scholar*, на 20.08.2022 р. відомо 447 посилань на 112 публікацій, у тому числі 203 за останні 5 років; індекс Гірша становить $h = 9$.

Електронна скринька редакції: mammalia.ua.nt@gmail.com

About the bulletin *Novitates Theriologicae*

The bulletin *Novitates Theriologicae* has been published by the Ukrainian Theriological Society, NAS of Ukraine (UTS) since 2000 to cover key events in the life of the society. All of its issues are thematic and devoted to conference proceedings, projects, and thematic ‘talks’ to highlight a certain direction of research or to facilitate studies in a certain field. The publication’s page is available on the Internet, on the website of UTS ‘*Terioshkola*’:

<http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm>

On this site, tables of contents, pdf-versions of all issues and separate articles, information about the bulletin and its statuses, including the addresses to pages on services *DOI*, *DOAJ*, *Google Scholar* are posted, as well as a guide for authors:

<http://terioshkola.org.ua/ua/novitates/nt-guide.htm>

The edition has two ISSNs: 2709-491X (print) and 2709-4928 (online).

According to *Google Scholar*, as of 20.08.2022, 447 citations of 112 articles of the bulletin are known, including 203 from over the past 5 years; the Hirsch index is $h = 9$.

Editorial office email: mammalia.ua.nt@gmail.com

Теріологія в Україні. Частина 1

збірник наукових праць
за редакцією І. Загороднюка

Novitates Theriologicae, Pars 14
Випуск № 14 Бюлетеню «Теріологічні новини»
Українського теріологічного товариства
НАН України

Оригінал-макет — Ігор Загороднюк
Коректор — Сергій Харчук